

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXVII
HEFTE 3
SIDE 277-477
1978

FORTID OG NUTID

Tilbud til
vore
medlemmer

udgives af Dansk historisk Fællesforening og redigeres af universitetslektor, mag. art. *Claus Bjørn*, Historisk Institut, Bispetorvet 1, 1167 København K., og under medvirken af *Kristian Hald*, *Jørgen Slettebo* og *Finn H. Lauridsen*. Tidsskriftet udkommer normalt 2 gange årligt og koster 49 kr. pr. hæfte. Bestilling gennem foreningens ekspedition, H. C. Andersens Boulevard 38, 1553 København V. Bidrag til tidsskriftet samt bøger som ønskes anmeldt deri, bedes sendt til redaktøren.

Ældre årgange af *Fortid og Nutid* sælges til favorable priser: Ved bestilling senest den 30. juni 1978 kan bind III–XXII købes for 10 kr. pr. hefte (incl. moms), bind XXIII–XXIV til 30 kr. pr. hefte (incl. moms). Efter den 30. juni 1978 kan priserne forventes hævet.

Følgende numre kan leveres (så længe oplaget rækker):

III 5–8, VI 1–4, VII 2, VIII 3–4, IX 1–4, X 1–4, XII 2, XIV 1–4, XV 2–4, XVI 4, XVII 1–4, XIX 2–4, XX 1–5, 7, XXI 3–4, 6, XXII 1–7, XXIII 1, 4–6, XXIV 1–4, 6, XXV 5–6.

Ved henvendelse til ekspeditionen (se ovenfor) kan man til særpris erhverve: **Kommunesammenlægning**, red. af *George Nellemann* og *Jon Sundbo*. 47,80 (normalpr. 71,70).

Dansk Historisk Årsbibliografi 1967, 1968 og 1969 à 35,95 kr. (normalpr. à 53,90).

Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser. (Fototeknisk optryk). *Ribe Amt*, 13,80 indb. (normalpr. 17,25), *Viborg Amt*, 22,65 indb. (normalpr. 32,55). Bestilles hos: arkivar Finn H. Lauridsen, Erhvervsarkivet, Vester Allé 12, 8000 Århus C.

Danmark, historisk billedbog. 4 bd. til nedsat særpris 102,65 (normalpr. 153,95).

H. Hjelholt: **Skriftprøver fra tiden efter reformationen.** 5. opl. Indb. 44,25 (normalpr. 66,40).

E. Kroman: **Skriftens historie i Danmark.** 4. opl. Indb. 45,55 (normalpr. 68,35).

Sven Tito Achen og *Ole Rostock*: **Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589–1969.** Indb. 52,10 (normalpr. 78,10).

Poul Enemark: **Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. årh. I–II.** Indb. 87,30 (normalpr. 131,00).

Bauer: **Calendar for Aarene indtil 2200 e.Kr.** (fototeknisk optryk). Indb. . . . (normalpr. . . .).

H. Worsøe: **Grundbog i Slægtshistorie.** 11,70 (normalpr. 17,55).

Lokalhistorie – Rigshistorie og andre artikler fra *Fortid og Nutid*. Indb. 37,35 (normalpr. 56,05).

Serien om de historiske hjælpemidler:

Poul Rasmussen: **Mål og vægt.** 2. omarb. udg. Indb. 46,05 (normalpr. 69,05).

Sven Tito Achen: **Identifikation af anonyme våbenskjolde.** Indb. 43,10 (normalpr. 64,65).

H. Worsøe: **Slægtshistorie – en vejledning.** Indb. 35,05 (normalpr. 52,60).
Carsten Bregenhøj: **Etnologisk interviewteknik.** Indb. 36,40 (normalpr. 54,60).

A. Strange Nielsen: **Lokalhistoriske arkiver.** Indb. 28,35 (normalpr. 42,50).

Kristian Hald: **Personnavne i Danmark I. Oldtiden.** Indb. 33,05 (normalpr. 49,60).

Kristian Hald: **II. Middelalderen.** Indb. 43,85 (normalpr. 65,75).

Bjarne Stoklund: **Bondegård og byggeskik før 1850.** Indb. 39,65 (normalpr. 59,50).

Fortsættes på omslagets 3. side.

Favørtilbud m.m.

Kommentar af *Vagn Skovgaard-Petersen*

Det var et konstruktivt årsmøde i Helsingør. Ideer og historisk energi satte præg på forhandlingerne, – det gjaldt også drøftelsen af vore fælles opgaver på lokalt plan. De stedlige arrangører havde ære af deres tilrettelæggelse, herunder af de indholdsrige ekskursioner.

Men der var også uafklarede punkter. Et af dem har i et stykke tid givet nogle af medlemmerne ærgrelser og styrelsen rynker, nemlig det store antal fejlekspeditioner og den ofte urimeligt lange ventetid efter bestilling af vore håndbøger.

Omsider er en løsning i sigte på både bestillings- og ekspeditionsproblemerne. Når medlemmerne får dette hæfte i hænde, har DHF fået opfyldt et længe næret ønske: vi har – takket være hjælp fra Rigsarkivet – fået et kontor til disposition, hvor de mange tråde løber sammen. Bogbestillinger fra medlemmerne skal fremtidig sendes til: *Dansk historisk Fællesforening, H. C. Andersens Boulevard 38, 1553 København V. Tlf.: 01-13 60 12.*

Samtidig har vi ved en tilsvarende hjælpssomhed fra Landsarkivet i Åbenrå fundet en løsning på lager- og ekspeditionsproblemerne.

Boghandlersalget af DHFs publikationer foregår stadig gennem Fællekspeditionen. Men medlemssalget til særpriser sker altså fra nu af ved bestilling til DHFs kontor på H. C. Andersens Boulevard 38, 1553 Kbh. V; de bestilte bøger vil derefter blive ekspederet, normalt i løbet af en uge.

Styrelsen har besluttet at markere denne nyordning ved at give medlemmerne et *favørtilbud på DHFs håndbogsserie.*

Som de fleste ved er denne serie en værktøjssamling for historikere. Den findes på ethvert nogenlunde veludstyret bibliotek, arkiv og museum, og adskillige medlemmer har den komplet på de hjemlige boghylder.

Hvis der er huller i rækken, så er chancen der nu. DHF ligger inde med restoplag, der gerne skal omsættes hurtigt for at give plads og penge til udgivelse af nye hjælpemidler.

Det er et tilbud, der dog har begrænsninger, – i tid: indtil 1. juli 1978, i omfang: så længe oplag haves; videresalg i erhvervs-mæssigt øjemed er ikke tilladt. Favørsalget sker efter følgende retningslinier:

Ved samlet køb af mindst:

- 3 forskellige titler: 20% rabat;
- 5 forskellige titler: 30% rabat;
- 8 forskellige titler: 35% rabat;
- 10 forskellige titler: 40% rabat.

Det nævnte tilbud omfatter følgende titler:

Sven Tito Achen og Ole Rostock: Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589–1969. Særpris: 52,10 kr.

Sven Tito Achen: Identifikation af anonyme våbenskjolde. Særpris: 43,10 kr.

Anders Bæksted: Danske indskrifter. Særpris: 32,60 kr.

Georg Galster: Mønt. Særpris: 27,00 kr.

Kristian Hald: Personnavne i Danmark – Oldtiden. Særpris: 33,05 kr.

Kristian Hald: Personnavne i Danmark – Middelalderen. Særpris: 43,85 kr.

Kristian Hald: Stednavne og kulturhistorie. Særpris: 30,75 kr.

Vagn Skovgaard-Petersen, f. 1931, cand.mag. 1958, dr.pæd. 1976, lektor ved Institut for dansk skolehistorie, Danmarks Lærerhøjskole, formand for Dansk historisk Fællesforening.

H. Hjelholt: Skriftprøver fra tiden efter reformationen. Særpris: 44,25 kr.

Ib Keilbo: Historisk kartografi. Særpris: 31,85 kr.

Helge Klint: Militærhistorie. Særpris: 27,80 kr.

E. Kroman: Skriftens historie i Danmark. Særpris: 45,55 kr.

Herluf Nielsen: Kronologi. Særpris: 34,55 kr.

Iørn Piø: Folkeminder og traditionsforskning. Særpris: 31,85 kr.

Poul Rasmussen: Mål og vægt. Særpris: 46,05 kr.

Erling Olsen: Statistik for historikere. Særpris: 31,45 kr.

Et særskilt tilbud, der ikke omfattes af ovennævnte mængderabat, men har samme termin, 1. juli 1978, gælder *Fortid og Nutid*. Bind XXV og XXVI (1972-76) kan ved samlet køb af de 10 hæfter, (4 dobbelt- og 2 enkelthæfter) erhverves for 140 kr. (opr. pris 230 kr.).

Disse tilbud henvender sig til alle medlemmer af foreninger, arkiver og museer, der er tilsluttet DHF. Indsend et brevkort til vort nye kontor med bestilling, så vil bøgerne blive leveret, særpriserne sammenlagt og rabatten fratrukket.

Aftryk i medlemsblade er tilladt!

Dansk arkæologi – fortid og fremtid

Af Kristian Kristiansen

Indledning

I Danmark har arkæologien altid nydt en særlig popularitet og den er ikke blevet mindre i de senere år. Samtidig betvivles fagets kulturhistoriske anvendelighed i stigende grad blandt andre beslægtede discipliner – etnografi, kulturgeografi, historie og stednavneforskning, med hvem tidligere tiders samarbejde omkring beslægtede problemer forlængst er ophørt. Hvad skyldes nu denne tiltagende isolation? En historikers svar lød for nogle år siden således: »Konklusionen . . . må blive, at historikerne ikke kan overlade oldtidssyntesen til arkæologerne alene. Selv om begge videnskaber opstiller de samme mål for forskningen, er deres problemstillinger og argumentationsform alligevel ikke identiske i praksis. Historikerne har en stærk følelse af, at arkæologerne – som Johs. Brøndsted har udtrykt det – har svært ved at frigøre sig fra »det arkæologiske sprogs grammatik«, eller med andre ord fra grundlaget for deres kronologi, typologi og systematik, som de stadig i al for høj grad betragter og fastholder som det centrale i deres hypoteser. Fortsat holder de sig fortrinsvis til fundene og oldsagerne selv, mens historikerne koncentrerer sig om levnenes funktion og ud herfra søger at forklare baggrunden for og virkningerne af disse levn og funktioner, kort sagt, de ønsker at forstå hele samfunds- og kulturlivet i organisk sammenhæng og under stadig omformning fra periode til periode.« (Christensen 1969, 23.). Denne karakteristik er yderst præcis, og jeg skal i det følgende søge at give en forskningshistorisk forkla-

ring på dette forhold. Dernæst vil jeg skitserer en mulig vej ud af isolationen, ud fra det grundsynspunkt at noget sådant ikke blot er ønskværdigt i teorien, men også praktisk nødvendigt hvis arkæologien skal kunne gøre krav på at blive betragtet som en kulturhistorisk videnskab i fremtiden.

Det historiske perspektiv

Traditionelle fremstillinger af dansk arkæologis historie er centreret omkring en beskrivelse af de store forskerpersonligheder – C. J. Thomsen, J. J. A. Worsaae, Sophus Müller og Johannes Brøndsted (Brøndsted 1962; Klindt-Jensen 1975). Arkæologiens udvikling ses i lyset af disse personligheders videnskabelige og museale indsats. Det skyldes at deres navne, ikke blot herhjemme, men også internationalt, er knyttet til en række grundlæggende videnskabelige landvindinger. Thomsen og treperiodesystemet: sten, bronze og jernalder, arkæologiens museale gennembrud. Worsaae og de første udgravninger, de første fortidsminderegistreringer og det første tværvidenskabelige samarbejde (tolkningen af køkkenmøddingerne) – arkæologiens kulturhistoriske gennembrud. Müller, den store systematiker og materialefremlægger – arkæologiens videnskabelige konsolidering. Og endelig Brøndsted, der samlede og vedligeholdt alt dette. Fra 1837 og ca. et århundrede frem var dansk og skandinavisk arkæologi med til at sætte de videnskabelige standarder for faget.

En særlig tak skal rettes til Jens Henrik Bech, Lotte Hedager, Jørgen Street-Jensen, Viggo Nielsen og Olfert Voss for kritiske kommentarer og supplerende oplysninger til forskellige dele af manuskriptet.

Kristian Kristiansen, f. 1948, mag.art. i forhistorisk arkæologi (Århus) 1975, kandidatstipendiat ved Institut for forhistorisk arkæologi, Moesgaard.

Det skyldes nok for en del »de store personligheder«, men en række andre faktorer var ikke mindre væsentlige, og jeg vil i det følgende søge at beskrive dette samspil af faktorer ved at trække nogle hovedlinier op i dansk arkæologisk udvikling.

Fund og forskere

Mens arkæologien som videnskab er ung, har den en århundredelang tradition bag sig som led i adelig samlermani. De fyrstelige raritetskabinetter som var yndede i renaissance rummede også arkæologiske genstande. Det var dog ret spredt og tilfældigt, idet udgravninger endnu ikke var påbegyndt, og skattegravninger praktiseredes også kun i ringe omfang i Nord-europa (Werlauff 1807, 15 ff.; Hermansen 1954.). Som arkæologiske objekter opfattede man først og fremmest jordfaste fortidsminder: gravhøje, dysser og runestene, som allerede blev beskrevet i udvalg i 1643 af Ole Worm i »*Danicorum Monumentorum Libri Sex*«, en bog der vakte international opmærksomhed. Oldsager var imidlertid i denne periode en sjældenhed. Både i Ole Worms berømte raritetskabinet og i senere antikvariske samlinger var de blot et tilfældigt indslag i et broget repertoire af genstande (Neergaard 1916). Det skyldes dog også at danefæ til og med Christian IV blev betragtet som en indtægtskilde for staten, og man omsmeltede hvad der kom ind (Hindenburg 1859, 24). Først da Frederik III. oprettede sit »Kunstkammer« i 1663

blev indleveret danefæ tilkendt antikvarisk værdi og udstillet (Bering Liisberg 1897, 18).

Denne situation ændredes imidlertid brat efter landboreformerne i 1780'erne (Vibæk 1964). I kølvandet herpå fulgte et stigende antal højsløjfninger, og på nyopdyrkede arealer dukkede skatte- og depotfund op. I takt med at arkæologiske fund begyndte at blive almindelige ødelagdes oldtidsminder i tusindvis. Denne alarmende situation førte i 1807 til dannelsen af en kongelig oldsagskommission og et »nationalmuseum« der fik til huse på Trinitatis kirkeloft, hvor også undervisningsbiblioteket holdt til (Hermansen 1931 og 1953; Hildebrand 1938, 175 ff.). Der fulgte nu en tid med hektisk aktivitet. Spørgeskemaer udsendtes til alle præster og interesserede private for at tilvejebringe et overblik over oldtidsminderne i landet. Resultatet blev straks publiceret af B. Thorlacius i »*Bemærkninger over de i Danmark endnu tilværende hedenolds Høje og Steensætninger*« fra 1809 – den tidligste systematiske oversigt vi kender. Frivillige fredninger iværksattes, og et tidsskrift: *Antiquariske Annaler* blev grundlagt. De ydre rammer var nu skabt for en arkæologisk virksomhed. Men endnu var fundtilvæksten til museet kun ringe, ca. 100 nr. om året.

Det næste skridt blev taget da man i 1816 som sekretær for oldsagskommissionen imod almindelig praksis antog en grosserer uden akademisk grad: C. J. Thomsen. Nu kom der orden i tingene,¹ samlingen blev

-
1. Da Thomsen blev sekretær var samlingen i planløs uorden, og de første tre år gik med at få bragt orden: »Det var mig *utaaleligt* at forevise det ubetydelige, som man allerede ville kalde saaledes. – I Støv, planløs Uorden, Skjult i Skuffer, Kroge, Tørklæder, Papirer, var det hele mig Chaos« (Uddrag af brev til Vedel Simonsen, citeres efter Hermansen 1934, 112 f.).
  2. Konsistorium henstillede i 1832 indtrængende at man flyttede, da man selv havde brug for lokalerne, og i brevet indgår en malende beskrivelse af museets aktiviteter og de ulemper det gav for universitetsbiblioteket. Lokalet, hedder det, var »et ret passende Sted at henlægge det indkomne saalænge Museet samlede i det smaa og kun besøgt af faa«. »Men«, fortsættes der, »et ganske forandret Forhold er nu opstaaet: Museet er vokset til en betydelig samling, hvoriblandt en halv Snes dygtige Stenmasser o.desl. der tyngte paa Gulvet; det besøges af hele Publicum fra Byen, Landet og Udlandet, inclusive Haandværkersvende og Skolebørn i Snesevis, for hvilke Bibliotheket selv da maa tjene til Gjennemgang eller ligesom Forstue; naar de ikke alle kunne indlades, samle de sig i Indgangen til Bibliotheket, hvor de ved Støj og ved at optage Pladsen for dem der have' at bestille på Universitetsbibliotheket, ere til saa megen Ulejlighed. Hertil kommer at Museet bestyres og forevises af Personer, der ere aldeles fremmede for Bibliotheket, ja største Delen ogsaa for Universitetet« (Citeret efter Mackeprang 1929, 6.).

systematisk opstillet, der blev startet en protokol over de indkomne genstande, og i 1819 åbnedes den for offentligheden i form af en gratis ugentlig omvisning som Thomsen selv varetog, hvilket han fortsatte med gennem hele livet. I løbet af kort tid blev museet en skandinavisk seværdighed: »Det interessanteste og instruktiveste jeg har set i København« skrev i 1825 den svenske digter og historieprofessor Erik Gustaf Geijer (Hildebrand 1938, 511). I Thomsens næsten halvtredsårige lederperiode (frem til 1865) – til sidst som direktør for 5 museer – grundlagdes samlingerne. Fundtilvæksten var nu støt stigende (og var i Thomsens tid 540 nr. pr. år). Det skyldes to faktorer: for det første landbrugs ekspansion, for det andet den anseelse som det var lykkedes Thomsen at skabe museet som noget enestående og nationalt. Det førte i 1832 til at man fik 4–5 værelser på Christiansborg – i 1838 yderligere forøget.² Anledningen hertil var den russiske zars besøg. Og i 1854 lykkedes det at få Prinsens Palæ, hvor museet stadig residerer, efter store om- og nybygninger i 1930'erne (Müller 1907; Mackeprang 1929; Brøndsted 1957). Baggrunden for arkæologiens fremgang var for en stor del Thomsens princip, at samlingerne skulle være åbne for alle, for at man gennem omvisninger kunne belære om fortiden og vække interesse i alle lag af befolkningen for oldsagerne. Thomsen grundlagde således den museale praksis som idag er alle museers udgangspunkt.

I denne periode foretoges der kun få og

spredte gravninger, som da man fremdrog det berømte »Hvidegårdsfund« fra bronzalderen, hvilket er skildret af Magnus Petersen (Petersen 1909, 11–20). Man modtog først og fremmest fund fra de mange højsløjfninger, katalogiserede og udstillede dem. Datidens samfærdselsmidler tillod ikke hyppige rejser, ligesom det museale arbejde foregik som deltidsarbejde på ulønnet basis, indtil Worsaae som den første ved kongelig udnævnelse fik en stilling som »Inspektør for de antikvariske Mindesmærker«.³ Man lagde vægt på at udbygge kontakten med interesserede samlere, og Thomsen gav i sin »ledetråd« fra 1836 anvisninger på hvordan man bedst foretog udgravninger og hvordan oldsagerne skulle behandles (Thomsen 1836, 87 ff.).⁴ Der var dog lang vej fra finderne af oldsagerne, der som regel var bønder og daglejere, til museet i København. At det alligevel lykkedes at få mobiliseret denne kontakt på et tidligt tidspunkt skyldtes to ting: arkæologiens stigende popularitet i en nationaløkonomisk krisetid, samt ikke mindst udbetaling af dusører til finderne. *Den arkæologiske virksomhed var nu grundlagt*, og efter 1850 begynder den at ekspandere. Denne ekspansion finder sted på flere fronter.

Fra 1855 og frem grundlægges et stigende antal provinssamlinger. De opstår alle på privat initiativ omkring en museumsforening af interesserede samlere. Det begynder med de større stiftsbyer: Ribe (1855), Odense (1860), Viborg og Århus (1861) og Ålborg (1963). Derefter følger så

3. Det kom dog først til et midlertidigt brud med Thomsen, da han ikke ville hjælpe Worsaae til en fast ansættelse, hvilket var sket for to andre af Thomsens assistenter. Dertil kom at Worsaae var kommet i økonomiske vanskeligheder efter faderens død. Dette »brud« fremstår, med alle dets psykologiske og følelsesmæssige over- og undertoner, levende i brevvekslingen. Thomsens skriver her: »omendskjønt han er en Stivnakke, holder jeg dog af ham. Det siges Dem af Deres Thomsen« (Worsaae 1934, 247.). Worsaae søgte råd og trøst hos Hildebrandt, som bl.a. skriver: »De træder till sidan dock ickte från scenen. Betrakta medlertid idke som en olycka att De *nödgas* ställa Dem på en sjelfständig botten. Dette är bland alle jordens fröjder den, hvilken jag skattar högst« (Worsaae 1934, 244.). Om Worsaae's egen vurdering af Thomsen, se hans erindringer s. 62–66, og om bruddet, s. 105–115. (Worsaae 1934.).

4. Allerede i 1831 havde det kgl. nordiske Oldskriftsselskab udsendt et lille hefte til alle skolelærere landet over med anvisninger på udgravninger af høje, eftersøgning og opbevaring af oldsager. Skriftet var forfattet af Thomsen med assistance af Finn Magnussen og Rafn, men er iøvrigt anonymt, som flere af de skrifter som udsendtes af »Selskabet«. Også Worsaae's bog fra 1843 indeholdt et tillæg om udgravning af høje og oldsagers opbevaring.

fra 1880'erne de øvrige jyske provinsbyer og efter århundredeskifter fortsætter museumsoprettelserne på øerne (Jensen og Møller 1939.). Med forbillede i Frederik VII.'s samlervirksomhed anlægges endvidere fra 1850'erne og nogle årtier frem en lang række adelige privatsamlinger, og i byerne et tilsvarende antal borgerlige privatsamlinger. Der er nu et ekspanderende marked for oldsager og opkøberne floerer som aldrig før, ikke blot de hjemlige, men også fra Hamburg og England.⁵ I disse årtier når højsløjfningerne et klimaks i forbindelse med den nye højkonjunktur og de påfølgende mange fremskridt indenfor landbruget: dræning, mergling, hedeopdyrkning etc. (jævnfør Kristiansen 1974b).⁶

Midt i denne eksplosive udvikling bliver Worsaae leder af museet (i 1866). Og nu følger initiativerne slag i slag. Nationalmuseet begynder en mere systematisk udgravningsvirksomhed med baggrund i en række nye stillinger og særlige bevillinger. Thomsens lærlinge: Herbst og Engelhardt, samt tegnerne Kornerup og Magnus Pedersen m.fl., er nu ofte på farten. De store mosefund fra jernalderen, Thorsbjerg, Nydam, Kragehul og Vimose udgraves og publiceres af Engelhardt. De første rige gravfund

fra den romerske jernalder fra Varpelev og Valløby publiceres af Herbst og Engelhardt; der graves af Worsaae i Jellinghøjene og på Dannevirke, ligesom Worsaae allerede i 1850'erne samarbejdede med zoologen Steenstrup og geologen Forchhammer havde udgravet og tolket nogle østersbanker som levn efter et jægerfolk fra stenalderen. Og fra 1873 følger sogneberegningerne hvori eftehånden også deltager nogle af Worsaae's nye folk: Henry Petersen og Sophus Müller.⁷ I kølvandet på disse beregninger fulgte ofte nye fund og udgravninger. Denne rejsevirksomhed muliggjordes af de mange ny-anlagte jernbaner – som dog også gjorde indhug i højene, ligesom vejvæsenet. Kort sagt: en grødetid ikke blot for det danske samfund, men også for arkæologien, hvor Worsaae's organisatoriske talent nu kom til fuld udfoldelse (Müller 1886). Fundtilvæksten steg i denne periode til gennemsnitlig 810 nr. pr. år.

Efter Worsaaes uventede død i 1885 bliver Herbst leder af museet, men den egentlige forgrundsfigur er allerede Sophus Müller, der fra 1892 bliver leder.⁸ De initiativer der var sat i gang af Worsaae videreføres. Det gælder den tværvidenskabelige udforskning af »køkkenmøddin-

5. Vedel Simonsen, der havde samlet siden 1807 og været medlem af Commissionen siden 1810, beklagede sig højlydt i sine breve til vennen Werlauff herover. Vedel Simonsen ansatte 4 hjælpere til at gennemstrejfe Fyn på jagt efter oldsager, og alligevel blev udbyttet mindre »fordie det nu bliver en sand Manie at samle Oldsager, idet ikke blot den hvide Dr. kører fra Huus til Huus, men ogsaa Kongen ved sine Officerer lader Alt indkøbe til sin Privat Samling; derhos Engelske Emmissærer og Hamburger-Jøder indkiøbe for Fode og endelig Grev Ahlefeld, begge Kammerherrer Holsteen, Blixen, Wind, Krigs Raad Theil etc. etc. anlægge private Samlinger og saaledes den ene overbyder den anden« (Wad 1916, 298 f.). I årene fra 1851 til sin død i 1858 afleverede Vedel Simonsen dog hvert år til museet ca. 500 nr. Til sammenligning havde han i perioden 1807 til 23 samlet 363 nr., og i perioder. 1824–51 873 nr.
6. Vedel simonsen skriver i 1852 til Werlauf: »det maae ingenlunde forundre Dig at der nu findes fleere Oldsager end i gl. Dage; thi ikke tale om, at Folk ere nu meere opmærksomme derpaa, saa groe de desuden (i Ordets egentlige Forstand) op af Jorden c: jo meere Jorden bearbejdes og skiøres, des lettere fremskydes de fra Bunden af Frostens; desuden graver man nu Mergel paa Fleere Favnes Dybde, hvad man ikke forhen gjorde, og ligeledes langt dybere Tørv end forhen« (Wad 1916, 267.).
7. Worsaae var den første arkæolog som fik mulighed for en udstrakt rejsevirksomhed og gravevirksomhed, og den belyses levende af hans breve til Thomsen derhjemme på museet, og senere til sin kone (Worsaae 1938). Også sogneberegningerne findes beskrevet, både af Magnus Petersen (1909) og Løffler (1905).
8. Jeg kan ikke her komme ind på de mange og komplicerede omstruktureringer der i tidens løb har fundet sted på Nationalmuseet, herunder udskillelsen af de nuværende afdelinger. Først fra 1892 udskilles de historiske afdelinger, og først fra 1920 blev etnografisk afdeling selvstændig. Derfor kan det være vanskeligt at sætte etikette på en række af de ældre arkæologer. De fleste beskæftigede sig i perioder med både arkæologi, middelalderhistorie og etnografi. Endnu under Müller var man etnograf om vinteren og arkæolog om sommeren.

gerne« hvor resultaterne fremlægges i 1900, og i 1902 i samarbejde med Neergaard afhandlingen om Dannevirke. Endvidere publiceres en lang række nye fund, herunder solvognen fra Trundholm og sølvkedlen fra Gundestrup, ligesom de fleste større fundgrupper tages op til nybehandling. Af nye aktiviteter iværksættes den store enkeltgravskampagne i Jylland for at redde nogle af de mange tusinde gravhøje der sløjfedes i de år, ligesom den første Maglemoseboplads udgraves af Sarauw. Også de store jyske jernaldergravfelter bliver nu systematisk undersøgt af Neergaard. I det hele taget koncentrerer en stor del af Nationalmuseets virke fra nu af i Jylland. Der udvikles en systematisk udgravningsteknik (Müller 1897), og Müller får efterhånden opbygget sin egen stab af assistenter, blandt hvilke vi kan nævne Raklev, Blom, Neergaard, Kjær, Th. Thomsen, Rosenberg, Sarauw, Blinkenberg, senere Friis Johansen, Broholm, Nordman, Hatt og Brøndsted. Endelig var der både under Worsaae og Müller tilknyttet flere medarbejdere på en slags »free lance« basis, som f.eks. Daniel Bruun og A. P. Madsen.

I denne periode, frem til Müllers afgang i 1920, topper fundtilvæksten og stabiliseres, hvilket falder sammen med landbrugets konsolidering. Den væsentligste udvikling i denne periode sker dog først og fremmest i videnskabelig henseende, som vi senere skal komme ind på.

På et afgørende punkt bryder Sophus Müller imidlertid med Worsaae's linie, nemlig i forholdet til det stigende antal provinsmuseer. Hvor Worsaae gik ind for decentralisering, og foreslog oprettet inspektørstillinger i hvert stift, søger Müller at koncentrere al videnskabelig og administrativ kompetence i Nationalmuseet. Konfrontationen opstod da de »gamle« provinsmuseer ønskede statsstøtte. Det førte i 1887 til en ordning, hvor de til gengæld for statsstøtten (på 1000 kr.) måtte underskrive en håndfæstning, der reelt betød, at al mulighed for selvstændig aktivitet ophørte. De blev sat under administration af

Nationalmuseet. Al udgravningsvirksomhed skulle ledes af Nationalmuseet, ligesom alle betydningsfulde fund skulle afleveres hertil – det sidste var dog ikke noget nyt. Provinsmuseernes funktioner skulle begrænses til populariserende og pædagogisk udstillingsarbejde. Det betød at de ophørte som aktivt gravende institutioner, mens private gravninger fortsatte. På Fyn overtoges museets opgave således i vidt omfang af apoteker C. Mikkelsen, senere af sønnen P. Helveg Mikkelsen der foretog langt flere udgravninger end museet, især af jernaldergrave (Larsen 1935, 56 ff.). På Langeland grundlagde købmand Winther sit eget museum og foretog nogle af tidens mest betydningsfulde bopladsudgravninger, som han selv publicerede. Nu har privatsamlere og private udgravninger altid spillet en væsentlig rolle og fra begyndelsen været baggrunden for ethvert museums udvikling. Disse private initiativer blev da også støttet fra Nationalmuseets side under Worsaae (Worsaae 1877), idet man kendte samlingerne og som regel erhvervede dem på et senere tidspunkt. Samlerne var en del af det arkæologiske miljø, fik ikke sjældent spalteplass i de arkæologiske tidsskrifter, ligesom de socialt og økonomisk repræsenterede overklassen og den bedrestillede middelstand, hvor man havde råd til at anlægge samlinger. I modsætning hertil stod de omrejsende opkøbere, der tilhørte den anden ende af samfundet og som levede af at sælge oldsager. Med de forbedrede afsætningsmuligheder, specielt efter museernes graveforbud i 1887, accelereredes deres virksomhed og systematiske plyndringer af gravhøje i tusindtal indledtes i Jylland. Mest kendt er de såkaldte Vorbassedrenge (Quist 1975). Sophus Müller indledte en skånselsløs og systematisk bekæmpelse gennem opråb, løbesedler og folkemøder, anført af Johan Skjoldborg. Müllers konsekvente engagement er beundringsværdigt og kommer til udtryk i kapitlet i Nationalmuseets jubilæumsbog: »Opofrende venner og farlige fjender« (Müller 1907, 44 ff.). Men denne sort-hvide opfattelse fortegnede realite-

terne, som jo generelt afspejlede de store klasseskel på den tid, ligesom Müller selv havde været med til at skabe markedet. Med den øgede oplysning og de gradvist forbedrede sociale vilkår for landproletariatet forsvandt denne type efterhånden ud af billedet.

Den museale bevægelse i provinsen tog nu mange steder en anden kurs i disse år. Interessen for almuekulturen tog over hele Skandinavien et stærkt opsving, en interesse der falder sammen med industrialiseringens vækst. En lang række museer oprettes som folkemuseer. Fra 1855–87 blev der oprettet 8 museer (stiftsmuseerne), fra 1888–1900: 8, fra 1901–14: 27 og fra 1915–29: 32. Mange af disse museers virke centreredes omkring hjemstavnsforskningen (Knudsen 1939). I 1915 fik et større antal museer statstilskud, dette øgedes i 1941. Enkelte museer fik i denne periode en faglig leder, således Haderslev, Kolding, Odense og Ålborg. Først i 1958 og 1964 kom de lovændringer som nydefinerede lokalmuseernes stilling administrativt og musealt, og som radikalt forbedrede deres vilkår (Betænkning nr. 152; Nielsen 1964 og betænkning nr. 727), hvilket førte til en betydelig aktivitet i forbindelse med ansættelse af fagligt uddannet personale.

I perioden fra 1930 og frem til idag skete der andre væsentlige forandringer: en ny naturfredningslov blev gennemført i 1937, hvorefter alle jordfaste fortidsminder kom under fredningsloven. I årene 1937 til 1957 berejstes alle sogne i Danmark af Nationalmuseets embedsmænd. Urørte høje og særligt bevaringsværdige

høje og anlæg totalfrededes, ialt ca. 24.000, mens alle overpløjede gravhøje beskyttedes mod udgravning og ødelæggelse, ialt ca. 78.000 (Mathiassen 1938 og 1957). Tidligere havde alle fredninger været frivillige, og der var ved fredningslovens gennemførelse allerede ad den vej fredet ca. 7.500 oldtidsminder. Disse fredningsinitiativer var allerede blevet indledt af Oldsagskommissionen og i perioden 1927–34 var fredningernes antal nået op på 100 om året. Den nye fredningslov sikrede imidlertid en ensartet lovgivningsmæssig og administrativ ramme om oldtidsmindernes fortsatte bevaring som en del af natur- og kulturlandskabet. Både arkæologisk og miljømæssigt var det derfor et betydeligt fremskridt.⁹ Ligeså vigtigt var det, at der i 1929 oprettedes et lektorat i forhistorisk arkæologi ved universitetet med Brøndsted som lærer, fra 1941 som professor. Worsaae havde tidligere undervist ved universitetet i perioden 1855–66 uden at det satte sig mærkbare spor. Nu bliver der imidlertid uddannet en ny generation af unge arkæologer, som skulle præge arkæologiens udvikling frem til idag. I 1949 oprettedes der et professorat i Århus. Den videnskabelige reproduktion var hermed sikret. I 1932–33 var Brøndsted endvidere blevet leder af Nationalmuseets 1. afdeling, som var ved at forbene i videnskabelig intolerance.¹⁰ Nu åbnes der op. Flere nye folk ansættes efterhånden, først og vigtigst Therkel Mathiassen, som grundlægger en ny tradition, de store boplads- og landskabsrekonstruktionsarbejder. Det arkæologiske materiale begynder i disse år at tage en ny vending.

9. Efter Worsaae's udnævnelse til inspektør for de antiquariske mindesmærker kom der atter gang i fredningsbestræbelserne. I 1848 frededes alle gravhøje på kongelig jord og i statsskovene, og i 1849 udsendtes cirkulærer til alle godsejere om fredninger. I 1880'erne og 90'erne udgik en række nye redningsinitiativer: der indførtes fredninger på alle præstegårdsjorder (1885), der indledtes samarbejde med hedeselskabet om fredninger (1889), ligesom jernbaner og vejvæsen fik indskærpet ved lov at man ikke længere måtte tage sten fra gravhøje (1887, 1890), hvilket der var blevet givet tilladelse til ved en bestemmelse fra 1793 – og en henstilling i 1829 havde kun hjulpet lidt. I 1911 blev der indført fredninger ved oprettelse af statshusmandsbrug, ligesom de ældre bestemmelser flere gange indskærpes ved udsendelse af cirkulærer. Der var således blevet ført en aktiv fredningspolitik. Alle fredninger blev endvidere offentliggjort i aviserne. (Jævnfør fredningsberetninger 1873–90 af Worsaae, 1897–1902 af Müller og 1927–34 af Brøndsted. I Nationalmuseets bibliotek.)

10. Det var i denne periode at Erik Westerby skandaløst fik afvist sine grundlæggende undersøgelser af »Stenalderbopladsen ved Klampenborg«, ligesom Therkel Mathiassen blev holdt ude fra 1. Afdeling.

Efterhånden synker antallet af nye grav- og depotfund som kommer ind til museerne mærkbart, dels fordi visse fundgrupper simpelthen er ved at være udtømte, dels p.gr.a. fredningsloven. Den stigende interesse for bopladsfundene må også ses i denne sammenhæng. Med den opmærksomhed der nu vies denne fundgruppe af Therkel Mathiassen udvikles der en ny aktiv type amatørarkæologer. Den folkelige arkæologiske interesse føres ud i marken, hvilket også ses i privatsamlingernes sammensætning, som nu overvejende består af bopladsfund. Det er også i denne periode at Gudmund Hatt udfører sit grundlæggende pionerarbejde – registreringen af jernalderens agersystemer og udgravningen af deres hustomter. For tredje gang etableres et tværvidenskabeligt samarbejde omkring udforskningen af Ertebøllekulturen og opkomsten af det ældste landbrug, hvor pollenanalysen for første gang spiller en aktiv rolle for tolkningerne. Moselaboratoriet oprettedes under krigen, og det fører i 1956 til etableringen af Nationalmuseets 8. afdeling for pollenanalyse og C14 datering m.m. Af nye fundkomplekser må endvidere nævnes udgravningerne af Trelleborg og senere Fyrkat.

Alle disse tendenser er fulgt op og videreudviklet i de seneste tiår af en stigende stab af arkæologer (Becker 1977, 38 ff.). Stadigt forbedrede dokumentations- og udgravningsmetoder har været et kendetegn for perioden, hvilket har ført til afgørende ny viden både i detaljen og i helheden. Bopladslagenes sammensætning dokumenteres nu arkæologisk, geologisk og botanisk, de formuldede skeletspor pensles frem af graven, eller dokumenteres v.h.a. fosfatanalyser. Men også anvendelsen af maskiner i forbindelse med store fladeafdækninger har givet ny indsigt i bebyggelsens karakter, idet hele landsbyer har kunnet afdækkes.¹¹ Bopladsudvalgets aktiviteter (nedsat under forskningsrådet) har her

været af væsentlig betydning, og der er herved åbnet op for en udvikling, hvis resultater for alvor vil vise sig i de kommende år. Også oprettelsen af Fortidsmindeforvaltningen, der varetager udgravninger af truede oldtidsminder (i henhold til en revision af fredningsloven i 1969, lov nr. 314) har betydet en øgning af udgravningsaktiviteterne.

Jeg har nu beskrevet nogle hovedtræk, og nogle hovedpersoner, indenfor den del af arkæologiens udvikling der afspejles i museumsudviklingen, materialetilvæksten og udgravningsvirksomheden. I det følgende skal vi se på nogle af de forskningsmål og de forskningsmiljøer der har karakteriseret arkæologiens videnskabelige udvikling.

Forskningsmål og forskningsmiljøer

Indenfor enhver videnskab findes der et fasttømret system af viden, arvegods overtaget fra den ældre forskning, der, efterhånden som det har passeret flere generationer af forskere, er blevet til selvindlysende sandheder, hvis forudsætninger ingen længere spekulerer over eller betvivler. Igennem undervisning, publikationer, tidsskrifter og kongresser kommunikeres, udbygges og fasttømmes dette grundlag, som efterhånden bliver et solidt værn om et forskningsfællesskab, og efterhånden en forskningstradition. Således også indenfor dansk arkæologi, og jeg skal i det følgende søge at vise hvordan.

I perioden før Thomsen gjaldt det først og fremmest om at få etableret rammerne for en arkæologisk virksomhed. Det til gengæld gjort med stor dygtighed og konsekvens, hvilket har været noget fordunklet af Thomsens indsats. Derfor skal Oldsagskommissionens tidligste arbejde – i de første entusiastiske år – fremhæves, idet selve dannelsen af kommissionen jo er en velkendt og ofte beskrevet bedrift (Her-

11. Denne dokumentationsudvikling har også haft sine omkostninger, idet den er tidskrævende, og antallet af ikke færdigbehandlede udgravninger har derfor været stærkt stigende gennem 50'erne og 60'erne, men er atter aftaget efter etableringen af Fortidsmindeforvaltningen – først under rigsantikvaren, nu under miljøministeriet.

mansen 1931 og 54). Retningslinierne for kommissionens arbejde blev publiceret af Werlauff i 1808 med kommentarer. Følgende skulle undersøges:

- a. »Hvilke Monumenter fra Oldtiden, som findes adspredte på Marken, og formødelst deres størrelse og Omfang ei kunne flyttes, fortiene at opbevares ved Kongebud for Eftertiden, og hvilke derimod, fordi de ere mindre betydelige, enhver Jordbruger kunne være berettiget til at benytte paa hvad Maade han selv ville«.
- b. »Hvilke Foranstaltninger kunne gøres for at saadanne Levninger fra Oldtiden og Middelalderen, som findes i Kirker eller andre offentlige Bygninger, bleve bevarede for Ødelæggelse«.
- c. »Hvorledes Almuen bedst kunne undervises om Værdien af de Oldsager, der jevnlig opgraves af Jorden, og som oftest ødelægges, fordi det ikke vides, at de kunne være til Nytte«.
- d. »Hvorledes med de mindste Bekostninger for Staten, et Statsmuseum kunne anlægges for alle i vore Riger Værende Oldsager, forsaavidt de enten allerede findes i de kongelige Samlinger, eller med Tiden kunne blive dem indlemmede«.
- e. »Hvorledes dette Museum da kunne anvendes til offentlig Nytte«.

Formuleringen af disse retningslinier i 1807 må, på baggrund af samtiden, anses for epokegørende. For første gang defineres arkæologien som et selvstændigt emne hvis objekt er de stumme kilder, monumenter og oldsager. Dernæst formuleres for første gang en plan for bevaringen og udstillingen af disse.¹² Denne bevidsthed om arkæologiens selvstændige betydning var ikke tilfældigt opstået. Både i 1808 publikationen, og i en bog der udkom i

1807 »Udkast til den nordiske Archæologies Historie i vort Fædreland, indtil Ole Worm«, af samme Werlauff, beskrives »den nye arkæologi« i klar modsætning til de tidligere spredte forsøg på arkæologisk virksomhed, og behovet for en systematisk udforskning betones. Et første forsøg gjorde kommissionen ved udsendelse af spørgeskemaer til alle præster, hvor man ønskede oplysning om 12 forskellige typer af arkæologiske levn, fra dysser til runestene. Dette materiale bearbejdedes, som tidligere nævnt, straks af Thorlacius. Werlauff udtrykker imidlertid skepsis m.h.t. præsteberetningernes anvendelighed og foreslår: en arkæologisk berejsning af landet, samt oprettelse af et arkæologisk tidsskrift. Det sidste blev gennemført i 1812 med udgivelsen af *Antiquariske Annaler*, hvorimod den arkæologiske berejsning først skulle blive iværksat to generationer senere. Werlauff udtaler til slut: »Saalænge disse to pia desideria endnu ikke ere realiserede, mangler uden tvivl meget i vore Oldsagers muelige Oplysning. Dog, Reiser! Reiser! er den kundskabsgridske Oldgranskers første og sidste Raab til vore Oldsagers hævde og Talsmænd. Disse bør sætte Krandsen på Commissionens Arbejder. Naar de ere skete, naar alle rørlige Oldsager ere samlede og opsatte i et Museum, da er det Tid for Archæologien at overskue og ordne alle disse Materialier, og, om mueligt, af dem danne et System, da først kan han bestemme hvad vi endnu med nogen Vished kunne vide, og hvor der gives Lakuner, som ikke lade sig udfylde. Historikeren træder da til, sammenligner de Data som Archæologen giver ham i hænderne, med Naturens og Mytternes Glimt, og af alt det bringer han *maaske* et nyt Lys over Nordens Ur- og Fabeltid«.¹³

Oldsagskommissionens lovende ansatser blev imidlertid ikke fulgt tilsvarende op,

12. Samme år udskrev Videnskabernes Selskab en prisopgave med et arkæologisk emne: »At sammenligne de Mindesmærker fra Oldtiden, som findes i vort Norden, saasom Gravhøje, Steendysser, Ting, som findes hos os i Høiene og mere deslige . . . for deraf at uddrage Resultater om vore nordiske Folks ældste Oprindelse, Vandring, Gudsdyrkelse, Cultur og huuslige Liv« (Petersen 1938, 14.).

først og fremmest fordi alle dets medlemmer var fuldtidsbeskæftigede indenfor andre discipliner.

Uden oldsager og uden plan for deres opstilling kunne man ikke komme videre. Det var C. J. Thomsen den første til at erkende og gøre noget ved. Thomsen indså, at et stort, systematisk ordnet sammenligningsmateriale var den nødvendige basis for at gøre de mest elementære videnskabelige fremskridt. Og på den tid var det mest elementære og påtrængende problem en grov kronologisk ordning af de mange oldsager, hvis funktion som primitive redskaber, smykker etc. var almindelig erkendt. Thomsen blev tillige klar over, at denne viden måtte baseres på iagttagelser fra de »sluttede fund«, dvs. ting som var fundet sammen. Dette fremgår af Thomsens omfattende brevveksling. »Ikke mindre vigtigt«, skriver han i 1822 til Schröder »er det ved Antiquiteterne at lægge Mærke til, hvad som findes sammen – ogsaa heri har man været forsømmelig. Jeg Haaber, at den nøjagtige Inventering, som nu holdes over alt, hvad der kommer til vort Museum, skal hjælpe noget. Ved nogen Agtpaagivenhed er man her temmelig i det rene med, hvad der maae henhøre til den hedenske Tidsalder, men om de fleste Stykker veed man endnu heller ikke videre. Om de ere fra Aar 0, 100 eller 900 eller endogsaa før den odinske Religions Indførelse i Norden maae først tilkommende Antiquarer kunde afgjøre, men de ville aldrig kunne det, naar ikke bemærkes, hvad der findes sammen og vore Samlinger bringes til en større Grad af Fuldkommenhed« (Citeret efter Hildebrand 1938, 353.).

Først i 1836 fremlagde Thomsen på tryk sine *resultater* som skulle vise sig at blive grundlæggende, men hvis *forudsætninger* i ligeså høj grad er et epokegørende led i den arkæologiske videnskabs udvikling (Gräslund 1974, 101 ff.). Betydningen af denne landvinding må ses i relation til den »almene arkæologiske tilstand« i Europa på den tid, som mildt sagt var kaotisk. Thomsens mål var her at gøre arkæologien til en empirisk videnskab, og det er bl.a. på den baggrund at hans vægning ved at publicere må ses. Tiden var ganske enkelt ikke inde til større videnskabelige indsatser før de museale og materialemæssige forudsætninger var tilvejebragt. I den forstand kan Thomsen siges at have grundlagt den arkæologiske virksomhed. Andre, heriblandt den unge Worsaae, skulle høste de første videnskabelige frugter af dette arbejde. Endelig må Thomsens ligeså bekendte antiakademiske holdning ses i sammenhæng med de historiske forudsætninger for hans indsats (Hildebrand 1938, 13–146; Petersen 1938, 7–85).¹⁴ På Thomsens tid kæmpede endnu et litterært og empirisk antikvitetsbegreb om forrangen. Finn Magnusens bog fra 1820: »*Bidrag til nordisk Archæologie meddelt i Forelæsninger*« var således i det store hele filologisk-historisk med hovedvægten lagt på en gennemgang af Tacitus, sagaerne etc., hvortil fortidsminder og oldsager kun betragtedes som et supplement. Og denne situation varede ved langt op i det 19. århundrede. Det var sådanne spekulative forsøg Thomsen vendte sig imod, fordi de kunne kompromittere den spæde start til en arkæologisk videnskab. Når historikerne mere eller

-
13. Oldsagscommissionens visionære entusiasme viser den som et ægte barn af romantikken, således også Nyerups vision af et kommende Nationalmuseum, 30 år frem i tiden, og som skulle vise sig at holde stik. Han profeterer: »Danske Hædersmænd kappes om at forherlige dette Museum; frivillig frembærer enhver sin Skærv paa Nationalmuseets Alter; hvad der forud laa adspillett i enkelte Mænds Gemmer, skjult for Granskerens og Kenderens Øje, findes nu samlet som et skønt Helt. Længe har det varet, førend den Nyerupske Ide blev realiseret, men nu, den er udført, ligner den en stolt Eg, der voxer langsomt og blomstrer desto længere« (Efter Hermansen 1931, 265.).
14. »De veed jeg er en Hader af – hvad skal jeg kalde det – den slags Forskning af Oldsager, hvor man begynder med Celtiberer, gaaer derfra til Chineser og Egypter, saa et lille Spring til Mexico og Florida og derpaa til de nuværende Kalmukker . . . Dømmekraft og god, sund Menneskeforstand vejer vel op mod Citater og zirlige Vendinger og Resultater af Sager, Registerne og Fortegnelser lade sig af den Kyndige uddrage, men han holder sig til faste punkter« (Efter Hildebrand 1938, 351.).

mindre negligerede arkæologien var årsagen også, at det endnu ikke var muligt at forbinde Thomsens tredeling med en kulturhistorisk udvikling, ligesom der heller ikke kunne sættes årstal på. Historikeren P. A. Munch konstaterer: at der i »det sydlige Sverige og Danmark levede vilde Mennesker, som ernærede sig ved Jagt og Fiskeri og brugte Vaaben og Husgeraad af Sten eller Kobber, siden ogsaa af Bronze . . . Om disse Nordens ældste Beboere vides forresten intet« (Efter Petersen 1938, 77.). Mere forklarende er N. M. Petersen. »Imidlertid aabnes i vore Dage Adgang til ny Viden, og den Tid vil Formodentlig komme, da man kan oplyse Oldtiden ved Nutiden: gennem Oldtidens materielle Levninger forklare dens skriftlige Minder. Materialet hertil er, især ved en Mands utrættelige Bestræbelser, i stor Mængde samlet og Ordnet, men sikre Resultater endnu ikke vundet; der maa samles mere, og dette meget maa bearbejdes« (Efter Hermansen 1938, 73.).

Thomsen skabte imidlertid en videnskabelig tradition af ligeså stor betydning for arkæologiens udvikling som hans museale

arbejde, idet han grundlagde et arkæologisk forskningsmiljø, noget helt afgørende for enhver videnskabs udvikling og reproduktion. Det dokumenteres af hans omfattende brevveksling, hvis enorme omfang står i stærk modsætning til hans begrænsede videnskabelige produktion. Disse breve viser den virkelige Thomsen, arkæologen for hvem sagen var vigtigere end videnskabelig berømmelse, og som udøste al sin viden og al sin erfaring privat og derigennem fik afgørende indflydelse på den arkæologiske og museale udvikling i Skandinavien (Hildebrand 1938). En forsker kan ikke arbejde alene. Det indså Thomsen. Samtidig måtte den videnskabelige reproduktion sikres, og det gjorde han ved at knytte en række unge, frivillige assistenter til sig, som alle senere skulle gøre sig fortjente som arkæologer. Denne patriarkalske uddannelsestradition har fulgt faget helt op i vor tid.¹⁵

En vigtig person i det videnskabelige miljø på den tid var Thomsens samtidige C. C. Rafn, som i 1825 var medstifter af det nordiske Oldskriftsselskab – fra 1828 kon-

15. Thomsen sammenfattede sine ledende principper i et bevæget brev til den unge, 31 årige Bror Emil Hildebrand, som uventet, p.g.r.a. dødsfald, var blevet udnævnt til rigsantikvar i Sverige i 1837.

»Min kjere, min elskede Ven!

For meget! for meget! udraabte jeg, da jeg havde læst Deres Brev. Gaa ind i dit Lønkammer, beed Gud inderligt om Forstand til at vælge det Rette, Kraft: til at udføre det og endelig Ydmyghed og Kierlighed mod andre i Lykke, sagde jeg. Veed De vel, hvad der er Dem paalagt, det vil ikke være indført i Deres Bestalling, men en indre Stemme vil sige Dem, at jeg har Ret, naar jeg siger Dem, at det er:

1. At skaffe Plan og Orden efter de Trin Videnskaben nu staaer paa, i Deres Fædrenelands Antiquitets og Myntesamlinger samt virke til at det skeer ligeledes i Archievernes historiske Del.
2. At skaffe alle disse Samlinger saavidt mulig, nej aldeles offentlige, saaledes at det ikke allene bliver enkelte Videnskabsmænd men hele Nationen der har godt af Samlingerne, at der er bestemte Tider, paa hvilke man uden mindste Anmeldelse, Forbindtighed etc. etc. seer Samlingerne og andre Tider, i hvilke Videnskabsmanden benytter det han vil studere og undersøge eller og Arbejdsværelser, hvori han uforstyrret kan beskæftige sig med, hvad der for Øjeblikket interesserer ham.
3. At de bringer Videnskaben videre ved at gaae frem med Tiden, kjender og benytter de nye Opdagelser som gøres, og selv ved alvorlige Undersøgelser fremmer Videnskaben, gjør Opdagelser, som kommer den tilgode og letter andre at gjøre disse.
4. At De bringer Liv og Lyst i og for de Gjenstande, der er anbetret Deres Omsorg og skaffer ikke en, men et Par dygtige og vakre unge Mænd, der kan blive Deres Hjelpere og i sin Tid Deres Eftermænd. See i den Henseende paa dem, der har naturlig Lyst, nogenledes Hoveder og Characterer, saaledes at man kan agte dem – ikke saa let at finde forenet – jeg har i den Henseende ej været heldig, thi enten er det maadelige og ringe Hoveder eller Mennesker, som jeg ej kan agte, jeg er stødt paa. Ønsk mig at jeg maae være heldigere end hidintil og en Sten falder fra mit Hjerte.

Jeg hører Dem sige efter denne alvorlige Tiltale, hvorledes skal jeg, som staaer ene, kunde alt dette – sandelig ej paa en Gang, men efterhaanden.

De vil vende Spørgsmaalet om og sige »har Thomsen da udrettet dette i sit Fædreneland« og jeg maae svare: noget af det, meget staaer tilbage, Villien, Hensigten er der, var der altid, og naar jeg lægger Hovedet til Hvile, haaber jeg man vil sige: har arbejdede ej forgæves« (Efter Hildebrand 1938, 748 f.).

geligt. Rafn var drivkraften i selskabet, som efterhånden skulle blive arkæologiens væsentligste videnskabelige medium, og hvis voksende medlemskare, både internationalt og hjemligt, var med til at sikre dansk arkæologi en fremtrædende plads igennem den senere del af det 19. århundrede, hvor også en særlig fransk version af selskabets årbog udsendtes, tillige med dansk, arkæologiens hovedsprog dengang (Worsaae 1866 og 1875; Grøndal 1869.). Selskabets virksomhed var lagt an på udgivelse af islandske håndskrifter, dels for videnskaben, dels for almenheden, hvilket hurtigt sikrede det en god økonomi, der yderligere konsolideredes af den internationale bestseller fra 1837 »Antiquitates Americanæ«. Både den videnskabelige anseelse og formuen var herefter støt voksende igennem det 19. århundrede, hvilket bl.a. sikredes af det stigende antal stiftende medlemmer der udgjordes af videnskabsmænd, statsoverhoveder, fyrster etc. fra hele verden. Fra 1832 kommer arkæologien til med udgivelsen af »*Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed*«. Fra 1836 »*Annaler fornordisk Oldkyndighed*«. I perioden 1843–63 udgav man endvidere etnografisk-arkæologiske meddelelser i »*Antiquarisk Tidsskrift*«. Disse afløses i 1866 af »*Aarboeger for nordisk Oldkyndighed*«. Igennem de første tiår stod disse skrifter dog primært i historie- og sprogstudiets tjeneste. En ændring heraf krævede en forbedring af arkæologiens stilling, delt i form af øgede aktiviteter, dels i form af en kulturhistorisk målsætning på arkæologisk grundlag. Dette blev etableret at Thomsens disciple i tiden efter 1850 med Worsaae som frontkæmper.

Grunden blev lagt allerede i 1840'erne af den unge Worsaae, da han elegant sønderlemmede et par af tidens mere fantasifulde udslag af arkæologisk virksomhed: et moselig fra Haraldskjær, som var blevet erklæret for at være Dronning Gunhild, kendt som Erik Blodøkses kone, samt det opsigtsvækkende Runamo, som under Worsaaes kritiske granskning opløste sig i naturlige sprækker og revner (Worsaae 1934, 94–126; Petersen 1938, 84–116). Det

gav genlyd, for her blev nogle af datidens mest kendte forskere videnskabeligt sat til vægs af en ung student, hvilket blev stadfæstet under en senere debat i Videnskabernes Selskab. Men vi skal bemærke Worsaae's konklusion i Runamo sagen, som viser hans egentlige ærinde: »Det kan«, slutter Worsaae, »næppe fejle, at mange vil se Runamosagen fra den komiske Side og fatte Mistillid, endog Ringeagt for Oldtidsvidenskaben. En saadan Betragtningmaade er dog aldeles forkastelig«. Dette begrundes, og der sluttes: »Men ganske vist synes i det foreliggende Tilfælde *Fantasiens*, der hidtil har spillet en altfor stor Rolle ved Betragtningen af Fortiden, at have naaet sin største Højde, og *Videnskaben vil af frygt for lignende Fejltagelser sikkert vide nu at tage en mere kritisk Retning*, saa at den forsøgte Læsning af Runamo »istedetfor at skade Videnskaben snarere vil have en saare gavnlig Indflydelse på dens fremtidige Udvikling« (Efter Petersen 1938, 111.) (min kursivering.).

Worsaae havde ved sin effektive og taktisk velvalgte kritik af et par graverende eksempler på fejlagtig og ukritisk anvendelse af arkæologiske kilder vundet en vigtig sejr for den nye videnskabs selvstændighed. Men det måtte følges op på en måde der viste at det også var muligt på grundlag af de arkæologiske kilder at bidrage til viden om kulturforholdene i de forhistoriske tider. Og her lagde Worsaae allerede ud i 1843 med en lille populær bog i folkeoplysningens tjeneste: »*Danmarks Oldtid oplyst ved Oldsager og Gravhøie*«, i 1844 oversat til tysk, i 1849 til engelsk. Den er opbygget omkring Thomsens tredele, men rummer derudover en tydelig hævde af de skrevne kilders utilstrækkelighed, polemiserer mod sagnoverleveringen og fremlægger nu også et kulturhistorisk udviklingsforløb, ligesom der sættes årstal på de tre aldre (Worsaae 1843, 98–143). I de følgende årtier iværksættes som tidligere nævnt de udgravninger og det registreringsarbejde, som skulle retfærdiggøre Worsaae's dristige, og for sin tid yderst polemiske formuleringer. I disse

år udførte Thomsens disciple et pionerarbejde i dansk arkæologi, »på stadige opdagelsesrejser i det danske landskab og gennem stadige studier af indsamlet materiale tegner de her de første grove rids af Nordens forhistorie, der dengang var et mere ukendt forskningsområde at betræde end himmelrummets planeter er det idag«, som Mogens Ørsnes malende har udtrykt det (Ørsnes 1969, V). Både stenalderen, bronzealderen og jernalderen bliver opdelt i en ældre og en yngre del (Gräslund 1974, 113 ff.). De metodiske redskaber var endnu grove og uslebne, og baggrunden for de kronologiske fremskridt var først og fremmest de mange nye fund. Worsaae selv var de store liniers mand, og han formulerede dem i flere populære fremstillinger, senest i 1882. Men det var også de store liniers tid indenfor videnskaben i almindelighed, for den udvikling der i disse år fandt sted indenfor naturhistorien, geologien, zoologien, arkæologien og etnografien var intet mindre end en erkendelsesrevolution. Og de grundlæggende resultater nåedes gennem et tværvidenskabeligt samarbejde. Worsaae selv havde været med til at påvise eksistensen af et primitivt jægerfolk i Danmark, og på samme tid fandt man i Frankrig menneskefremstillede flintredskaber geologisk indlejret i lag sammen med knogler af dyrearter fra en kuldetid, såsom uldhåret næsehorn, mammut, rensdyr etc. (Eggers 1959, 54–73.). Samtidig formulerede Darwin sine udviklingsteorier, ligesom de etnografiske evolutionsteorier også var i støbeskeen. Det var således en tværvidenskabelig grødetid hvor nye store perspektiver blev trukket op, perspektiver som revolutionerede det datidige verdensbillede og med et slag førte menneskets historie årtusinder længere bagud i tid end de 4004 år f.Kr. kirken havde tilkendt det. Det var på denne baggrund Worsaae i 1882 skrev i indledningen til bogen »*Danish Arts*«: »As long as there was nothing to refer to but historical documents, the immeasurable pre-historic periods of the existence of the human race

lay in the deepest obscurity« (Worsaae 1882, 2.).

Lad os prøve at sammenfatte de væsentligste resultater der opnåedes under perioden 1850–75. Generelt var det i hele Europa en gennembrudstid for de natur- og kulturhistoriske videnskaber. Arkæologisk viste Thomsens treperiodesystem sig at have gyldighed over store dele af verden. På den hjemlige front etableredes arkæologien som en selvstændig disciplin. De kulturhistoriske rammer som senere forskning har søgt at udbygge, formuleredes i Worsaae's oversigtsværker. Deres udgangspunkt var antagelsen af en kulturudvikling fra syd til nord, hvor målet var at identificere nye impulser i form af invandrede folkestammer. »Det skulle være af højeste Betydning gennem fundenes Vidnesbyrd – ligesom Rask havde villet det gennem Sprogene – at eftervise Folkenes Vandringer fra deres første Udspring« (Efter Petersen 1938, 139.). Der udvikledes endvidere en første kronologisk udbygning af Thomsens system med årstal på. Det arkæologiske miljø var i disse årtier åbent og dynamisk, uden skarpe grænser mellem fagarkæologer og »amatørarkæologer«, eller mellem de kulturhistoriske discipliner. En arkæologisk uddannelse fandtes ikke. Væsentlige videnskabelige bidrag leveredes af »ikke fagfolk«, som amtmand Vedel og kammerherre Sehested. Store resultater var nået. Men Worsaae erkendte samtidigt, i 1882, at »det var en selvfølge, at en saa nylig fremstaet og saa overordentlig omfattende forhistorisk Oldforskning endnu ikke kan være naaet til mange almindelige, i enhver Henseende faste videnskabelige Resultater, der paa en fyldig og for Alle overbevisende Maade kunne træde i de gamle, hidtil herskende Fordommes Sted« (Worsaae 1882, 1 f.).

Denne formulering rummer nøglen til en forståelse af de efterfølgende 50 års forskning, der betegnede en konsoliderings- og stabiliseringstid, hvor de mange nye problemstillinger rejst under Worsaae fik fast grund under fødderne, og hvor

enkelte nye kom til. En mere snæver arkæologisk kurs blev nu lagt af Sophus Müller. De videnskabelige tøjler strammes. En veldefineret videnskabelig metode udvikles, såvel til kronologiske bestemmelser som til udgravninger, og i takt hermed skærpes kravene til den arkæologiske virksomhed. Dette er bl.a. en del af baggrunden for modsætningsforholdet til provinsmuseerne. På et punkt var Müllers centralistiske politik dog velbegrundet, og afveg ikke fra tidligere praksis,¹⁶ nemlig når det gjaldt afleveringspligten af vigtige fund. Dette var i forening med Nationalmuseets funktion som centralmuseum en væsentlig forudsætning for de videnskabelige fremskridt indenfor den kronologiske forskning som fandt sted i disse år, og det illustreres meget tydeligt hvis vi sammenligner Müllers artikel fra 1876 om bronzealderens kronologi med den fra 1909. I den første imødegås enhver form for kronologisk opdeling, i den sidste inddeles alene den ældre bronzealder i 6 perioder. I det mellemliggende tidsrum falder den største tilvækst af bronzealderfund i Nationalmuseets samling. Müller kunne så at sige år for år udbygge det kronologiske system med nye vigtige fund.

En anden ligeså vigtig forudsætning var imidlertid udviklingen af en veldefineret videnskabelig metode til etablering af en kronologi. Tidligere forskning havde arbejdet komparativt med udgangspunkt i hvad som fandtes sammen og hvad som aldrig fandtes sammen (f.eks. stenøkser og jernsager). Det var princippet bag treperiodesystemet. Mellemed – fund der kombinerede f.eks. stenøkser og bronzesager, eller bronze og jern – angav udviklingens retning. Med den øgede interesse for en mere finmasket kronologisk opdeling fæstnedes opmærksomheden i stigende grad på de gradvise forandringer der

kunne konstateres på enkelte genstande indenfor en periode. Og her fandt man hurtigt ud af, at disse forandringer foregik næsten lovmæssigt, sådan at man kunne opstille hele »udviklingsserier« af genstande som kunne opdeles i forskellige typer. Når man derefter sammenholdt disse typeserier med hinanden på baggrund af de sluttede fund kunne man nu med stor præcision underopdele de forskellige hovedperioder. Tidligere havde man primært adskilt på grundlag af uligheder. Nu adskilte man på grundlag af gradueret lighed. Metoden blev oprindeligt udviklet i Sverige af H. Hildebrand og Oscar Montelius i 1870'erne og fandt hos disse to forskere sin metodisk mest præcise udformning unde navnet »typologi« (f.eks. Montelius 1903). Men iøvrigt afspejler typologien en generel metodisk tendens i den arkæologiske forskning i disse år. Det er nok en del af forklaringen på, at Müller polemiserede så stærkt imod den, idet den efter hans opfattelse ikke repræsenterede noget nyt (Müller 1884; endv. Gräslund 1975, 167–216).

Der sker således to vigtige ting i tiårene omkring århundredeskiftet: man får etableret et repræsentativt materiale p.g.r.a. den store fundtilvækst, og dette i kombination med udviklingen af den typologiske metode betyder, at de kronologiske systemer nu finder deres endelige udformning. Senere forskning har i hovedsagen kun foretaget en kronologisk finpudsning. Bronzealderkronologien får som den første sin endelige udformning i 1885, derefter følger jernalderkronologien og efter århundredeskiftet stenalderkronologien. Kun den ældre stenalder var endnu ufuldstændigt udforsket, ligesom bopladserne fra de øvrige perioder begynder at komme i forskningens søgelys. Man kunne nu vise udbredelsen af bestemte oldsagsformer over store geogra-

16. Allerede i 1818 var problemet om provinssamlingernes forhold til hovedsamlingen i København blevet aktuelt, i forbindelse med oprettelsen af en samling i Odense. Thomsen og Commissionen søgte da at få gennemført at alle nyfundne oldsager skulle indberettes til København, og de bedste stykker afleveres hertil. En sådan plan ønskede det Danske Cancellie imidlertid ikke at følge op (Hermansen 1960, 27 ff.).

fiske områder, og ved at foretage typologiske studier – ikke af de kronologiske forandringer, men af de geografiske – kunne man demonstrere hvordan kulturpåvirkningerne spredte sig, ofte fra syd til nord. Udbredelsesområderne for bestemte oldsagsformer blev kaldt »kulturgrupper«, og man identificerede disse kulturgrupper med forskellige folkestammer. En sådan kulturgruppe havde man opdaget ved systematiske udgravninger i Jylland, enkeltgravskulturen, og man mente at den repræsenterede et nyindvandret folk fra sydøst. De ønskemål Worsaae havde formuleret var nu nået. Men i øvrigt udformede man på samme tid helt tilsvarende kulturteorier indenfor både sprogvidenskaben, antropologien (raceforskningen) og etnografien (kulturkredslæren i Europa, Boasskolen i U.S.A.). Der fandtes en generel interesse for kulturspredning (diffusion), som blev kædet sammen med teorier om folkevandringer etc. Race, sprog og kultur var de grundlæggende elementer (Kristiansen 1974 med henvisninger). Indenfor arkæologien fik man endvidere sat årstal på bronzealderens og jernalderens perioder ved at sammenkæde fund fra nord til syd, indtil man nåede ned i årstallenes sikre havn i Grækenland og Ægypten (Eggers 1959, 34 ff.). På baggrund af disse grundlæggende fremskridt kunne Sophus Müller i 1887 give den første virkelige sammenhængende fremstilling af den kulturhistoriske udvikling i Danmarks oldtid (Müller 1897).

Under Sophus Müller var forskningsmiljøet restriktivt, og der blev gravet dybe grøfter til mange sider. Müller satte målene og alle måtte følge trop, ligesom han rådede over publikationsretten. Det betød at dygtige assistenter med selvstændighedsstrang, som f.eks. Georg Sarauw – senere Blinkenberg, Friis Johansen og Hatt – efterhånden søgte væk. Men resultater blev der nået og materialet fik ikke lov til at ligge upubliceret hen. I slutningen af det 19. århundrede udkom en række store materialepublikationer af A. P. Madsen, Boye og Sehested m.fl., og til præsentation af

nye fund oprettedes monografiserien »*Nordiske Fortidsminder*« i 1889.

Da Johannes Brøndsted i 1929 begyndte sin undervisning på universitetet, og dernæst i 1932–33 – nærmest ved en paladsrevolution – blev leder af 1. afdeling efter Neergaard, blev der igen skabt et åbent og dynamisk forskningsmiljø, og en vældig aktivitetsforøgelse sattes ind på alle fronter. Kontakterne udadtil genoptages: til naturvidenskaben, som nævnt til universitetet og til amatørarkæologerne. Aktiviteterne rettes mod to mål: en klarlæggelse af den ældre stenalders kulturer og bopladsproblematikken i det hele taget, samt fornyede kronologiske studier til udbygning og justering af de ældre systemer. De følgende par tiår hører til de rigeste i dansk arkæologis historie – den ene store publikation følger den anden, – og til præsentation af mange nye resultater for et internationalt publikum grundlægges »*Acta Archaeologica*« i 1930. Resultaterne sammenfattes af Brøndsted i en imponerende kulturhistorisk syntese: »*Danmarks Oldtid*« i 1938–40. Teoretisk er der intet nyt, men billedet af oldtiden fremtræder nu rigere og mere nuanceret end nogensinde, og i kølvandet på bogen følger en stadig stigende strøm af populærarkæologiske bøger og skrifter.

Man kan med rimelighed hævde at Brøndsteds elever har præget udviklingen op til idag, i stillinger på Nationalmuseet, på de arkæologiske institutter og på enkelte provinsmuseer. Men der er alligevel grund til at sætte en slags skillelinie omkring 1950. I 1949 blev P. V. Glob professor i Århus og i 1952 blev C. J. Becker det i København. Mens Glob kastede sig ud i store praktiske opgaver – først i det nydannede »Jydsk Arkæologisk Selskab«, som grundlægger af Moesgård og på ekspeditioner til den Persiske Golf, siden som rigantikvar, hvor han vel mere end nogen anden har formået at give arkæologien et populært image – så videreførte Becker i København fagets videnskabelige tradition med hovedvægten på den kronologiske forskning. I de følgende tiår uddanner

han hovedparten af den yngre generation af arkæologer. Herigennem, og som redaktør af de vigtigste videnskabelige publikationer, har Becker mere end nogen anden været med til at præge den videnskabelige udvikling i denne periode. Man kan dog tale om et vist vekselspil mellem de to modpoler Århus og København. I Århus grundlægges et aktivt og udadvendt miljø omkring Jydsk Arkæologisk Selskab og det nye tidsskrift »Kuml«, mens der i København grundlægges et mere restriktivt miljø lagt an på videnskabelig forskning indenfor de af Becker afstukne rammer. I 1973 yderligere udbygget med udgivelsen af den ny monografiserie »*Arkæologiske Studier*«. Perioden karakteriseres ikke af grundlæggende metodiske fremskridt, men der finder en metodisk præcisering sted, bl.a. formuleret af Mogens Ørsnes og Olfert Voss, ligesom statistiske metoder vinder indpas. Kulturhistorisk er der tale om stagnation, Brøndsted og Glob får genoptrykt deres oversigter, og de nye der kommer, følger intet originalt til.

Lad os kort sammenfatte. Det første og vigtigste mål for arkæologien efter etableringen af Oldsagscommissionen i 1807 var at tilvejebringe en systematisk ordnet oldsagssamling og en grovmasket kronologisk opdeling (Thomsen). Dernæst koncentreredes kræfterne om at skabe arkæologien en plads som en selvstændig kulturhistorisk disciplin (Worsaae) og dens videnskabelige position blev fasttømret under Müller, først og fremmest gennem udviklingen af en kronologisk metode og gennem systematiske materialefremlæggelser. Al senere arkæologisk forskning har bevæget sig indenfor de rammer der her blev stukket ud – med kronologien som det videnskabelige fundament og kulturhistorien som den folkelige og nationale overbygning. Forskningsmiljøet har i dette tidsrum skiftet karakter flere gange. Der går to hovedstrømninger igennem det arkæologiske miljø i Danmark. Den ene repræsenteres af J. J. A. Worsaae og J. Brøndsted, P. V. Glob og O. Klindt-Jensen; bredtfavnende personligheder der samlede en gruppe af vidt

forskellige forskertyper og lod dem arbejde og udvikle sig på hvert deres felt. De grundlagde perioder i dansk arkæologi præget af fornyelse og mangesidede aktiviteter. Den anden hovedstrømning repræsenteres af C. J. Thomsen, Sophus Müller og C. J. Becker; arkæologer med stort A, der i højere grad søgte at forme dansk arkæologi i overensstemmelse med egne synsmåder. De skabte perioder præget af fordybelse og konsolidering af indvundne resultater. Begge disse videnskabelige miljøer har produceret betydningsfuld forskning, men af forskellig karakter og på forskelligt grundlag.

Vi vil herefter gå over til en undersøgelse af arkæologiens plads i samfundsudviklingen i samme tidsrum.

Arkæologien i samfundet

I et højtudviklet og ekspanderende samfund som det vesteuropæiske sker de historiske forandringer så at sige for øjnene af os. En historisk bevidsthed er derfor »uundgåeligt en del af vores åndelige udrustning – og det historiske syn en del af os selv. Den historiske synsmåde er således ikke noget vi kan tage stilling til – den er der bare« (Witt 1977, 18 f.). Men der er et langt spring herfra og så til at etablere en arkæologisk virksomhed. Hvorfor skete det, og hvorfor blev denne virksomhed opretholdt og udviklet? Ja, det kan kun en undersøgelse af arkæologiens funktion i samfundets kaste lys over. En sådan undersøgelse må imidlertid blive kort og antydningvis, idet det er et forhold som kun i ringe grad har været analyseret. Men det er utvivlsomt af væsentlig betydning hvis man vil nå frem til en forståelse af baggrunden for arkæologiens ekspansion i Danmark – og i andre vesteuropæiske lande – ligesom en forståelse heraf er en nødvendig forudsætning for at kunne formulere en bevidst arkæologisk kulturpolitik for fremtiden.

Det er et gennemgående og velkendt træk at arkæologien gennem hele sin udvikling har været led i den nationale

oprustning. Det kræver næppe nogen videre dokumentation. »Skæbneår« som 1807, 1848, 1864, 1920 og 1940–45 findes alle genspejlet i den arkæologiske virksomhed, ligesom forhistorien omkring disse kriseår har været flittigt brugt som nationalt samlingsmærke, idet den jo ikke blot er blevet spredt gennem museerne og de arkæologiske bøger. Størstedelen af befolkningen har lært den at kende på anden og tredje hånd – først og fremmest igennem en litterær tradition der går fra Oehenschläger, Ingemann over Grundtvig til Johannes V. Jensen og Martin A. Hansen, dernæst i fortyndet form gennem skolebøger, højskoler etc. På den måde er kundskaben om forhistorien, og fortiden i almindelighed, nået ud til store dele af samfundet i en kompliceret spredningsproces hvorunder den er undergået adskillige forandringer og blevet brugt i mange forskellige måder. Spørgsmålet er nu om der bag disse generelle tendenser kan iagttages nogle væsentlige forskyndninger i arkæologiens sociale placering og ideologiske tilhørsforhold. Er arkæologien blevet brugt? Til hvad? Og af hvem? Vi kan nærme os svaret på disse spørgsmål ad flere veje. Nationalmuseets protokoller viser os f.eks. vejen fra finder til museum, og den skifter. Den anden vej, fra de arkæologiske arbejder og videre ud til forskellige samfundsgrupper via litteratur, populære oversigter etc. fortæller også en del. Endelig finder vi i museumsgrundlæggelserne og i det aktive miljø udenfor fagarkæologernes kredse nogle meget konkrete oplysninger om disse forhold. Jeg vil nu ganske kort søge at skitsere arkæologiens udvikling i samfundet med nogle stikprøver fra hver af disse tre kategorier.

At Oldsagskommissionens dannelse indirekte var et produkt af romantikken og

de nationale katastrofer turde være sikkert (f.eks. Hildebrand 1938, 175 ff.; Klindt-Jensen 1975, 58 ff.). Thorlacius' konklusion om monumenternes betydning er således illustrativ. »De minde om Nordboers Heltedåd, de tale høit om hans Kraft og Kæmpestyrke, de frembyde en riig Anledning til Sammenligning mellem Fortid og Nutid« (Thorlacius 1809, 68.).¹⁷ Det turde endvidere være ligeså sikkert at arkæologien igennem sine første halvtres leveår primært var den dannede klasses fritidsinteresse. En såkaldt folkelig opbakning fandtes kun i ringe omfang. Præsterne og de lokale embedsmænd (herredsfogeder og amtmænd) spillede en helt afgørende rolle for kontakten med oldsagsmuseet i denne tidlige periode, sådan som det fremgår af de gamle protokoller,¹⁸ mens udbetalingen af dusører var noget der talte i de lag af befolkningen hvor fundene blev gjort, og hvis livsvilkår forblev uhyggelig ringe igennem det meste af det 19. århundrede (Riismøller 1971; Engberg 1973.). De oplysningstanker som indgik i den arkæologiske virksomhed formuleredes af arkæologerne og den dannede overklasse af embedsmænd og godsejere. En af de sidstnævnte var konferensråd Bülow fra Fyn, som allerede i 1816 spillede en aktiv rolle i forbindelse med oprettelsen af en arkæologisk samling i Odense, og blev støttet af Prins Christian Frederik (senere Chr. VIII.), der i 1817 skrev til Oldsagskommissionen med en opfordring til at bidrage med en samling doubletter. Da fortidslevningerne er et vigtigt middel til at vække kærlighed til fædrelandet »saaledes tror jeg at Virkningen af dette Middel ville være endnu kraftigere og mere omfattende, hvis man . . . i de betydeligste Provinstæder havde mindre Oldsagssamlinger, hvis hensigtsmæssige Afbenyttelse sikkert

17. Worsaae skriver i sin selvbiografi om sine ungdomsstudier: »Mit Studium blev ligesom baaret og løftet af de mere og mere svulmende nationale Bevægelser. Den nyvakte folkelige Aand søgte Gjenfødelse og Forfriskelse i den minderige Oldtid, for hvilken Oehenschlägers Digterværker havde fremkaldt en almindelig Begeistring« (Worsaae 1934, 69.).

18. I Thomsens »Ledetråd« fra 1836 slutes der s. 90: »Naar Arbejdere af Almuestanden spore Oldsager, gjøre de rettest i at henvende sig til Præsten, Skolelæreren eller en anden kyndig Mand, som kan iagttage den indbyrdes Forbindelse og optegne, hvad der kan være ønskeligt at vide«.

mere end ville udbrede den ved Tidens Aand og Regjeringens Foranstaltninger allerede vakte Sands for Kundskab om Oldtiden«. (efter Hermansen 1960, 21). Denne oplysning havde således et klart sigte. Worsaae indleder sin bog fra 1843: »Et Folk som har Agtelse for sig selv og sin Selvstændighed kan umulig blive staaende ved en Betragtning af sin nuværende Tilstand alene. Det maa nødvendigvis tillige henvende Blikket på den forbigangne Tid - - - for at erfare, hvorledes det er blevet hvad det er. Thi først naar dette ligger klart for Tanken, faaer Folket fuld Bevidsthed om sin Eienommelighed, først da kan det med Kraft værne om sin Selvstændighed, og med Iver arbeide paa en større fremtidig Udvikling og derved paa at befordre Fædrelandets Held og Hæder« (Worsaae 1843, 1.).¹⁹

Men de som skulle oplyses var ikke selv aktivt involveret heri. Aktiviteterne udgik fra oven. Der blev således gjort flere forsøg på at oprette offentlige arkæologiske samlinger i provinsen i denne periode, ofte i tilknytning til et stiftsbibliotek, dvs. som led i oplysningsbestræbelserne. Først i Odense 1818, dernæst Århus 1837, Odense igen i 1840 og Ålborg 1844 (Kjær 1974, 116 ff. fig. 73). Men det blev kun ved forsøgene. Både administrativt og ideologisk forblev arkæologien en integreret del af enevælden i denne periode.

I mellemkrigsårene 1850–64 oprettedes pludselig 5 provinsmuseer kort efter hinanden: Ribe, Odense, Århus, Viborg og Ålborg. Disse fem museumsoprettelser har en lang række fælles karakteristika: initiativtagerne havde alle en ensartet social baggrund i det oplyste »bedre borgerskab«, bestyrelserne var endvidere alle domineret af akademikere udgået fra det københavnske borgerskab, og den ledende personlighed var ved alle fem museer en

akademiker med naturhistorisk baggrund, hvilket er interessant, idet naturhistorie og arkæologi som nævnt netop på den tid i forening gjorde store fremskridt. Formålsparagrafferne betoner bevaringen af oldtidsminderne gennem oplysning om deres historiske og nationale betydning: »Formålet er at tilvejebringe en samling af oldsager, samt besørge den forevist for at sætte folket i åndelig besiddelse af dets gamle fortidsminder, så det lærer at forstå dem og vækkes til almindelig interesse for fædrelandets historie«. De mange ødelæggelser der nu foregik spillede i den forbindelse en rolle, men først og fremmest ligger ønsket om at skabe *provinssamlinger* til oplysning for den *lokale* befolkning. Dette sattes af J. Forchhammer i forbindelse med decentraliseringen efter enevælden, idet han så provinsmuseerne som led i det nye folkestyre og den dermed forbundne folkeoplysning (Forchhammer 1866). Forchhammer var på disse og andre område forbløffende fremsynet, og hans synspunkter støttedes som tidligere nævnt af Worsaae. Initiativerne til disse første provinsmuseumsoprettelser udgik således fra et bymiljø. Den samfundsgruppe man især henvendte sig til – bønderne – var derimod endnu ikke selv initiativtagere. Det er endvidere bemærkelsesværdigt at grundlæggelserne i alle tilfælde skete på et tidspunkt hvor byerne var inde i en voldsom befolkningsmæssig og økonomisk vækst. Det er det opstigende provinsborgerskabs museer, og det er i denne periode at de mange store adelige og borgerlige privatsamlinger grundlægges (Kjær 1974.).

På dette tidspunkt havde arkæologien vundet almen anerkendelse som en vigtig nationalhistorisk videnskab, og dette understregedes yderligere af Frederik VII.'s aktive arkæologiske interesse. Der foregik i disse år endvidere en række undersøgelser

19. Bogen blev udgivet af »Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug«, og den var i »særdeleshed beregnet paa oplyste Mænd i alle Stænder; imidlertid haaber man, at de to første Afdelinger i Bogen dog ogsaa vil kunne læses af de mindre indsigtsfulde« (Worsaae 1843, forord.). Thomsen bemærker da også i sin anbefaling af Worsaae's manuskript til bogen: »Af Listen over Trykkefrihedsselskabets Medlemmer er det tydeligt at Selskabet vel er meget udbredt, men at kun meget faa af samme henhøre til den egentlige Almueklasse«. (Efter Worsaae 1934, 233.).

af nationale monumenter som Jelling og Danevirke, og i forholdet til Tyskland blev arkæologien et politisk våben, ved hjælp af hvilket Worsaae afviste tyske påstande om etnisk og kulturel samhørighed mellem Sydjylland og Tyskland i sin afhandling om slesvigske oldtidsminder fra 1865. Og det samme gentog sig da Sophus Müller i 1913–14 skrev om de sønderjydske oldtidsminder. I det hele taget har diskussionen af disse nationale temaer altid trivedes i krise- og samlingstider.

Slutningen af det 19. århundrede og de første årtier af det 20. århundrede (til og med trediverne) er den store museumsgrundlæggelsesperiode. Det er også højskolernes ekspansionsperiode. Bondestanden er den nye dominerende klasse (Skovmand 1964; Dybdahl 1965; Falk & Hansen 1974). Hånd i hånd med dens politiske og økonomiske selvorganisering (venstre, andelsforeninger, pengeinstitutioner etc.) går den kulturelle oplysning gennem højskolerne. Bondestanden får her en kulturel og historisk identitet som viderebringere og fornyere af grundlæggende nationale værdier, sådan som det f.eks. afspejles i højskolesangbogen. Og som led heri begynder bonde- og lærerstanden at grundlægge deres egne museer, folkemuseerne og hjemstavnmuseerne. Disse museer er udtryk for bondestandens kulturelle selvbevidsthed, bl.a. som opbevarere og formidlere af den forsvindende gamle bondekultur.²⁰ Men de afspejler også ønsket om en mere håndgribelig historisk identitet med udgangspunkt i den egn hvor man boede og som man kendte. I forlængelse heraf grundlægges en lang række lokalhistoriske tidsskrifter. I museerne indgik forhistorien som regel blot som et led i en udstilling af egnhistorisk tilsnit, mens de første provinsmuseer primært havde været arkæologiske. De arkæologiske samlinger stammede som regel fra lokale privatsamlere, som i tiårene omkring

århundredeskiftet fremstår i hundredevis. Sådanne samlinger tilbydes i stigende tal Nationalmuseet efter århundredeskiftet, men henvises som regel til det lokale museum. De afspejler imidlertid en aktiv oldtidsinteresse hos bønderne selv, som tidligere blot havde afleveret eller solgt oldsagerne til lokale herregårdssamlinger eller til opkøbere. Nye grupper i samfundet er blevet bærere af den arkæologiske virksomhed – og af historisk virksomhed i det hele taget. For disse mennesker havde både historien og forhistorien en helt konkret funktion, idet den gav deres egen virksomhed som viderebringere af de historiske traditioner perspektiv og mening. Men samtidig må det huskes, at der under denne nye bondestand stadigvæk fandtes et stort og uoplyst landproletariat, hvoraf mange udvandrede til Amerika i 80'erne og 90'erne. De fik først del i fremskridtene i løbet af det 20. århundrede med husmandslovene og socialreformerne. Disse sociale modsætninger kom som tidligere nævnt også arkæologisk til udtryk i forholdet mellem højplyndrerne/opkøberne: »de farlige fjender« og de mere velhavende samlere: »de opofrende venner«.

Kaster vi atter et blik i Nationalmuseets protokoller vil vi se, at lærerne har afløst præsterne som formidlere til museet. I det hele taget spiller lærerne en betydelig rolle i det arkæologiske og historiske arbejde i denne periode (Olrik 1913). »Et folk i vækst« er overskriften på et af kapitlerne i Politikens Danmarkshistorie omhandlende denne periode (Skovmand 1964, 355 ff.). At fagarkæologerne søgte at knytte an til denne udvikling fremgår med al ønskelig tydelighed af Sophus Müllers udsagn fra 1896 og 1907. Efter at have fremhævet de nordiske folks dygtighed i oldtiden skriver han: »Et eget Præg har Kulturen til alle tider haft i det sydlige Skandinavien, kendelig forskelligt fra, hvad der møder i det nordlige Tyskland. Fra Sønderjylland til

20. Denne interesse for folkekulturen slog også igennem mange andre steder, f.eks. indenfor historieforskningen – »Den folkelige bølge« har Skovmand benævnt den (Skovmand 1975). Og i byerne gik borgerdøtre i folkedragter (Witt 1977, 11).

Skaane boede en ensartet befolkning; paa vor Grund voksede den nordiske Stamme sig stor og stærk, indtil den sent i Tiden, om Midten af Aartusindet efter Kristus, skilte sig i Danske, Norske og Svenske. Disse store og tydelige Forhold viser, at vort Land i Oldtiden var godt, dets Jord og Have, dets Klima og Beliggenhed, halvt adskilt halvt forenet, som det var med andre Lande. Det var et Land, hvor der kunne dannes en dygtig Befolkning, selvstændig og fremadskridende. At Oldtidsminderne lærer os dette, giver dem deres store Værd for alle Danske; det er godt at vide det ogsaa for den, som helst kun vil tænke paa Nutiden og Fremtiden. Det store Vidnesbyrd om vort Land i Oldtiden giver en sikker fortrøstning til, at Arbejdet for at værne dets Selvstændighed, for at hævde vores Folkeart og for at udvikle vor Velstand og høje Kultur ikke vil være forgæves i Fremtiden» (Müller 1907, 26.). Og i pagt hermed opfattede Müller arkæologien som et resultat af den nye tid: »Hellere end aristokratisk at regne sine Aner tilbage til Middelalderen vil det forhistoriske Studium føle sig som et Barn af den nye Tid, borgerligt født i Friheds-Aarhundredets Morgen« (Müller 1896, 702.).

Perioden fra 1930'erne og frem til 1950'erne må betegnes som en konsolideringstid, hvor det kulturelle arbejde paa landet videreføres, bl.a. i gymnastik- og ungdomsforeninger og i de historiske amtsamfund. Et stigende antal interesserede enkeltpersoner, uden tilknytning til den lokalhistoriske tradition, engageres aktivt som amatørarkæologer og anlægger private samlinger, hvoraf flere fører til oprettelse af små egshistoriske museer. Disse samlere kommer fra andre lag i samfundet end tidligere, er ofte gartnere og arbejdsmænd. Amatørarkæologerne, de aktive samlere, bliver et nyt begreb. Denne tendens til opsplnitning af den arkæologiske interesse forstærkes i løbet af 60'erne og 70'erne. En ny stor arkæologisk læserskare nås i byerne blandt den veluddannede mellemklasse, først og fremmest gennem tidskriftet »Skalk«, men fulgt op af et stigende

antal populærarkæologiske bøger, som der nu er et stort marked for. Dette publikum har ikke noget aktivt eller engageret forhold til arkæologien; for dem er det først og fremmest spændende – og interessant – underholdning. Og det understreges af den måde forhistorien præsenteres paa: i Skalk som »avisnyheder«, nyt fra fortiden i form af sensationelle og spændende nye fund; den let pirrende uhygge i Globbs bog »Mosefolket« etc. Arkæologien har for længst kastet al nationalhistorisk engagement fra sig og er blevet underholdning for den nye opadstigende mellemklasse. Et publikum man ogsaa søger at nå gennem nye udstillingsformer og museumsformer. Det nationale engagement, forsøgene paa at bruge arkæologien, finder vi især vedligeholdt udenfor arkæologernes kred, mest engageret hos Martin A. Hansen, som beklager at den sammenhængende idé i historieskrivningen er gået tabt paa bekostning af enkeltheder og isolerede udsnit: »Stoffet falder i stumper og stykker. Man foretrækker Tværsnit, Udsnit, isolerede Uddrag fremfor stor Sammenhæng« (1957, 9). Og han skriver videre: »Vi er ikke blot Lemmer i Samfundet, Borgere i Staten, vi er, opdager vi, med i et stærkere, dybere Fællesskab, det danske Folk, hvis Grundvold er Modersmaalet, Danmarkshistorien, Digtningen. Men historie er ogsaa andet, den er et Vaaben. Det gælder om at vi har en smedet og hærdet Historie. Og det bliver den, i det samme vi Fortæller den, som den fortjener at blive fortalt. Skræp må graves op, ikke for at beskrives, pollenanalyseres og stilles paa Museum, men for at bruges«.

Arkæologiens udbredelse har således i store træk været båret af tre forskellige samfundsgrupper: aristokrati, borgerskab og bondestand, i den nævnte historiske rækkefølge, men med væsentlige overlappinger. Det historiske og arkæologiske engagement falder i tid sammen enten med nedgangs- eller opgangsperioder for disse grupper, hvilket næppe er tilfældigt. Nu kan det med rette indvendes, at den arkæologiske interesse, især samlermanien, er et

alment menneskeligt træk, og det er da også med til at nuancere billedet. Men det som arkæologien kunne bruges til – og blev brugt til – er noget specifikt historisk. At den nationale arkæologi skulle opstå i enevældens nedgangsperiode er således næppe tilfældigt, og at først det opstigende borgerskab og dernæst den opstigende bondestand brugte arkæologien – og historien – er næppe heller tilfældigt; ej heller at arbejderklassen aldrig brugte den. Arkæologien udfyldte tilsyneladende vigtige ideologiske delfunktioner, bl.a. ved at almenføre og legitimere disse samfundsgrupperes interesser og ved at skabe accept for nogle af deres mål – tydeligst hos bondestanden. Derfor er det næppe heller tilfældigt at arkæologen idag stort set ikke bruges til noget, på trods af at den næppe nogensinde har haft et større publikum. Men den har næppe heller nogensinde haft så lidt at tilbyde. De gamle travere i ny indpakning.

Sammenfatning

Efter denne gennemgang af nogle hovedtendenser i dansk arkæologis udvikling, skal jeg kort søge at sammenfatte resultaterne i en priodisering (hertil fig. 1 og 2.).

- I. 1807–16. Lille materialetilvækst (gravfund og depoter). De store linier, rammerne for en *arkæologisk* virksomhed, formuleres af Oldsagscommissionen.
- II. 1817–50. Stigende materialetilvækst (gravfund og depoter). De første forudsætninger tilvejebringes af Thomsen. En systematisk ordnet samling grundlægges; med udgangspunkt heri formuleres treperiodesystemet (kronologien), og gennem offentlige omvisninger udvikles den arkæologiske interesse. Den arkæologiske virksomhed grundlægges.
- III. 1850–75. Eksplosiv stigning i materialetilvækst (gravfund og depoter). De store linier formuleres af Worsaae på baggrund af tiden 1816–50. I forlængelse heraf iværksættes nye aktiviteter: systematiske udgravninger, samt regi-

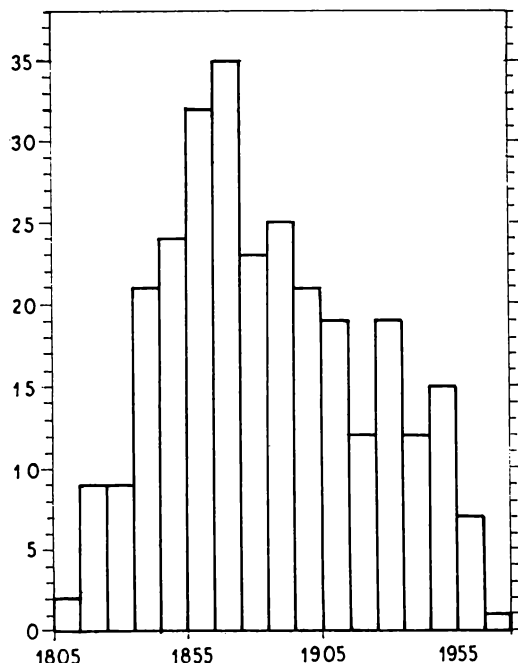

Fig. 1. Registreringsår for den yngre bronzealders depotfund (periode IV-V). Efter Kristiansen 1974, fig. 1.

streringer af alle fortidsminder. Principperne for en arkæologisk videnskab grundlægges. Borgerskabets museer oprettes i provinsen (stiftsmuseerne).

- IV. 1875–1930. Materialetilvæksten toppe og flader ud (gravfund og depoter). Bopladser dukker op. Arkæologien konsolideres videnskabeligt under Müller, og den ekspanderer musealt og folkeligt. De kronologiske systemer antager deres endelige form. Materialepublikationer og kulturhistoriske synteser fremlægges. Bonde- og lærerstandens folkemuseer oprettes i stigende tal.
- V. 1930–50. Materialetilvæksten er faldende for gravfund og depoter, men stigende for bopladser. De store linier reformuleres af Brøndsted, og i forlængelse heraf iværksættes nye aktiviteter: nye fredningslove med efterfølgende fredningsberedninger, samt regionale rekognosceringer. En universitetsuddannelse af arkæologer påbegyndes, nye kulturhistoriske synteser fremlægges. Arkæologien konsolideres musealt og

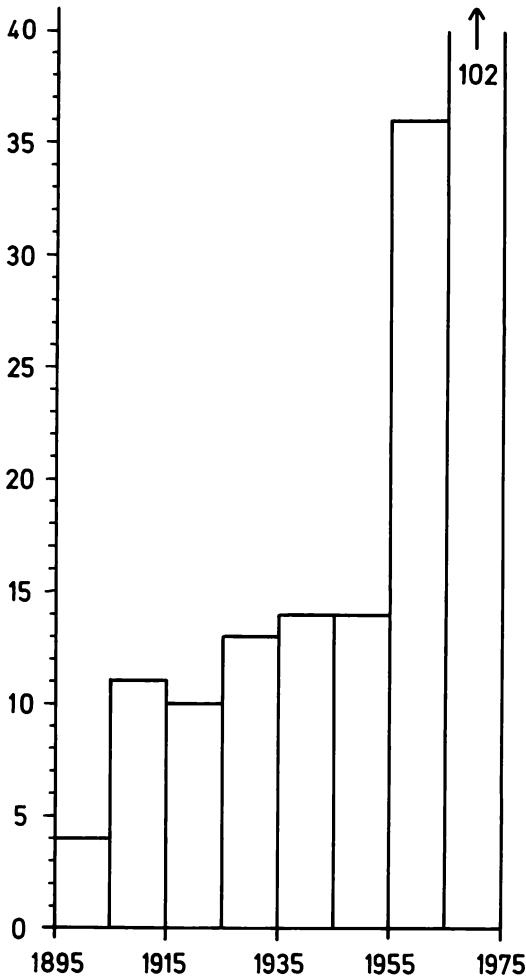

Fig. 2. Registreringsår for den yngre bronzealders bopladser. Tallene er venligst stillet til rådighed af museumsinspektør Henrik Thrane, Odense.

folkeligt, og den videnskabelige reproduktion sikres.

VI. 1950-. Materialetilvæksten falder brat for gravfund og depoter, men stiger eksplosivt for bopladser. Tiden efter 1950 må betragtes som en konsolidering af fremskridtene under Brøndsted. Et nyt arkæologisk institut oprettes i Århus,

frednings- og museumslove revideres flere gange og fagligt personale ansættes i stigende grad på provinsmuseerne, hvis aktiviteter ekspanderer eksplosivt i takt med at Nationalmuseets falder. Til udgravning af truede oldtidsminder oprettes Fortidsmindeforvaltningen. Kulturhistoriske synteser genoptrykkes. Folkeligt bliver arkæologien i stigende grad mellemklassens fritidsinteresse.

Det ses at opbrudsperioder af kortere varighed har vekslet med konsolideringsperioder af længere varighed siden 1807. Historisk skulle vi nu kunne vente en ny videnskabelig opbrudsperiode. Men er den på vej? Og hvad er i givet fald dens forudsætninger? Det skal jeg i korthed søge at belyse i det følgende kapitel.

Den nye arkæologi

De naturvidenskabelige forudsætninger

Den udvikling der har fundet sted indenfor de naturvidenskabelige nabodiscipliner igennem de seneste par tiår har været af et sådant omfang at det på afgørende punkter har ændret grundlaget for den arkæologiske virksomhed. De mange fremskridt der er sket kan naturligvis ikke tilnærmelsesvis belyses i en oversigtsartikel som denne.²¹ I stedet vil jeg med et par eksempler forsøge at illustrere rækkevidden heraf for arkæologien. Først C14 metoden.

Poul Kjærum profeterede i sin bog »Fortiden til revision« fra 1959: »Når et finmasket net af dateringer er knyttet omkring jorden, vil der blive langt større mulighed for at komme ud over hypotesestadiet m.h.t. en række centrale problemer, såsom

21. En oversigt er givet af Gad Rausing i *Arkeologien som naturvetenskap* (1971). En kort beskrivelse af 8. afdelings aktiviteter har Troels-Smith givet i *Kuml* i 1970. Et mere grundigt indblik i de naturvidenskabelige metoder får man i D. Brothwells & E. Higgs: *Science in Archaeology* (1969), og som supplement kan nævnes den af The Royal Society & The British Academy udgivne bog fra 1970: *The Impact of the Natural Sciences on Archaeology*. Endelig er tidsskriftet *Journal of Archaeological Science* udkommet siden 1974.

udviklingsintensitet, kulturspredning, folkeforskydninger, bosættelsers varighed og så fremdeles«. Hvordan gik det så? Da metoden første gang blev taget i anvendelse viste de mange spredte dateringer sig i det store hele at passe med det kronologiske skelet arkæologerne havde bygget op gennem krydsdateringer, og dateringernes antal var endnu så få at det ikke kom til en virkelig prøve. Efterhånden opstod der imidlertid en række uoverensstemmelser der tydede på en systematisk fejl i beregningsgrundlaget for C14 metoden. Et stortilet forskningsarbejde blev iværksat. Ved hjælp af dendrokronologiske kontroldateringer fra 5000 år gamle californiske fyrretræer og den ægyptiske kronologi lykkedes det at fastslå en systematisk afvigelse i de hidtidige dateringer som skyldtes at atmosfærens indhold af C14 havde været højere i årtusinderne før Kristus. Det betød at afvigelserne fra de traditionelle dateringer blev større, jo længere man kom tilbage i tid. (Quitta 1972, Abb. 1–2; Renfew 1973, 69–84; Tauber 1972.). Når man vidste dette, kunne man herefter foretage en omregning (calibrering). Efter denne justering af C14 metoden er de sidste uoverensstemmelser med historisk kendte dateringer ryddet af vejen. Til gengæld opstod der nye for arkæologerne, for hvem disse dateringer nærmest var et chok. Specielt var det slemt indenfor den yngre stenalder, neolitikum. Her havde allerede de traditionelle C14 dateringer været ældre end den arkæologiske kronologi. Med de nye dateringer opstod der en forskel mellem de traditionelle dateringer og de nye dateringer på mere end 2000 år (Quitta 1972, Abb. 3; Renfew 1973, 96–97.). Med et slag blev flere generationers arbejde væltet omkuld, og det var naturligt nok mere end nogle arkæologer var i stand til at acceptere. Den neolitiske kronologi var bygget op på sammenlignende studier af typologiske ligheder mellem forskellige områders kulturgrupper, indtil man nåede ned til Balkan, Lilleasien og Ægypten, hvor historiske dateringer kunne tilvejebringes. Dette metodiske grundlag viste sig nu uholdbart.

Også det kulturhistoriske udgangspunkt: at al udvikling havde spredt sig fra Orienten til Europa, måtte betvivles med de nye dateringer. Der var så at sige vendt op og ned på alting. »The collapse of the traditional framework« er den meget rammende kapiteloverskrift i Colin Renfews bog »*Before Civilization*«, hvor han beskriver konsekvenserne af de nye dateringer.

Herhjemme har C14 dateringerne ligeledes væltet det af Becker opbyggede kronologisystem for neolitikum, ifølge hvilket en række kulturgrupper, bl.a. enkeltgravskulturen og tragtbægerkulturen, skulle have levet side om side igennem et langt tidsrum (Becker 1973, fig. 45). Denne kronologi var opbygget på nogle få krydsfund. Heroverfor står nu en lang række C14 dateringer, samt nye arkæologiske fund, der viser kontinuitet og ikke samvittighed (Davidsen 1973–74, fig. 3.).

Vi kan således konkludere at C14 dateringerne har tilføjet arkæologien et metodisk og kulturhistorisk knæk. De typologisk-geografiske synkroniseringsmetoder viste sig at hvile på et for usikkert grundlag, og de vil med det stigende antal C14 dateringer, samt andre nye naturvidenskabelige dateringsmetoder som dendrokronologi og termoluminescens, efterhånden blive overflødiggjort. Dette har været svært for mange ældre arkæologer at acceptere, specielt de der måtte se mange års forskning tilintetgjort. Det positive resultat er en skærpet metodisk bevidsthed, samt en ændret forskningsprioritering.

Andre naturvidenskabelige discipliner har også gennemløbet en udvikling som har fremtvinget nye kulturhistoriske problemstillinger for arkæologerne. Det gælder bl.a. pollenanalysen. Denne metode, der udvikledes kun et par tiår før C14 metoden (Fægri 1945; Iversen 1967), havde oprindeligt sin vigtigste funktion som dateringsmiddel. Man inddelte vegetationsudviklingen i en række zoner som man dernæst søgte at jævnføre med de arkæologiske perioder. Det lod sig bl.a. gøre ved at udtage pollenprøver fra lag i moserne med arkæologisk veldaterede fund. På

denne måde havde pollenanalyse og arkæologi gensidigt hjælp af hinanden. I de fleste arkæologiske introduktionsbøger står pollenanalysen da også beskrevet under kapitlet om kronologi. »De mange pollen-dateringer der allerede er foretaget, er blevet en hovedhjørnesteen i den forhistoriske kronologi på linje med dateringer ad stratigrafisk vej«, skriver Poul Kjærum således (Kjærum 1959, 65.). Men siden det i 1940'erne ved hjælp af pollenanalyser lykkedes Johannes Iversen, og senere Troels-Smith, minutiøst at rekonstruere de første neolitiske bønders indgreb i vegetationen i form af svedjeafbrænding med påfølgende agerdyrkning og kvæggræsning, er denne metode blevet vor måske vigtigste informationskilde om økonomisk og økologisk udvikling i både forhistorisk og historisk tid.

Også indenfor fysisk antropologi er der sket store fremskridt. Hvor man tidligere især interesserede sig for racepræg og sygdomstegn er man idag i heldige tilfælde i stand til både at bestemme blodtype og kolestorolindhold i knoglerne, sådan at f.eks. slægtskabsrelationer og ernæringsforhold kan beskrives og i forening med moderne arkæologiske analyser kan føre til vigtige sociologiske og økonomiske informationer. Og sådan kunne der fortsættes med dendrokronologi, metalanalyse, lertypebestemmelse, røntgenanalyse, fosfatanalyse etc. (jævnfør note 21).

Mere indirekte har den metodiske udvikling indenfor naturvidenskaberne også smittet af på arkæologien. Første fase i denne afsmitningsproces var anvendelsen af mere præcise og objektivt definerede klassifikationsmetoder i typologien, samt anvendelsen af statistik (Heizer & Sherburne 1960; Hodson, Kendall & Tautu 1971.). Denne fase indledtes i slutningen af 40'erne og begyndelsen af 50'erne og var inspireret af naturvidenskabernes klassifikationssystemer og den dertil hørende filosofi, hvis ideal var objektivitet, verificerbarhed og definitioner. Man så det som et mål at indføre et ensartet beskrivelsessprog for alle arkæologiske fænomener, og man mente på den måde at kunne gøre arkæ-

ologien mere videnskabelig. I U.S.A. indledtes en debat om hvad en type var, noget virkeligt eller noget som arkæologerne konstruerede, og i samme periode udviklede man et arkæologisk klassifikationssystem – et hierarki af begreber der startede med de mindste typologiske elementer og endte med store overordnede enheder, de gamle »kulturgrupper« (Willey & Phillips 1958; Clarke 1968.). Ældre arkæologer blev kritiseret for at have arbejdet subjektivt og »impressionistisk«, men man arbejdede iøvrigt indenfor helt de samme metodiske rammer – de skulle blot præciseres. I Sverige blev disse synspunkter især fremført af Mats Malmer (1963) – ofte i stærk polemisk form – i Danmark mere sagligt af Mogens Ørsnes (1969) og Olfert Voss (1966). Skønt man skød over målet i sin tro på objektivitet, og skønt vi i dag kan se at der blot var tale om en forbedring af gammelkendte metoder, og ikke nogen afgørende fornyelse, så havde denne dokumentations- og klassifikationsfase ikke desto mindre stor videnskabelig betydning, idet der blev sat en række nye standarder for det grundlæggende arkæologiske arbejde og der indledtes en frugtbar debat.

I 1960'erne og 70'erne er denne udvikling så blevet fulgt op med den stigende anvendelse af computere i arkæologien (Doran & Hodson 1975) – en næsten nødvendig følge af de nye dokumentations- og klassifikationskrav der er svære at leve op til uden den arbejdsbesparelse som computere giver. De har – og vil især få betydning på to fronter: dels som databanker for arkæologiske arkiver og dels i forskningen, idet en lang række moderne analysemetoder stiller så store krav at de kun kan udføres ved deres hjælp. Meget af det arbejde som arkæologer tidligere brugte måneder eller år på vil i fremtiden kunne udføres på nogle få minutter. I denne fase overtog man endvidere de naturvidenskabelige krav om etablering af lovmæssigheder og formulering af testbare hypoteser indenfor visse dele af arkæologien. Men dette skal ses i sammenhæng med udviklingen af et nyt teoretisk udgangspunkt for

de kulturhistoriske studier, hvilket jeg kommer ind på i et senere afsnit.

Vi kan konkludere at udviklingen indenfor en række naturvidenskabelige discipliner har undermineret det metodiske og teoretiske grundlag under en række traditionelle arkæologiske arbejdsmetoder og arbejdsmaal – herunder især den arkæologiske datering, og dette har tvunget nye kulturhistoriske problemstillinger frem.

De kulturvidenskabelige forudsætninger

Idag er arkæologien dog ikke blot under pres af de mange naturvidenskabelige fremskridt. Den har også fået nye kulturvidenskabelige forudsætninger.

Som tidligere nævnt har dansk arkæologi arbejdet indenfor en europæisk kulturvidenskabelig tradition som blev grundlagt omkring århundredeskiftet. Dens grundelementer var race, sprog og kultur, hvor arkæologerne satte lighedstegn mellem kulturgrupper og folkeslag. Man interesserede sig især for at kortlægge forskellige kulturelementers oprindelse og udbredelse som man satte i forbindelse med folkevandringer, invasioner, handel eller lignende historiske begivenheder. Nogle af forskningens kerneproblemer var indo-europæernes oprindelse og kelterne og germanernes udbredelse. I den hjemlige forskning drejede debatten sig især om forholdet mellem det indvandrende stridsøksefolk og det stedlige tragtbægerfolk. Blev de underkuet og slavebundet af det indtrængende folk, eller blandede de sig efterhånden? Skønt antropologien blev taget til hjælp har spørgsmålet ikke kunnet løses (Brøndsted 1957, bd. I, 340 ff.). Så er der straks mere kød på den pludselige dominans af langskaller i den ældre jernalders skeletmateriale, som rimeligvis kan sættes i forbindelse med en indvandring (Brøndsted 1957–60, bind III, 268 ff.).

En meget grundig og kritisk fremstilling af sprog- og raceforskningens forhold til arkæologien blev givet af den tyske arkæolog Jacob-Friesen i 1928. Han skrev dengang: »Die Aufgabe der Fundgeographie

auf etnischer Grundlage muss in der nächsten Zukunft die sein möglichst viele einzelne Formenkreis zu erschliessen, diese zu Kulturkreisen zu zusammenfassen und deren zeitliche Aufeinanderfolge zu ergründen«. (Jacob Friesen 1928, 145.) Det blev så gjort og efterhånden blev hele Europa opfyldt af store og små kulturgrupper som i de følgende tiårs arkæologiske litteratur bestandig udvandrede og indvandrede, eller blandede sig med hinanden, når der da ikke kom helt friske indvandring fra øst, hvilket jævnlige skete, når arkæologerne ikke kunne lokalisere oprindelsen. Foruden de historisk kendte folkeslag fik vi nu en tragtbægerkultur, snorekeramiske kulturer, båndkeramiske kulturer, urnemarks-kulturer, lausitzkulturer etc. etc. foruden naturligvis alle regionalgrupperne og lokalgrupperne! Som den engelske arkæolog Gordon Childe rammende har sagt: det var en arkæologi »hvor kulturer var sat i stedet for statsmænd og folkevandringer i stedet for slag« (Childe 1957, 182), hvormed han mente at den sagde mere om sin egen tid end om fortiden.

Der kan gives flere forklaringer på denne kulthistorisk-diffusionistiske traditions dominans i den arkæologiske og etnografiske forskning. Først og fremmest havde man fået oparbejdet et stort materiale som man var gået i gang med at klassificere, og herved fremkom en række geografisk afgrænsede kulturgrupper. Nu spektiv e en tro på, at blot vi registrerer og godt kendskab til filologi og historie (flere af dem var uddannede filologer), og i disse discipliner optrådte en række folkeslag og sproggrupper. Det var derfor nærliggende at søge dem også i det arkæologiske materiale. Derfra var der kun et kort skridt til, under indtryk af tidens stærke nationale strømninger, at trække linien fra de forhistoriske folkeslag til nutidens, som vi bl.a. har set Müller gjorde det, om end i en populærarkæologisk sammenhæng. Langt mere rigoristiske nationalhistoriske tolkninger blev anlagt i Tyskland. Men efter to verdenskrige og en stadig tiltagende kritik af det teoretiske udgangspunkt for så-

danne teorier har man efterhånden ganske stille forladt disse historiske forklaringsmodeller. Det viste sig vanskeligere og vanskeligere at få etableret ensartede og acceptable kriterier på historiske fænomener som handel, folkevandringer og invasioner. Komparative studier gav ingen faste holdepunkter, idet f.eks. folkevandringer kunne give vidt forskellige materielle nedslag. Og tolkningerne af de arkæologiske kulturgrupper kompliceredes af, at visse fænomener kunne have en lokal udbredelse, og andre en regional. Hvordan skulle det forklares? Ud af en lang række uafsluttede diskussioner, hvor det ikke var muligt at nå til enighed om ensartede metodiske og tolkningsmæssige retningslinier, voksede der en tiltagende skepsis mod mere sammenhængende kulturhistoriske tolkninger. Det skal dog tilføjes at der i nyere tid er nået enkelte overbevisende resultater i retning af at identificere historisk kendte folkeslag og historiske begivenheder (F.eks. Hackmann, Kossack & Kühn 1962.).²²

Man kan med rimelighed konkludere at der idag indenfor kontinentaleuropæisk og dansk arkæologi produceres en stadigt stigende mængde afhandlinger, hvor det arkæologiske materiale klassificeres på kryds og tværs, i perioder og kulturgrupper, som man ikke er i stand til at give en kulturhistorisk forklaring på. Klassifikationen er blevet et mål i sig selv. Det længste man kommer henimod et historisk per-

spektiv er en tro på, at blot vi registrerer og klassificerer materialet tilstrækkeligt omhyggeligt: »dann wird es reden und uns auf jeden Fall historische Tatsachen melden . . .« (Eggers 1959, 295.). Heri afspejles en udbredt opfattelse af, at kildematerialet rummer en på forhånd givet og begrænset mængde udsagn om fortiden, som arkæologen blot må »opdage« og få til at »tale«. Denne holdning udspringer af et grundfæstet træk ved den kulturhistoriske tradition: troen på at vor viden om fortiden så at sige skal vokse ud af materialet selv (induktivt) gennem iagttagelse.²³

Kombinationen af iagttagelse og indlevelse er udgangspunktet for rekonstruktionen af oldtidens levevis, et andet karakteristisk træk ved den kulturhistoriske tradition, og de naturlige rammer herfor er museerne. »Stort og smaat har vi lige for os . . . Paa dette Sværdfæste hvilede en Konges Haand i Bronzealderen; denne lille Hammer af Sølv var tilbedt som Tordengudens hellige tegn, paa denne Sten blev Øksen tilsleben, og her er Madgryden med Sod af Køkkenilden . . . Vi hensættes i de svundne Tider her, hvor vi er omgivet af dens Minder, der taler stærkere og tydeligere til os end nogen Bog« (Müller 1907, 11.). Sophus Müllers små eksempler berører både teknologi, økonomi, social organisation og religion. Skulle man virkelig kunne forstå sådanne forhold »i sig selv«, taler de virkelig selv til os? Eller er det at drive Müllers pædagogiske eksempel for

22. Hertil bør også føjes flere af Joachim Werners studier. Et forsøg på at opstille visse metodiske principper er blevet gjort (f.eks. i Thompson 1958 og i Clarke 1968, kapitel 9). Uden at foregribe det efterfølgende afsnit kan vi her sige, at den kulturhistoriske tradition kom videnskabeligt til kort fordi den søgte at forstå og forklare kulturudviklingens ydre, historiske manifestationer uden at tage tilstrækkeligt hensyn til deres økonomiske, sociale og politiske baggrund. Man udformede derfor en endimensional kulturteori der gik ud fra at alle arkæologiske fænomener kunne tolkes på samme måde: kulturgrupper blev oversat til folkeslag og kulturspredning til folkevandringer. Men det arkæologiske materiale har mange dimensioner og fremfor alt er de materielle manifestationer forskellige på forskellige samfundsniveauer og kan derfor ikke tolkes ens.

23. Det var Thomsen, Müllers og alle senere arkæologers udgangspunkt. Müller skriver et sted: »Vort Fag er egentlig en Iagttagelses-Videnskab. Vi maa ikke blot bekæmpe de daarlige Hypoteser, men søge at komme mere og mere bort fra Hypotese-Archæologien og over paa Iagttagelsernes sikre Grund«. Undtagelsen herfra var Worsaae, som hyldede det princip med jævne mellemrum at fremsætte generelle, retningsgivende hypoteser for forskningen. »At Mangt og Meget i slige Oversigter nødvendigvis maa blive ændret og forbedret ved senere heldigere Forskninger, kan ikke komme i Betragtning i Sammenligning med det Fremskridt, der vil være naaet, hvis det ved dem maatte lykkes, mere og mere at fæstne Opmærksomheden paa nogle af de vigtigste Udgangspunkter for kommende Undersøgelser . . .« (Worsaae i Nordens Oldtid 1881, 4).

vidt? Næppe. I de kulturhistoriske oversigtsværker, hvor målet også er rekonstruktionen af fortidens levevis, beskrives teknologi, erhverv, handel, religion etc. som særskilte og individuelle aspekter af kulturen. Tolkningen og rekonstruktionen af kulturens enkelte dele tjener til en forståelse af deres særpræg, og heri rummes en tilstrækkelig forklaring. Forståelse, tolkning og forklaring bliver således et – med tyngdepunktet i det historiske særpræg i stort og småt, fremfor de historiske fællesnævner. Der antages ikke at bestå bestemte eller nødvendige relationer mellem kulturens enkelte dele. Det betyder at de kulturhistoriske rekonstruktioner og de historiske forklaringer bliver ligeså vekslende og inkonsistente som arten og kvaliteten af de materielle levn. »Under fordybelsen i Arbejdet skifter Lyssyn betinget af Stoffets Storhed med Mismod fremkaldt ved dets Ensidighed. Bitter er Erkendelsen af de Grænser den arkæologiske Videnskab sjældent eller aldrig kan overskride« (Brøndsted i forordet til Danmarks Oldtid.). Derfor er hovedvægten i den ældre stenalder lagt på naturbetingelserne, i bronzealderen på kunsthåndværket og i vikingetiden på konger og krige.

Vi kan nu tegne følgende sammenfattende billede af arkæologiens udvikling gennem de seneste tiår: den kulturhistoriske overbygning er smuldreret i takt med at dens teoretiske udgangspunkt er blevet udhulet, sådan at man ikke længere er i stand til at give en alment accepteret videnskabelig forklaring på de grundlæggende arkæologiske fænomener: kulturgrupper, kulturudvikling og kulturspredning (diffusion). Tilbage bliver da som kulturhistoriens sidste bastion rekonstruktionen, hvis udgangspunkt er troen på at fortidens materielle efterladenskaber gennem sammenlignende iagttagelser vil »åbne sig« for den kyndige og »tale« gennem hans kritiske indlevelse. Et sådant udgangspunkt indgår antagelig som et element i al historisk forskning, men det er ikke tilstrækkeligt hvis man ønsker at rekonstruere større sammenhænge af social, økonomisk eller poli-

tisk art. I så fald bliver man bedraget, både af fortiden og af nutiden. Man kan ikke tolke fortidens samfund med nutidens baggrund, og fortidens samfund lader sig ikke rekonstruere sådan som det umiddelbart præsenterer sig gennem de materielle levn – også de vil bedrage os. Hvis disse problemer skal overvindes må der et nyt teoretisk udgangspunkt til. Spørgsmålet er: hvor kommer det fra, og hvori består det?

Mod et nyt udgangspunkt

De historiske forudsætninger for udviklingen af et nyt udgangspunkt skal søges to steder: i England og USA. I England havde man aldrig helt accepteret kulturdiffusionismen. Etnograferne udviklede i stedet en såkaldt funktionalistisk skole (Radcliffe Brown 1952), hvis hovedinteresse var at beskrive sociale og politiske strukturer. De interesserede sig derfor ikke synderligt hverken for materielle genstande eller for historisk udvikling. Og arkæologerne grundlagde under ledelse af bl.a. Gordon Childe og Graham Clark en skole som især interesserede sig for kulturens økologiske og økonomiske eksistensgrundlag og for udviklingen af nye samfundsformer. Fra midten af 1920'erne og frem til slutningen af 1950'erne udformede Childe i en lang række imponerende oversigtsværker nye grundlæggende hypoteser vedrørende kulturudviklingen i Orienten og Europa, hypoteser som blev retningsgivende for den internationale forskning i denne periode (Childe 1957.),²⁴ mens Clark har fremlagt undersøgelser af det økonomiske grundlag for kulturudviklingen i Europa (f.eks. Clark 1952). I løbet af 1940'erne og 50'erne uddannedes der således i England en gruppe arkæologer af en anden skoling og med en gennemgående anden kulturopfattelse end deres kontinentaleuropæiske kolleger. Engelsk arkæologi var aldrig blot national, men havde imperiets internationale udsyn. Det videnskabelige tyngdepunkt lå dog endnu i Europa og i de fleste arkæologers bevidst-

hed eksisterede der ikke et forskningsmiljø udenfor Europa. Amerikanske arkæologers udgravninger i Orienten og deres bidrag til dette områdes forhistorie var dog godt igang med at nedbryde isolationen og lægge grunden til nye alliancer.

Hvad skete der i USA i dette tidsrum? Fra 1914 og frem til 1940 gennemløb arkæologien her en metodisk og kulturhistorisk udviklingsproces meget lig den man havde oplevet i Europa i slutningen af det 19. århundrede. Fra 1940 og frem til 1960 udvikledes de arkæologiske klassifikations-systemer og der blev iværksat et stort antal udgravningsprojekter. Syd- og Mellemerika blev inddraget i den arkæologiske arbejdsmark, ligesom Orienten; man ekspanderede og lagde grunden til et stort komparativt materiale (Clark 1970, 34 f.). Kulturhistoriske og bebyggelseshistoriske synteser publiceredes hvor de økonomiske og økologiske aspekter, under påvirkning fra etnografien, blev inddraget i tolkningerne. Der uddannedes endvidere et stigende antal arkæologer med en etnografisk baggrund; etnografi og arkæologi blev betragtet som to sider af samme sag, og heri lå kimen til den dynamiske udvikling som nu indledtes (Willey & Sabloff 1974, 88–178.).

Blandt de primært etnografisk orienterede forskere skete der også en nyorientering, men af mere teoretisk art. En af forgrundsfigurerne var L. A. White som i 1940'erne havde indledt et opgør med Boasskolen. Han fremlagde i stedet en evolutionistisk kulturopfattelse med udgangspunkt i en materialistisk samfundsteori (White 1949). White genoptog ligeledes

Morgan, Marx og Tylors udviklingsteorier som havde været undertrykt siden århundredeskiftet²⁵ og definerede en række udviklingsstadier karakteriseret af menneskets stigende udnyttelse af naturen i takt med en øget social og politisk organisation (White 1959). En anden banebrydende forsker var Julian Steward som især interesserede sig for samspillet mellem de økologiske forudsætninger og den sociale organisation (Steward 1955). White og Steward uddannede i løbet af 1940'erne og 50'erne en generation af forskere som udviklede dette grundlag til en dominerende forskningstradition. De generelle principper formuleredes i 1961 af Sahlins og Service. Endvidere sammenfattede Service (1962 og 71) og Fried (1960 og 67) den kendte viden om primitive kulturer i en klassifikation af deres økonomiske, sociale og politiske organisation – fra jægersamfund til begyndende statsdannelse (Carneiro 1970), hvilket ikke må forveksles med en generel udviklingsteori. Når neo-evolutionismen, som den kaldes, kom til at stå så stærkt skyldes det to forhold: man tog et videnskabeligt opgør med kulturdiffusionismen og påviste dens mangelfuldhed og dens indbyggede modsigelser. Dernæst var man på en overbevisende måde i stand til at indkorporere både de funktionalistiske og de økologiske metoder i den generelle teori, ligesom en historisk synsvinkel blev bibeholdt. Af det historisk konkrete søgte man at udlede almene love for kulturudviklingen (Kaplan Manners 1972).

Nye perspektiver vandt således indpas i løbet af 1950'erne både indenfor arkæolo-

24. For the European prehistorian, the late Vere Gordon Childe is a beneficent father-figure whose influence is universal. It was he who rescued prehistory for us from the realm of speculation prompted by isolated and intriguing facts and sustained by elaborate typology. Using the foundations laid by his influential predecessors Worsaae and Montelius, he replaced the squabbling contradictions of limited nationalists studies with a grand survey based both on a detailed study of the actual cultural assemblages in each area and on an admirably explicit methodology« (Renfrew 1969, 167.). Om arkæologiens nationale og politiske funktioner har Gjessing for nylig skrevet en artikel (1974).

25. Der er næppe tvivl om at evolutionsteoriernes undertrykkelse havde politiske undertoner. Det er i den forbindelse interessant at både White og Childe, de to centrale forskere henholdsvis indenfor etnografien og arkæologien, var på studieophold i Sovjetunionen. Henvisninger hertil findes i Harris' bog om antropologiens historie (Harris 1968), mens Childe selv har gjort rede herfor i sit tilbageblik (Childe 1957).

gien og etnografien i USA, og det er vekselvirkningen mellem dem igennem 1960'erne og deres gradvise fusion fra 1970'erne som skaber rammerne ikke blot for en ny arkæologi, men for en ny kulturvidenskab. Lad os imidlertid koncentrere os om den arkæologiske side af udviklingen.

I løbet af 1950'erne og 60'erne overtog stadigt flere arkæologer en evolutionistisk synsvinkel. Man var ikke længere tilfreds med at kortlægge og beskrive arkæologiske og historiske fænomener. Kulturgrupper og folkestammer, kongeriger og imperier, folkevandringer og krige – så spændende de end kunne være – blev i stigende grad opfattet som historiske kulisser for det mere væsentlige: at beskrive samfundsstrukturerne og forklare deres udvikling. Man ønskede nu at opstille regler for udviklingen af bestemte samfundsformer og med baggrund i den øgede arkæologiske viden om Syd- og Mellemamerika, Orienten og den fjerne Østen kunne man skitsere de første konturer af parallelle udviklingsforløb på grundlag af identiske årsager i adskilte geografiske områder (f.eks. Braidwood & Willey 1962; Adams 1966). Målet var ikke længere kulturhistorie, men kulturvidenskab. Hvori består imidlertid den grundlæggende forskel? Den ligger som antydning i udgangspunktet, i perspektivet. Mens kulturhistorikeren især interesserer sig for kulturernes ydre historiske manifestationer, så interesserer kulturvidenskabsmanden sig især for deres udspring i samfundsstrukturen (Flannery 1972). For at kunne beskrive og forklare den er det imidlertid nødvendigt at man har et veldefineret teoretisk udgangspunkt. Men hvad betyder det? Man kan vel ikke have teorierne klar på forhånd? Kun i en vis forstand. Ud af samfundsformernes utallige globale variationer kan der udskilles visse grundkomponenter som er fælles for alle samfund, uanset deres udviklingsniveau, visse grundlæggende forhold som skal tilfredsstilles for at et samfund kan reproducere sig. Og ved at organisere og beskrive disse grundkomponenter i et be-

grebssystem etablerer man nogle videnskabelige redskaber ved hjælp af hvilke man søger at forklare de specielle forhold der karakteriserer hvert enkelt samfund. Dette begrebssystem sikrer at forskerens data bliver organiseret og forklaret efter fælles teoretiske retningslinier, hvilket skaber sammenlignelighed i analyserne – noget helt afgørende hvis man f.eks. søger at demonstrere at ensartede samfundsformer kan opstå uafhængigt af hinanden p.gr.a. identiske årsager. Der er således ikke tale om at man begynder med resultatet, man har blot sikret et videnskabeligt udgangspunkt hvor begrebsapparatet kan opfattes som et redskab for forskeren til at tænke med.

Der er formuleret flere sådanne begrebssystemer, men fælles for dem alle er at samfundet betragtes som et *system* der udnytter naturen som led i sin reproduktion og sammen men den indgår i et økologisk system (et økosystem). Grundlæggende kategorier i dette system er endvidere økonomien (bearbejdningen af naturen, organisationen og fordelingen af produktionen), den sociale og politiske struktur (organisationen af den sociale reproduktion, magten og afmagtens institutionalisering), samt religionen (samfundssystemets ideologiske manifestationer). Der er forskellige definitioner af disse begreber, ligesom der er forskellige opfattelser af deres indbyrdes forhold. Nogle begrebssystemer er endvidere overtaget fra naturvidenskaberne og anvender deres terminologi. Det gælder systemteorien, hvor samfundet opfattes som en slags tilpasningsmaskine der forandrer sig gennem den mest hensigtsmæssige udnyttelse (maximering) af de eksisterende muligheder (f.eks. Watson, LeBlanc og Redman 1971, 61–68). Samfundshistorien i sin helhed er derimod udgangspunkt for det marxistiske begrebssystem hvor udviklingen af modsætninger indenfor systemet betones som en vigtig forudsætning for forandringer.²⁶

Udviklingen af et formalt begrebsapparat hvor ethvert samfund kan beskrives som et system, og ikke kun som et tilfældigt

konglomerat af historiske begivenheder, betegner et væsentligt videnskabeligt fremskridt fordi det sikrer et ensartet teoretisk udgangspunkt for alle kulturvidenskaber og udjævner de modsætninger der alene er betinget af deres forskellige kildemateriale. Kravene om at anvende dette videnskabelige udgangspunkt indenfor arkæologien blev først fremsat i begyndelsen af 1960'erne i en række artikler af Lewis Binford (især 1962, samt Binford & Binford 1968 og Binford 1972), hvilket gav anledning til betegnelsen »New Archaeology«. Man betonedede endvidere hypotesedannelsen som et vigtigt bindeled mellem det formale udgangspunkt og det arkæologiske materiale. De traditionelle analyser og tolkninger af isolerede arkæologiske fænomener blev afvist, idet opfattelsen af samfundet som et system betød at ethvert kulturelement var forbundet med og afhængig af andre kulturelementer. De kunne derfor først tolkes og forklares når deres plads i systemet var bestemt. Målet var i stedet at analysere relationer mellem arkæologiske fænomener (variable) for om muligt at påvise systematiske variationer eller stabile relationer, hvilket krævede anvendelse af kvantitative og statistiske metoder. Gennem en gentagen vekselvirkning mellem hypotesedannelse, analyse og forklaring under anvendelse af det formale begrebsapparat, håbede man at kunne nå frem til en beskrivelse af de specielle samfund man analyserede, sådan at man kunne forklare deres strukturelle opbygning og de tidsmæssige forandringer, som eventuelt kunne konstateres, på baggrund heraf.

Det er endvidere karakteristisk for denne nye arkæologi at en almen etnografisk/historisk baggrundsviden om samfund på forskellige organisationsniveauer betragtes som et nødvendigt supplement til

det formale udgangspunkt, som jo netop er ukrystalliseret heraf. En sådan baggrundsviden giver indsigt i hvordan konkrete samfund er organiseret og hvordan de reproducerer sig; den er kød og blod på det formale skelet, sådan at man kan betjene det med større sikkerhed og måske formulere mere relevante hypoteser. Men en sådan viden kan også tjene som et mere direkte udgangspunkt for komparative studier, hvor man undersøger hvordan f.eks. materielle symboler, eller bosættelsesmønstre, er struktureret i samfund med en kendt organisation. Derefter analyserer man tilsvarende fænomener i forhistoriske samfund hvis organisation er ukendt og tester dem i forhold til de kendte paralleller (Binford 1968). Dette har bl.a. ført til at der nu foretages arkæologiske registreringer og udgravninger i nulevende primitive samfund, den såkaldte »action archaeology« (temanummer af *World Archaeology*, vol. 3, no. 2; endv. Bang 1975).

Da den nye arkæologi havde fået etableret sit teoretiske udgangspunkt med den komparative kulturvidenskab som mål konfronteredes den med et nyt problem. Man savnede nogle arkæologiske metoder som var i overensstemmelse hermed, metoder v.h.a. hvilke man kunne forbinde det arkæologiske materiale med den formale teoris begreber om sociale, økonomiske og politiske strukturer. De velkendte og indarbejdede metoder var jo beregnet på en kronologiske og geografisk klassifikation som ikke tog hensyn til de mange andre informationer som materialet rummede og som man nu var interesseret i at frigøre. Og man var overbevist om at disse informationer lod sig frigøre: »The practical limitations on our knowledge of the past are not inherent in the nature of the archaeological record; the limitations lie in our methodological naivete, in our lack of de-

---

26. Det neoevolutionistiske begrebsapparat har overtaget elementer både fra marxisme, funktionalisme og økologisk teori. I Frankrig har man videreudviklet det marxistiske begrebsapparat i en anden retning, bl.a. under indflydelse af strukturalismen. Denne strukturmarxisme har ydet væsentlige bidrag til etablering af en ny marxistisk kulturvidenskab. Blandt bidragyderne kan nævnes Maurice Godelier, Claude Meillassoux, Emmanuel Terray.

velopment for principles determining the relevance of archaeological remains to propositions regarding processes and events of the past«. (Binford 1968 b, 23.)

Der forestod nu et omfattende metodisk udviklingsarbejde, som langtfra er afsluttet, snarere lige påbegyndt. Det er derfor svært at give en fulgyldig oversigt. Man kan generelt sige at der er foretaget fremstød på tre fronter:

1. Der er pågået et stort arbejde i retning af at klassificere og analysere arkæologisk materiale ud fra dets funktion i erhvervsøkonomien og ud fra dets funktion som indikator på social og politisk status. Indenfor stenaldersforskningen har man søgt at bestemme forskellige erhvervsaktiviteter i flintmaterialet, og man har gennem studier af materielle symboler på status i gravfund søgt at nå frem til ny viden om forhistoriske samfunds sociale organisation. Der findes endnu ikke nogen sammenfattende oversigt over disse metoder, men eksempler findes spredt i den nedenfor citerede litteratur, samt i temaudgaver af *American Antiquity* 36, *World Archaeology* vol. 6,1 og 7,1.
2. Sideløbende er der udfoldet store bestræbelser for at udvikle metoder til at karakterisere arkæologiske fænomeners geografiske struktur, fra bosættelsesmønstre til udbredelsen af bestemte oldsagstyper. Netop den geografiske organisation af materielle fænomener er et vigtigt led i bestemmelsen af forskellige typer af økonomiske og sociale aktiviteter. Der er efterhånden foretaget en række bebyggelsesanalyser hvor man især har interesseret sig for bosættelsen i forhold til de økologiske vilkår (vegetation, jordbund og andre ressourcer) (Higgs 1972 & 1975; Kontaktstencil nr. 12), ligesom man har søgt at relatere bestemte bebyggelsesmønstre til bestemte økonomiske strukturer. I de allerseneste år er endvidere analyser af handel og udveksling kommet i focus. Man interesserer sig her for for-

skellige udvekslingsformers funktion indenfor bestemte samfundssystemer og deres rolle som forbindelsesled mellem forskellige samfundssystemer (Eksempler herpå findes i *World Archaeology* vol. 5,2; Wilmsen 1972; i Sabloff og Lamberg-Karlovsky 1975 og Clarke 1976.).

De geografiske metoder har man i vidt omfang lånt fra kulturgeografien, hvor man også har fået en »New Geography«. En sammenfattende fremstilling af deres arkæologiske anvendelse er for nylig udkommet (Hodder & Orton 1976).

3. Endelig har man arbejdet på at udvikle en mere avanceret udgravnings- og registreringsteknik for at kunne tilvejebringe nyt arkæologisk materiale der honorerer de både kvalitative og kvantitative krav den nye arkæologis problemstillinger fordrer opfyldt. Man har især satset på regionale undersøgelser hvor man gennemregistrerede et afgrænset område og foretog udgravninger på udvalgte lokaliteter (Binford 1968; Struever 1968). De problemer der ligger bag sådanne bestræbelser er spørgsmålet om de arkæologiske levnsrepræsentativitet i forhold til de problemstillinger man søger belyst – et emne som endnu ikke er tilstrækkeligt udviklet, specielt ikke når det gælder anvendelsen af det allerede eksisterende materiale. Metodiske retningslinier for dette arbejde er dog formuleret (Kristiansen 1974 og 1978), ligesom man i Danmark, som det første sted, er i færd med at udføre analyser af samtlige arkæologiske fundgruppers repræsentativitet.

Hvilke resultater har man så nået indtil idag? Udover de allerede nævnte eksempler vil jeg henvise til »de 5 mursten« – 5 murstenstunge- og tykke antologier som dækker nogle af den nye arkæologis hovedemner. »*Man the Hunter*« er et smukt eksempel på samarbejde mellem etnografi og arkæologi (Lee & De Vore 1968). Tæm-

ning og kultivering af dyr og planter, den neolitiske revolution, belyses i »*The Domestication of Plants and Animals*« (Ucko & Dimbleby 1969), mens »*Man, Settlement and Urbanism*« (Ucko, Tringham & Dimbleby 1972) behandler udviklingen af de første bysamfund. De resterende to er ikke emnespecifikke idet deres fælles tema blot er den nye arkæologi. Det er »*Models in Archaeology*« (Clarke 1972), samt »*The Explanation of Cultural Change*« (Renfrew 1973b).

Som afrunding af denne korte beskrivelse af den nye arkæologi vil jeg sammenfatte de vigtigste komponenter i dens videnskabelige praksis, som jeg derefter vil sammenligne med den tilsvarende praksis indenfor traditionel arkæologi (hvor en sådan findes, d.v.s. indenfor den kronologiske forskning). Følgende forudsætninger kræves opfyldt indenfor den nye arkæologi:

1. En komparativ baggrundsviden om forskellige typer af samfundssystemer (etnologisk/historisk).
2. Et formalt videnskabeligt begrebsapparat om et generelt samfundssystem.
3. Konfronteret med et repræsentativt arkæologisk materiale formuleres problemstillinger/hypoteser samt deres mulige konsekvenser (implikationer) i materialet. Man udvikler analysemetoder, sådan at man kan forbinde materialet med problemstillingen (ofte et vanskeligt pionerarbejde).
4. Man søger at tolke og forklare analyseresultaterne ved anvendelse af 2, og man søger slutteligt at jævnføre resultaterne med 1 hvilket kan føre til formulering af nye problemstillinger og måske efterhånden til etablering af »lov-mæssigheder«. ²⁷

Hvad der her er beskrevet er i virkeligheden en almen videnskabelig fremgangs-

måde som også anvendes ved en traditionel kronologisk analyse. Den har som forudsætning:

1. En komparativ baggrundsviden om forskellige kulturgrupper og deres kronologi.
2. Et formalt begrebsapparat om et generelt arkæologisk system (fra typologiske elementer til teknokomplekser).
3. Konfronteret med materialet formulerer man en kronologisk problemstilling, samt udformer relevante metoder. Denne fase erkendes imidlertid ikke længere fordi metoderne er velkendte og det tages for givet at enhver kronologi trænger til at forbedres.
4. Analyseresultaterne beskrives v.h.a. 2 og sammenlignes med 1, som justeres, hvilket inden længe sætter en ny kronolog i arbejde.

Hvordan forholder den »nye arkæologi« sig til den »traditionelle arkæologi«? Lad os først se på det rent videnskabshistorisk. Selv om det kan se ud til at en ny videnskabsopfattelse (et paradigme) har afløst en gammel, så er det næppe en rigtig fortolkning. Hvad der opnåedes indenfor arkæologien i videnskabelig henseende frem til 1960 var først og fremmest en veldefineret typologisk-kronologisk metode. Ved hjælp af den rejste man en imponerende kronologisk bygning som man søgte at krone med en kulturhistorisk overbygning. Denne overbygning savnede imidlertid et videnskabeligt grundlag i form af klare metodiske forskrifter, den blev et luftsyn der genspejlede tidens kulturelle og nationale strømninger. Den nye arkæologi betegner i forhold hertil intet andet end et forsøg på at udvikle et videnskabeligt udgangspunkt ved hjælp af hvilket man kan beskrive og forklare de forhistoriske samfundsstrukturelle opbygning og udvikling.

27. Tolkings- og forklaringsprocessen er uhyre vanskelig og kompliceret, idet der ikke eksisterer et »direkte« forhold mellem de arkæologiske analyseresultater og de forhistoriske samfundsstrukturer. Disse må rekonstrueres gennem et vekselspil mellem 2 og 4, et intellektuelt krævende arbejde. Det betyder endvidere at formuleringen af testbare implikationer som regel har mere teoretisk end praktisk værdi.

Man kunne kalde det 2. fase i arkæologiens udvikling henimod videnskabelighed. Historisk set befinder man sig i samme situation som Montelius og Müller da de i sin tid søgte at udforme den typologiske metode, målet er nu blot ikke den kronologiske udvikling, men den forhistoriske samfundsudvikling.

I sit praktiske forhold til den traditionelle arkæologi anerkender man den typologiske forsknings nødvendighed og værdi, men under bestemte vilkår. En kronologi er naturligvis en nødvendig betingelse for overhovedet at arbejde historisk; men når den er etableret må en kulturvidenskabelig/samfundshistorisk stillingtagen være bestemmende for relevansen af mere specialiserede kronologiske studier. Den arbejdsmæssige investering heri bør afpasses efter de kulturvidenskabelige problemer man søger at løse. En sådan indsigt har hidtil manglet, og resultatet har været et stort spild af forskningsressourcer (Kristiansen 1977). Områder hvor der allerede findes en veletableret kronologi må således afventenye kronologiske studier indtil den dag kommer hvor væsentlige problemers løsning afhænger heraf. Omvendt må der investeres mere i grundlæggende typologiske studier i en række af de arkæologiske underudviklede områder, først og fremmest den tredje verden. Men også forsømte materialegrupper indenfor det hjemlige materiale bør klassificeres. Teoretisk underordnes den kronologiske forskning hermed den kulturvidenskabelige forskning, og det er i virkeligheden nok heri man skal søge forklaringen på den voldsomme modstand den nye arkæologi har mødt i Kontinentaleuropa: de gamle typologers højborg. Når dette er sagt skal det tilføjes, at det arbejde der er gjort, og stadig gøres, i retning af at publicere og klassificere materialegrupper i deres helhed (kataloger og typekort) er af stor betydning for den nye arkæologi bl.a. som udgangspunkt for analyser af handel og udveksling.

Det traditionelle arkæologiske grundlag indgår således som en del af den nye arkæ-

ologi. Men har man engang haft hele videnskaben for sig selv er det svært pludselig at skulle dele den med andre. Mange arkæologer har derfor afvist den nye arkæologi som uvidenskabelig og begået den meget menneskelige – men ikke særlig videnskabelige fejltagelse – at identificere deres egen videns grænser med videnskabens.

Den nye arkæologi er, som teoretisk bevidst retning, kun ca. 15 år gammel. I dette tidsrum har den vendt op og ned på hele det videnskabelige verdensbillede indenfor arkæologien, både for dem der støtter dens bestræbelser og for dem der ikke gør det. Indtil idag har det først og fremmest været et angelsaksisk fænomen. De nye perspektiver formuleredes i USA men vandt straks genklang i England, af grunde som jeg allerede har redegjort for. Fra disse to lande er de senere års videnskabelige initiativer udgået, og der er skabt en arkæologi hvis målsætning er en global kulturvidenskab. Dette kommer bl.a. til udtryk i dannelsen af tidsskriftet »*World Archeology*«. Det videnskabelige tyngdepunkt ligger således nu i USA-England, mens Europa må betragte sig som en provins. Men hvordan lod det sig egentlig gøre? Der er jo tale om en eksplosionsagtig udvikling målt med tidligere videnskabelige fremskridts hastighed indenfor arkæologien. Det tog 40–50 år at få anerkendt Thomsens treperiodesystem fuldt ud, og næsten lige så længe inden man havde tilegnet sig den typologiske metode i resten af Europa. Men på 15 år etableredes der et fuldstændigt nyt videnskabeligt udgangspunkt for den internationale arkæologiske forskning.

Som jeg allerede har forsøgt at vise så havde tiden arbejdet for den nye arkæologi: de naturvidenskabelige fremskridt havde banet vejen, igesom kulturdiffusionismen som teori betragtet i praksis var død. Endelig havde en lignende udvikling allerede fundet sted indenfor etnografien og kulturgeografien. Alle forudsætninger var således til stede. Men yderligere et par skal nævnes. Den nye arkæologi opstod

midt under uddannelseseksplosionen. Dens budskab blev således spredt med de mange nyuddannede arkæologer som i 1960'erne og 70'erne begyndte at arbejde i videnskabelige stillinger og på museerne i England og USA. Opbakningen fra de mange studenter betød at man lettere kunne etablere sig uden om den traditionelle videnskabs sædvanlige kanaler. Med støtte fra enkelte, ansete »progressive« forskere opstod der et selvstændigt videnskabeligt miljø, som grundlagde sine egne publikationer når de ikke kunne bruge de etablerede tidsskrifter.²⁸ Og de nye bøger solgte godt til de mange studenter. Disse videnskabssociologiske forhold har således også spillet en rolle for den hurtige ekspansion. Men dertil kommer at både England og USA har ført en ekspansiv, »imperialistisk« forskningspolitik, idet de indirekte har sat sig på arkæologien i store dele af Orienten og den tredje verden, både som udgravere og som uddannelsescentre for disse landes arkæologer. Dette har givet en helt reel baggrund for deres stigende dominans og har bidraget til at det gamle arkæologiske verdensbillede, bygget op omkring Orienten-Europa, er blevet afløst af en global arkæologi (Clark 1970, 3–52).

Hvor står så den nye arkæologi i dag, og hvor er den på vej hen. Man kan ikke sige at den udgør en teoretisk enhed, men de generelle principper som jeg har skitseret i denne artikel er der almindelig enighed om. Der er imidlertid allerede ved at ske en vis specialisering i retninger eller »skoler«, som dog trives sammen i fordragelighed (Flannery 1973). En vis historisk udvikling kan dog spores. I 1960'erne var man især optaget af sociale strukturer og søgte at pa-

rallellisere de forhistoriske samfundsformer med de etnografiske (især som skildret af Service) på et meget generelt plan. Økologisk tilpasning og befolkningspres var nogle af de mest anvendte begreber.²⁹ I 1970'erne er man i stigende grad begyndt at interessere sig for økonomiske og økologiske udviklingsprocesser og deres sammenhæng med sociale og politiske strukturer i en større geografisk sammenhæng: forholdet mellem lokale, regionale og overregionale systemer. Evolutionen opfattes ikke længere som en jævnt fremadskridende proces. Til evolution hører også devolution.³⁰ Denne mere komplekse opfattelse af den forhistoriske samfundsudvikling udnytter i langt højere grad det arkæologiske materiales muligheder. Og i takt med denne udvidede teoretiske erkendelse er der ved at ske en fusion mellem visse dele af etnografien og arkæologien, idet også en række etnografer har erkendt at sådanne problemer ikke kan løses tilfredsstillende med udgangspunkt i de små, lokale samfund som er deres studieobjekt. Man er endvidere begyndt at interessere sig for spørgsmålet, hvorfor disse nutidige primitive samfund blev stående på et relativt lavt udviklingsniveau. Og har de altid gjort det? Også her er arkæologiske udgravninger begyndt at rejse nye spørgsmål. Symptomatisk for denne begyndende fusion er etnografen Service's nyeste bog: »*Origins of the State and Civilization*« (Service 1975), samt en ny mursten: »*The Evolution of Social Systems*, en antologi med både arkæologiske og etnografiske bidrag (Friedman & Rowlands 1977).

Og her slutter så foreløbig beskrivelsen af den nye arkæologi. Men fortsættelse følger med sikkerhed. Hvordan den bliver

28. I Skandinavien er den nye arkæologi især vokset frem gennem det *Fællesnordiske Råd for Arkæologistuderende*, som siden 1968 har afholdt årlige kongresser og udsendt tidsskriftet *Kontaktstencil*, hvoraf 12 nr. foreløbig er udkommet. Både på kongresserne og i *Kontaktstencil* har man løbende debatteret aktuelle problemer indenfor den nye arkæologi.

29. Kritik af disse forklaringsmodeller er formuleret flere steder, bl.a. af Flannery (1972 b) og Friedman (1976). Se også Klejnstrup (1976).

30. I takt med den øgede erkendelse af udviklingens strukturelle kompleksitet er der ved at opstå et behov for at udvikle det formale begrebsapparat til ligeledes at omfatte hierakier af systemer. Dette afspejles hos Ekholm (1975) og Friedman (1976).

afhænger af mange forhold; nogle af dem kan vi selv gøre noget ved, og det er disse muligheder jeg vil diskutere til slut.

Status og fremtidsperspektiver

Vi vender atter blikket mod Danmark. Dansk – og senere skandinavisk – arkæologi vandt sin internationale berømmelse i det 19. århundrede fordi man tidligere end andre lande udviklede de grundlæggende metoder og oparbejdede et repræsentativt materiale. Der blev på denne måde sat en skandinavisk målestok for den arkæologiske virksomhed. Efterhånden som man i Europa fik tilvejebragt et tilsvarende materiale og fik det klassificeret, mistede Skandinavien gradvist sit forspring, en udvikling der først begyndte efter århundredeskiftet. I denne periode var europæisk arkæologi dog endnu orienteret mod det skandinaviske udgangspunkt, både metodisk og i forhold til de kronologiske systemer. Men nu er billedet ved at vende. Europæisk arkæologi har gennem de sidste 20–25 år udviklet egne kronologiske systemer og gennem materialepublikationer tilvejebragt et højt dokumentationsniveau; udgangspunktet er ikke længere Skandinavien. I samme periode udvikledes den nye arkæologi i England og USA, hvilket også har været med til at forrykke det videnskabelige verdensbillede. Det må erkendes at dansk arkæologi – med enkelte undtagelser – idag først og fremmest har international status i Danmark. De historiske forudsætninger for denne udvikling har jeg søgt at redegøre for i de foregående kapitler. Der er således behov for en kulturvidenskabelig fornyelse ikke blot indenfor dansk, men indenfor europæisk arkæologi som helhed. Dette er nødvendigt hvis man ønsker at holde sig a jour med den videnskabelige udvikling, men også hvis man ønsker at supplere og korrigere arkæologiens hidtidige funktion som nationalhistorie med et globalt kulturvidenskabeligt perspektiv. Hvad det implicerer, rent videnskabeligt, har jeg søgt at be-

skrive i kapitlet om den nye arkæologi. Det er imidlertid klart at en sådan ændring af arkæologiens videnskabelige målsætning må få nogle konsekvenser for den arkæologiske virksomhed herhjemme. Det betyder at der må formuleres en forskningspolitik der forbinder målsætning med arkæologisk praksis. De følgende punkter kan opfattes som et udkast hertil.

1. Den arkæologiske uddannelse bør omstruktureres, mest grundlæggende i København, hvor man har opretholdt en studieordning forankret i kulturdiffusionismen og centreret om den arkæologisk-kronologiske udvikling i Orienten og Europa, mens man i Århus har indkorporeret den nye arkæologi i studieordningen. En sådan omstrukturering tjener et videre formål, idet den stigende produktion af arkæologer kræver en udvidet målsætning for uddannelsen. Man kan ikke i længden opretholde et rent arkæologisk studium uden andre anvendelsesmuligheder i samfundet. Netop den nye arkæologi kan, og bør, indkorporeres i den generelle uddannelsesstruktur med henblik på nye fremtidige funktioner.
2. Der bør ved fremtidig disponering af forskningsmidler (ved universiteter og forskningsråd) ske en nedprioritering af typologisk-kronologiske studier og en opprioritering af samfundshistoriske studier. Midler til arkæologiske udgravninger bør ved disse institutioner kun gives i det omfang det sker som led i et forskningsprojekt med samfundshistorisk perspektiv og som hidtil især til boplads- og byudgravninger som er de mest forsømte arkæologiske kildegrupper. Tværvideenskabelige projekter bør opmuntres. Det kan bl.a. ske ved et øget samarbejde mellem det naturvidenskabelige og det humanistiske forskningsråd (f.eks. i forbindelse med pollenanalyser, metalanalyser, antropologiske analyser etc.).
3. Den nye arkæologi søger så vidt muligt at udnytte det arkæologiske materiale i

sin totalitet. En systematisk udgivelse af samlede materialepublikationer (kataloger) bør derfor iværksættes, begyndende med de kildegrupper hvis repræsentativitet ikke vil ændres afgørende i fremtiden (grav- og depotfund). En sådan udgivelsespolitik vil endvidere effektivisere og demokratisere forskningen idet det arkæologiske materiale bliver tilgængeligt for en langt større kreds af arkæologer.

Indtil ca. 1950 udgjorde museale og videnskabelige aktiviteter en enhed hvis administrative og videnskabelige centrum var Nationalmuseet. Fra 1950 blev de arkæologiske institutter efterhånden udbygget og de blev fra 1960'erne udgangspunkt for en væsentlig udgravningsaktivitet. I samme tidsrum udbyggedes lokalmuseerne således at en stadigt stigende andel af det arkæologiske materiale nu tilvejebringes gennem dem. Endelig oprettedes Fortidsmindeforvaltningen i 1970 hvilket har bidraget til en vældig udgravningseksponering. Denne udvikling har ændret grundlaget for den arkæologiske virksomhed i Danmark på en måde der kræver koordinering, både musealt og videnskabeligt. De administrative rammer for den museale virksomhed er fastlagt i den seneste revision af museumslovgivningen (jævnfør Betænkning Nr. 727), der dog ikke omfatter Nationalmuseet. Der savnes imidlertid en forskningspolitisk koordinering af samtlige arkæologiske institutioners virksomhed i Danmark.³¹ Her er følgende forhold af betydning:

4. Da den fremtidige tilvejebringelse af det arkæologiske materiale i stigende grad kommer til at ske gennem regional-museerne er det af afgørende betyd-

ning for en repræsentativ tilvækst at der sættes på en geografisk jævn fordeling af større videnskabelige udgravninger, samt af arkæologisk uddannet personale på museerne. Det sidste har især betydning for tilvæksten af bopladser der er inde i en rivende fremgang (fig. 2), men som helt afhænger af tilstedeværelsen af personer med arkæologisk erfaring. Fig. 3 viser at arkæologer er jævnt fordelt på lokalmuseerne i Jylland. Sjælland er imidlertid stærkt underrepræsenteret, et forhold man må søge at råde bod på i fremtiden.

5. Med udgangspunkt i den regionale udbygning af arkæologien bør der iværksættes en ny sogneberedning, evt. i samarbejde med etnologer og middelalderarkæologer. Bl.a. af følgende grunde: der befinder sig endnu et stort arkæologisk materiale på gårde og i private samlinger som ikke tidligere har været tilfredsstillende registreret og som formindskes hver dag. Arkæologiens udvikling har gjort udnyttelsen af dette materiale aktuel, og der er skabt nye dokumentationsmuligheder for en sådan registrering. En undersøgelse af de arkæologiske anlægs tilstand i forhold til den tidligere beredning er et godt udgangspunkt for fremtidig planlægning af bevaringsinitiativer og udgravninger. Her er bopladserne en ny truet kildegruppe som beredningen ville kunne sikre et vist overblik over, evt. i forbindelse med systematiske luftfotograferinger.
6. En central EDB registrering af de vigtigste arkæologiske fundgrupper (med udgangspunkt i sognebeskrivelser, topografisk arkiv og fredningsarkivet) er en nødvendig praktisk forudsætning for en effektiv og koordineret muse-

31. Forslag til en forskningspolitisk koordinering er fremsat i Betænkning 727 (s. 169–173) og har resulteret i oprettelsen af *Fortidsminderådet*. Man har dog ikke taget initiativ til en forskningspolitik. Det er her vigtigt at forskningsinstitutionerne, fortidsmindeforvaltningen og museerne indgår et snævrere samarbejde omkring planlægning af udgravningsvirksomhed og fordeling af arbejdsopgaver. Fra universitetsside burde man endvidere komme med tilbud om videnskabelig efteruddannelse for museernes personale, på samme måde som man praktiserer en museal efteruddannelse.

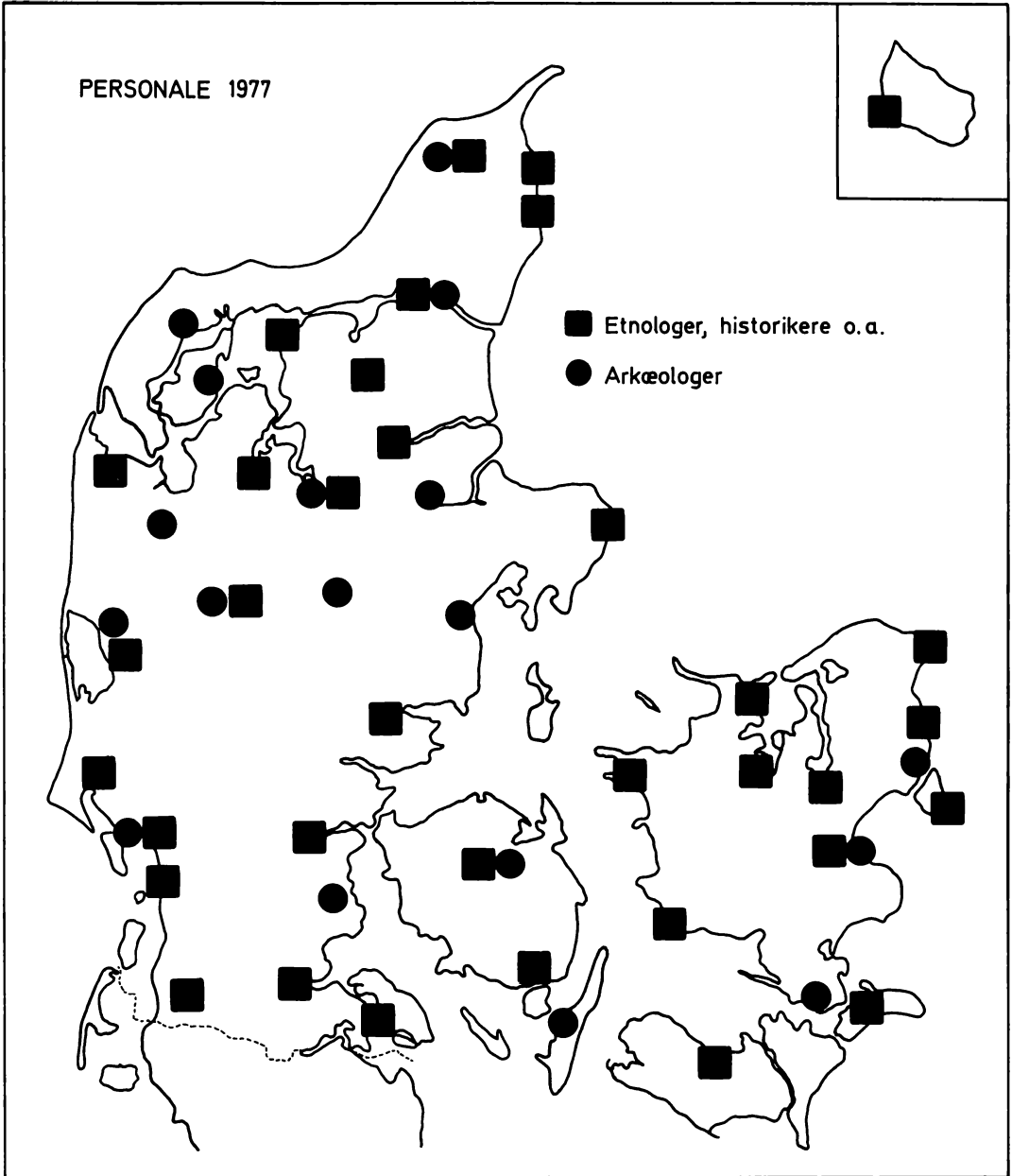

Fig. 3. Kort over statslige og statsunderstøttede kulturhistoriske museers faglige personale (heltdidsstillinger). Materialet til kortets udarbejdelse er venligst stillet til rådighed af Statens Museumsnævns sekretariat.

al/videnskabelig indsats i fremtiden. Et sådan projekt, der netop nu er under forberedelse, vil give *alle* arkæologiske institutioner direkte adgang til hurtige maskinelle informationer om de vigtig-

ste arkæologiske fundgrupper (i form af udbredelseskort, udskrifter etc.).

Det sidste tiårs dynamiske udvikling indenfor museumsverdenen skabte visse skæv-

heder fordi den ikke opvejedes af en tilsvarende udvikling indenfor forskningen. Dette afspejledes i fraværet af en overordnet forskningspolitisk målsætning for den arkæologiske virksomhed. Men det har også kunnet mærkes i museernes daglige arbejde. De mange nye udstillingsmæssige initiativer har således sjældent haft baggrund i aktuel forskning. Også her vil en arkæologisk forskningspolitik, som foreslået ovenfor, føre til en harmonisering af forskning og formidling.

Dansk arkæologi har en veletableret plads i folks bevidsthed. Hvorfor så egentlig begynde at ændre på den? For at svare på det må vi prøve at forstå årsagerne til denne udvikling. Den nye arkæologi er ikke opstået tilfældigt, som jeg har forsøgt at vise. Den afspejler dybest set en ændring af den verden vi lever i. Dette kommer bl.a. til udtryk i samfundsvidenskabernes vækst, i den stigende erkendelse af de økologiske forudsætninger for vores eksistens og i de overnationale sammenslutningers voksende betydning. Udviklingen indenfor kulturvidenskaberne, herunder også indenfor arkæologien, er i visse henseender en videnskabelig afspejling af denne ændrede måde at opleve tilværelsen på i det daglige og derfor kan dens resultater også gøres forståelige. F.eks. at Danmarkshistoriens første økonomiske krise indtraf i slutningen af bronzealderen (jævnfør den følgende artikel) som et resultat af økologisk overudnyttelse og befolkningsoverskud; det er begreber vi er fortrolige med. De der mener at arkæologien fortsat skal være ukompliceret underholdning under vurderer i virkeligheden deres publikum. Arkæologien skal også kunne underholde. Men den skal have mere at tilbyde, for underholdning er der ikke mangel på idag og det kan aldrig være tilstrækkelig legitimering (retfærdiggørelse) for en videnskab. Derfor er det nødvendigt at gøre den forhistoriske arkæologi til en samfundshistorisk videnskab der i forening med bl.a. etnografi, historie og kulturgeografi søger at beskrive og forklare nogle af de grundlæggende

problemer der altid, på et eller andet tidspunkt, har mødt og vil møde ethvert samfund. En øget historisk viden om de faktorer der ligger til grund for kriser og sammenbrud er en del af forudsætningen for at kunne forklare *udviklingen* i historien. De efterfølgende to artikler giver eksempler på begge disse fænomener.

Arkæologien kan ikke give svar på nutidens problemer, men den bidrager sammen med de øvrige kulturvidenskaber til den sum af viden som er med til at forme vores måde at opleve tilværelsen på. Dermed danner den indirekte baggrund for mange af de beslutninger vi tager i nutiden om fremtiden. Den forskning vi producerer har således på langt sigt konsekvenser som rækker ud over faget selv. Først når man gør sig det klart kan der etableres en ansvarlig videnskab og formuleres en velbegrunderet forsknings- og kulturpolitik.

Referencer

Biblioteket på Nationalmuseets 1. afdeling, dets samlinger og arkiv, har siden 1971 været den uundværlige baggrund for mine studier. I tilknytning til denne artikel har jeg systematisk gennemgået arkivet over privatsamlinger. I forbindelse med udarbejdelsen af afsnittet »arkæologien i samfundet« har jeg haft megen nytte af cand.mag. Birgitte Kjærs upublicerede afhandling om de første danske provinsmuseers oprettelse (jævnfør litteraturlisten), som hun venligst har stillet til min disposition. Ellers er kapitlet »Det historiske perspektiv« baseret på den tilgængelige litteratur, og for det sidste tiår på mine egne erfaringer. For at litteraturlisten ikke skulle svulme unødigt op har jeg kun citeret det mest relevante historisk og biografisk prægede stof, mens arkæologisk litteratur er udeladt. Jeg har så vidt muligt søgt at se bort fra fagets mundtlige tradition og de dermed forbundne mytedannelser – et i øvrigt i sig selv interessant studieobjekt. I

kapitlet om »den nye arkæologie« har jeg kun citeret artikler og bøger af mere sammenfattende metodisk karakter, hvorfra læseren selv kan gå videre.

Det historiske perspektiv

Becker, C. J.

1966 Johannes Brøndsted. 5. oktober 1890 – 16. november 1965. Mindetale trykt i *Oversigt over Det Kgl. Vidensk. Selskabs Virksomhed 1965–1966*.

1977 De sidste generationers arkæologi. I *Politiken Danmarkshistorie*, bind 1 (genoptrykt). *De ældste tider indtil år 600* af J. Brøndsted.

Bering Liisberg, H. C.

1897 *Kunsthammeret*. Dets Stiftelse og ældste Historie. København.

Betænkning Nr. 152

1956 *Betænkning om en nyordning af de kulturhistoriske lokalmuseers forhold*. København.

Betænkning Nr. 727

1975 *Betænkning afgivet af udvalget vedrørende revision af museumslovene*. København.

Brøndsted, J.

1938–40 *Danmarks Oldtid 1–3*. København.

1957–60 *Danmarks Oldtid 1–3*. (2. à jourførte udgave). København.

1962 *Nordische Vorzeit 1–3*. Neumünster.

1957 Indledning til »Danmarks Nationalmuseum«, redigeret af Aage Roussel. København.

1962 Hvor ved vi det fra? Politikens Danmarkshistorie, bind 1: *De ældste tider indtil år 600*. København.

Christensen, Aksel E.

1969 *Vikingetidens Danmark*. På oldhistorisk baggrund. København.

Det kgl. Nordiske Oldskrifts-Selskab

1831 *Om nordiske Oldsager og deres Opbevaring*.

Eggers, H. J.

1959 *Einführung in die Vorgeschichte*. München.

Dybdahl, V.

1965 *De nye klasser 1870–1913*. Politikens Danmarkshistorie, bind 12. Kbhv.

Engberg, J.

1973 *Dansk Guldalder*. Eller oprøret i tugt-, rasp- og forbedringshuset i 1817. København.

Falk, J & Madsen, A.

1974 *Bønder og Klassekamp*. *Marxistisk Antropologi 3–4*. København.

Forchhammer, J.

1866 *Om oldnordiske Samlinger*, historiske Museer osv. navnlig i Jylland. *Saml. til jydsk Historie og Topografi I*.

Glob, P. V.

1966 Mindeord om Johannes Brøndsted. *Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*.

Gräslund, B.

1974 *Relativ datering. Om kronologisk metod i nordisk arkeologi* (english summary). TOR. Uppsala (also diss. Uppsala).

Grøndal, B.

1869 *Breve til og fra Carl Christian Rafn med en biografi*. Kjøbenhavn.

Hansen, Martin A.

1957 *Af Folkets Danmarkshistorie*. Gyldendal.

Hermansen, V.

1931 Oprettelsen af »Den Kongelige Commission til Oldsagers Opbevaring« i 1807. *Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*.

1934 C. J. Thomsens første Museumsordning. Et Bidrag til Tredelingens Historie. *Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*.

1953 Baggrunden for oldsagscommissionen (The Background of the Royal Commission for the Preservation of Northern Antiquities). *Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*.

1954 Fortidsminder og Kuriositeter i Danmarks Middelalder. *Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*.

1960 *Tredelingen og Odense* (Die Dreiteilung und Odense). Fynske Studier IV.

Hildebrand, B.

1937–38 C. J. Thomsen och hans lärda förbindelser i Sverige 1816–1837. Bind I–II. K.V.H.A.A. Handlingar Del 44:1–2. Stockholm.

Hindenburg, G.

1859 Bidrag til den danske Archæologies Historie. Særskilt Aftryk af *Dansk Månedsskrift. Ny Række, I. Bind, 2. og 3. Hefte*. København.

Jensen, C. A. & Møller, J. S.

1939 *Danske Kulturhistoriske Museer*. Kortfattet Oversigt udgivet af Dansk Kulturhistorisk Museumsforening. København.

Kjær, B.

1974 *De første danske, kulturhistoriske provinsmuseers oprettelse omkring midten af det 19. århundrede*. Upubliceret specialeafhandling. Historisk institut. Århus.

Klindt-Jensen, O.

1975 *A History of Scandinavian Archaeology*. London

Knudsen, R.

1939 *Håndbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavns-kultur*.

Kristiansen, K.

1974a Arkæologien som Kulturvidenskab. *Kontakt-stencil nr. 8*. København.

1974b En kildekritisk analyse af depotfund fra Danmarks yngre bronzealder (periode IV–V). Et bidrag til den arkæologiske kildekritik. *Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*.

Larsen, S.

1935 *Et Provinsmuseums Historie*. Odense.

Löffler, J. B.

1905 *Min Virksomhed ved Nationalmuseet 1868–1900*. Kjøbenhavn.

Mackeprang, M.

1929 *Fra Nationalmuseets Barndom. Fra Nat. Arbejdsmark*. København.

1934 Mindeord om Sophus Müller. *Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*.

- Mathiassen, Th.
 1938 Den nye Fredningslov og de første Forsøg på at praktisere den. *Nationalmuseets Arbejdsmark*.
 1957 Oldtidsminderne og fredningsloven. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*.
- Montelius, O.
 1903 *Die typologische Methode*. Separat aus: Die älteren Kulturperioden im Orient und in Europa. Stockholm. Im selbstverlage des Verfassers.
- Müller, S.
 1884 Mindre Bidrag til den forhistoriske Archæologis Methode. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*.
 1886 Mindetale over J. J. A. Worsaae. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*.
 1897 Udsigt over Oldtidsudgravninger foretagne for Nationalmuseet Årene 1893–1896. *Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*.
 1896–1901 Notice sur les fouilles faites pour le Musée National Copenhague pendant les années 1893–1896. *Memoires de la Societe Royale des Antiquaires du Nord*.
 1897 *Vor Oldtid*. København.
 1898 *Nordische Althertumskunde*. Strassburg.
 1907 *Nationalmuseet*. Hundrede Aar efter Grundlæggelsen. København.
- Nationalmuseet og Provinsmuseerne
 1912 *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed*, s. 143 ff.
- Neergård, C.
 1916 Thomas Bartholin og Oldforskningen i det 17. Århundrede. *Ugeskrift for Læger, Nr. 42*.
- Nielsen, V.
 1964 Nyere museumslovgivning i Danmark. *Fortid og Nutid. Bind XXII, hefte 5*.
- Olrik, H.
 1913 Lærernes Bidrag til Oldgranskning og Historieforskning. *Lærerne og Samfundet*.
- Petersen, Carl S.
 1938 *Stenalder – Bronzealder – Jernalder*. Bidrag til nordisk Arkæologis Litterærhistorie. København.
- Petersen, J. M.
 1909 *Minder fra min Virksomhed paa Arkæologiens Omraade fra 1845 til 1908*. København.
- Quist, J.
 1975 Vorbassedrengene. *fra Ribe Amt. Bind XIX*.
- Riismøller, P.
 1971 *Sultegrønsen*. København.
- Skovmand, R.
 1964 *Folkestyrets fødsel*. Politikens Danmarkshistorie. Bind 11.
 1975 Den folkelige bølge. *fra Ribe Amt. Bind XIX*.
- Thomsen, C. J.
 1836 Kortfattet Udsigt over Mindesmærker og Oldsager fra Nordens Fortid. I *Ledetraad til nordisk Oldkyndighed*. Udgivet af Det kgl. nordiske Oldskriftsselskab. København.
 1837 Kurzgefasste Übersicht über Denkmäler und Alterthümer aus der Vorzeit des Nordens. I *Leitfaden zur nordischen Alterthumskunde*. Herausgegeben von der königlichen Gesellschaft für Nordische Alterthumskunde.
 1849 *A Guide to Northern Antiquities*. London.
- Thorlacius, b.
 1809 *Bemærkninger over de i Danmark endnu tilværende Hedenolds-Høie og Steensætninger*. Kiöbenhavn.
- Wad, G. L.
 1916 *Fra Fyens Fortid*. Samlinger og Studier. II. Bind. Kjøbenhavn.
- Werlauf, E. C.
 1807 *Udkast til den nordiske Archæologies Historie i vort Fædreland indtil Ole Worms Tid*. Kjøbenhavn.
 1808 *Bemærkninger i Anledning af den til de nordiske Oldsagers Samling og Opbevaring nedsatte Commission*. Kiöbenhavn.
- Vibæk, J.
 1964 *Reform og fallit. 1784–1830*. Politikens Danmarkshistorie. Bind 10.
- Witt, T.
 1977 *Hvad med museerne?* Wormanium. Århus.
- Worsaae, J. J. A.
 1843 *Danmarks Oldtid oplyst ved Oldsager og Gravhøie*. Kiöbenhavn.
 1844 *Dänemarks Vorzeit durch Alterthümer beleuchtet*. Kopenhagen.
 1849 *The primeval antiquities of Denmark*. London.
 1866 Conferentsraadene C. C. Rafn's og C. J. Thomsens Fortjenester af Oldskriftsselskabet og af Oldtidsvidenskaben i det hele. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*.
 1875 Tale ved det kgl. nordiske Oldskriftsselskabs halvtredsindstyveaarige Stiftelsesfest under H. Maj. Kongens Forsæde paa Amalienborg d. 28. jan. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*.
 1877 Om bevaringen af de fædrelandske Oldsager og Mindesmærker i Danmark. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*.
 1872–77 Le Conservation des Antiquites et des Monument Natiaux en Danemark. *Memoires de la Societe Royale des Antiquaires du Nord*. Nouvelle Serie.
 1879 On the Preservation of National Antiquities and Monuments in Denmark. Read before Society of Antiquaries 1879. Særtryk.
 1881 *Nordens Forhistorie efter samtidige Mindesmærker*. Kjøbenhavn.
 1882 *The Industrial Arts of Denmark*. From the Earliest Times to the Danish Conquest of England. London.
 1934 *En Oldgranskers Erindringer 1821–47*. Udgivet ved Victor Hermansen. København.
 1938 *Af en Oldgranskers Breve 1848–1885*. Udgivet ved Victor Hermansen. København.
- Ørsnes, M.
 1969 Forord til gengivelsen af *Sønderjyske og Fynske Mosefund. Bind I. Thorsbjerg Mosefund* af Conrad Engelhardt.

Den nye arkæologi

- American Antiquity 36
1971 Social Dimensions of Mortuary Practices. Memoir No. 25. Society for American Archaeology.
- Adams, R. McC.
1966 *The Evolution of Urban Society*. Early Mesopotamia and Prehispanic Mexico.
- Bang, C.
1975 Etnografi i Arkæologien. *Kontaktstencil 9*, Åbo.
- Becker, C. J.
1973 Studien zu neolithischen Flintbeilen. *Acta Archaeologica XLVI*.
- Binford, L. R.
1962 Archaeology as Anthropology. *American Antiquity 28*, no. 2.
1972 *An Archaeological Perspective*. (Artikelsamling 1962–71). New York.
- Binford, S. R.; Binford, L. R. (eds.)
1968 *New Perspectives in Archaeology*. Chicago.
- Braidwood, R. J.; Willey, G. R.
1962 Conclusions and Afterthoughts. *Courses towards Urban Life*. (R. J. Braidwood & G. R. Willey, eds.) Chicago.
- Brothwell, D. & Higgs, E. (eds.)
1969 *Science in Archaeology*. London.
- Brøndsted, J.
1957–60 *Danmarks Oldtid*, Bd. I–III. København.
- Carniero, R. L.
1970 A Theory of the Origin of the State. *Science 169*.
- Childe, G.
1957 *Tilbageblik. Kuml*.
- Clark, J. G. D.
1952 *Prehistoric Europe. The Economic Basis*. London.
1970 *Aspects of Prehistory*. Los Angeles.
- Clarke, D. L.
1968 *Analytical Archaeology*. London.
- Clarke, D. L. (ed.)
1972 *Models in Archaeology*. London.
- Clarke, D. L. (ed.)
1977 *Spatial Archaeology*. London.
- Davidsen, K.
1973–74 Tragtbægerkulturens slutfase. Nye C-14 dateringer. (New C-14 datings of the final phase of the Funnel Beaker culture.) *Kuml*.
- Doran, J. E.; Hodson, F. R.
1975 *Mathematics and Computers in Archaeology*. Edinburgh.
- Eggers, H. J.
1959 *Einführung in die Vorgeschichte*. München.
- Ekholm, K.
1975 System av sociala system och determinanterna i den sociala evolution. *Antropologiska Studier 14*, nr. 1.
- Fægri, K.
1945 Pollenanalysen. En oversikt. *Viking*.
- Flannery, K. V.
1972a Culture History v Culture Process: a Debate in American Archaeology. *Contemporary Archaeology*. (M. P. Leone ed.) Southern Illinois Press.
1972b The Cultural Evolution of Civilizations. *Annual Review of Ecology and Systematics*, vol. 3.
1973 Archaeology with a Capital »S«. *Research and Theory in Current Archaeology*. (C. L. Redman ed.)
- Fried, M. H.
1960 On the Evolution of Social Stratification and the State. *Culture in History. Essays in Honor of Paul Radin*. (S. Diamond ed.) New York.
1967 *The Evolution of Political Society*. An essay in political anthropology. New York.
- Friedman, J.
1975 *Evolutionary Models in Anthropology*. Manuscript. Publiceres i London.
1976 Marxist Theory and Systems of Total Reproduction. *Critique of Anthropology*, Vol. 7, no. 2.
- Friedman, J.; Rowlands, M. (eds.)
1977 *The Evolution of Social Systems*. London.
- Gjessing, G.
1974 Arkeologi, nasjonalisme og politikk. *Kontaktstencil 6*, Oslo.
- Hackmann, R.; Kossach, G.; Kühn, H.
1962 *Völker zwischen Germanen und Kelten*. Neumünster.
- Harris, M.
1968 *The Rise of Anthropological Theory*.
- Heizer, R.; Sherburne, F. C. (eds.)
1960 *The Application of Quantitative Methods in Archaeology*. Viking Fund Publications in Anthropology, 28.
- Higgs, E. S. (ed.)
1972 *Papers in Economic Prehistory*. Cambridge.
- Higgs, E. S. (ed.)
1975 *Paleoeconomy*. Cambridge.
- Hodder, I.; Orton, C.
1976 *Spatial Analysis in Archaeology*. New Studies in Archaeology 1. Cambridge.
- Hodson, F. R.; Kendall, D. G.; Tautu, P. (eds.)
1971 *Mathematics in the Archaeological and Historical Science*. Edinburgh.
- Iversen, J.
1967 Naturens Udvikling siden sidste Istid. *Danmarks Natur Bd. 1*. København.
- Jacob-Friesen, K. H.
1928 *Grundfragen der Urgeschichtsforschung*. Hannover.
- Kaplan, D. & Manners, R. A.
1972 *Culture Theory*. Foundation of Modern Anthropology Series. New Jersey.
- Kjærø, P.
1959 *Fortiden til Revision*. København.
- Klejnstrup-Jensen, P.
1976 Problemer i processuel arkæologi. *Kontaktstencil 10*, Oslo.
- Kristiansen, K.
1974 En kildekritisk analyse af depotfund fra Danmarks yngre bronzealder (per. IV–V). (A Source-critical Analysis of Hoards from Late Danish Bronze Age (Per. IV–V)). *Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*.
1977 Den nordiske bronzealderkronologi. Et indlæg om den kronologiske forsknings metodiske

- grundlag og videnskabelige funktion. Publiceres i *Hikuin* no. 4, Århus.
- 1978 The Application of Source-criticism to Archaeology. *Norwegian Archaeological Review*.
- Lee, R. B.; DeVore, I. (eds.)
1968 *Man the Hunter*. Chicago.
- Malmer, M. P.
1963 *Metodproblem inom Järnålderns Konsthistoria*. Acta Archaeologica Lundensia series in 8°, No. 3. Lund.
- Müller, S.
1907 *Nationalmuseet, hundrede Aar efter Grundlæggelsen*. København.
- Quitta, H.
1972 Problemen und Perspektiven der Radiocarbon-datierung. *Ausgrabungen und Funde, Bd. 17, Hft. 3*.
- Radcliffe-Brown, A. R.
1952 *Structure and Function in Primitive Society*. London.
- Rausing, G.
1971 *Arkæologien som naturvetenskap*. Lund.
- Renfrew, C.
1969 Trade and Culture Process in European Prehistory. *Current Anthropology, Vol. 10, No. 2-3*.
1973a *Before Civilization*. The Radiocarbon revolution and prehistoric Europe. London.
1973b (ed.) *The Explanation of Cultural Change: Models in Prehistory*. London.
- The Royal Society and the British Academy
1970 *The Impact of the Natural Science on Archaeology*.
- Sabloff, J. A.; Lamberg-Karlovsky, C. C. (eds.)
1975 *Ancient Civilization and Trade*. University of Mexico Press.
- Service, E. R.
1962 & 71 *Primitive Social Organisation – an Evolutionary Perspective*. New York.
1975 *Origins of the State and Civilization*. New York.
- Steward, J. H.
1955 *Theory of Culture Change*. (Artikelsamling.) University of Illinois Press.
- Struever, S.
1968 Problems, Methods and Organization: A Disparity in the Growth of Archaeology. *Anthropological Archaeology in the Americas*. (B. J. Meggers ed.) Washington.
- Tauber, H.
1972 Det store Hvornår? *Skalk nr. 1*.
- Thompson, H. (ed.)
1958 *Migrations in New World History*.
- Ucko, P. J.; Dimbleby, G. W. (eds.)
1969 *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*. London.
- Ucko, P. J.; Tringham, R.; Dimbley, G. W. (eds.)
1972 *Man, Settlement and Urbanism*. London.
- Watson, P. D.; LeBlanc, S. A.; Redman, C. L.
1971 *Explanation in Archaeology*. New York.
- White, L. A.
1949 *The Science of Culture*. New York.
1959 *The Evolution of Culture*. New York.
- Willey, G. R.; Philips, P.
1958 *Methods and Theory in American Archaeology*. Chicago.
- Willey, G. R.; Sabloff, J. A.
1974 *A History of American Archaeology*. London.
- Wilmsen, E. N. (ed.)
1972 *Social Exchange and Interaction*. University of Michigan Museum of Anthropology, Anthropological Papers No. 46.
- Voss, O.
1966 Dokumentationsproblemer indenfor arkæologien. *Kuml*.
- Ørsnes, M.
1969 Südkandinavische Ornamentik in der jüngeren germanischen Eisenzeit. *Acta Archaeologica XL*.

Bebyggelse, erhvervsstrategi og arealudnyttelse i Danmarks bronzealder

Af Kristian Kristiansen

Indledning

Indenfor skandinavisk arkæologi betegner de bebyggelseshistoriske studier der indledte det 20. århundrede en kulturhistorisk nyorientering, hvis forudsætninger var arkæologiens konsolidering i det 19. århundrede. Mens første halvdel af dette århundrede i videnskabelig henseende karakteriseredes af en voksende bevidsthedsgørelse, symboliseret i C. J. Thomsens bog: »Ledetråd til Nordisk Odkyndighed« fra 1836, så var den anden halvdel af det 19. århundrede til gengæld en registrerings og klassifikationstid. Det manifesteredes i omfattende fortidsminderegistreringer, i Danmark sogneberegningerne (Worsaae 1877), og i udviklingen af grundlæggende kronologiske systemer, f.eks. Montelius' bronzealderkronologi (Montelius 1885). I disse årtier øgedes det arkæologiske materiale hurtigere end nogensinde (Kristiansen 1974, fig. 1), og man havde således et repræsentativt udgangspunkt for de kronologiske studier hvilket forklarer deres fortsatte anvendelighed. Sophus Müllers og Oscar Montelius' kulturhistoriske synteser var den naturlige konklusion på denne udvikling (Müller 1897; Montelius 1906). De regionale studier som nu fulgte¹ repræsenterede en ny indfaldsvinkel hvorved man søgte at trænge dybere til bunds i problemerne omkring bebyggelsens forhold til

samfærdsel og erhvervsøkonomi ligesom et samarbejde med stednavneforskning og kulturgeografi udvidede det arkæologiske interessefelt, i Danmark manifesteret i H. V. Clausens og især Gudmund Hatts arbejder (Clausen 1916; Hatt 1949). Disse studier afspejler dog ikke blot en indre videnskabelig dynamik, men også generelle tendenser i den arkæologiske interesse idet de falder sammen med en udvidet lokalhistorisk aktivitet, centreret omkring de mange provinsmuseer som oprettedes i denne periode (Jensen og Møller 1939).

Senere bebyggelseshistoriske studier har først og fremmest haft til hensigt at tilvejebringe et større og mere repræsentativt materiale gennem omfattende rekognosceringer (Mathiassen 1948 og 1959), mens de kulturhistoriske problemstillinger var de samme som tidligere. Heller ikke H. C. Broholms samlede fremlæggelse af det danske bronzealdermateriale, den første af sin art, førte til nye videnskabelige landvindinger (Broholm 1943–49). En teoretisk stagnation har således blokeret for en bebyggelseshistorisk udnyttelse af det rige materiale fra Danmarks bronzealder, der modsvarer dets potentielle informationsmængde². For at illustrere dette vil jeg i det følgende, med udgangspunkt i Broholms »Danmarks Bronzealder« katalogbindene 1

1. I Danmark Sophus Müllers arbejder fra 1904 (Nordvestjylland), 1911 (Vendsyssel) og 1914 (Sønderjylland) samt la Cours undersøgelse af oldtidsbebyggelsen på Sjælland fra 1927, der tillige indeholder en oversigt over de forskellige bebyggelseshistoriske metoder. For Sverige se Hyenstrand 1975, 11 ff.
2. En videreudvikling af de bebyggelseshistoriske studiers metodik fandt især sted indenfor tysk forskning, oprindeligt centreret omkring tidsskriftet »Archaeologica Geographica« (1950–63). Centrale bidrag leveredes af Jankuhn (Jankuhn 1976). I Sverige har et tværvideenskabeligt samarbejde mellem kulturgeografi, pollenanalyse, stednavneforskning og arkæologi ført til en række vigtige resultater indenfor de senere år. Således Ambrosiani 1964; Lindquist 1968 og 1974; Hyenstrand 1974, samt Welinder 1975.

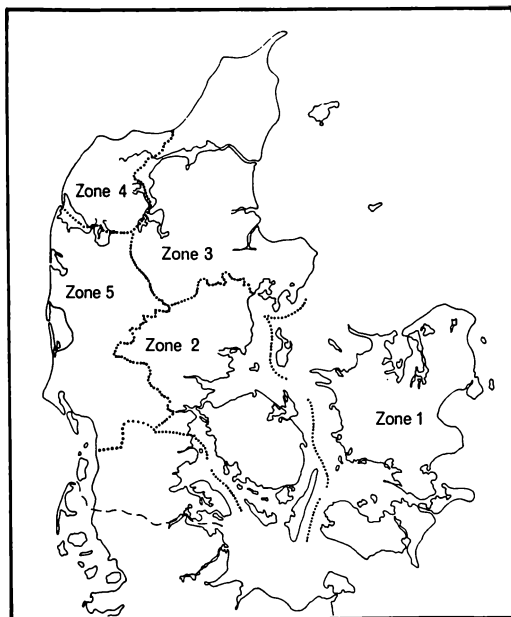
Kristian Kristiansen, f. 1948, mag. art. i forhistorisk arkæologi (Århus) 1975, kandidatstipendiat ved Institut for forhistorisk arkæologi, Moesgaard.

og 3, samt Mathiassens studier fra Nordvestsjælland og Vestjylland, foretage en række enkle analyser af bebyggelse, erhvervsstrategi og arealudnyttelse i Danmarks bronzealder.³

Bebyggelse og erhvervsstrategi.

Den traditionelle tolkning af bronzealderens erhvervsform må ses i sammenhæng med tolkningen af forholdet mellem enkeltgravskulturen og tragtbægerkulturen. Disse to kulturers eksklusive udbredelse i Jylland blev tidligt erkendt og sat i forbindelse med to forskellige befolkningsgrupper, en bosiddende og en indvandrende (Müller 1898, 274 ff.). Tragtbægerkulturens udbredelse var især knyttet til de sværere jorder, og enkeltgravsfolket bosatte sig derfor på de lettere midtjydske jorder, som det også fremgår af Brøndsteds store jordbunds- og højkort. Samtidig rykkede bebyggelsen på øerne ud mod kysterne (La Cour 1927, 228 ff.; Mathiassen 1959). Det bebyggelsesmønster der herved blev grundlagt viste kontinuitet både igennem senneoliticum og bronzealder. Endvidere antog man en nær sammenhæng mellem erhvervsformen og bebyggelsen. Bronzealderbebyggelsens forkærlighed for lettere jorder blev sat i forbindelse med en labil, nomadepræget erhvervsform med oprindelse i enkeltgravskulturen (Mathiassen

1948, 98), mens handelen antoges at have spillet en rolle for øernes kystbebyggelse (La Cour 1927, 243; Mathiassen 1959, 49). Tolkningen af bebyggelsen tog således udgangspunkt i to forskellige faktorer: i Jylland erhvervsformen, på øerne handelen. Vi vil i det følgende forsøge at anlægge en ensartet synsvinkel på bebyggelsen, idet vi vil undersøge den i forhold til jordboniteten, udtrykt i tønder hartkorn (tdr. htk.).⁴ Hektar (ha) anvendes som arealenhed, og

1. Zoneindelingen.

3. De resultater der præsenteres i denne artikel har, tillige med en række upublicerede undersøgelser, været retningsgivende for tilrettelæggelsen af et forskningsprojekt der har til opgave at belyse den økonomiske, sociale og politiske udvikling igennem Danmarks bronzealder. Materialegrundlaget er de omfattende nyregistreringer af grave, depoter og enkeltfund der har fundet sted i de senere år: Aner og Kerstens kataloger, der er under publikation, upublicerede kataloger over den yngre bronzealderes grave udarbejdet af Jørgen Jensen, samt egne upublicerede kataloger over sydsandinaviske depotfund. I projektet indgår endvidere en række kildekritiske analyser af de forskellige materialegrupperes repræsentativitet (jvnf. Kristiansen 1974).
4. Den sidste hartkornsansættelse blev foretaget mellem 1805 og 1844. Den anvendes her efter Trap Danmark, 4. udgave (1920–30). Undersøgelserne blev foretaget af landmålere. Overjordens dybde blev målt, ligesom både overjordens og underjordens sammensætning karakteriseredes. Gennemsnittet af disse tre variable blev udtrykt i en skala fra 0–24, som herefter blev omsat til hartkorn, fordi dette begreb havde vundet hævd. Hedearealerne og overdrevene blev generelt sat lavt. Derfor foretog jeg en ekstra udregning af erhvervsstrategien, hvor hedearealerne var trukket fra, for at få fastslået om det eventuelt ville ændre billedet. Det var imidlertid ikke tilfældet. I Sønderjylland, eller Nordslesvig, findes der ingen hartkornsansættelse. Derfor blev dette område udeladt af analyserne.

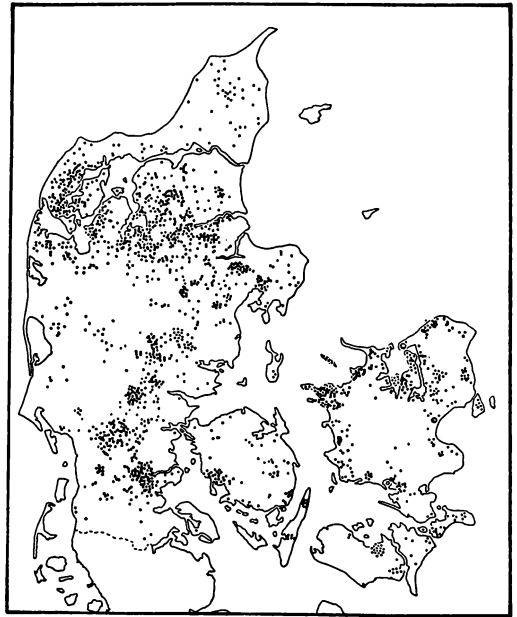
Hans Ejner Jensen, Matrikeldirektoratet, har været mig behjælpelig med oplysninger og henvisninger til litteratur vedrørende hartkornsansættelserne.

For hjælp med tidkrævende sammentællinger takker jeg Lotte Hedeager.

2. Den ældre bronzealders gravfund fra Danmark. Sammentegnet efter Broholm 1944, fig. 81 og 82.

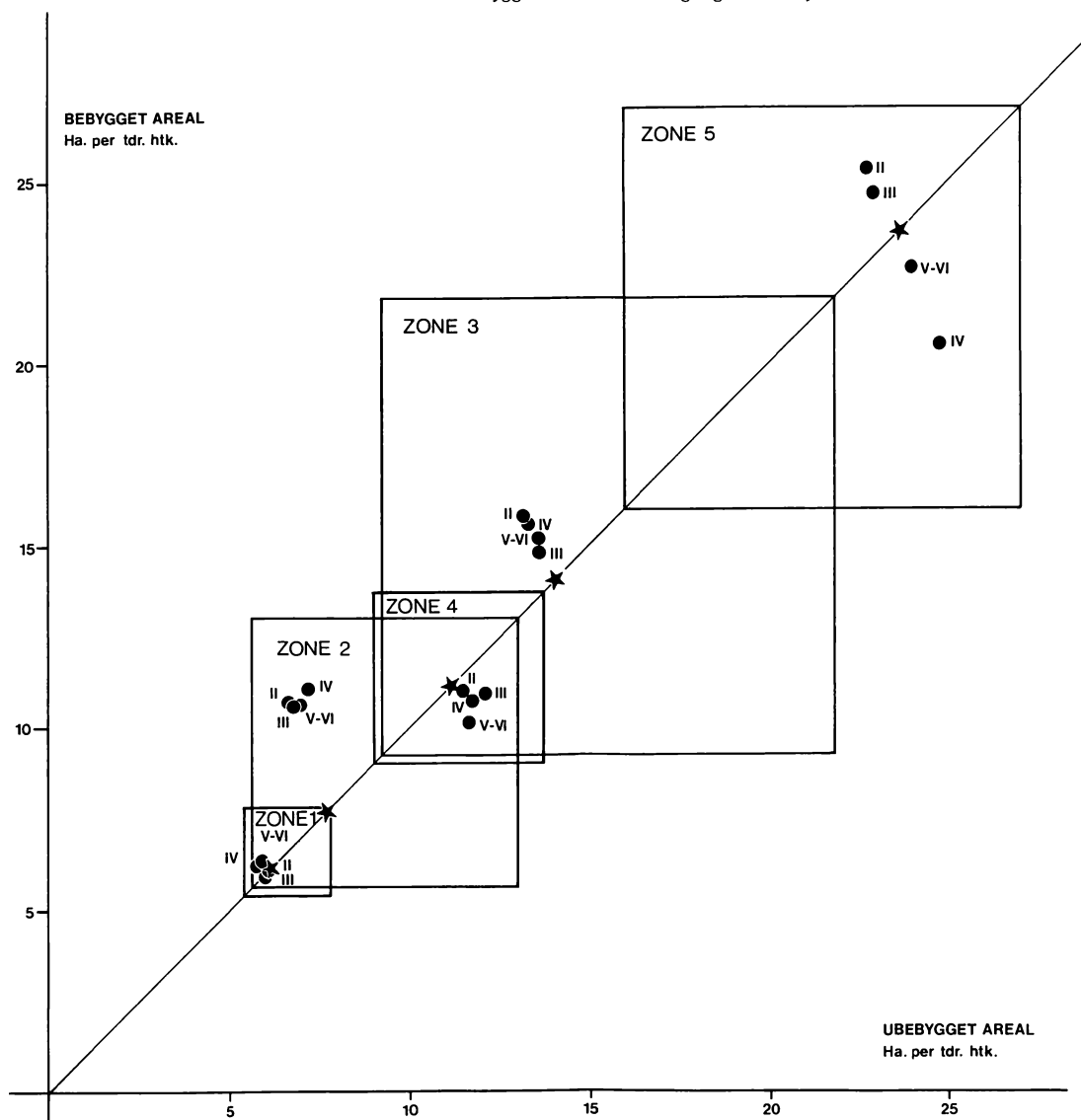
3. Den yngre bronzealders gravfund fra Danmark. Sammentegnet efter Broholm 1949, fig. 106, 108 og 110.

som indikator på bebyggelsen anvendes gravene.⁵ Antal tdr. htk. og ha blev udregnet for hvert sogn, den mindste administrative enhed, i alt 1741 indenfor undersøgelsesområdet, idet Bornholm blev udeladt. Arealerne blev fratrukket søer, moser, klitter og indvundet land for at nå frem til det reelle dyrkbare areal i oldtiden. For at få indtryk af eventuelle regionale variationer blev Danmark dernæst opdelt i 5 zoner⁶ (fig. 1).

Strategi forudsætter valg. I dette tilfælde mellem en række forskellige jordbundstyper. Derfor er det nødvendigt at betragte

både de bebyggede og de ubebyggede områder. Hvad er forholdet mellem dem? Hvor foretrak man at slå sig ned og hvad lod man ligge? At dette ikke er tilfældigt, selv ikke i det mest primitive svedjebrug, ved vi fra etnografiske undersøgelser.⁷ Erhvervsstrategien er således en funktion af erhvervsformen og det første led i en indirekte bestemmelse af denne. Og på fig. 4 er bronzealderens erhvervsstrategi søgt afbildet grafisk. Først udregnedes den gennemsnitlige jordkvalitet for hver zone og blev afsat på diagonalen som en stjerne. Det viser faldende produktionspotentiel fra zone

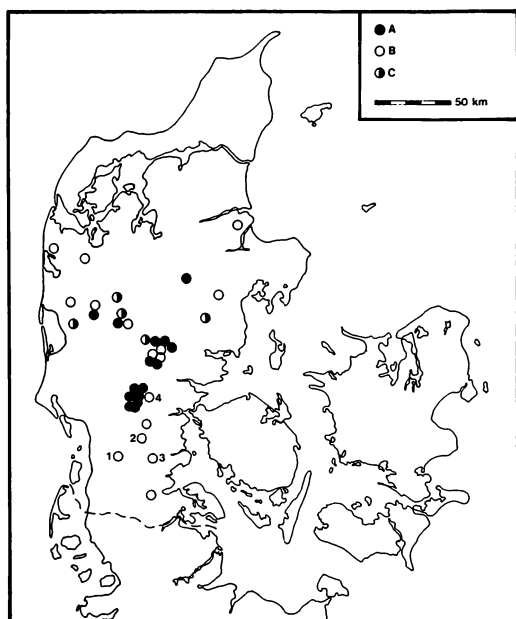
5. Det grundlæggende problem ved en undersøgelse som den foreliggende er naturligvis mangelen på bopladser. Müllers antagelse, at et højkort tillige er et bebyggelseskort (Müller 1904, 56), har dog kunnet bekræftes gennem Mathiassens undersøgelser. De mindre afvigelser der kan forekomme vil blive diskuteret senere, men de har ikke betydning for den følgende regionale undersøgelse.
6. Zoneinddelingens foreløbige karakter skal betones. Grænserne blev oprindeligt lagt for at få materialet opdelt i tilnærmelsesvis lige store grupper, ligesom jeg var interesseret i en vis økologisk spændvidde for bedre at kunne belyse erhvervsstrategien. Faren herved er naturligvis at væsentlige forskelle camoufleres i et gennemsnit. I forbindelse med de fortsatte undersøgelser søges disse problemer løst ved at arbejde med forskellige typer af zoneinddelinger: lokale og regionale, økologiske og bebyggelsesmæssige.
7. Anders Balzer Jørgensen, institut for antropologi og etnografi i København, har venligst stillet en upubliceret afhandling om Karen folket i Thailand til min disposition, hvori deres omfattende terminologi over forskellige vegetations- og jordbundstyper beskrives, ligesom der findes henvisninger til lignende forhold hos andre svedjebrugere. I denne afhandling belyses også Karen folkets erhvervsstrategi på baggrund af deres viden om bl.a. jordbund og vegetation.

4. Erhvervsstrategien udregnet på grundlag af forholdet mellem antal hektar pr. tønde hartkorn indenfor de bebyggede og de ubebyggede områder. Numrene = perioder. Firkanterne viser gennemsnittet af de 10 bedste og de 10 dårligste herreder. Stjerne på diagonalen viser zonegennemsnit. Nogle få herreder hvor antal hektar pr. tønde hartkorn var mere end det dobbelte af den næsthøjeste værdi indenfor et amt blev udeladt af beregningerne af firkanterne.⁸

1 til 5. Dernæst udregnedes zonernes spændvidde med hensyn til jordkvalitet ved at beregne gennemsnittet af de 10 bedste og de 10 dårligste herreder. Punkterne blev afsat på diagonalen og forbundet med firkanter, der viser hver zones spændvidde og afgrænser valgmulighederne. Endelig udregnedes antallet af ha. pr. tønde hartkorn sognevist, både for det ubebyggede og det

bebyggede areal (tilstedeværelse af en eller flere grave), zone for zone, periode for periode. Det ses at erhvervsstrategien er konstant igennem hele bronzealderen. Kun zone 5 skiller sig ud ved en markant ændret strategi fra ældre til yngre bronzealder. Man foretrak gennemsnitlig jord (zone 1) eller jord der var dårligere end gennemsnittet (zone 2, 3 og 5). Kun i zone 4 udnyt-

5. Gravhøje fra enkeltgravetid og bronzealder anlagt på hede. A: enkeltgravetid. B: bronzealder. C: enkeltgravetid-bronzealder.⁹

tede man den bedste jord. Dette generelle billede af en konsistent erhvervsstrategi modsvares af en tilsvarende konsistens i bebyggelsesmønstret (fig. 2 og 3). De små variationer fra periode til periode afspejler først og fremmest skiftende lokale forandringer i jordens udnyttelse. De regionale forskydninger i bebyggelsens tæthed vil vi komme ind på senere. Det er dog fællestræk i alle zoner at der sker en svagt intensiveret udnyttelse af den bedre jord fra periode II til III, men kun i zone 5 forstærkes denne

tendens yderligere fra periode III til IV. Vi kan således konkludere at både bebyggelsen og erhvervsstrategien havde en konstant tendens igennem bronzealderen. Det er endvidere bemærkelsesværdigt at man i de fleste zoner foretrak den dårligere jord. Der er to markante afvigelser fra dette mønster. I zone 4 udnyttede man i stigende grad den absolut bedste jord, og det i et område der i forvejen havde et højt produktionspotentiel, mens der i zone 5 skete en pludselig ændring i erhvervsstrategien fra dårlig til god jord. De områder man i almindelighed lod ligge var de tungere lerbjerge: Østjylland, samt de indre dele af Fyn og Sjælland. Disse områder havde været bebygget af Tragtbægerkulturen, men lå nu antagelig i skov.

Det er ikke på nuværende tidspunkt muligt at nå frem til en større forståelse af bronzealderens erhvervsform på grundlag af bopladserne. De viser blot et generelt billede: at man praktiserede landbrug med både dyrehold og korndyrkning, især af byg (Hatt 1937; Helbæk 1954; Jensen 1967). Blandt husdyrerne dominerede kvæget, men også hest spillede en rolle som køddyr. Bopladserne fortæller imidlertid intet om regionale variationer, eller om forholdet mellem dyrehold og agerbrug. Vi må således gå andre veje. Det kan dels ske ved at undersøge grave og bopladsers placering i terrænet indenfor mindre velundersøgte områder (bebyggelsestæthed, adgang til ressourcer etc.), dels ved pollenanalytiske og botaniske undersøgelser af vege-

8. Periode V og VI blev slået sammen af flere grunde. Gravene fra periode V er hos Broholm ret fåtallige. Det skyldes at en række grave fra tidlig og sen periode V er anbragt henholdsvis i periode IV og VI. Ved at slå periode V og VI sammen kunne nogle af disse skævheder udjævnes. Det betød at der blev lige mange grave fra hver periode, ca. 1000, ligesom bronzealderens slutning kom med i analyserne.
9. Kortet er udtegnet efter Sarauw 1898, 83. Der blev kun medtaget høje hvorunder der er konstateret podsolering (aldannelse), vidnende om at højen blev anlagt på gammel hede. Der er desuden medtaget de tilfælde hvor hedetørv er sikkert påvist i højfylden, ved mikroskopiske analyser, eller fordi lyngen endnu var bevaret. Nr. 1–3 er efter Broholm og Hald 1939, 15–21 (W. Christensens og J. Iversens analyser). Nr. 4 er efter Thomsen 1929, 198–201 (K. Jessens undersøgelser). De sidstnævnte undersøgelser viste i et tilfælde en høj anlagt på tør lynghede. De øvrige 3 høje var anlagt på gamle marker som var ved at springe i lyng, men hvorunder der var al. Jorden har således tidligere været lyngdækket, men er atter blevet opdyrket, dog uden at alden blev brudt op. Det kunne tyde på at man havde udpint så store områder, at det var nødvendigt at udnytte gammel hede til dyrkning. Denne knaphed på jord egnet til dyrkning må ses i sammenhæng med den rovdrift der var blevet drevet på jorden siden enkeltgravskulturen, hvor heden begyndte sin fremmarch. Nyere, endnu upublicerede undersøgelser af vegetationen under enkeltgravshøje og bronzealderhøje vil formodentlig kunne kaste yderligere lys over dette udviklingsforløb.

tationen. Desværre er det yderst vanskeligt at udskille bronzealderen i pollendigrammerne, idet det overvejende tørre klima kun har afsat tynde lag i moserne. Men en række undersøgelser af vegetationen under jyske gravhøje har vist et åbent overdrevslandskab, i flere tilfælde hårdt afgræsset eller lyngklædt (fig. 5). Man lagde således gravhøjene på, eller i umiddelbar nærhed af, forladte marker og græsgange; det viser også ardspor under højene og deres opbygning af græs og hede-tørv. Vi kan således for Jyllands vedkommende fastslå at der består en nær sammenhæng mellem den foretrukne jordbundstype og en bestemt vegetations-type, nemlig det åbne overdrev. For øerne må vi p.gr. af sparsomme botaniske vidnesbyrd foreløbig nøjes med at antage en lignende sammenhæng. En sådan vegetationstype er et resultat af langvarig dyrkning og græsning, hvorved den oprindelige skov udtyndes og gradvist forsvinder.

Det ældste landbrug, der begynder omkring 4000 f.Kr. (Tauber 1972, 107), greb kun svagt ind i vegetationen. Det var først og fremmest baseret på løvfodring af husdyr, samt en smule agerbrug i små lysninger i skoven. Kort efter begyndte rydninger af større pletter i skoven ved hjælp af afbrænding (Iversen 1941 og 1949; Troels Smith 1953 og 1960). I asken mellem stubbene såede man korn, måske 2-3 afgrøder, senere græssede kvæget under skovens regenerering (Iversen 1973, 86 ff.), mens en ny plet blev ryddet i nærheden. Da vi når frem til enkeltgravskulturen omkring 2700 f.Kr. er der imidlertid etableret et relativt åbent landskab med udstrakte græsgange hvor skoven ikke længere regenererer p.gr.a. græsning (Troels Smith 1942, 173 f.; Jonassen 1950, 110 ff., Pl. VII, 9). Også skoven havde ændret karakter. De store skovtræer, især eg, stod nu i spredte klynger og mellem disse voksende hassellunde. Pollendigrammer fra Sverige og Holland viser at dette åbne landskab med udstrakte græsgange karakteriserede de bebyggede områder i hele Nordvesteuropa igennem den senere del af neoliticum og bronzealderen

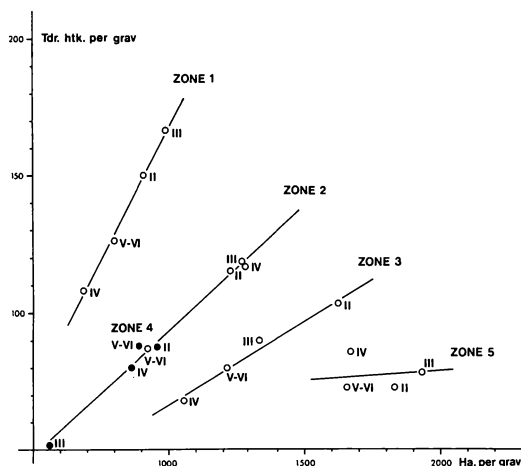
(Berglund 1969; Troels Smith 1961). En række græsningsindicerende planter, som f.eks. ranunkel, viser at på overdrevene græssede løstgående kvæg, ligesom en række arkæologiske og økologiske undersøgelser fra de senere år peger i retning af husdyrbrug som den dominerende erhvervsform (Higham 1967; Fleming 1972). Pløjning med ard og trækokser var almindeligt, ligesom vognen havde holdt sit indtog og øgede kommunikationen mellem bebyggelsesenhederne. (Van der Waals 1964). Det betyder at bronzealderens økonomi må have været baseret på løstgående husdyrhold, først og fremmest kvæg, hvis særlige status fremhæves af at skindet blev brugt som ligklæde ved begravelserne. Først i jernalderen øges agerbrugets betydning markant. I ældre jernalder er der stadig tale om et extensivt agerbrug hvor brakmarker og græsgange dominerer. Først ved overgangen til yngre jernalder, omkring 400 e.Kr., vinder et mere intensivt agerbrug indpas (Iversen 1973, fig. 34; Lange 1971, 45 ff.). Husdyrbrugets tilknytning til de lettere jorder skyldes at skoven her oprindeligt var mere lysåben og derfor lettere at omforme og udnytte til græsning (Iversen 1941, 52 f.; Jonassen 1950, 99 ff.). I Jylland ser det ud til at man allerede i enkeltgravstid havde udpint vegetationen i dele af de bebyggede områder, hvorved skoven helt forsvinder og lyngen breder sig. Uden regulering af græsningen forringer denne erhvervsform gradvist sit eget reproduktionsgrundlag. Der sker en økologisk degradering. Mest produktiv er en kombination af skov og græsningsarealer, hvor skovens produkter udnyttes til foder (generelt Jacobsen 1973). Når skoven afløses af overdrev accelereres jordbundsforringelsen, naturligvis afhængig af jordbundstypen (Iversen 1973, 100 ff.). Skønt den ensartede erhvervsstrategi i bronzealderen tyder på en ensartet økonomi, knyttet til løstgående husdyrhold i en lysåben vegetation, betyder den gennemsnitlig højere bonitet i zone 1, 2 og 4 at man her havde mulighed for en mere langvarig og intensiv udnyttelse af vegetationen uden de samme

alvorlige konsekvenser som på den dårligere jord, specielt i Vestjylland. Disse økologiske begrænsninger vil vi imidlertid vende mere udførligt tilbage til senere.

Vi kan således foreløbigt konkludere at bronzealderens dominerende erhvervsform sandsynligvis var husdyrbrug, knyttet til let jord med lysåben vegetation afvekslende med græsningsarealer. I Jylland ser det ud til at overdrev dominerede, mens zone 4's udnyttelse af den allerbedste jord måske kunne tyde på en erhvervsform der var lagt mere an på agerbrug. Vi har nu beskrevet en række regionale tendenser i erhvervsformen. Hvis vi imidlertid skal vinde dybere indsigt i disse forhold må andre dynamiske faktorer trækkes ind i undersøgelsen, først og fremmest befolkningsudviklingen og arealudnyttelsen.

Befolkningstæthed og arealudnyttelse

Bag de regionale ligheder i erhvervsstrategi kan der gemme sig forskelle i f.eks. bebyggelsestæthed og arealudnyttelse. Eventuelle tidsmæssige forandringer heraf kan ligeledes lægge grunden til forandringer af både erhvervsformen og den sociale struktur. Vi vil derfor forsøge at analysere forholdet mellem befolkningstætheden i de forskellige zoner og zonerens produktionspotentiell, målt i tønder hartkorn.¹⁰ Antallet af grave vil blive benyttet som indikator på den relative befolkningmængde. Det forudsætter naturligvis at et konstant udsnit af befolkningen blev begravet igennem hele bronzealderen, og det kan ikke tages for givet. En øgning af bronzetilførslerne kunne således i enkelte tilfælde resultere i flere gravlæggelser og derved forrykke balancen. Antallet af grave fra hele Danmark er imidlertid konstant fra periode til periode, nemlig ca. 1000, på trods af en generel

6. Forholdet mellem befolkningstæthed (ha. pr. grav) og produktionspotentiell (tdr. htk. pr. grav) indenfor de beboede områder. Numrene =perioder. Korrelationskoefficienten er i zone 1:1.0, i zone 2 og 4:0.99, i zone 3:0.97 og i zone 5:0.02. Hvis zone 2 og 4 udregnes seperat bliver værdierne henholdsvis 0.99 og 0.97.

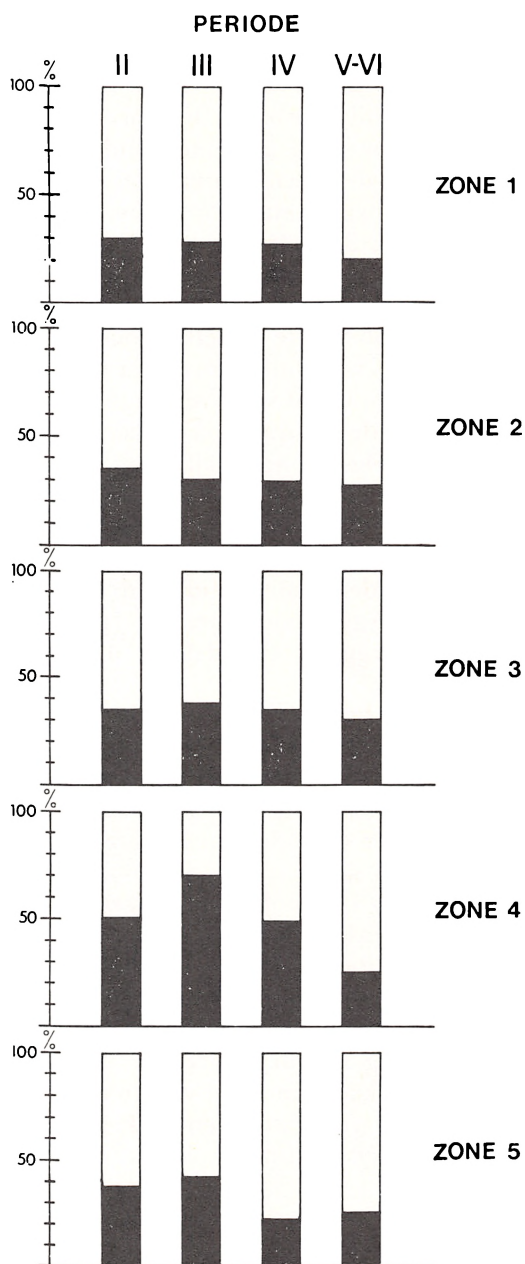
nedgang i bronzetilførslerne i yngre bronzealder (Kristiansen 1977). Det antages således at gravenes antal afspejler væsentlige aspekter af befolkningsstørrelsen og derfor, med visse forbehold, kan bruges som relativ indikator på denne.

På fig. 6 er forholdet mellem befolkningstæthed og produktionspotentiell søgt afbildet grafisk, udregnet sogn for sogn indenfor de bebyggede områder. Det ses at der eksisterer en lineær korrelation mellem disse to variable, således at arealet pr. grav øges og mindses proportionalt med antallet af tønder hartkorn pr. grav. Det gælder dog, som det kunne ventes, ikke i zone 5. Hver zone karakteriseres af et specifikt lineært forhold (undtagen zone 2 og 4 der falder sammen), hvilket frembringer regressionsliniernes vifteform. Diagrammet fortæller 2 ting. Hvis vi først betragter ha pr. grav ses det at man boede mere spredt i områder med lavt produktionspotentiell (PP) end i områder med højt PP. Bebyggel-

10. Allerede N. Overgård søgte at vise at der i bronzealderen eksisterede et systematisk forhold mellem et områdes produktionspotentiell, målt i hartkorn, og befolkningsstørrelsen, målt i antallet af høje (Overgård 1932, 62 ff.). Først med K. Randsborgs analyser af socialstrukturen i den ældre bronzealder blev disse økonomiske lovmæssigheder videnskabeligt dokumenteret (Randsborg 1974).

sen i zone 3 og 5 var således mere arealforbrugende en bebyggelsen i zone 1 og 2, mens zone 2 ligger i en mellemposition. Inden vi dernæst går over til at betragte tdr. htk. pr. grav, må det betones at erhvervsstrategien var konstant, undtagen i zone 5. Det betyder at de forandringer vi kan iagttage på fig. 6 i antal tdr. htk. pr. grav primært skyldes forandringer i forholdet mellem gravenes antal og det bebyggede areal. Når man bevæger sig ned ad linien stiger befolkningstætheden, og vice versa. Jo mere linien hælder jo større arealforandringer. Det fremgår heraf at befolkningsforandringer i højere grad var knyttet til forandringer i det bebyggede områdes størrelse i områder med lavt PP en i områder med højt PP. Den generelle tendens er øget befolkningstæthed fra ældre til yngre bronzealder. Det betyder at der blev både færre hektar pr. grav og færre tønder hartkorn pr. grav, dvs. mindre produktionsudbytte pr. person. Denne tendens er især udpræget fra perioden III til IV i zone 1 og 3. I zone 4 begynder den allerede i perioden III, og i zone 2 først fra periode IV til V-VI. Den forbedring der kan konstateres i både zone 1 og 3 fra periode IV til V-VI er ikke i stand til at genoprette balancen fra ældre bronzealder og må snarere opfattes som kort tids variationer indenfor en lang tids cyklus mod tættere bebyggelse. Zone 5 skiller sig ud ved at der sker en arealreduktion uden hartkornsreduktion.

Den tendens mod øget befolkningstæthed som fig. 6 demonstrerer kan skyldes to ting: en befolkningsøgning med uændret bebyggelse – eller en reduktion af det bebyggede areal med konstant befolkning. Kort sagt: er den variable faktor befolkningen eller bebyggelsen? Øges befolkningen eller reduceres det bebyggede areal? For at besvare dette spørgsmål udregnedes forholdet mellem det bebyggede og det ubebyggede område for hver zone i hver periode (fig. 7). Det viser en konstant tendens, dog med en gradvis reduktion af det bebyggede område på trods af en konstant eller en øget mængde grave. I zone 1 op-

7. Bebyggede-ubebyggede områder. Den mørke udfyldning viser det bebyggede område.

træder det største antal grave således i periode IV, i zone 3 i periode V-VI. Og i zone 4 er der flere grave i periode IV end i periode II, men et mindre bebygget areal. Zone 5 er en undtagelse. Her modsvares reduktionen af det bebyggede areal af en

reduktion i gravenes antal fra periode III til IV, men balancen genoprettes delvist i periode V–VI. Det kunne tyde på en delvis udvandring til zone 3. Fra fig. 2 til 3 kan der netop iagttages en bebyggelsesudtyndning på de midtjydske hedesletter og en intensivering af bebyggelsen lige nord for israndslinien i det sydlige Himmerland.¹¹ Man opgav de lettere jorder og bibeholdt bebyggelsen på de bedre jorder. At bosættelsen her var både omfattende og velkonsolideret viser C. J. Beckers udgravninger i et lokalt vestjydsk område af store velbyggede langhuse, liggende i grupper på bakkerne (Becker 1972). Også zone 4 skiller sig ud, idet der her sker en kraftig udvidelse af det byggede areal fra perioden II til III, samtidig med at befolkningstætheden øges. Her viser udbredelseskort imidlertid klart et ændret bebyggelsesmønster fra spredt til samlet bebyggelse (Randsborg 1973–74, fig. 1).

I det store hele demonstrerer fig. 7 at den øgede bebyggelsestæthed primært skyldes en reduktion af det byggede areal, som det også kan ses på fig. 2 og 3. Det bekræftes også at større områder var bebygget i Jylland end på øerne – specielt er bebyggelsens omfang i zone 4 bemærkelsesværdig. Ligeså bemærkelsesværdigt er det imidlertid at man indskrænkede det byggede område i alle zoner og dermed øgede presset på ressourcerne, når der fandtes store ubeboede og frugtbare arealer. Inden vi søger at forklare dette vil vi sammenfatte de hidtidige resultater i en beskrivelse af bronzealderens økonomi, lokalt og regionalt.

Bronzealderens økonomi, lokalt og regionalt.

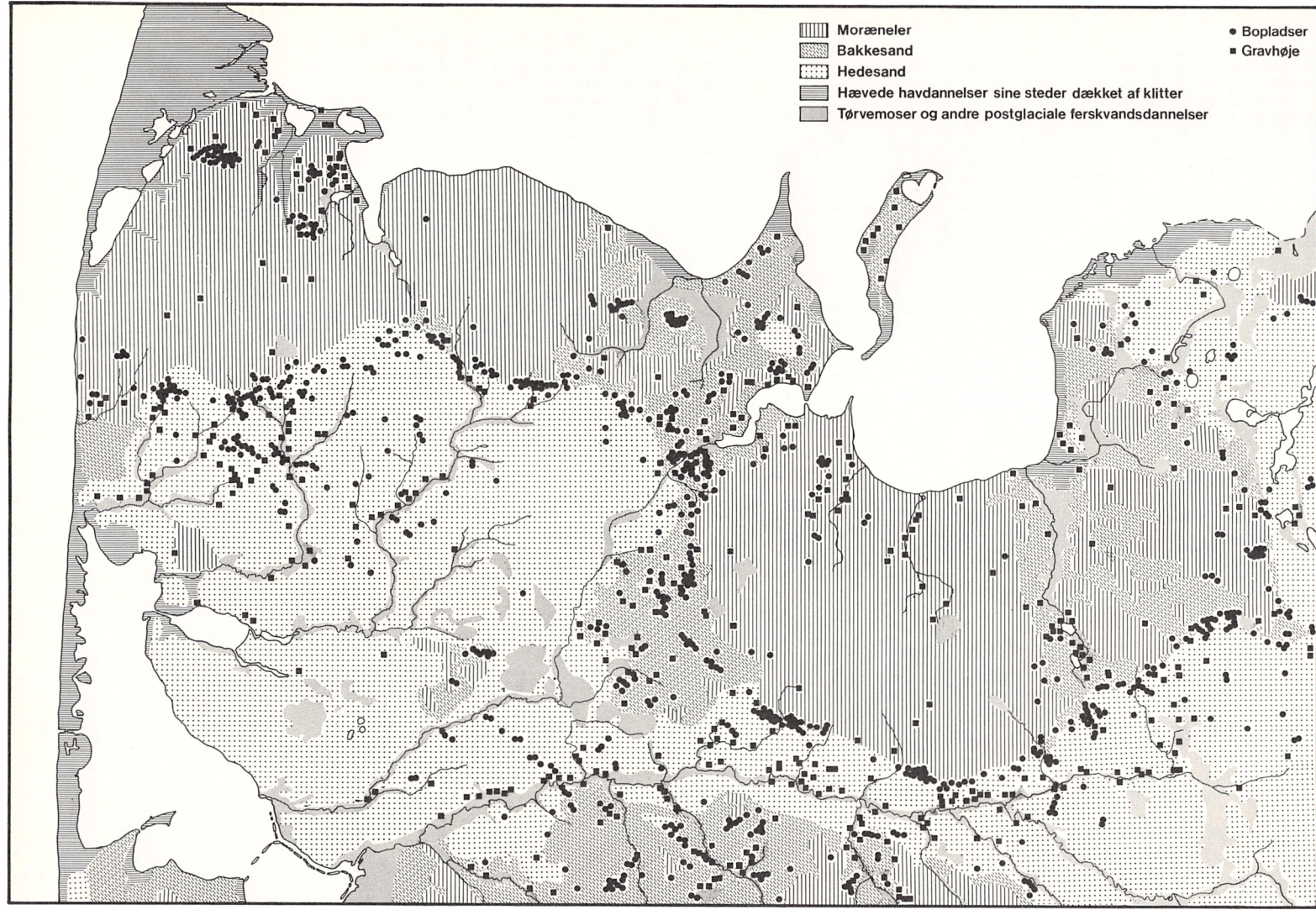
Vi har i de foregående to afsnit demonstreret en række regionale tendenser i bebyggelse, erhvervsstrategi og arealudnyttelse, og disse variationer synes endvidere at være indbyrdes forbundne. I det følgende vil vi søge at sammenfatte og systematisere disse resultater. Først vil vi dog vende opmærksomheden mod to velundersøgte lokalområder: Nordvestsjælland i zone 1 og Nordvestjylland i zone 5. Det gør vi dels for at efterspore og efterprøve det regionale i det lokale, dels for – om muligt – at udbygge og præcisere de hidtidige resultater. Her giver Mathiassens veldokumenterede undersøgelser os mulighed for at analysere grave og bopladses placering i terrænet, deres indbyrdes forhold, samt deres forhold til jordbund og topografi.

Nordvestjylland (fig. 8).

Vi vil fokusere på forholdet mellem bebyggelsens tæthed og dens lokalisering i forhold til jordbund og formodet vegetation (Jonassen 1950). Først må det imidlertid betones at bopladsernes repræsentativitet er mere tilfældig end gravenes. At bopladser mangler i nærheden af et højlandskab eller en højrække betyder ikke nødvendigvis at de ikke findes, men hvor det omvendte er tilfældet er der grund til at tro at gravhøjene mangler. Det betyder at gravhøjenes antal er den bedste indikator på bebyggelsestætheden. Bopladserne ligger som hovedregel i tilknytning til ådale og engområder. Når de fjerner sig derfra findes de enten på bakkesand (diluvialsand), eller er kystbundne (jævnfør Mathiassens planche XXVII og XXIV). Der kan skelnes mellem

11. I enkelte pollendiagrammer fra Midt- og Vestjylland kan der konstateres et fald i frekvensen for kulturpollen lige før zone IX, hvilket nu kan forklares som følge af den nævnte bebyggelsesreduktion. Således ved Bølling sø (Iversen 1941, tavle V), Hostrup sø (Iversen 1941, tavle VI) og ved Kragssø (Jonassen 1950, Pl. VIII, 12).

12. Bopladserne omfatter de ubestemmelige, der af Mathiassen henregnes til ældre bronzealder (Mathiassen 1948, 95 f.), samt bopladser fra senneoliticum, som næppe heller kan skelnes fra den ældre bronzealders bopladser.

følgende bebyggelsestyper (jævnfør planche XXV):

1. Hedesand dominerer. Bebyggelsen er som hovedregel spredt (Mathiassen 1948, 114). Gravhøjene ligger på det flade hedesand, bopladserne langs åerne, men kan også brede sig ud på hedesandet. Formodet vegetationstype: overdrev afvekslende med lysåben skov.
2. Bakkesand dominerer. Bebyggelsen på det højere bakkesand er tættere, grave og bopladser ligger mellem hinanden. Hvor bakkesand og moræneler støder op til hinanden, eller hvor bakkesand gennemskæres af ådale, er bebyggelsen særlig tæt. Formodet vegetation: lysåben skov med åbne græsningsarealer.
3. Ådale, hedesand og bakkesand eller moræneler støder op til hinanden, således at de kan udnyttes fra samme lokalitet. Bebyggelsen er tæt, og ofte langstrakt. Bopladserne følger ådalene, gravene ligger langs morænen eller i bakkesandet. Den dominerende bosættelsestype. Formodet vegetation: langs ådale og på hedesletten overdrev, på morænen tæt skov dog udtyndet hvor den støder op til overdrev.

I enkelte tilfælde findes bebyggelsen på moræneler, enten i tilknytning til kystbundne bopladser ud mod limfjorden, eller i tilknytning til en ådal. Ligeledes er der enkelte eksempler på bebyggelse repræsenteret af bopladser hvor gravhøje mangler i den umiddelbare nærhed, således ved enkelte ådale på hedesletterne og på den lille Limfjordsø Venø.

Jordbunden har næppe været den primære lokaliseringsfaktor for disse tre bebyggelsestyper. Hvis det derimod antages, som vi allerede har gjort, at de forskellige jordbundstyper repræsenterer forskellige vegetationstyper kan variationerne i bebyggelsestæthed og erhvervsstrategi forklares ud fra vegetationstypernes forskellige erhvervsøkonomiske potentiel. Her spiller jordbundens kvalitet især en vigtig rolle i forbindelse med vegetationens reproduktionsevne, specielt når skoven er helt

ryddet. Den mere spredte bebyggelse på hedesandet kan mest sandsynligt sættes i forbindelse med et ekstensivt landbrug baseret på husdyrhold, hvor dyrene græssede frit hele året, suppleret med løvfodring og hø, det sidste især om vinteren. Denne bebyggelse grundlægges af enkeltgravsfolket, og gravhøje og bopladser fra denne periode er talrigere end fra ældre bronzealder. Fra yngre bronzealder er der kun få fund. Dette gradvise ophør af bebyggelsen på hedesandet er i overensstemmelse med de regionale tendenser. Det kan bedst forklares som et resultat af overudnyttelse og påfølgende degradering. Den oprindelige lysåben skov bød på rig mulighed for kombineret græsning og løvfodring af dyrerne. Hvis der imidlertid græsses for hårdt forsvinder skoven efterhånden og dermed også løvfoderet, ligesom overdrevene bliver mindre produktive p.g.a. den ændrede økologiske balance. Jordbundsforringelsen tager nu for alvor fart, og på det lette hedesand breder lyngen sig. Som det fremgår af Jonassens undersøgelser var denne proces allerede i fuld gang i neolitikum og bronzealder (Jonassen 1950, fig. 9–15; Müller-Wille 1965, abb. 28). Da der ikke findes alternative jordbunds- og vegetationstyper må bebyggelsen reduceres eller helt ophøre. Hvis dette skal undgås må græsningen reguleres og jorden gødes. Heroverfor står bebyggelsen på bakkesandet og langs ådalene i nærheden af morænen. Den tættere bebyggelse her betingedes af to faktorer. Dels var den oprindelige vegetation på bakkesandet tættere og mere modstandsdygtig overfor udtynding og udnyttelse, og dels gav nærheden af morænen med den tætte skov mulighed for en stabiliserende vekselvirkning mellem græsning og løvfodring. Dette mindskede pres set på bakkesandets og hedesandets græsgange. Denne faktor er således nok den vigtigste. En sådan vekselvis udnyttelse af forskellige vegetationstyper (niesher) var både mere produktiv og stabil end hedesandets ensidige vegetation, og den gav derfor mulighed for en tættere og mere stabil bebyggelse.

Vi har i det foregående opfattet bebyggelsen som bofast, men med mulighed for varieret udnyttelse af forskellige økologiske nischer, ligesom flytning indenfor en lokal bebyggelsesenhed formodentlig fandt sted i forbindelse med en vis veksling i områdets udnyttelse. Afstanden mellem bopladser og grave er sjældent mere end 1 km, som regel nogle hundrede meter. Hvor der enkelte steder var tale om en mere sæsonpræget vekseldrift, på småøer og ved de fjerneste ådale, opstod bopladser uden gravhøje. Gravenes placering i nogen afstand fra bopladserne, ofte på højderne nær moræneleret og skoven, på grænsen mellem to vegetationstyper, markerede måske grænsen mellem familieejet jord (marker, græsgange) og fælles jord til fri udnyttelse (skoven, overdrev). I dette grænseområde lå vejene der forbandt bebyggelsen.

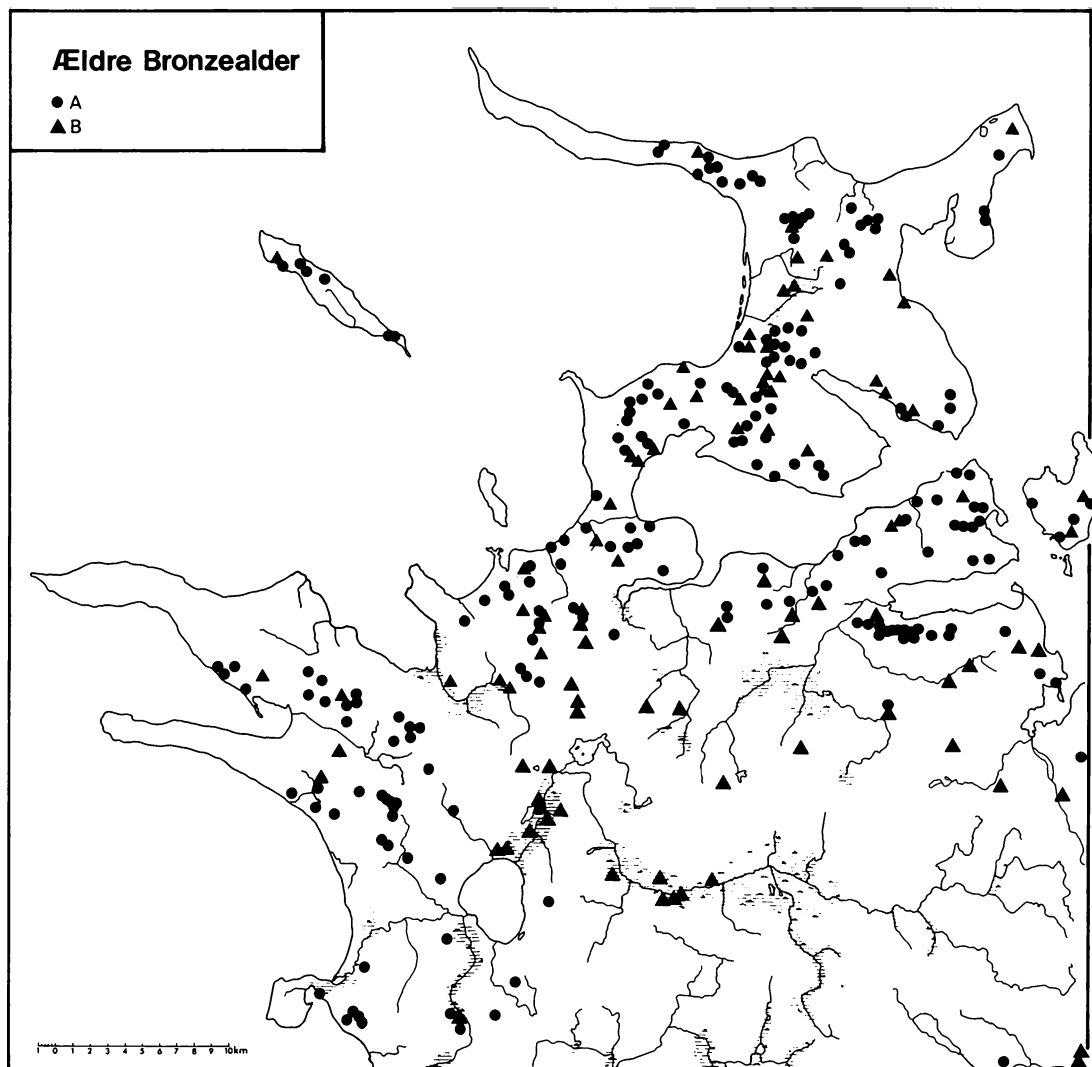
Nordvestsjælland

I Nordvestsjælland tegner bebyggelsen et andet billede (fig. 9–10). Først og fremmest er jordbunden mere ensartet, domineret af moræneler, isprængt diluvialsand. Der kan således ikke i dette område skilles forskellige bebyggelsestyper knyttet til forskellige jordbundstyper. Bebyggelsesmønstret i ældre bronzealder er det samme som i senneoliticum. Indlandet med Åmosen i centrum er stort set fundtomt. Bopladserne (fra SN og bronzealder) ligger som regel i umiddelbar nærhed af gravhøjene der hvor de har kunnet findes. Bebyggelsen er jævnt fordelt, gravhøje og bopladser ligger spredt i smågrupper. Følgende to faktorer var især bestemmende for bebyggelsen.

1. Ådale og engdrag/moser beboedes kun sjældent, i modsætning til Nordvestjylland. De virkede således adskillende på bebyggelsen. Motivfundene findes dog hyppigt her, det gælder endog i Åmosen, hvorfra der ellers var langt til nærmeste bebyggelse. Disse områder var således tilgængelige, og de blev måske også udnyttet sæsonmæssigt til græsning og høslet.
2. Adgangen til havet var vigtigt, og den

trak bebyggelsen ud mod kysten, mod vest især odder og næs, mod øst ind i fjordene og vigene. Dette kan næppe have anden årsag end at man udnyttede havets ressourcer, ligesom søen var den naturlige forbindelseslinie mellem bebyggelsesenhederne.

Topografien virkede således i højere grad end vegetationen lokaliserende i Nordvestsjælland. Moser og åer adskilte, havet forbandt – især over længere strækninger. Vores viden om vegetationen er begrænset. Fra Åmosen foreligger en række pollendiagrammer der detaljeret illustrerer landbrugets indvirkning på vegetationen i dens tidligste fase (Troels Smith 1954 og 1961). Men i løbet af mellemneoliticum forskydes bebyggelsens tyngdepunkt fra indlandet til kysten, hvorfra vi ingen pollenanalyser har. Det kan dog på grundlag af bebyggelsesmønstret, og ved sammenligning med diagrammerne fra Åmosen, antages at vegetationen bestod af lysåben skov afvekslende med marker og græsgange, tættere skov i de ubeboede områder. En sådan løvengsvegetation er yderst produktiv i forbindelse med løstgående husdyrhold, ligesom den gode lerbund betingede et bedre reproduktionsgrundlag for vegetationen end i Vestjylland. Det gav endvidere mulighed for et mere stabilt agerbrug end i Vestjylland, ligesom fiskeriet repræsenterede en vigtig alternativ ressource. En produktiv og stabil vegetationsform i forening med udnyttelse af alternative ressourcer var således den økonomiske baggrund for den tætte, men jævnt spredte bebyggelse. I yngre bronzealder sker der imidlertid en markant ændring, som det fremgår af fig. 10; bebyggelsen trækker sig sammen i et par større koncentrationer mod vest og nordøst, omgivet af en række små koncentrationer i en afstand af 5–10 km. Forklaringen herpå vender vi tilbage til senere. At dette imidlertid på langt sigt måtte få både økologiske og økonomiske konsekvenser turde være sikkert, idet der nu foregik en hårdere udnyttelse af jorden og vegetationen.

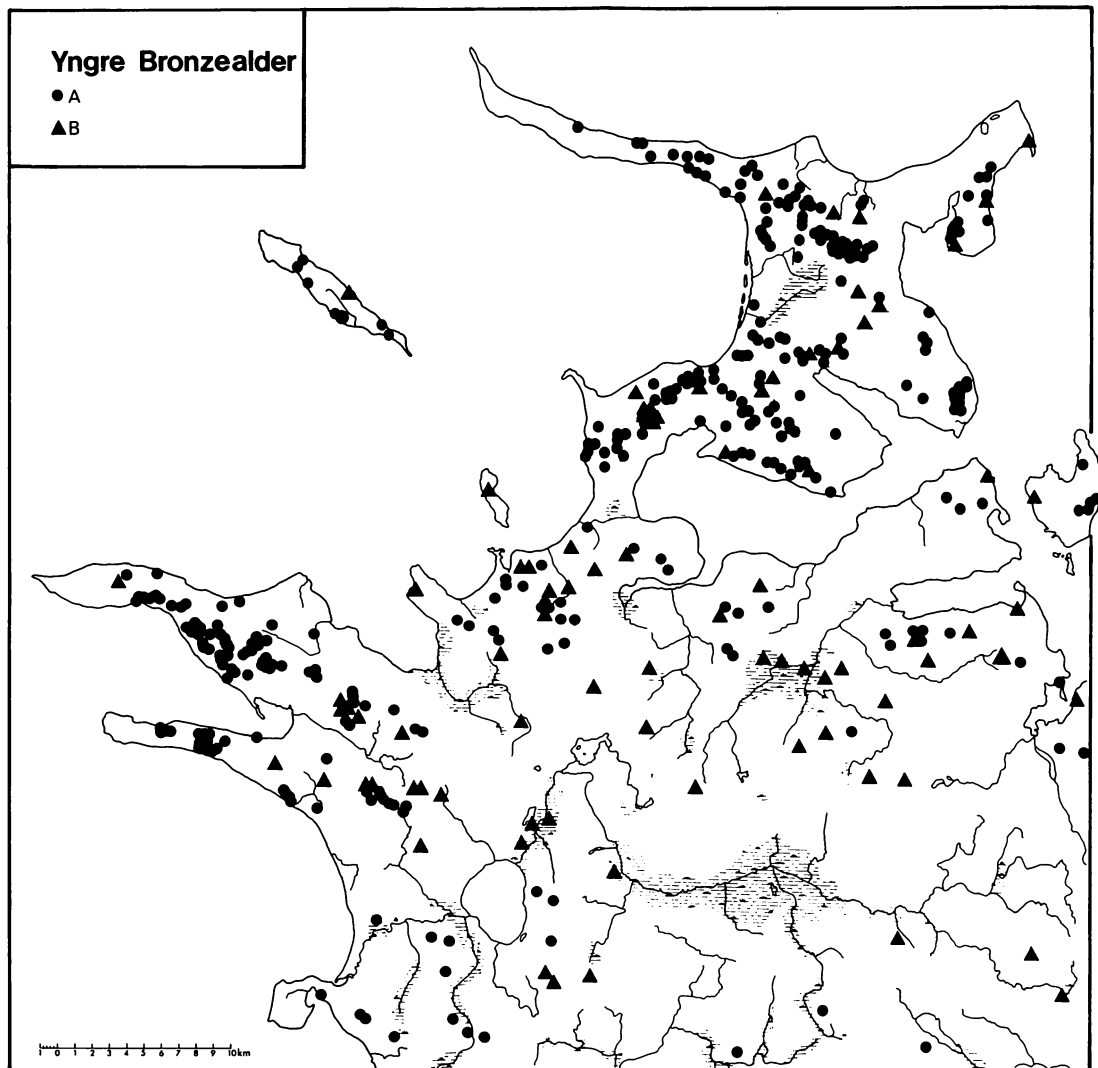
9. Den ældre bronzealders gravfund og depotfund i Nordvestsjælland. Udtagnet efter Mathiassen 1959, planche XXI. A: gravfund. B: depot og enkeltfund.¹³

Og det betød antagelig en gradvis omformning af den lysåbne skov til overdrev.

Vi har således også i Nordvestsjælland fået de regionale tendenser bekræftet og eksemplificeret i det lokale. Den tættere bebyggelse i yngre bronzealder antog her karakter af en bebyggelsescentralisering, ligesom det skete i zone 4 i periode III (Randsborg 1973–74, fig. 1).

Ved sammenligning mellem Nordvest-

jylland og Nordvestsjælland falder bebyggelsens forskellige lokalisering i forhold til ådalene i øjnene. Her fandtes de engarealer som bød på de bedste græsnings- og høsletmuligheder. Bopladsernes placering langs disse arealer i Vestjylland understreger husdyrbrugets dominans. Dette synes i Nordvestsjælland at have spillet en mindre vigtig rolle i forhold til agerbrug og især fiskeri, hvis vi skal dømme efter boplad-

10. Den yngre bronzealders gravfund og depotfund i Nordvestsjælland. Udtegnet efter Mathiassen 1959, planche XXII.

sernes lokalisering nær kysten og på det høje land.¹³

Efter denne kortfattede analyse af bebyggelsestæthed, erhvervsstrategi og arealudnyttelse i 2 lokalområder i zone 1 og 5 vil vi søge at systematisere de hidtil indvundne resultater i en klassifikation af bronzealderens økonomi. Vi vil tage udgangspunkt i bebyggelsens lokalisering i forhold til jordbundens kvalitet (er-

hvervsstrategi), da dette sætter forskellige grænser for hvor længe og hvor intenst en given erhvervsform og en given vegetation kan reproducere hinanden.

A. *Forkærlighed for let jord.* Boniteten er dårligere eller lig med zonegennemsnittet. Dette er den dominerende erhvervsstrategi igennem hele bronzealderen. Der kan dog skelnes mellem to

13. Kun gravfundene udtegnedes fordi hensigten var at sammenligne ældre og yngre bronzealder, og gravhøjene er fortrinsvis fra ældre bronzealder. Af samme grund blev bopladserne udeladt.

varianter, eksemplificeret i de to lokalområder i zone 1 og 5.

Variant 1. Zone 3 og 5. På dårlig til middelgod jord (hede- og bakkesand) er bebyggelsen spredt. Det store arealforbrug afspejler et extensivt landbrug domineret af kvægavl. Vegetationen er lysåben skov med udstrakte overdrev. På de letteste sandjorder indtræder hurtigt en økologisk degradering i forbindelse overgræsning og udpining, hvilket nedsætter overdrevenes reproduktionsevne og resulterer i lyng. Når nye græsange begynder at blive knappe øges presset på de eksisterende og den økologiske degraderingsproces forstærkes. Produktiviteten falder og en økonomisk krise opstår. Den kan enten løses ved en delvis udvandring eller en mere avanceret landbrugsteknik der kan genoprette produktiviteten. I de områder hvor der er adgang til alternative ressourcer, især bakkeøernes og morænerne skove, er det muligt at opretholde den økologiske balance. Der opstår således på et tidspunkt et modsætningsforhold mellem kriseramte og ikke kriseramte befolkningsgrupper indenfor zone 3 og 5.

Variant 2. Zone 1 og 2. På middelgod til god jord (bakkesand og moræneler) er bebyggelsen tættere og arealudnyttelsen mere begrænset. Det skyldes den mere produktive vegetationsform, løvengen, der kombinerer græsning og løvfodring, samt adgangen til maritime ressourcer. I Nordsjælland er bebyggelsen især knyttet til bakkesandet, som her har en vis udbredelse. I ældre bronzealder er bebyggelsen jævnt spredt i mindre enklaver, antagelig omgivet af lysåben skov, men i yngre bronzealder sker der en vis bebyggelsescentralisering, idet der opstår større sammenhængende bebyggelseskoncentrationer. Økologisk degradering finder sted i et væsentligt langsommere tempo end på den letteste jord, ligesom

overdrevet her er en stabil vegetationsform der kun sjældent slår over i lyng. En eventuel økologisk-økonomisk krise vil derfor opstå mere gradvist end i zone 3 og 5 ligesom den vil blive af et mindre omfang. Da der er uhindret adgang til store områder med frugtbar jord vil resultatet antagelig blive en bosættelsesekspansion.

- B. *Forkærlighed for tung jord.* Boniteten er bedre end zonegennemsnittet. Denne erhvervsstrategi der primært søger de tungere lerjorder er usædvanlig i bronzealderen. Vi finder den kun i zone 4, men vil desuden regne med muligheden for en mere almen variant, nemlig marginal udtynding af skoven til græsning hvor bebyggelsen støder op til moræneler.

Variant 1. Marginalt. Afbrænding af lav vegetation i forbindelse med udtynding af skoven til græsning i nogen afstand fra bopladsen er demonstreret af Iversen i Sønderjylland igennem 2000 årig periode fra mellemneolitikum til vikingetid (Iversen 1969). Dette har formodentlig været en almindelig teknik hvor bebyggelsen grænsede op til primær skov, som i bronzealderen hovedsagelig voksede på morænerne. Men det er sandsynligt at en tilsvarende gradvis udtynding af skoven i forbindelse med *vedvarende* græsning også var en almindelig teknik i det bebyggede område. Herved reduceredes de resterende skoves omfang uden at det behøvede at sætte sig markante spor i pollendigrammerne (Iversen 1949, 17).

Variant 2. Zone 4. Bebyggelsen er tæt og det meste af arealet er udnyttet. Det betyder antagelig at marker og græsange dominerede over skov, og vi vil derfor antage at der praktiseredes et mere udviklet agerbrug end i de øvrige zoner. Også adgangen til maritime ressourcer kan have spillet en rolle for den høje bebyggelsesintensitet, ligesom

zone 4's geografiske placering som en frugtbar ø omgivet af mindre frugtbare områder. Zone 4's omfattende og tætte bebyggelse repræsenterer antagelig et fremskredet stadium i en langvarig og gradvist intensiveret udnyttelsesproces med stigende befolkning, hvor de mindre frugtbare områder allerede var udpint og forladt. Med fortsat befolkningsøgning opstår en økonomisk krise først når hele arealet er udnyttet, idet den gode jordkvalitet sikrede en god reproduktion af vegetationen og dermed et stabilt produktionspotentiel. At man allerede i bronzealderen var på grænsen til den maksimale udnyttelse i forhold til befolkningsmængden, og med den givne erhvervsform, tyder den fortsat intensiverede udnyttelse af den bedste jord fra ældre til yngre bronzealder på. Uden en forbedring af landbrugsteknikken var der ikke andre løsninger på dette problem end delvis udvandring eller hungersnød.

Vi har kunnet konstatere en fælles tendens i bronzealderens erhvervsstrategi (fig. 4), men regionale variationer i bebyggelsestæthed og arealudnyttelse (fig. 6). Vi har antaget at dette repræsenterede den dominerende erhvervsform, husdyrbrugets, tilpasning til forskellige økologiske forhold (Type A, variant 1 og 2). Der konstateredes to afvigelser fra dette generelle billede, nemlig zone 4 (type B, variant 2), samt zone 5 i yngre bronzealder. Vi har endvidere antaget at forkærligheden for let jord oprindeligt var knyttet til en foretrukket vegetationstype, den lysåbne skov, som lettest lod sig udnytte til græsning og løvfoder til husdyrene. De forskellige jordbundsforhold i zonerne satte imidlertid forskellige grænser for hvor modstandsdygtig skoven var overfor græsning og løvfoder

ring. I zone 3 og 5 var skovens omformning allerede så fremskreden i ældre bronzealder, at åbne overdrev dominerede, og på hedesandet resulterede jordbundsforringelsen i hededannelse med en reduktion af bebyggelsen til følge. Også i zone 4 synes en krise at have været under opsejling.¹⁴ I zone 1 og 2, derimod, betød den bedre jordkvalitet i forening med den oprindeligt tættere skov, at omformningen af skoven skete langsommere.

Endnu en bestemmende faktor må imidlertid nævnes, nemlig den neolitiske bosættelses tidligere omformning og udnyttelse af vegetationen. Både på Sjælland og i dele af Jylland skete der en forskydning af bebyggelsens tyngdepunkt i slutningen af mellemneolitikum, hvorved det bebyggelsesmønster grundlagdes som kom til at dominere til bronzealderens slutning. På øerne trækker bebyggelsen ud mod kysterne, i Jylland ind i landet, fra tung jord til let jord, og til områder der indtil da kun havde været sparsomt bebygget, og derfor ikke var særligt udnyttet (Davidsen 1973–74, fig. 4). I andre områder er der imidlertid bebyggelseskontinuitet, således i zone 3 og 4. Det betød at der her allerede var grundlagt en udtynding af skoven. En fortsat intensivering af bebyggelsen i disse områder synes at være baggrunden for den omfattende og tætte bebyggelse i zone 4, der også kan have modtaget et befolkningsoverskud fra zone 3, hvor der ikke fandtes så højt et produktionspotentiel.

Vi har nu gennem en række analyser af bronzealderens erhvervsstrategi, bebyggelsestæthed og arealudnyttelse søgt at udlede de økonomiske og økologiske konsekvenser heraf. Da bronzealderen kun kan udskilles i pollenanalyserne med stor usikkerhed har vi i flere tilfælde måttet slutte os til vegetationsformen indirekte ud fra erhvervsstrategien. Vi har dog også støttet

14. Konsekvenserne af denne tiltagende økonomiske krise i Vestdanmark skal ikke diskuteres her. Der skal blot peges på, at den falder sammen med en nedgang i bronzetilførslerne fra ældre til yngre bronzealder, samt en forskydning af handelsruterne fra Vest- til Østskandinavien. Den økonomiske lavkonjunktur i Vestsandinavien opvejedes således af en økonomisk højkonjunktur i Østskandinavien (Kristiansen 1977 med henvisninger).

os til den kendsgerning, at den senere del af neoliticum, og hele bronzealderen, i pollenanalyserne omgives af to karakteristiske og veldokumenterede erhvervstyper: den tidligt neolitiske landnamnsfase med løvfordring og svedjebrug og den ældre jernalders store åbne flader med permanent agerbrug. I det lange tidsrum mellem disse to horisonter (begyndelsen af zone VIII og begyndelsen af zone IX) må der være foregået en række forandringer i vegetationens sammensætning, og vi har gennem analyserne af bronzealderens økonomi søgt at bestemme og forklare nogle af dem. Vi har herunder ført bronzealderens dominerende erhvervsform og den dertil hørende vegetationstype tilbage til bebyggelsesforandringerne i slutningen af mellemneoliticum. Ved overgangen til jernalderen sker der imidlertid igen en række bebyggelsesmæssige og økologiske forandringer. Spørgsmålet er i hvor høj grad de grundlægges i bronzealderen og i hvor høj grad de skyldes nye faktorer? Hvilke kræfter kunne føre til en forandring af et kultur- og bebyggelsesmønster der havde været stabilt i mere end 1000 år, ja i næsten 2000 år, hvis vi går tilbage til slutningen af mellemneoliticum? Det vil vi prøve at belyse i det følgende afsnit.

Fra bronze- til jernalder: evolution eller devolution?

To faktorer medførte gradvise forandringer af den økologiske og økonomiske balance i løbet af bronzealderen. Den ene er de økologiske begrænsninger som især karakteriserer de lette jorder i zone 3 og 5. Den anden er den sammentrækning af bebyggelsen til større sammenhængende enheder som karakteriserer den yngre bron-

zealderes bebyggelse i alle zoner, og som var blevet indledt i periode III i zone 4. De økologiske begrænsninger i zone 3 og 5 førte allerede ved overgangen til yngre bronzealder til en reduktion af bebyggelsen på hedesletterne. Sammentrækningen af bebyggelsen måtte imidlertid også på langt sigt resultere i en økologisk degradering – først på den dårligere jord, siden på den bedre – da det betød større befolkningspres på færre ressourcer. Denne udvikling var derfor ikke hensigtsmæssig, hverken økonomisk eller økologisk set. Kan den imidlertid opfattes som hensigtsmæssig ud fra andre kriterier? Hvis vi tolker den som et resultat af konflikter. En bebyggelsescentralisering skabte afstand mellem bebyggelsesenhederne, og sikkerhed indenfor disse. Man styrkede de nære relationer og svækkede de fjernere. Hermed lagdes imidlertid også grunden til en ændring af den sociale og politiske organisation på længere sigt. En vis politisk centralisering må således have været et umiddelbart resultat.¹⁵ Der kan have været flere årsager til denne udvikling. I økologisk degraderede områder kan den være udløst af stigende stridigheder over den gode jord, men stridigheder i forbindelse med fordelingen af bronze er en mere nærliggende mulighed, specielt hvis der skete en reduktion af bronzeforsyningerne. Og netop i slutningen af periode III reduceredes bronzetilførslerne fra Mellemeuropa mærkbart, og de forblev på et lavere niveau i det meste af yngre bronzealder (Kristiansen 1977).

Mod bronzealderens slutning var der således sket en række politiske og økologiske forandringer. Den hårdere udnyttelse af vegetationen havde sandsynligvis øget overdreven udstrækning betydeligt i alle

15. Bronzealderens politiske organisation er i det store hele ukendt. Klavs Randsborgs analyser af socialstrukturen giver indblik i institutionaliserede velstandsforskelle og deres sammenhæng med demografiske og økologiske forhold (Randsborg 1974). De fortæller imidlertid intet om de politiske enheders størrelse, graden af politisk kontrol etc. Hertil kræves helt andre metoder (jævnfør Lotte Hedeagers artikel). Foreløbige analyser tyder på at de politiske enheder var meget små og uden absolut kontrol. Men de var nært forbundne gennem udveksling af bl.a. bronze. Med udtrykket politisk centralisering menes der således ikke at der opstod kontrol over større områder. Vi må snarere forestille os en form for øget integration af flere mindre lokale bebyggelsesenheder, eksempelvis indenfor enheder som på fig. 10.

bebyggede områder. Dette sænkede fo-derkapaciteten, specielt af vinterfoder. Jordbundsforringelsen sætter nu ind for alvor. Ved fortsat græsning dannes lyng på de lette jorder, hvorimod bøgeskov indvandrer på de gode overdrevsjorder i forbindelse med vekselvis græsning og brak. Det skyldes dyrenes selektion: de efterlader bøg og birk (Jacobsen 1973, 367). Og bøgen indvandrer netop i yngre bronzealder (Iversen 1973, 108). Man kan gendanne produktiviteten på to måder: ved hjælp af trævækst – en langvarig proces – eller ved gødning af jorden og regulering af græsningen. En sådan regulering kræver indhegning, f.eks. i form af agersystemer. Regulering af græsningen og tilførsel af gødning opnås ved at sætte dyrene på stald. Som vinterfoder må nu i højere grad træde hø og halm – høslet og korndyrkning intensiveres. Alle disse træk karakteriserer begyndelsen af jernalderen, og de kan i det store hele forklares som en nødvendig følge af en indre udvikling grundlagt i yngre bronzealder.¹⁶ Der sker imidlertid også markante forandringer i bebyggelsesmønstret ved overgangen til førromersk jernalder, som ikke kan forklares tilfredsstillende før vi har beskrevet en række ydre forandringer – klimaforandringen og sammenbruddet i bronzetilførslerne, der efterfølges af jernteknologiens indførelse.

Omkring 600 f.Kr., snarere senere end før, sætter en klimaforandring ind, den såkaldte RY III (Iversen 1973, 105). Somrene blev køligere og vejret fugtigere, hvilket resulterede i en kraftig vækst i mosernes tørvedannelse, ligesom de fugtige arealers omfang øgedes. Vi ved nu at klimaforandringer er et cyklisk fænomen med et interval på 260 år (Aaby 1974 og 1976). At den senbronzalderlige klimaforværring skulle få langt alvorligere følger en tidli-

gere klimaforandringer kan derfor skyldes at bronzealderssamfundets reproduktions- evne havde nået den grænse hvor selv meget små forandringer kan blive skæbnesvangre. Og her var overdrevenes store udbredelse i forbindelse med løstgående husdyr antagelige den kritiske faktor. Samtidig må det dog tilføjes at temperaturfaldet ved overgangen til jernalderen var langt voldsommere end ved tidligere klimaforandringer (Jævnfør Dansgård et al. 1969; Lange 1971, fig. 6 og 8). Gennemsnitstemperaturen var igennem hele førromersk jernalder lavere end idag, mens den igennem hele bronzealderen havde været højere. I resten af jernalderen ligger den igen højere, bortset fra et fald omkring 4–500 e.Kr., hvor der tillige sker en række landbrugsøkonomiske forandringer (Lange 1971, 45 ff.). Den samlede effekt af disse klimaforandringer for bronzealderens økonomi er vanskelig at vurdere. På kort sigt kan det fugtigere klima have betydet en midlertidig højere produktivitet på græsgangene. Men på længere sigt øgede det jordbundsforringelsen gennem mineral og kalkudvaskning, især på bronzealderens foretrukne lette jordbundstype. Kombinationen af åbne overdrev på let jord og et mere fugtigt klima medførte derfor antagelig at der mod bronzealderens slutning indtrådte en gradvis produktionsnedgang på græsgangene. På dette tidspunkt, mellem 550 og 500, ophørte bronzeforsyningerne fra Mellemeuropa næsten helt. Spørgsmålet er hvorfor?

I den sene bronzealder og den tidlige jernalder oplevede Middelhavsområdet en økonomisk opblomstring, stimuleret af den græske ekspansion. Dette førte til en intensivering af handelsforbindelserne med Mellemeuropa, hvilket i slutningen af Hallstatt og begyndelsen af La Tene var grundlaget for dannelsen af en række skif-

16. Opdelingen af jorden i parceller må også ses i sammenhæng med et tiltagende befolkningspres. Når man bor så tæt at en gradvis flytning af dyrknings- og græsningsarealerne efterhånden som jorden udpines ikke længere sigt kan praktiseres må der nødvendigvis ske en omlægning af erhvervsformen og en fordeling af jorden. Det betyder endvidere at der opstår et ejendomsforhold til jorden. Agersystemerne er således et kombineret resultat af demografiske og økologiske faktorer.

tende fyrstesæder. Handelsforbindelserne med det nordlige Europa mistede nu deres økonomiske betydning og ophørte efterhånden (Jensen 1965). Da denne udvikling imidlertid falder sammen med den sen-bronzealderlige økonomiske krise i Nord-europa, er det vanskeligt at adskille årsager og virkninger. På omtrent samme tid introduceredes jernteknologien fra Mellem-europa. Det bør imidlertid bemærkes at jernet havde været i anvendelse igennem det meste af yngre bronzealder umiddelbart syd for den nordiske kulturkreds (Horst 1971, abb. 5). Det må derfor have været kendt i Norden. At det ikke nåede dertil før godt et par århundreder senere er et interessant fænomen som formodentlig afspejler væsentlige træk i bronzens funktion indenfor den nordiske kulturkreds. Jernet kan dog også have været holdt tilbage fra videre udveksling, da det endnu var et relativt sjældent metal. Det er imidlertid påfaldende, at først da bronze-forsyningerne ophører, introduceres jern-teknologien i Skandinavien. Inden vi diskuterer hvilke konsekvenser det fik vil vi kort rekapitulere.

Vi har nu fulgt den økonomiske udvikling igennem bronzealderen og set hvordan den dominerende erhvervsform gradvist forringede sit eget reproduktionsgrundlag gennem en omformning af vegetationen fra lysåben skov til overdrev. Bebyggelsens fortsatte stabilitet, på trods af gode ekspansionsmuligheder, må ses i sammenhæng med erhvervsformens tilpasning til en bestemt økologi. Efterhånden som vegetationen forandredes blev også modsætningerne til den omgivende skov større. Mangelen på effektive arbejdsøkser i yngre bronzealder er således et træk der harmonerer godt med teorien

om en stabil, åben vegetation. Da klimaforværringens følger efterhånden begyndte at gøre sig gældende, blev det vanskeligere at reproducere samfundet indenfor de givne økologiske rammer med den traditionelle erhvervsform. Og da bronzeforsyningerne efterhånden ophørte, bortfaldt endvidere et vigtigt grundlag for den sociale og politiske reproduktion, der var knyttet til udveksling af bronze og til dens funktion som prestigeindikator (Randsborg 1974). Jernteknologiens indførelse må ses i sammenhæng hermed. Med den skabtes endvidere basis for en mere effektiv landbrugsteknologi, og da råmaterialerne fandtes lokalt, mest rigeligt i Jylland (Hingst 1953 og 1964, 222 f., abb. 43–44; Voss 1962; Christensen 1968),^{17a} var man uafhængig af tilførsler udefra. Kombinationen af en tiltagende økologisk/økonomisk krise og den nye teknologi skabte således basis for den bebyggelsesekspansion vi kan iagttage igennem førromersk jernalder. I Jylland er den især rettet mod de skovklædte østjyske lerjorder (Becker 1961, Pl. 123–126), men også tidligere forladte områder i zone 3 og 5 blev nykoloniseret, skønt de var omdannet til hede (fig. 11). Det afspejler bebyggelsesekspansionen og befolkningspressets omfang i Jylland, ligesom også den systematiske indsamling og anvendelse af ukrudsfrø i madlavningen (Helbæk 1951 og 1958). I Østjylland grundlagdes en varig bebyggelse,^{17b} mens der i zone 3 og 5 var tale om en mere kortvarig frist (Glob 1951). Kimrernes og teotonernes udvandring fra dele af dette område var en forudsigelig konsekvens af den økologiske krise som allerede blev grundlagt i ældre bronzealder.¹⁸ Også på Fyn ekspanderede bebyggelsen (Albrectsen 1970), mens vi helt mangler arkæologi-

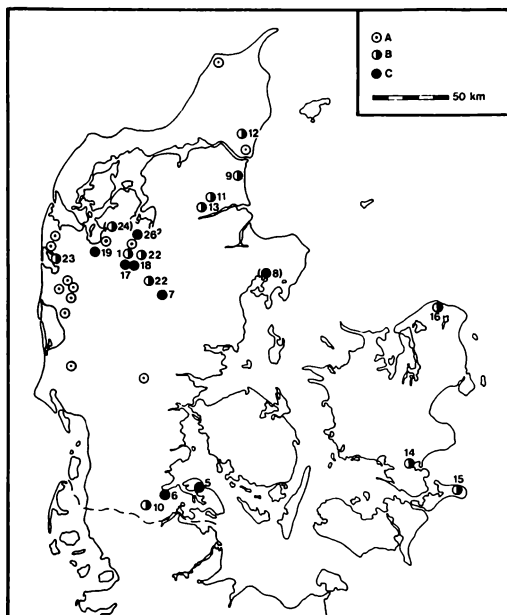
17a. Forhistorisk Museum, Moesgård har gennem de sidste to år foretaget udgravninger af en boplads fra den førromerske periode I, hvor der er påvist jernudvinding og smedning (FHM 1856, Bruneborg I).

17b. Lotte Hedeager har venligst stillet sine kort over de jyske romertidsgraves udbredelse til min disposition. De er udarbejdet på grundlag af en totalregistrering af det jyske materiale og er således væsentlig mere udførlige end tidligere publicerede kort.

18. I flere vest- og midtjyske pollendiagrammer kan der efter den førromerske rydningsfase, og inden Ry II, konstateres en kortvarig regression i frekvensen for kulturpollen. Således ved Vebbestrup i Himmerland (Jessen 1945) og ved flere af de nordvestjyske lokaliteter (Jonassen 1950, Pl. VII, 6; Pl. VIII, 2, 16 og 16).

ske vidnesbyrd fra Sjælland. I pollendiagrammerne afspejles dette forløb i form af et meget omfattende landnam (fig. 11), der betyder at det åbne land bliver den dominerende landskabsform. I den gamle bebyggelse antager vegetationsændringerne dog et mere moderat forløb der tyder på en gradvis intensivering af landbruget. Agerbrugets voksende betydning og stabilitet kan aflæses i kornpollenes kontinuerte stigning. På de mange forladte overdrev bredte bøgen sig, den havde jo allerede fået fodfæste i yngre bronzealder, mens heden bredte sig i zone 3 og 5. Sand- og muldflugt bliver nu et alvorligt problem på de lette jorder (Bahnsen 1972). Også på Sjælland viser pollendiagrammerne at der fandt et voldsomt landnam sted.

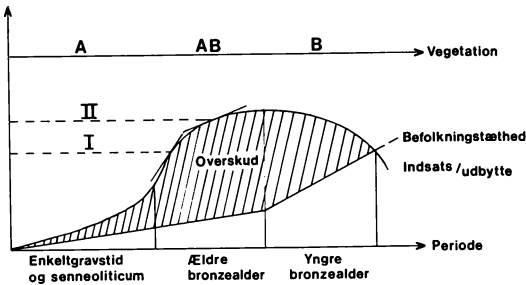
Det må betones at det her fremlagte udviklingsforløb blot er en retningsgivende skitse. Det er endnu ikke muligt nærmere at bestemme årsags-virkningsforholdet mellem klimaforandringen og økologiske følger, bronzetilførslernes ophør, jernteknologiens indførelse og de bebyggelsesmæssige og erhvervsøkonomiske forandringer ved overgangen fra bronze- til jernalder. Det er ligeledes et spørgsmål om landnammet i den tidlige jernalder skete så pludseligt som pollendiagrammerne antyder. Der er en modsætning mellem det åbne landskab som indiceres af vegetationen under gravhøjene i ældre bronzealder, af ukrudtsindsanling fra åbne brakmarker i yngre bronzealder (Helbæk 1951, note 22), og skovens vedholdenhed ifølge pollendiagrammerne, hvor der først sker en markant reduktion ved zoneovergangen VIII-IX, bronze - jernalder. Denne modsætning styrker en mistanke om, at en del af disse forandringer i virkeligheden

11. A. Hede opdyrket i fjørromerks jernalder. Efter Müller-Wille 1965, fig. 27.
 B. Voldsom skovrydning ved zoneovergangen VIII til IX.
 C. Gradvist øget skovrydning ved zoneovergangen VIII til IX.²⁰

fandt sted i løbet af bronzealderen, hvor det imidlertid ikke har kunnet eftervises bl.a. p.g.a. det tørre klima. Først med det fugtige klima aflejres tilstrækkelige mængder pollen, ligesom den hurtige tørvevækst forseglede dem i gode lagserier. Da der imidlertid fra arkæologisk side kan peges på en bebyggelsesekspansion, må landnammet i fjørromerks jernalder accepteres. Men det må samtidig fastholdes som sandsynligt, at et åbent landskab allerede blev grundlagt i de bebyggede områder i bronzealderen, senest. Det indikerer både arkæologiske og botaniske vidnesbyrd.¹⁹ En afklaring af disse problemer kan ske ved at

19. Hollandske undersøgelser af vegetationen under gravhøje viser jævnt tiltagende hededannelse fra enkeltgravskultur til ældre jernalder (sammenfattet i Müller-Wille 1965, Tabelle 18). Nye C14 daterede danske pollendiagrammer giver et mere nuanceret og korrigeret billede af vegetationsudviklingen, der stemmer bedre overens med gravhøjenes vidnesbyrd (Sven Th. Andersen 1976). Dette gælder også svenske undersøgelser (Berglund 1969 med henvisninger; endv. Göransson 1977). Disse nye undersøgelser er først blevet publiceret efter manuskriptets færdiggørelse.
 20. 1-4: bortfalder (se fig. 5). 5: Andersen 1954, planche XIX. 6: Iversen 1941, planche VI. 7: Iversen 1941, planche V. 8: Iversen 1941, planche II.9: Mikkelsen 1943, planche V-VIII. 10: Andersen 1954, planche XVIII. 11: Christensen, Brorson 1948, planche I. 12: Mikkelsen 1962, planche XXXV-XXXVI. 13: Jessen

12. Model for den økologiske og økonomiske udvikling fra enkeltgravskultur til bronzealderens slutning.
 A. Lysåben skov afvekslende med græssange.
 B. Overdrev med spredt skovbevoksning.

kombinere pollenanalyser fra gravhøje med tilsvarende analyser fra nærliggende mosehuller. Generelt må det dog fremhæves, at en tilfredsstillende klarlæggelse af kulturudviklingen ved overgangen fra bronze- til jernalder kun kan ske gennem forenede arkæologiske og naturvidenskabelige anstrengelser. At det kun er forsøgt i ringe omfang skyldes, at der fra arkæologisk side ikke siden Gudmund Hatt har været formuleret problemstillinger der indtog økologiske og økonomiske forhold, ligesom pollenanalytikerne ensidigt har interesseret sig for den ældste vegetationsudvikling, især forandringerne i forbindelse med det ældste landbrug.

Hvis det skal afgøres om ændringerne ved overgangen til jernalderen er udtryk for evolution eller devolution må også sociale og politiske forhold inddrages i diskussi-

onen. Som tidligere nævnt ophører bronzens funktion som prestigeindikator i gravene, ligesom ofringer af statussymboler erstattes af enkle madofre i lerkar (Becker 1970, fig. 1–2). Meget tyder på at bronzealderens politiske overbygning smuldrer. Tilbage blev den lokale organisation. Her skete der til gengæld en organisatorisk stramning med dannelsen af landsbyer. Denne stramning på lokalplanet må ses både i sammenhæng med bebyggelsesekspansionen (landnammet) og omlægningen af landbruget – begge dele krævede organisation og koordinering. Inddelingen af jorden i parceller medførte at ejendomsforholdet til jorden nu blev fikseret (Hatt 1939 og 1955). Græsnings-, dyrknings- og brakperioder kunne reguleres på fælles basis, men udbyttet og antallet af husdyr begrænsedes af den enkelte families jordtilliggende, samt af retten til at udnytte udmark (skov og overdrev/hede). Ejendomsretten til jord betegner et helt afgørende vendepunkt i den forhistoriske samfundsudvikling. Når jord kan ejes og arves får det samme status som andre varer: det kan overføres, udveksles og akkumuleres. Hermed er der skabt en ny udbytningsmekanisme og et helt nyt grundlag for økonomisk og politisk kontrol. Det er imidlertid en langvarig proces. Gamle principper for jordens udnyttelse og fordeling levede antagelig videre under den nye organisation – kun gradvist realiseredes de ny mu-

1945, fig. 2. 14–15: Mikkelsen 1949, planche VIII og XVII. 16: Iversen 1941, planche IV. 17–18: Jonassen 1950, planche VII–VIII. 19: Jonassen 1948, fig. 2. 20–24: Jonassen 1950, planche VII–VIII.

Klassifikationen af pollendiagrammerne må betragtes som et forsøg på at udnytte og sammenfatte det tilgængelige materiale vedrørende zoneovergangen VIII–IX. Klassifikationen vanskeliggøres af at de fleste af diagrammerne er ældre og således i flere tilfælde ikke lever op til de krav der idag stilles med hensyn prøvernes størrelse, ligesom forskellige diagramtyper også vanskeliggjorde arbejdet. Da ingen af diagrammerne er C14 daterede kan fastlæggelsen af zonegrænsen også i flere tilfælde diskuteres. Oprindeligt blev den lagt der hvor den mørke tørv overlejres af lysere tørv (»hundekød«), dannet i forbindelse med klimaforværringen. Denne grænse (RY III) blev i en række nordjydske moser dateret gennem indlejring af arkæologisk veldaterede genstande (Jessen 1934). I senere diagrammer mente man at dette faldt sammen med at bøgkurven steg til over 1%. Uden C14 dateringer kan man imidlertid ikke være helt sikker på hvilken RY der er repræsenteret, idet forhistorisk tørveskæring kan have skabt en falsk zonegrænse (Jørgensen 1956). Da bøgens udbredelse formodentlig er kulturelt betinget, og da de fleste pollendiagrammer er lokale, er det også nødvendigt med C14 dateringer for at kunne datere bøgens stigning i diagrammerne. Det er således mange vanskeligheder forbundet med anvendelsen af de eksisterende pollendiagrammer, og man må håbe at denne situation snart vil blive afhjulpet gennem publikation af nye C14 daterede diagrammer og gennem justering af de bedste af de ældre diagrammer. Dette er som nævnt i note 19 allerede ved at ske.

ligheder for tilsidst at blive dominerende. For at forstå det må vi først se på hvorledes ejendomsretten blev administreret. Arkæologisk kan der konstateres betydelige forskelle i parcelstørrelser, ligesom der fandt opdelinger af parceller til flere mindre parceller sted (Müller-Wille 1965, 40–56). Hvis vi antager at disse forhold ikke var landbrugsteknisk betinget, så betyder opdelingerne at ejendomsretten og arveretten var knyttet til familien, og ikke, som senere i vikingetiden, til ældste søn (Foote og Wilson 1970, 82). Men de store forskelle i parcelstørrelser viser også at jorden var ulige fordelt og at der antagelig var mulighed for at erhverve andres jord. Fra slutningen af førromersk jernalder (1. århundrede f.Kr.) kan det således i flere landsbyer konstateres at en enkelt storgård vokser på bekostning af de øvrige gårde (Haarnagel 1961 og 1963; Hvass 1975). Forskellene kommer bl.a. til udtryk i antallet af stk. kvæg hver gård havde på stald. Denne begyndende differentiering viser sig også i gravfundene, hvor der på samme tid optræder en gruppe rige våbengrave (Nielsen 1975). Og endelig i romersk jernalder (0–400 e.Kr.) møder vi et etableret fyrstegravsmiljø, både i de arkæologiske kilder (Eggers 1949) og i de skriftlige kilder (Thompson 1965, 29 ff.). Skønt arve- og ejendomsretten til jord i den førromerske jernalder antagelig kanaliseredes igennem slægten, så var der skabt et nyt instrument for økonomisk kontrol der efterhånden reducerede og til slut eliminerede slægtens kombinerede økonomiske og politiske betydning. Jernalderens stigende sociale differentiering og øgede politiske organisation skete således i takt med udviklingen af en ny økonomisk basis der fortrængte bronzealderens slægtskabsorganiserede samfund. Det er resterne heraf vi møder i Cæsars beskrivelse af den sociale organisation hos de germanere kan kom i

berøring med, hvor familierådet hvert år tildelte de enkelte familier jord til dyrkning og regulerede udnyttelsen på fælles basis (Thompson 1965, 8 ff.). De processer der karakteriserede den sene bronzealder lagde således grunden til stammesamfundets opløsning (det familieorganiserede samfunds opløsning).²¹ Den førromerske jernalder repræsenterer første fase af denne omstrukturering, der både var social, økonomisk og teknologisk. Forandringerne var som nævnt et resultat af en kombineret økologisk og økonomisk krise. Mens Syd- og Mellemeuropa udviklede sig, økonomisk og politisk, gled Nordeuropa ind i en lavkonjunktur der kun kan karakteriseres som en form for devolution. Samtidig fandt der imidlertid en voldsom bebyggelsesekspansion sted, og med den konsolidering der satte ind i slutningen af førromersk jernalder begyndte den ny struktur at realisere sit evolutionære potentiel. Men det er en anden historie.

Konklusion

Jeg har i denne artikel søgt at skildre regelmæssigheder og variationer i bronzealderens bebyggelse, erhvervsstrategi og arealudnyttelse. Erhvervsstrategiens forkærlighed for lette jorder (fig. 4) blev sat i forbindelse med en bestemt vegetationstype: den lysåbne skov, der udtyndedes til græsning og udnyttedes til løv fodring. Mens erhvervsstrategien var konstant, varierede bebyggelsestætheden og arealudnyttelsen (fig. 6), hvilket blev tolket som udtryk for den dominerende erhvervsform: husdyrbrugets tilpasning til forskellige økologiske forhold. Fra ældre til yngre bronzealder skete der en sammentrækning af bebyggelsen til større sammanhængende enheder (fig. 2 og 3). Dette intensiverede udnyttelsen af vegetationen, som

21. Stammesamfundet kan antagelig betragtes som en universel evolutionær kategori, der i sig rummer flere udviklingsmuligheder. En videreudvikling i teokratisk retning kan således i forbindelse med høj produktivitet føre over i »asiatiske« statsdannelser, mens en underudvikling i forbindelse med befolkningspres og lav produktivitet kan føre i retning af »præfeudale« forhold (Friedman 1975).

gradvist forvandlede til overdrev. Herved forringedes også produktiviteten, og da en klimaforværring satte ind omkring 600 f.Kr., og bronzetilførslerne lidt senere ophørte, nåedes den kritiske grænse hvor samfundet ikke længere var i stand til at reproducere sig inden for de givne økonomiske og økologiske rammer. Ved overgangen til jernalderen udløste det dels en omorganisering af landbruget, dels en bebyggelsesekspansion – tilskyndet af jern-teknologiens indførelse. Hermed var der skabt en ny økonomisk og social basis for den videre udvikling i jernalderen.

På fig. 11 er dette udviklingsforløb sammenfattet. Bronzealderens dominerende erhvervsform antages at gå tilbage til enkeltgravskulturen, og figuren viser de formodede ændringer i forholdet mellem de kritiske variable: vegetationen, der repræsenterer produktionspotentielt, forholdet mellem arbejdsindsats og udbytte, samt befolkningstætheden. Under enkeltgravskulturen, hvor en dominerende del af vegetationen endnu var ung, resulterer enhver intensivning af arbejdsindsatsen og udnyttelsen i stigende udbytte. Stignings-takten er lav, da der ikke er nogen særlig anledning til at øge overskuddet. Da bronzen introduceres i senneoliticum intensiv-res udnyttelsen af vegetationen imidlertid for at frembringe et større overskud, og i begyndelsen af ældre bronzealder nås det punkt (I), hvor forholdet arbejdsindsats/udbytte er allermest gunstigt. Det absolutte overskud når maximum i midten af ældre bronzealder, men udbyttet er allerede faldende i forhold til arbejdsindsatsen (II). Vegetationen forarmes af den hårde udnyttelse, og den undergår en gradvis forvandling fra A til AB, produktionspotentielt er ved at være opbrugt.²² I yngre bronzealder forringes forholdet mellem arbejdsindsats/udbytte yderligere p.gr.a. den stigende befolkningstæthed og vegetationens omformning til overdrev

(B), der er en mindre produktiv vegetationstype end A og AB. Den forudsigelige og nødvendige bebyggelsesekspansion og omorganisering af landbruget indtræder da de to linier krydser hinanden ved overgangen til jernalderen. Denne skematiske model modsvarer ikke et reelt forløb i en enkelt bebyggelseenhed. Det er en abstraktion der søger at sammenfatte de dominerende tendenser. Den består af n mængde lignende forløb i lokal vekselvirkning og af langt kortere varighed. Efterhånden som balancen på lokalplanet forrykkes mellem vegetation af type A til fordel for vegetation af type B falder input/output kurven. At dette skete tidligere i zone 3 og 5 end i de øvrige zoner fremgår heller ikke. Modellen viser forholdet mellem de kritiske variable når en given erhvervsform og en given vegetation reproducerer hinanden og derigennem gradvist forandrer og til sidst ødelægger deres reproduktionsgrundlag. Jeg har i denne artikel søgt at skitsere betingelserne for at dette kunne ske i forhistorisk tid, ligesom jeg har søgt at skitsere nogle af de konsekvenser det fik for den sociale og politiske organisation ved overgangen fra bronze til jernalder.

Bibliografi

Aaby, B.

1974 Cykliske klimavariationer de sidste 7500 år påvist ved undersøgelser af højmoser og marine transgressionsfaser. (English summary). *D. G. U.'s årbog. Geological Survey of Denmark. Yearbook.* Copenhagen.

1976 Cyclic climatic variations in climate over the past 5.500 year reflected in raised bogs. *Nature* vol. 263, no. 5575.

Albrectsen, E.

1970 Den ældre jernalders bebyggelse på Fyn. (Early Iron Age Settlement on Funen). *Kuml.* Aarhus.

Ambrosiani, B.

1964 *Fornlämningar och bebyggelse.* (english summary). Uppsala.

22. Højbyggeriets ophør ved overgangen fra ældre til yngre bronzealder afspejler også den økologiske krise. I de titusinder af gravhøje fra enkeltgravstid og ældre bronzealder opbevaredes et tilsvarende antal hektar god, dyrkbar jord. Højbyggeriet var således led i den økologiske degraderingsproces.

- Andersen, A.
1954 Two Standard Pollen Diagrams from South Jutland. In »Studies in Vegetational History in Honour of Knud Jessen.« Geological Survey of Denmark, II. Series, No. 80. Copenhagen.
- Andersen, Sv. Th.
1976 Local and regional vegetational development in eastern Denmark in the Holocene. *D. G. U. Årbog/Geol. Survey of Denmark. Yearbook.* Copenhagen.
- Archaeologica Geographica
1950–63 Beiträge zur vergleichenden geographisch-kartographischen Methode in der Urgeschichtsforschung. Hamburg.
- Bahnson, H.
1972 Spor af muldflugt i keltisk jernalder påvist i højmoseprofiler. *D. G. U. Årbog. Geological Survey of Denmark. Yearbook.* Copenhagen.
- Becker, C. J.
1961 *Førromersk jernalder i Syd- og Midtjylland.* (Die vorrömische Eisenzeit in Süd- und Mitteljütland). Nationalmuseets Skrifter. Større Beretninger VI. København.
1970 Zur Frage der eisenzeitlichen Morgefäße in Dänemark. In H. Jahnkuhn (ed.) »Vorgeschichtliche Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und nord-europa.« Göttingen.
1972 Hal og hus i yngre bronzealder. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark.* København.
- Berglund, B.
1969 Vegetation and Human Influence in South Scandinavia during Prehistoric Time. *Oikos Supplementum 12.* Copenhagen.
- Broholm, H. C.
1943–49 *Danmarks Bronzealder.* Bind I–IV. (Bind III 1946 og bind IV 1949).
- Christensen, Brorson B.
1948 Pollenanalytisk datering af et moselig fra Bredmose, Store Arden, Himmerland. *Danmarks Geologiske Undersøgelse, IV Række, Bd. 3, Nr. 5.* København.
- Christensen, W.
1939 Iagttagelser vedrørende opbygninger af to sønderjydske gravhøje. I Broholm og Hald »Skrydstrupfundet«. Nordiske Fortidsminder III. Bind 2. Hefte. København.
1968 Myremalmens historie i Danmark. *Hedeselskabets Tidsskrift.*
- Clausen, H. V.
1916 Studier over Danmarks Oltidsbebyggelse. *Arbøger for nordiske Oldkyndighed og Historie.* København.
- Dansgård, W.; Johnsen, S.; Møller, J.; og Landway, C. C.
1969 One Thousand Centuries of Climatic Record from Camp Century on the Greenland Ice Sheet. *Science 166.*
- Davidson, K.
1973–74 Tragtbægerkulturen slutfase. Nye C14 dateringer. (New C14 datings of the final phase of the Funnel Beaker Culture). *Kuml.* Århus.
- Eggers, H. J.
1949 Lübsow. Ein germanischer Fürstensitz der älteren Kaiserzeit. *Praehistorische Zeitschrift XXXIV–XXXV, 1949–1950.*
- Flemming, A.
1972 The genesis of pastoralism in European prehistory. *World Archaeology, vol. 4.*
- Foote, P. G.; Wilson, D. M.
1970 *The Viking Achievement.* London.
- Friedman, J.
1975 Tribes, States and Transformations. In M. Bloch (ed.) »Marxist Analyses and Social Anthropology.« ASA Studies. London.
- Glob, P. V.
1951 Jyllands øde agre. (The Abandoned Fields of Jutland). *Kuml.* Århus.
- Göransson, H.
1977 *The Flandrian Vegetational History of Southern Östergötland.* Univ. of Lund. Dep. of Quarternary Geology. Thesis 3.
- Haarnagel, V.
1961 Zur Grabung auf Feddersen Wierde 1955–59. *Germania 39.* Berlin.
1963 Die Ergebnisse der Grabung Feddersen Wierde im Jahre 1961. *Germania 41.* Berlin.
- Hatt, G.
1937 *Landbrug i Danmarks Oltid.* København.
1939 The Ownership of Cultivated Land. *Det Kgl. Danske Videnskabernes Selsk. Hist.-filosofiske Meddelelser XXVI.* København.
1949 *Oldtidsagre.* English Summary). Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Arkæologisk-Kunsthistoriske Skrifter I, 1. København.
1955 Das Eigentumsrecht am gebauten Grund und Boden. *Zeitschrift für Agrargesch. und Agrarsoziologie 3.*
- Helbæk, H.
1951 Ukrudtsfrø som næringsmiddel i førromersk jernalder. (Seeds of Weeds as food in the Pre-roman Iron Age). *Kuml.* Århus.
1954 Prehistoric food plants and weeds in Denmark. In »Studies in Vegetational History in Honour of Knud Jessen.« Geological Survey of Denmark II. Series no. 80. Copenhagen.
1958 Grauballemandens sidste måltid. (The Last Meal of Grauballe Man: an Analysis of the Food Remains in the Stomach). *Kuml.* Århus.
- Higham, C. F. W.
1967 Stock Rearing as a Cultural Factor in Prehistoric Europe. *P. P. S. XXXIII.*
- Hingst, H.
1953 Die vorgeschichtliche Eisengewinnung in Schleswig-Holstein. *Offa 11.* Neumünster.
1964 *Urgeschichte Schleswig-Holsteins 2.* Neumünster.
- Horst, F.
1971 Hallstattimporte und -inflüsse im Elb-Havel Gebiet. *Zeitschrift für Archæologie 5.* Berlin.
- Hyenstrand, Å.
1974 *Centralbygd-randbygd.* (Central Settlement-Outlying Districts). Studies in North-European Archaeology 5. Stockholm.

- 1975 *Fornlæmningsdata*. Riksantikvarieämbetet. Rapport 1974 D6. Stockholm.
- Hvass, S.
1975 Das eisenzeitliche Dorf bei Hodde, Westjütland. *Acta Arch.* 46. Copenhagen.
- Iversen, J.
1939 Planterester fremdragne i tre høje i Haderslev Amt. In H. C. Broholm og M. Hald: »Skrydstrupfundet.« Nordiske Fortidsminder III. Bind, 2. Hefte. København.
1941 *Land Occupation in Denmark's Stone Age. A Pollen Analytical Study of the Influence of Farmer Culture on the Vegetational Development*. Danmarks Geologiske Undersøgelse, II. Række, Nr. 66. Copenhagen.
1949 *The Influence of Prehistoric Man on Vegetation*. Danmarks Geologiske Undersøgelse, IV. Række, Bind 3, Nr. 6. Copenhagen.
1960 *Problems of The Early Post Glacial Forest Development in Denmark*. D. G. U. IV. Række, Bd. 4, Nr. 3. Geol. Survey of Denmark, IV. Series, Vol. 4, No. 3. Copenhagen.
1969 Retrogressive development of a forest ecosystem demonstrated by pollen diagrams from fossil moor. *Oikos Suppl.* 12. Copenhagen.
1973 *The Development of Denmark's Nature since the Last Glacial*. D. G. U. V. Række, Nr. 7-C/Geol. Survey of Denmark, IV. Series, No. 7-C. Copenhagen.
- Jacobsen, B.
1973 *Skovens betydning for landbrugets udvikling i Danmark indtil ca. 1300*. (The Influence of the Forest on the Agricultural Development in Denmark until about 1300 S. D.). Det forstlige Forsøgsvæsen i Danmark, beretning nr. 271, bind XXXIII, h. 4. København.
- Jahnkuhn, H.
1976 *Archaeologie und Geschichte I*. (Siedlungsarchaeologie). Berlin.
- Jensen, C. A.; Møller, J. S.
1939 *Danske Kulturhistoriske Museer*. Kortfattet Oversigt udgivet af Dansk Kulturhistorisk Museumsforening. København.
- Jensen, J.
1966 Bernsteinfunde und Bernsteinhandel der jüngeren Bronzezeit Dänemarks. *Acta Archaeologica XXXVI*. Copenhagen.
1967 Voldtoftefundet. Bopladsproblemer i yngre bronzealder i Danmark. (Voldtofte and the late bronze age settlement archaeology in Denmark). *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. København.
- Jessen, K.
1929 Lagtagelser over Plantevæksten i Omegnen. In Th. Thomsen: »Egekistefundet fra Egtved.« Nordiske Fortidsminder III. Bind, 4. Hefte. København.
- Jessen, K.
1934 Archaeological Dating of the History of North Jutlands Vegetation. *Acta Archaeologica V*. Copenhagen.
- 1945 The environment and dating of the Vebstrup plough. *Acta Archaeologica XVI*. Copenhagen.
- Jonassen, H.
1948 Vegetationens historie. In Th. Mathiassen: »Studier i Vestjyllands Oldtidsbebyggelse.« Nationalmuseets Skrifter. Arkæologisk-Historisk Række II. København.
1950 *Recent pollen sedimentation and Jutland heath diagrams*. Res Botanicae Danicae, Bind 13, Nr. 7. Copenhagen.
- Jørgensen, S.
1956 Grauballemandens findested. (The Finding Place of Grauballe Man). *Kuml*. Århus.
- Kristiansen, K.
1974 En kildekritisk analyse af depotfund fra Danmarks yngre bronzealder (periode IV-V). Et bidrag til den arkæologiske kildekritik. (A Sourcecritical Analysis of Hoards from Late Danish Bronze Age (Periode IV-V). A Contribution to Archaeological Source-criticism). *Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. København.
1977 The Consumption of Wealth in Bronze Age Denmark. A study in the Dynamic of Economic Processes in Tribal Societies. In K. Kristiansen og C. Paludan-Müller (eds.) »New Directions In Scandinavian Archaeology. Copenhagen.
- la Cour, V.
1927 *Sjællands ældste Bygder*. København.
- Lange, E.
1971 *Botanische Beiträge zur mitteleuropäischen Siedlungsgeschichte*. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 27. Berlin.
- Lindquist, S.-O.
1968 *Det föhistoriska kulturlandskapet i östra Östergötland*. (mit deutscher zusammenfassung). Studies in Northern European Archaeology 2. Stockholm.
1974 The Development of the Agrarian Landscape on Gotland during the Early Iron Age. *Norwegian Archaeological Review*. Bergen-Oslo.
- Mathiassen, T.
1948 *Studier over Vestjyllands Oldtidsbebyggelse*. (Studies of the Prehistoric Settlement of West Jutland). Nationalmuseets Skrifter. Arkæologisk-historisk Række II. København.
1959 *Nordvestsjælland Oldtidsbebyggelse*. (The Prehistoric Settlement of Northwestern Zealand). Nationalmuseets Skrifter. Arkæologisk-historisk Række VII. København.
- Mikkelsen, V. M.
1943 *Bidrag til Lille Vildmoses Stratigrafi og Vegetationshistorie* (with an english summary). Meddelelser fra Dansk Geologisk Forening. Bind 10, Hefte 3. København.
1949 *Præstø Fjord. The development of the post-glacial vegetation and a contribution to the history of the Baltic Sea*. Res Botanicae. Bind 13, no. 5. Copenhagen.
1952 Pollenanalytiske undersøgelser ved Bolle. Et bidrag til vegetationshistorien i subatlantisk tid (with an english summary). In Steensberg (ed.):

- »Bondehuse og Vandmøller i Danmark gennem 2000 År.« København.
- Montelius, O.
1885 *Om tidsbestämning inom bronsåldern med särskilt afseende på Skandinavien*. K. V. H. A. A. Handl. 30. Ny följd 10. Stockholm.
- 1906 *Kulturgeschichte Schwedens*. Leipzig.
- Müller, S.
1897 *Vor Oldtid*. København.
- 1898a *Nordische Althertumskunde*. Strassburg.
- 1898b De jydsk Enkeltgrave fra Stenalderen. *Årbøger for nordisk Oldkyndighed*. København.
- 1904 Vei og Bygd i Sten- og Bronzealderen. *Årbøger for nordisk Oldkyndighed*. København.
- 1911 Vendsysselstudier. *Årbøger for nordisk Oldkyndighed*. København.
- 1914 Sønderjyllands Bronzealder. *Årbøger for nordisk Oldkyndighed*. København.
- 1914–19 L'age du bronze en Slesvig. *Memoires de la Societe Royale des Antiquaries de Nord. Nouvelle Serie*.
- Müller-Wille, M.
1965 *Eisenzeitliche Fluren in den Festländischen Nordseegebieten*. Siedlung und Landschaft in Westfalen 5. Münster.
- Nielsen, J. L.
1975 Aspekter af det førromerske våbengravsmiljø i Jylland. *Hikuin* 2. Festskrift til Oscar Marseen. Århus.
- Overgård, N.
1932 *Vestbylunds Oldtidsbebyggelse*. Jyske Samlinger 5. Rk. I. Århus
- Randsborg, K.
1973–74 *Befolkning og social variation i ældre bronzealders Danmark*. (Population and social variation in Early Bronze Age Denmark). *Kuml*. Århus.
- 1974 *Social Stratification in Early Bronze Age Denmark: a Study in the Regulation of Cultural Systems*. *Prähistorische Zeitschrift* 49. Band, Berlin-New York.
- Sarauw, G. F. L.
1898 *Lyngheden i Oldtiden*. Iagttagelser fra Gravhøje. *Årbøger for nordisk Oldkyndighed*. København.
- Tauber, H.
1972 *Radiocarbon chronology of the Danish Mesolithic and Neolithic*. *Antiquity* XLVI.
- Thompson, E. A.
1965 *The Early Germans*. Oxford.
- Thomsen, C. J.
1836 *Kortfattet Udsigt over Mindesmærker og Oldsager fra Nordens Fortid*. i *Ledetråd til Nordisk Oldkyndighed*. Kjøbenhavn.
- 1837 *Kurzgefaste Übersicht über Denkmaler und Alterthümer aus der Vorzeit Nordens*. In: *Leitfaden zur nordischen Alterthumskunde*. Kopenhagen.
- TRAP Danmark.
1920–30 Bind I–X, redigeret af H. Weitmeyer, G. Knudsen m.fl. København.
- Troels-Smith, J.
1942 *Geologisk Datering af Dyrholm-Fundet (mit deutscher Zusammenfassung)*. In Th. Mathiasen, M. Degerbøl og J. Troels-Smith: »*Dyrholmen. En Stenalderboplads på Djursland*.« Det Kgl. danske Videnskabernes Selskab. Ark.-Kunsthistoriske Skr., Bind I, Nr. 1. København.
- 1953 *Ertebøllekultur-Bondekultur. Resultater af de sidste 10 års undersøgelser i Aamosen*. (Ertebølle Culture-Farmer Culture. Results of the Past ten Years of Excavations in Asmosen Bog, West Zealand). *Årbøger for nordisk Oldkyndighed*. København.
- 1960 *Ivy, Misteltoe and Elm, Climate Indicators-Fodder Plants. A Contribution to the Interpretation of the Pollen Zone Border VII–VIII*. D. G. U. IV. Rk. BD. 4, Nr. 4/Geol. Survey of Denmark, IV. Series, Vol. 4, No. 4.
- 1961 *Probleme in Zusammenhang mit Europas ältester Bauernkultur in naturwissenschaftlicher Beleuchtung*. *Bericht über den V. Internationale Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg 1958*.
- van der Waals, J. D.
1964 *Prehistoric Disc Wheels in the Netherlands*. *Palaeohistoria*. Vol. X. Groningen.
- Welinder, S.
1975 *Kulturlandskabet i Mälaronrådet*. University of Lund. Dep. of Quarternary Geology. Report 6.
- Worsaae, J. J. A.
1877 *Om Bevaringen af de fædrelandske Oldsager og Mindesmærker i Danmark*. *Årbøger for nordisk Oldkyndighed*.
- 1872–77 *Le Conservation des Antiquites et des Monument Nationaux en Danemark*. *Memoires de la Societe Royale des Antiquaires du Nord. Nouvelle Serie*.
- Voss, O.
1962 *Jernudvinding i Danmark i forhistorisk tid*. (Prehistoric Iron Smelting in Denmark). *Kuml*.

Illustrationerne er udført af Svend Kaae (fig. 1–3 og 8–12) og Elsebeth Monille (fig. 4–7), Moesgaard.

Bebyggelse, social struktur og politisk organisation i Østdanmarks ældre og yngre romertid

Af Lotte Hedeager

Indledning¹

I ældre romersk jernalder kastes for første gang et svagt historisk lys over Nordeuropas forhistorie, især gennem Caesars og Tacitus' beretninger om germanerne. Skønt perspektivet er klart politisk og beskrivelserne generaliserende, har de dog i hænderne på kritisk analyserende historikere tjent som udgangspunkt for interessante tolkninger af germanernes sociale og politiske system (eks. Wenskus 1961). Nogle historikere har endvidere fremhævet, at der kan spores en udvikling fra et slægtskabsorganiseret stammesamfund (på Caesars tid) henimod et mere stratificeret system (på Tacitus' tid), baseret på en militær elites institutionaliserede magt, frigjort fra slægtskabsbånd (eks. Thompson 1965). Arkæologerne, på deres side, har haft to hovedformål: at »identificere« de forskellige stammer, der er nævnt hos Caesar og Tacitus, afspejlet i udbredelsen af specielle materielle træk, samt at »identificere« konge, adel og kriger i gravfundene. Ved at acceptere denne historiske ramme som udgangspunkt for analyser og forklaringer, har arkæologerne udelukket sig fra at nå frem til et mere differentieret og detaljeret billede af det germanske samfund (for en kritik Gebühr 1974), dog med få

nævneværdige undtagelser (eks. Hachmann 1956, Gebühr 1970 og 1976). Hensigten med denne artikel er derfor at præsentere en analyse af den sociale og politiske udvikling inden for et lokalt germansk område, udelukkende baseret på arkæologiske undersøgelser.

Materialets repræsentativitet. Bebyggelse.

Det vigtigste arkæologiske kildemateriale fra romertid i Østdanmark udgøres af gravfundene, idet andre fundgrupper, herunder bopladserne, kun sporadisk giver sig til kende. De følgende analyser vil derfor blive foretaget på dette materiale. Først er det imidlertid nødvendigt at undersøge denne fundgruppes geografiske og numeriske repræsentativitet, det vil sige²:

1. Afspejler gravenes udbredelsesbillede den oprindelige udbredelse, eller har f.eks. nutidige erhvervsøkonomiske og museale faktorer haft afgørende indflydelse på det billede, der i dag tegner sig?

---

1. En udbygget version af denne artikel bliver, tillige med et katalog over de østdanske romertidsgrave, publiceret i *Prähistorische Zeitschrift* 1979, 1. Artiklen er led i en større anlagt undersøgelse af de sociale, politiske og økonomiske forhold af de germanske samfund i Nordeuropa. En anden del af dette arbejde, der behandler den romersk-germanske handel, er publiceret særskilt (Hedeager 1977).

For praktisk vejledning i arbejdets indledende fase takkes Klavs Randsborg. En særlig tak skal rettes til Kristian Kristensen for konstruktiv og inspirerende kritik under arbejdet med artiklen.

Alle tegninger er udført af Jens H. Jønsson. Fig. 17 er venligst stillet til rådighed af Helge Nielsen, Køge Museum. Artiklen blev afsluttet og privat distribueret 1976.

2. Principperne i dette kapitel er efter Kristiansen (1974).

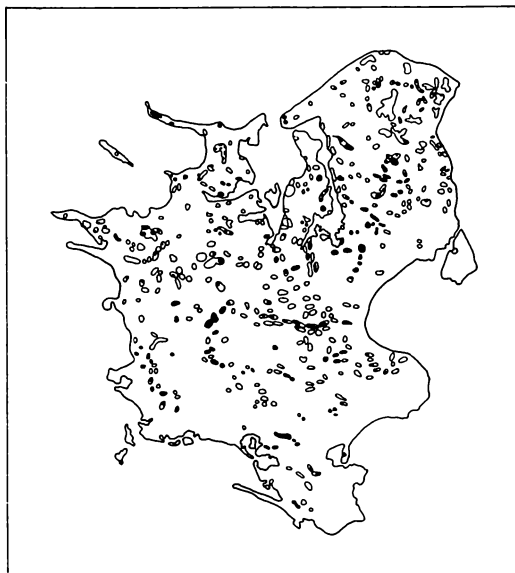

Fig. 3 Udbredelsen af grusforekomster og grusudnyttelse (sort) på Sjælland.

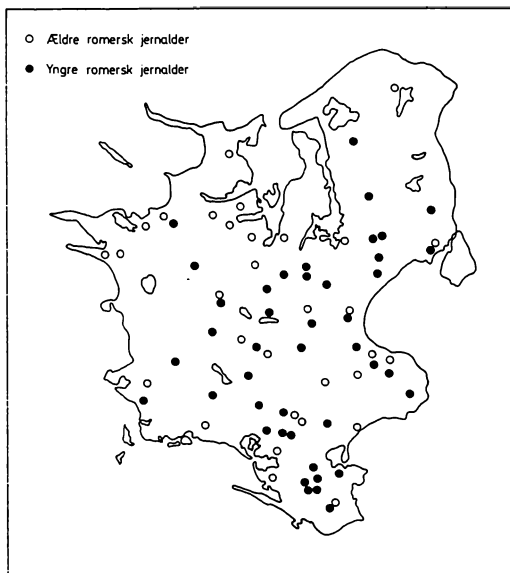

Fig. 4 Udbredelsen af gravlokaliteter i grus.

fundgruppens udbredelse var knyttet til grusgravning, hvor man når ned i sådanne dybder.

Ved sammenligning mellem funddybder for de grusfundne grave og de øvrige grave (fig. 5) fremgår det, at kurveforløbet i begge tilfælde er to-puklet og ret identisk. De dybestliggende grave er lige velrepræsenterede (over 1,5 m findes 13 af hver slags). Denne registrering viser, at muligheden for at finde de dybestliggende grave ikke entydigt er forbundet med grusgravning, men tillige med andre erhvervsøkonomiske aspekter. Heriblandt kan især mergelgravning fremhæves som en hyppigt forekommende faktor, men også andre former for jordarbejde som f.eks. dræning kan give de dybtliggende fund.⁴

Herved ledes vi over i de mere almene faktorer, der kan have forrykket udbredelseskortenes repræsentativitet:

Landbruget. Har dets udnyttelsesmønstre på Sjælland været ens overalt, eller har f.eks. visse jordforbedrende aktiviteter været kraftigere i een region end i en an-

den? Som økologisk område må Sjælland betragtes som ensartet og med samme behov og mulighed for jordforbedring. Mergling såvel som dræning har været almen praksis over hele øen, men også forrige århundredes ekspansion af lokale anlægsarbejder i form af f.eks. veje, gårde, jernbaner med udnyttelse af lokale grusforekomster har fundet sted. Denne faktor er således i det store og hele geografisk konstant og forrykker ikke udbredelsesbilledet for gruppen af fund, der ikke er fremkommet ved grusgravning.

En tredje faktor, der på det geografiske plan kan have påvirket det registrerede gravmateriales repræsentativitet, er museumsvæsenet. Imidlertid er samtlige fund, der anvendes ved de følgende analyser, registreret på Nationalmuseet i København, der fungerer som landets hovedmuseum. Endvidere har lokalmuseerne på Sjælland intet steds nogle nævneværdige fund af romertidsgrave. Materialet i København må derfor betragtes som repræsentativt.

4. Diagrammerne viser endvidere, at dybe fund giver sig til kende (i form af »to-pukling«) hvis de udgør en større gruppe. Til sammenligning Kristiansen 1974 fig. 9.

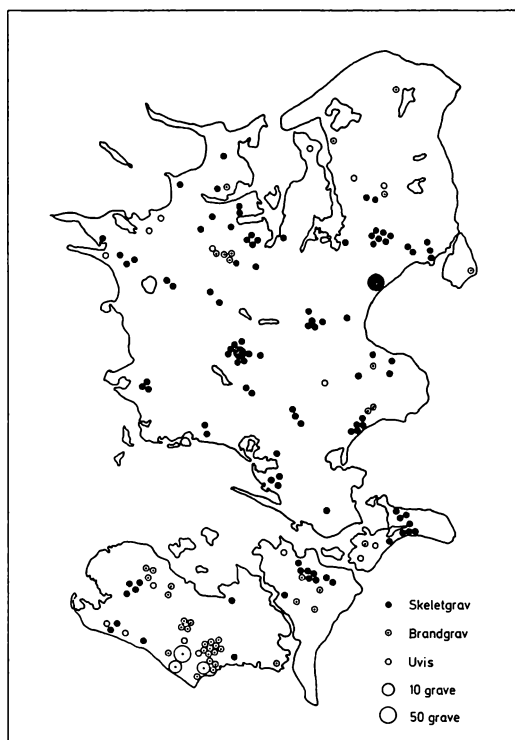

Fig. 1 Udbredelsen af grave fra ældre romertid.

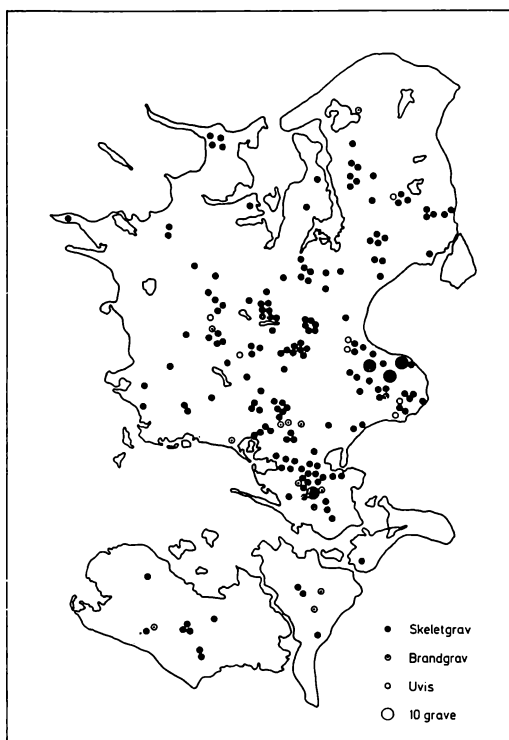

Fig. 2 Udbredelsen af grave fra yngre romertid.

2. Vil fremtidige fund kunne forrykke eller ændre grundlaget for analyserne – eller er den nuværende mængde repræsentativ?

Fig. 1 og 2 over udbredelsen af grave fra henholdsvis ældte og yngre romertid viser en uensartet geografisk spredning med klare koncentrationer. Det må derfor undersøges, i hvilket omfang disse regionale forskelle skyldes forskellige erhvervsaktiviteter.

En betragtelig del af romertidens grave er fundet i forbindelse med grusgravning. Spørgsmålet er nu, om koncentrationer af grave i visse områder kan henføres til mere intensiv grustagning.

Fig. 3 viser grusforekomster på Sjælland og deres udnyttelse³. Umiddelbart falder grusforekomster og gravkoncentrationer ikke sammen. På fig. 4 er dernæst angivet gravlokaliteter fra de to perioder, der er fundet i forbindelse med grus. Det ses, at udbredelsen er tilfældig, idet den hverken følger de regionale klumpninger af grave eller de områder på Sjælland, der er kraftigst udnyttet til grustagning.

Vi må derfor konkludere, at skønt grusgravning har spillet en rolle for opdagelsen af en del af gravene, har den ikke været udslagsgivende for udbredelsesbilledet. En del af de rige skeletgrave fra romertiden er fundet i dybder over 1,5 m. Det kunne derfor tænkes, at specielt denne

3. Kortet er udtegnet efter DGU's kort i målestok 1:40.000 og 1:20.000. Udnyttelsesgraden er overført efter kort i målestok 1:100.000.

Grusforekomsternes størrelse er derfor ikke i det rette størrelsesmæssige forhold til Sjællandskortet, ligesom den geografiske placering ikke har kunnet blive ganske nøje.

For hjælp i forbindelse med fremskaffelsen af dette kort takkes Bent Søndergaard, DGU.

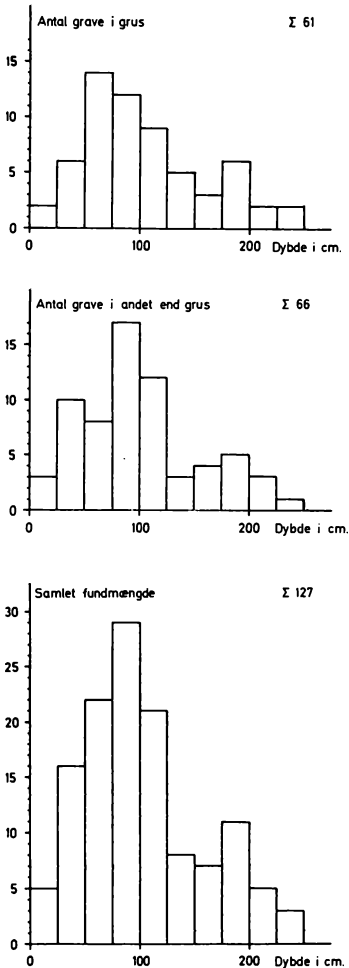

Fig. 5 Skeletgravenes funddybde (ældre og yngre romertid).

Konklusionen på analyserne over gravenes geografiske fordeling må foreløbig blive den, at udbredelsesbilledet ikke synes at være påvirket af særlige erhvervsaktiviteter eller af museale forhold.

Det andet hovedspørgsmål: Vil fremtidige fund i nævneværdig grad kunne ændre eller forrykke det numeriske grundlag for det foreliggende arbejde? – kan bedst belyses gennem en registrering af fundfrekvensen siden 1805 (fig. 6).⁵ Kurveforløbet

for grave fundet i grus og grave fundet på anden vis er stort set ens, og de kan således betragtes sammenfattende. Følgende iagttagelser kan gøres: For det første sker der en brat stigning i antallet af registrerede fund fra omkring 1845. For det andet er fordelingen to-puklet (1870'erne og 80'erne samt fra midten af 1920'erne til midten af 40'erne), og for det tredje falder registreringerne brat efter 1955 for stort set at ophøre efter 1965.

Spørgsmålet rejser sig nu, i hvilket omfang dette kurveforløb viser en arkæologisk fundgruppes opdagelse, udnyttelse og udtømmning. For at få svar herpå, må de faktorer, der er bestemmende for fundenes fremkomst og registrering, undersøges i samme tidsrum for at fastslå, om de har været konstante i hele perioden, eller om de eventuelt har svinget i takt med kurveforløbene.

Det stærkt stigende antal fund fra 1850'erne og frem kan have flere årsager. En væsentlig faktor er landboreformene. Herved blev det muligt at inddrage nye arealer til dyrkning, en mere intensiv udnyttelse af landbrugsjorden kom i gang, og jordforbedring i form af mergling og dræning tog fart i slutningen af århundredet, hvor også antallet af private såvel som offentlige anlægsarbejder øges. På de to histogrammer fig. 6 synes denne tendens at afspejles, idet gruslokaliteterne »topper« lidt senere (omkring 1880'erne) end grave, der er fundet på anden måde (begynder i 1850'erne, men toppe ligeledes i 80'erne). Det sidstnævnte frekvensdiagram afspejler snarere den forudgående mere intensive udnyttelse og udvidelse af landbrugsarealerne.

De nævnte erhvervsøkonomiske faktorer er næppe alene i stand til at forklare den pludselige tilvækst af romertidsgrave i Nationalmuseets samling. Arkæologiens ekspansion videnskabeligt, musealt og folkeligt spiller også en rolle. Påbegyndelsen af reelle arkæologiske undersøgelser, samt de

5. Fundår sættes lig registreringsår. For de fleste gravfund falder disse to årstal sammen. Kun privatsamlingerne afviger, og de lades derfor ude af betragtning.

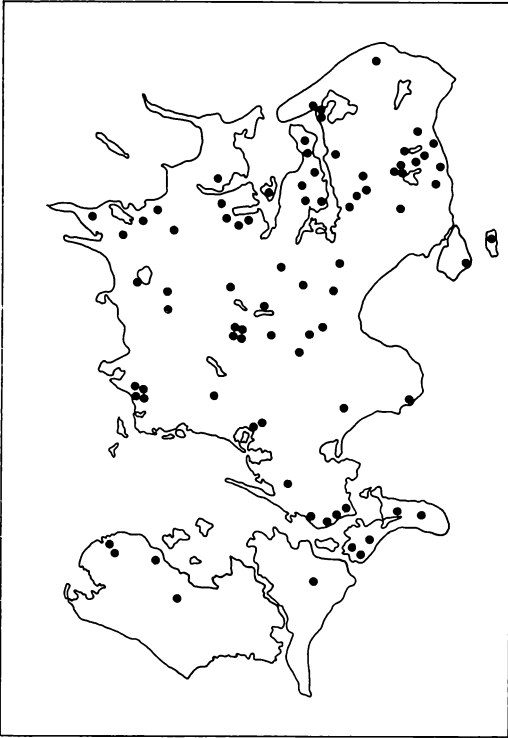

Fig. 7 Udbredelsen af ildsten.

lige ildsten er løsfund, tilfældigt tabt, tilfældigt fundet. Deres udbredelse indikerer derfor, at der i de pågældende områder har været mennesker. En sammenligning mellem dette kort og kortet over yngre romertidsgrave (fig. 2) viser to forskellige fordelinger, og koncentrationen af grave på Sydøstsjælland afspejles ikke i forekomsten af ildsten.

Vi må derfor konkludere, at gravenes udbredelse hverken afspejler bebyggelsen eller befolkningen repræsentativt, men snarere er betinget af sociale, økonomiske og politiske faktorer, som vi herefter vil gå over til at undersøge.

Den sociale struktur

Alle grave afspejler en ensartet skik med nedlægning af forskellige former for personligt udstyr, herunder romerske importvarer. Det kan derfor antages, at variatio-

nen i gravenes udstyr afspejler socialt og økonomisk betingede forskelle i evnen til at nedlægge gravgods. En kvantitativ analyse heraf vil derfor være første led i en bestemmelse af den sociale struktur. I den forbindelse anvendes AOT (forkortelse af antal oldsags-typer) som et mål for antallet af forskellige oldsagstyper i hver grav. Det vil sige, at der ikke regnes med det totale antal genstande i en grav, idet f.eks. 1 benkam og 3 guldringe tæller lige meget (1 AOT). Denne målemetode anvendes, fordi materialet er meget heterogent, og metoden tilstræber en form for objektivitet, der ikke er til stede ved et værdiladet pointsystem, hvor »værdifulde« genstande i sig selv kan definere en grav som »rig«.

Anvendes dette simple kvantificeringsmål nu på gravmaterialet fra henholdsvis ældre og yngre romertid i Østdanmark, fremkommer histogrammerne fig. 8 og 9. Heraf fremgår det, at grave med høj AOT-værdi tillige hyppigst er repræsenteret som importgrave, ligesom hyppigheden er faldende med faldende AOT-værdier. Hvis fordelingen af romersk import i gravene var tilfældig, måtte man vente et distributionsbillede, der fulgte AOT-kurvens form, således at der var flere grave med import ved de laveste AOT-værdier.

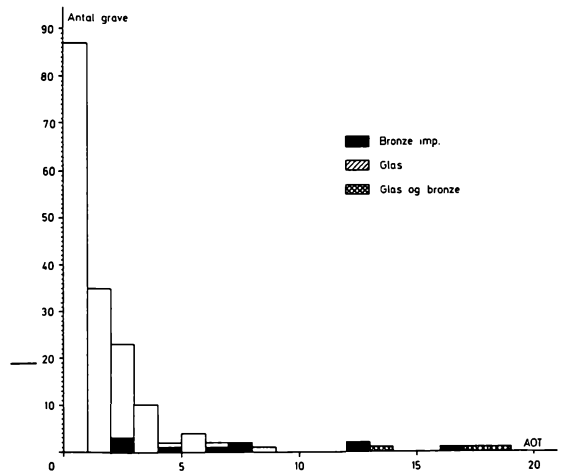

Fig. 8 Histogram over sluttede graves AOT-værdi i ældre romertid. I alt: 177 grave, heraf 90 med mere end 1 AOT.

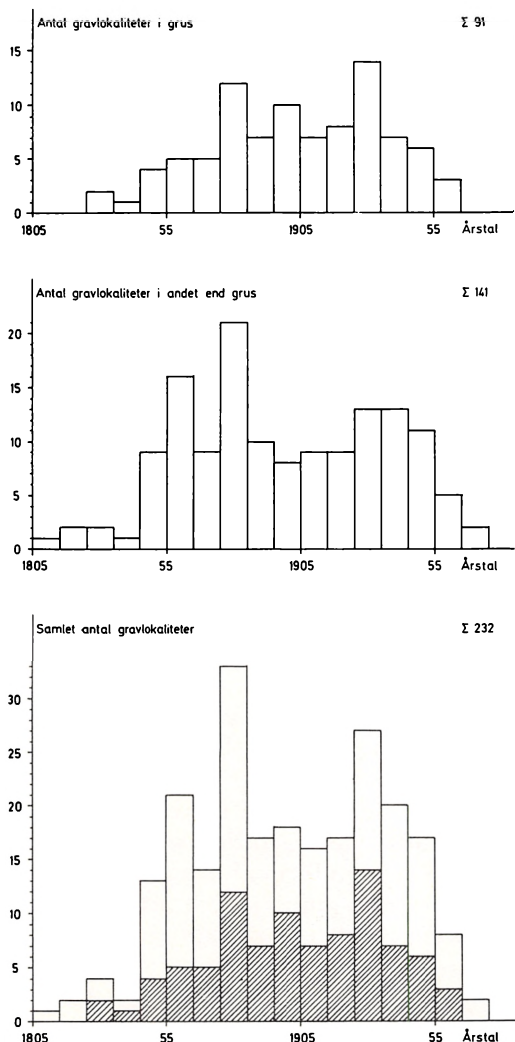

Fig. 6 Gravlokaliteternes registreringsår (ældre og yngre romertid).

første sogneberegninger, satte dog først ind i slutningen af århundredet, da kurven topper. Disse museale aktiviteter kan derfor næppe være den egentlige årsag til fundfrekvensens tiltagen, men har naturligvis haft betydning senere. Indtil slutningen af 1800-tallet må Nationalmuseet og dermed

museumsvæsenet imidlertid betragtes som en passiv faktor, der registrerede og bevarede fund, hvis fremkomst primært var et resultat af landets erhvervsøkonomiske udvikling. Det er dog næppe tilfældigt at museale aktiviteter for alvor påbegyndes på et tidspunkt, hvor såvel den erhvervsøkonomiske udvikling som fundfrekvensen når et maksimum. 1920'ernes og 30'ernes »fundpukkel« lader sig næppe forklare ud fra en intensivering af Nationalmuseets arbejde, men må snarest henføres til andre forhold. En forklarende faktor kan være de mange offentlige beskæftigelsesarbejder, der blev startet under 20'ernes og 30'ernes økonomiske depression.

Som nævnt falder kuven brat efter 1955, og antallet af nyregistrerede fund efter 1965 er ubetydeligt. Den stærke mekanisering, såvel inden for landbrugssektoren som inden for entreprenør- og anlægssektoren, er uden tvivl en væsentlig årsag dertil – et forhold, der ikke vil ændres i fremtiden. Når man imidlertid tager museumsvæsenets udbygning og arkæologiens »folkelighed« i betragtning, så forekommer fundnedgangen for radikal til udelukkende at kunne forklares som mekaniseringens værk. Der er antagelig gjort så effektivt indhug i antallet af romertidsgrave siden 1805, at der kun er en mindre mængde tilbage i dag.⁶ Den foreliggende kortfattede kildekritiske gennemgang lader formode, at materialet, som det fremtræder i dag, er geografisk såvel som numerisk repræsentativt.⁷ Det vil sige, at de regionale fundkoncentrationer på udbredelseskortene (fig. 1 og 2) primært er betinget af historiske faktorer. Spørgsmålet er da hvilke? Afspejler gravene således den egentlige bebyggelse?

Fig. 7 viser udbredelsen af ildsten fra yngre romertid/ældre germanertid.⁸ Samt-

6. Her må det også tages i betragtning, at der er gjort fund før 1805. Fundfrekvensens nære sammenhæng med den erhvervsøkonomiske udvikling tyder ikke på, at det har været særlig mange.

7. Dybderegistreringerne er udelukkende foretaget på skeletgrave, som problematikken traditionelt har drejet sig om.

8. Samtlige ildsten er registreret på Nationalmuseet i København og kan derfor næppe betragtes som repræsentative for Lolland-Falster. Men da grave fra yngre romertid er meget sparsomt repræsenterede i dette område, er en udbredelse på Sjælland dækkende for den anførte problematik.

Dette er ikke tilfældet. Vi kan således konkludere, at histogrammerne illustrerer en reel differentiering. For imidlertid at nå frem til en mere præcis bestemmelse heraf, foretages en analyse af forholdet mellem det totale antal luksusgenstande og de tilsvarende AOT-værdier, der grafisk er afbildet fig. 10 og 11.

Det fremgår, at grave, der har høj AOT-værdi, samtidig har et stort antal luksusgenstande, hvorimod grave med lavere AOT-værdi har en tilsvarende mindre mængde af de samme genstande. Når en grav i den yderste ende af skalaen f.eks. indeholder guldringe og bronzeimport, vil den indeholde flere stykker end en grav, der har lavere AOT-værdi. Meget af nogle ting betyder tilsvarende meget af andre ting (luksusting). Benkamme og andre almindelige brugsgenstande følger imidlertid ikke dette mønster, men findes kun i et enkelt eksemplar i hver grav, uanset dens rigdom. Fig. 10 og 11 kan således opfattes som et reelt udtryk for en rigdom, der er kvantitativ snarere end kvalitativ (i så fald ville eet eksemplar af den samme ting være tilstrækkelig).⁹ Mængden af luksusgenstande er endvidere ligefrem proportional med AOT-værdierne – også selv om importen tages ud, hvilket viser et samfund, hvor lokal velstand var en vigtig forudsætning for erhvervelsen af kostbare romerske handelsvarer.

Der kan imidlertid også iagttages betydelige forskelle i importmængden og dens fordeling på fig. 8 og 9. I ældre romertid ses den at være koncentreret i et forholds-

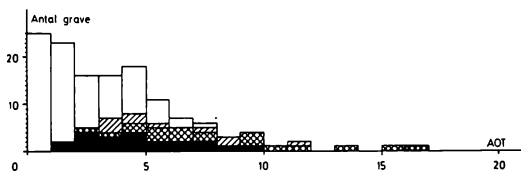

Fig. 9 Histogram over sluttede graves AOT-værdi i yngre romertid. I alt: 135 grave, heraf 110 med mere end 1 AOT.

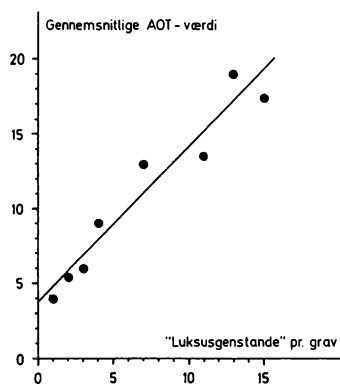

Fig. 10 Korrelationsdiagram der viser forholdet mellem AOT-værdi og det totale antal »luksusgenstande« (romersk import, sølv og guld) pr. grav i ældre romertid.

vis lille segment af samfundets top. F.eks. ligger 75 % i grave med mere end 9 AOT, resten »synker« ned. I yngre romertid markerer en større gruppe sig derimod med import i gravene, ligesom mængden er steget betydelig. Her ligger 35 % i grave med mere end 9 AOT, resten »synker« ned. Hvis vi skal vinde yderligere indsigt i disse forandringer, er det nødvendigt at undersøge, hvorledes importen er blevet fordelt og hvilken kontrol denne fordeling var underlagt. Det er med andre ord den

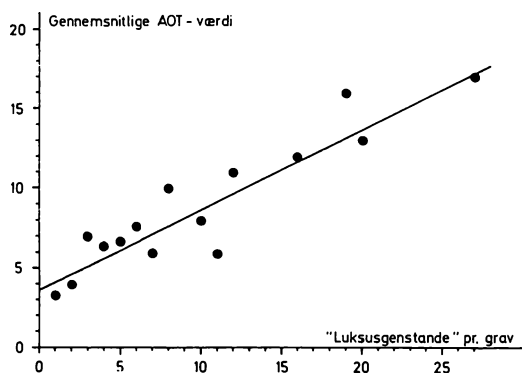

Fig. 11 Korrelationsdiagram der viser forholdet mellem AOT-værdi og det totale antal »luksusgenstande« (romersk import, sølv og guld) pr. grav i yngre romertid.

9. Spillebrikker danner en undtagelse, idet de kun findes i de rige mandsgrave.

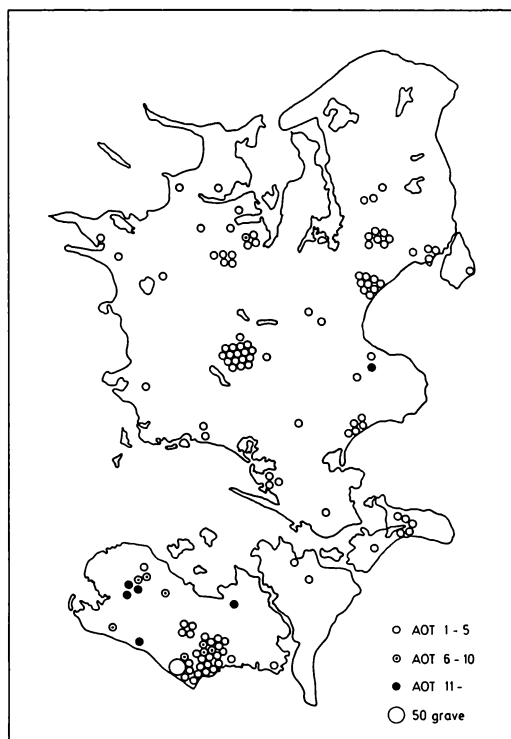

Fig. 12 Udbredelsen af sluttede grave fra ældre romertid.

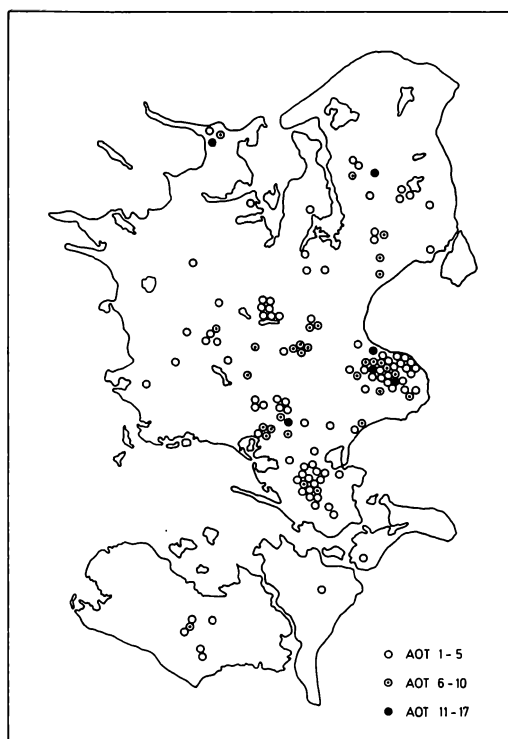

Fig. 13 Udbredelsen af sluttede grave fra yngre romertid.

politiske organisation vi nu vil vende opmærksomheden imod, i første række gennem en analyse af gravenes og importens geografiske fordeling.

Den politiske organisation

Fig. 12 og 13 angiver udbredelsen af sluttede grave fra ældre romertid og yngre romertid, inddelt i 3 AOT-kategorier, der er markeret på kortene med forskellig signatur. I ældre romertid ligger de fleste og rigeste grave på Lolland. På Sjælland er gravfundene spredte og gennemgående ret fattige. Distributionsbilledet af den romerske import på fig. 14 fremhæver endnu tydeligere Lollands dominans i forhold til Sjælland, og Sjællands karakteristiske mangel på import i forhold til antallet

af grave. I yngre romertid er gravene næsten forsvundet fra Lolland, hvorimod en kraftig koncentration af rige grave kan erkendes på den sydøstlige del af Sjælland, især Stevns. Kortet fig. 15 over importens geografiske fordeling understreger yderligere denne centrering af rigdom på Sydøstsjælland. Det bemærkes imidlertid også, at gravenes og importens fordeling strukturerer sig efter et ganske bestemt princip. De rigeste grave med den største importmængde finder vi koncentreret på Stevns. Derefter følger et fundtomt bælte på en snes kilometer i hvis periferi 4 koncentrationer ligger i en halvcirkel med gennemsnitlig lavere AOT-værdier og mindre import. Uden for disse koncentrationer findes der kun få og spredte grave med import.¹⁰

Vi kan således med Stevns som centrum

10. De rige fund fra Himlingøje (Bjæverskov herred, Præstø amt) der indleveredes til Nationalmuseet i 1829, men uden sikre fundoplysninger, understreger yderligere Stevns-centrets position.

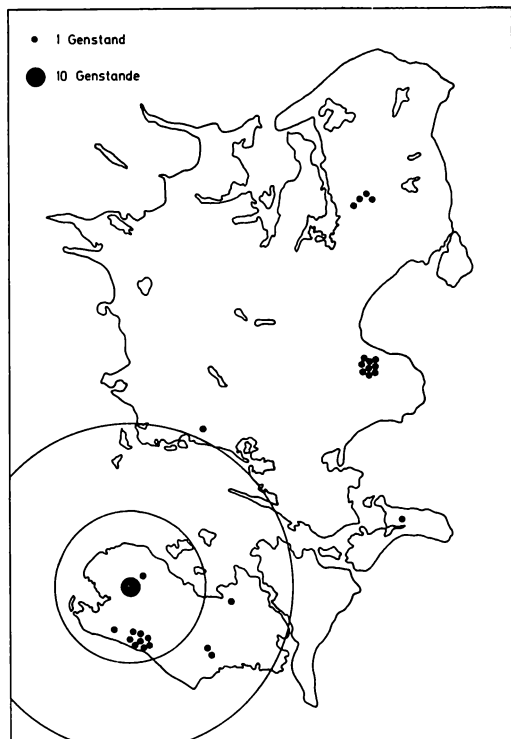

Fig. 14 Udbredelsen af romersk import (bronze, glas og søluskåle) fra sluttede grave, ældre romertid. Cirklerne angiver område I, II, og III.

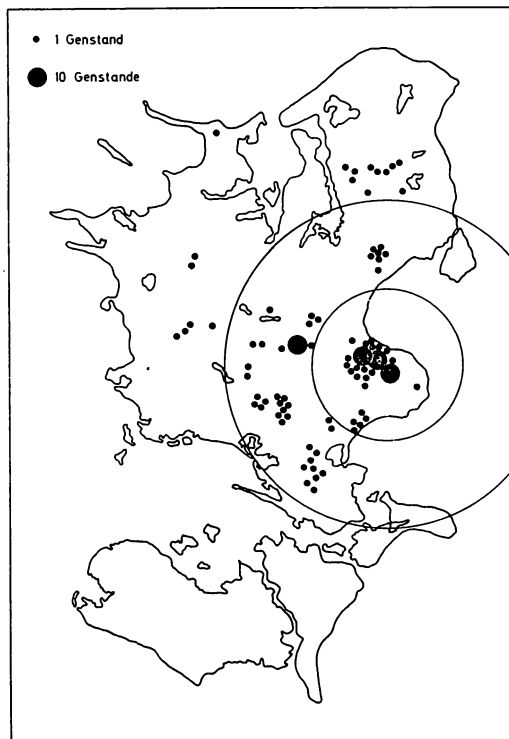

Fig. 15 Udbredelsen af romersk import (bronze, glas og søluskåle) fra sluttede grave, yngre romertid. Cirklerne angiver område I, II og III.

indtegne 2 koncentriske cirkler (fig. 15), hvorved Østdanmark inddeles i 3 områder. »Stratifikationsgraden« for de 3 områder er udregnet for at få tilvejebragt en simpel målestok for områdernes sociale differentiering. Den fremkommer ved at dividere antallet af grave med mere end 5 AOT med antallet mellem 2 og 5 AOT.¹¹ De pågældende områders stratifikationsgrad bliver da henholdsvis 0,76 (område I), 0,47 (område II) og 0,30 (område III) (fig. 16). Vi kan således iagttage en faldende startifikation fra område I til område III. Dette forhold er næppe tilfældigt, men kan antages at afspejle område II's og III's politiske underordning af centret på

Stevns. I så fald må det imidlertid forventes, at importen har været kontrolleret og er blevet fordelt vis Stevnscentret og derfor viser samme mønster.

Der er således skabt basis for med rimelighed at opfatte Østdanmark som en politisk enhed i yngre romertid med centrum på Stevns og med afhængige undercentre, der tilsammen udgøres af område II. Det øvrige Østdanmark (område III) mangler tilsvarende centre og kan derfor enten opfattes som liggende uden for den politiske interessesfære, eller som værende helt kontrolleret via undercentre i område II.

Hvorledes denne politiske organisation opstod og blev opretholdt kan ikke besva-

11. Skellet ved 5 AOT er lagt tilfældigt, men andre skillelinier ændrer ikke det fremkomne billede. Grave med 1 AOT er udeladt ved beregningerne på grund af deres tilfældige registreringsmuligheder.

»Stratifikationsgraden« er et praktisk udtryk for, i hvor høj grad det pågældende samfund har markeret social status i gravene. Princippet er efter Randsborg (1974).

res tilfredsstillende før vi har analyseret forholdene i ældre romertid.

Tilsvarende undersøgelser af gravene fra ældre romertid viser ingen korrelation mellem importmængde og stratifikationsgrad, idet centret med rige grave klart skiller sig ud fra område II (det øvrige Lolland-Falster) og område III (Sjælland). Stratifikationsgraden er faldende fra område I til III, men område III har væsentlig mere import (15 stk.) end område II (3 stk.).¹² Importens fordeling i område III er således tilfældig og har ikke været underlagt central politisk kontrol. Det er bemærkelsesværdigt, at een enkelt grav med en del romersk import netop ligger i det område, der i yngre romertid bliver et politisk center. Område I og II kan derimod antagelig opfattes som en mindre politisk enhed, den nære geografiske afstand taget i betragtning. Det store skel i såvel stratifikation som importmængde tyder imidlertid på en anden politisk struktur end i yngre romertid – en struktur, hvor importen ikke spiller samme rolle i den politiske sfære. Under alle omstændigheder kan der ikke gennem det arkæologiske materiale erkendes et klart administrerende center med undercentre på linie med yngre romertid. Den politiske organisation i ældre romertid kan således ikke beskrives ved at overføre cirklerne fra yngre romertid. Dette viser først og fremmest, at der ikke findes en strukturel sammenhæng mellem importens fordeling og den sociale stratifikation. Snarere har der været tale om en række mindre, sideordnede politiske enheder, hvor de rige grave blot viser lokale høvdinges evne til personlig akkumulering. Det store skel mellem rige og fattige grave i ældre romertid afspejler således ikke – som man umiddelbart skulle tro – en mere udviklet samfundsstruktur en yngre romertids mere jævne fordeling af rigdommen. Tværtimod.

Hermed rejses imidlertid et nyt problem. Hvordan skal vi forklare udviklingen

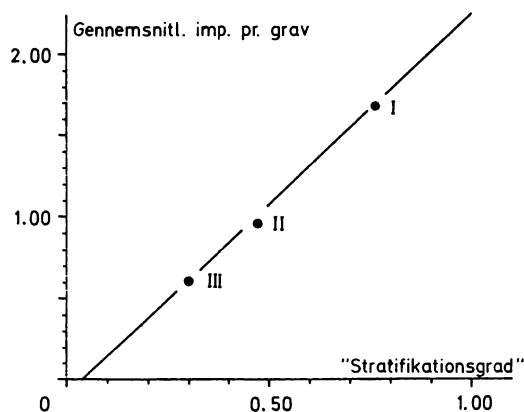

Fig. 16 Forholdet mellem stratifikationsgrad og gennemsnitlig mængde romersk import pr. grav i område I, II og III.

fra ældre romertid til yngre romertid, en udvikling, der tillige afspejles i den gennemsnitlige stratifikationsgrad (ældre romertid 0,20, yngre romertid 0,50) og i den gennemsnitlige importmængde pr. grav (ældre romertid 0,39, yngre romertid 1,10)?

Langdistancehandel og udvikling af centraliseret politisk organisation

Det fremgår, at der eksisterer en nær sammenhæng mellem importens øgning og den politiske udvikling. Men af hvilken art? Gik den lokale politiske udvikling f.eks. forud for imporstrømmens intensivering, eller var den et resultat heraf?

Som nævnt kan der ikke konstateres egentlig politisk centerdannelse i ældre romertid. Vi kan således udelukke den mulighed, at den politiske struktur opstod først. Den må da forklares som led i etableringen af kontrol med tilstrømningen af romersk import. Spørgsmålet bliver da – hvordan?

Skiftet fra Lolland til Stevns er meget gennemgribende – der bliver intet tilbage af den tidligere rigdom. Havde der været

12. Stratifikationsgraden i forhold til importmængden pr. grav er flg.: Område I: 8,00/2,22, Område II: 0,11/0,06, Område III: 0,06/0,46.

tale om fredelig konkurrence uden politisk underlægning, skulle en vis kronologisk overlapning være at forvente, ligesom en fortsat eksistens i mindre målestok af centret på Lolland eller af andre konkurrerende centre. Dette er ikke tilfældet. Vi må således snarest sætte udviklingen af den politiske struktur i yngre romertid i forbindelse med militær kontrol. Følgende billede synes derfor at kunne tegnes: I forbindelse med handelens intensivning opstod konkurrence om kontrollen med denne. Dette udløste en politisk sammenlutning omkring et kerneområde på Stevns og påfølgende militær underlægning af mulige konkurrenter. Gennem underhøvdningene i område II, hvis loyalitet bl.a. sikredes gennem tildeling af luksusgenstande, fastholdtes et politisk og militært greb om handelen.¹³

Dette implicerer imidlertid en organiseret handel af omfattende dimensioner (Hedeager 1977), hvor store økonomiske interesser var involveret – så store, at deres udspring nok må søges i Romerriget. Der har således næppe været tilstrækkelige ressourcer på Sjælland til opretholdelse af denne fjernhandel. Slaver i form af krigsfanger fra de underlagte områder kan dog have indgået, men vi må langt snarere forestille os, at Sjælland har kontrolleret mellemhandel med f.eks. skind og pelsværk fra dele af Norge og Sverige. Dette afspejles tilsyneladende også i gravenes topografi:

De rige gravpladser Valløby, Himlingøje og Varpelev ligger alle langs Tryggevejlede å's nedre løb – i betryggende afstand fra kysten (fig. 17). For en handelsmæssig og militær vurdering er det vigtigt, at åen har været sejlbår – i hvert fald så langt mod syd som til Varpelev. Over åen syd herfor er et større antal vejovergange lokaliseret og

undersøgt (Nielsen 1973).¹⁴ Adskillige er særdeles velbyggede, brolagte veje. Om de primært skal sættes i forbindelse med handel, eller om de snarere må opfattes som en politisk manifestation med en vis militær betydning, skal være usagt. Vigtigt er det imidlertid, at dette imponerende system af veje er anlagt nogenlunde samtidig med Stevns-centrets opståen.

Den skitse, der her er fremlagt, kan yderligere underbygges.

En politisk struktur som den sjællandske i yngre romertid må have været overordentlig sårbar over for et sammenbrud af handelen eller en omlægning af handelsruterne. Og det er tilsyneladende, hvad der sker ved overgangen til ældre germanertid, idet importen forsvinder fra Østdanmark og centret for romersk og senere frankisk import forskydes til Vestskandinavien.

Østdanmark var tilsyneladende ikke i stand til at fastholde sit militære greb om handelen og smuldrede derfor politisk, da ruterne blev omlagt, men næppe uden sværds slag, hvad nogle af de store våbenofferfund fra Fyn og Jylland måske kunne vidne om.

Afslutning

På grundlag af en analyse af de arkæologiske fund fra Østdanmarks ældre og yngre romertid har det været muligt at beskrive og forklare den sociale og politiske udvikling inden for et lokalt germansk område. Perspektivet har været generelt. Fremtidige undersøgelser kan muligvis nuancere billedet, bl.a. ved at trænge dybere til bunds i sociologiske forhold (jf. Gebühr 1976). Men det generelle perspektiv kan

13. Den kendsgerning, at der næsten ingen våbengrave findes tyder på, at våben ikke var personlig ejendom, men kontrolleret af de politiske ledere, der hermed også kontrollerede militæret. De store mængder våbenudstyr man erhvervede efter et sejrrigt slag kunne imidlertid underminere denne kontrol. I forlængelse heraf kan den rituelle destruktion af våben, som de fleste af de store våbenofferfund repræsenterer, opfattes som eksempel på, hvordan man løste dette politisk-militære problem gennem en religiøs forskrift.

14. Iflg. mundtligt referat fra Helge Nielsen er der ikke konstateret vejovergange på strækningen mellem Varpelev og Køge Bugt, hvilket må ses i sammenhæng med, at åen blev besejlet.

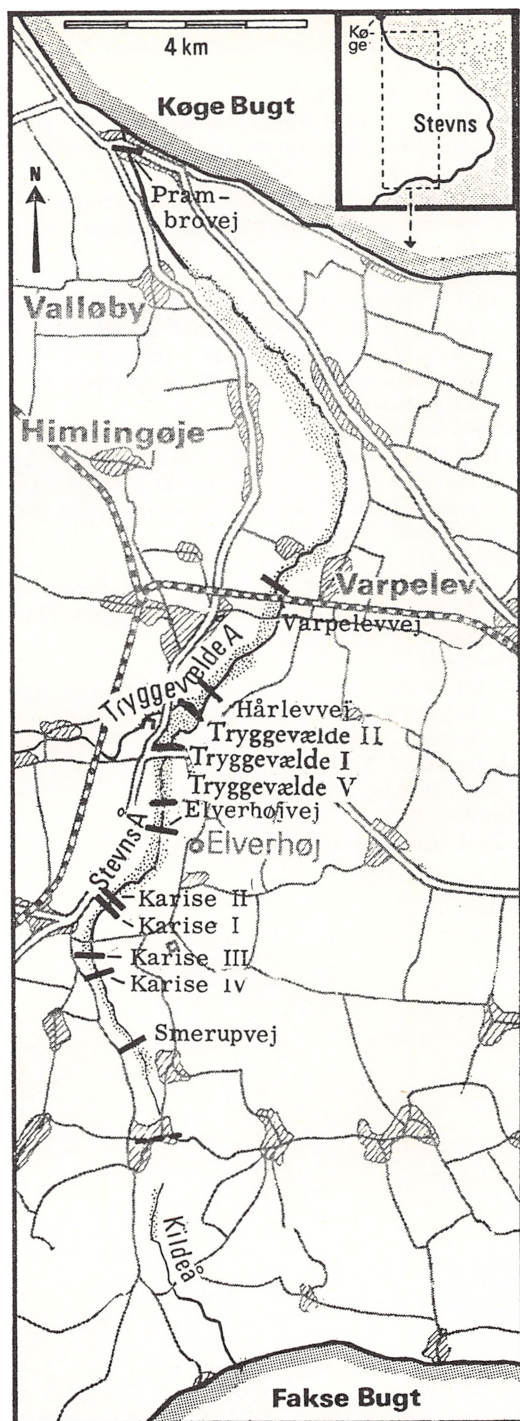

Fig. 17 Kort over vejlokaliteter påvist i engene ved Stevns- og Tryggevælde åer. (efter: Nielsen, 1973. Fig. 1).

også udvides ved at inddrage andre lokale germanske områder. Skal vi til slut forsøge at sammenholde resultaterne fra Østdanmark med en foreløbig analyse af udviklingen i det øvrige Germanien og skitsere et muligt udviklingsforløb, må det blive fgl.: Den romerske import, der trængte ind i Germanien i ældre romertid, bestod af udsøgte kvalitetsvarer, fremstillet i Syditalien. Inden for det germanske område cirkulerede disse mellem ligestillede lokale høvdinge, antagelig som led i interne politiske aftaler, som brudepris osv., men de forblev inden for den sociale top, afspejlet i de såkaldte fyrstegrave af Lübsow-type (Eggers 1949/50) og indgik ikke lokalt i den politiske udveksling. I yngre romertid udvikles en masseproduktion af romerske varer, primært i Gallien. I enkelte germanske områder, især Østdanmark og Thüringen, fremtræder markante koncentrationer. Mellem disse centre er fordelingen spredt og mere tilfældig. På afgørende punkter adskiller dette mønster sig fra ældre romertids og afspejler en ændring i forholdet mellem Romerriget og Germanien, der bedst kan sættes i forbindelse med fjernhandel, i hvis knudepunkter der udvikles en centraliseret politisk organisation, hvor importen indgik som led i etableringen af denne.

Hvilke konsekvenser fik denne udvikling for det øvrige Danmark? I »Danmarks Oldtid« sætter Brøndsted jydernes udvandring til England i forbindelse med en mulig fremtrængen af danere fra øst, en antagelse baseret på en række senere nedskrevne overleveringer (Brøndsted 1966, s. 272). Det ser nu ud til, at kærnen af sandhed i denne myte var den første dannelse af et »kongedømme« eller »stat«, som i nogle generationer forenede Østdanmark. Det vil ligeledes synes rimeligt, om dette østdanske kongedømme havde forsøgt at udstrække sin magt yderligere mod vest, et forsøg, der tilsyneladende ikke lykkedes. Men dette har næppe nogen direkte forbindelse med jydernes og anglernes udvandring til England. Indirekte var imidlertid en ny udvikling sat i gang. En ny

militær og politisk situation var etableret, hvilket i nogle tilfælde kan have stimuleret undertrykte stammer til at udvandre.

Til billedet af romersk jernalder med dens overbefolkning og økologiske problemer, kan vi således føje de politiske og militære centraliseringsprocesser som et nyt aspekt. Hermed har vi samtidig rykket de første forsøg på rigsdannelse ca. 500 år tilbage i tiden. Hvilke konsekvenser det får for vores opfattelse af de senere historisk bevidnede rigsdannelser, og for vores opfattelse af den mellemliggende periode, må fremtidig forskning søge at opklare.

Litteratur

- Brøndsted, J.
1966 *Danmarks Oldtid III, Jernalderen*. København.
- Eggers, H. J.
1949/50 Lübsow, ein germanischer Fürstensitz der älteren Kaiserzeit. *Prähistorische Zeitschrift* 34/35, s. 58 ff.
- Gebühr, M.
1970 Beigabervergesellschaftungen in mecklenburgischen Gräberfeldern der älteren römischen Kaiserzeit. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 6, s. 93 ff.
- 1974 Zur Definition älterkaiserzeitlicher Fürstengräber vom Lübsow-Typ. *Prähistorische Zeitschrift* 49, s. 82 ff.
- Gebühr, M. & J. Kunow
1976 Der Urnenfriedhof von Kemnitz. Kr. Potsdam-Land. *Zeitschrift für Archäologie* 10, s. 185 ff.
- Hachmann, R.
1956 Zur Gesellschaftsordnung der Germanen in der Zeit um Christi Geburt. *Archaeologia Geographica* 5, s. 7 ff.
- Hedeager, L.
1977 A Quantitative Analysis of Roman Imports in Europe north of the Limes, and the Question of Roman-Germanic Exchange. *New Directions in Scandinavian Archaeology*. K. Kristiansen (ed.) København.
- Kristiansen, K.
1974 En kildekritisk analyse af depotfund fra Danmarks yngre bronzealder. Et bidrag til den arkæologiske kildekritik. *Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, s. 119 ff.
- Nielsen, H.
1973 Oltids- og Middelalderveje ved Stevns og Tryggevælde åer. *Køge Museum 1970-73*. s. 27 ff. Køge.
- Randsborg, K.
1974 Social Stratification in Early Bronze Age Denmark: A Study in the Regulation of Cultural Systems. *Prähistorische Zeitschrift* 49, s. 38 ff.
- Thompson, E. A.
1965 *The Early Germans*. Oxford.
- Wenskus, R.
1961 *Stammesbildung und Verfassung*. Köln.

Mejerikrigen

En undersøgelse af de søndagshvilende mejeriers udvikling i Danmark

Af *Harry Haue*

Både andelsbevægelsen og de åndelige vækkelser har været genstand for grundige undersøgelser, hvorimod grænseområdet mellem f.eks. mejeriudviklingen og vækkelserne er mindre udforsket.

I 1882 oprettedes de første andelsmejerier i Danmark. I 1885 blev »Foreningen til fremme af søndagens rette brug« dannet, som snart begyndte at beskæftige sig med søn- og helligdagsarbejdet i andelsmejerierne.¹ Der var også tidligere på herregårds- og fællesmejerierne blevet arbejdet om søndagen, hvilket uden tvivl også havde været tilfældet med hjemmekærningen, før en mere centraliseret mælkebehandling blev etableret.²

Men i modsætning til, hvad der kendtes fra tiden 1860–80 blev søndagsarbejdet med mælken provokerende tydeligt. De mange mælkekuske på vejene i kirketiden og kulrøgen fra mejeriskorstenen var et tydeligt vidnesbyrd for præst og menighed om, at ikke så få sognebørn var forhindrede i at komme til formiddagsgudstjenesten.

Indre Missions mangeårige formand, Vilhelm Beck, der bl.a. var sognepræst i Ørslev på Sjælland er citeret for at have sagt: »Så længe I bliver ved at vanhellige hviledagen med eders søndagsarbejde, skal I mindes derom, og mejeriskorstenen derhenne peger mod himlen om jeres synd.«³

Omtrent samtidig med de mange mejerigrundlæggelser bredte den indremissionske vækkelse sig, som i sit kølvand fik

de bønder, der blev grebet heraf til at overveje, om de af hensyn til det 3. buds overholdelse kunne forsvare at lade mælken behandle på mejeriet søn- og helligdage.

Denne undersøgelses første formål er at kortlægge de mejerier, der af religiøse grunde havde helt eller delvis indskrænket drift på søn- og helligdage. Der fandtes mellem søndagshvilemejeriet, der havde lukket alle søndage og de fleste helligdage og det normale søndagsaktive mejeri en række varianter. De to mest almindelige var vinterhvilemejeriet, hvor driften kun var indstillet i de 7–9 koldeste måneder og kompromismejeriet, som stillede andels haverne frit m.h.t. levering af mælk på søn- og helligdage.

Udover en registrering af mejerier med en eller anden form for søndagshvile, er det hensigten at forklare denne mejeriforms opkomst og udvikling, herunder også, hvorfor de næsten alle gik over til almindelig søndagsdrift, for de flestes vedkommende i årene efter den anden verdenskrig. Ændrede tilhængerne af en søndagshvileordning deres fortolkning af det 3. bud – eller blev ulemperne ved at beholde mælken hjemme søn- og helligdage væsentlig større? Et forsøg på at besvare de to sidste spørgsmål kan forhåbentlig bidrage til diskussionen om forholdet mellem økonomi og kristendom.

De der arbejdede med søndagshvilemejerierne i de sidste år, denne form blev fast-

1. Bjørn, C.: Omkring andelsmejeribevægelsens tilblivelse. I Landbohistoriske studier tilegnet Fridlev Skrubbeltrang. 1970. IMT 1885, nr. 21 s. 363f.

2. IMT 1889, nr. 17 s. 263.

3. Ellbrecht, G.: Dansk Mejeristat. 1930. Bd. II. s. 120. Steenvinkel, E. red. Hjemmeliv og trosliv. 1932. Bd. I. s. 30. Bjørn, C.: Striden om søndagsarbejdet på andelsmejeriet i Ørslev, *Andelsbladet* 1967, s. 1100f.

Ørslev andelsmejeri. Foto fra ca. 1930 i Ellbrechts Mejeristat II s. 120. Vilhelm Beck var præst i Ørslev-Solbjerg 1874–1901 og leverandør til mejeriet – dog kun på hverdage.

holdt, er ved at være til års, så det er derfor på høje tid at få påbegyndt undersøgelsen af dette interessante stykke ånds- og erhvervshistorie.

Kildematerialet

Der eksisterer ingen monografier om søndagshvilende mejerier, og den behandling, emnet har fået i en af mejerihistoriens populære standardværker, er nok karakteristisk for den interesse problemet indtil nu har påkaldt sig. I 1929 skrev L. A. Godsk i »Andelsbevægelsen i Danmark«, redigeret af A. Axelsen Drejer, s. 138 »Når vore mejeriers tal er lidt forøget også efter et tidspunkt, hvor landet har været således dækket med mejerier, at man – som det er udtrykt – næsten kunne se fra den ene mejeriskorsten til den anden, har dette forskellige årsager. I visse tilfælde ligger det i, at der på sine steder har vist sig en vis tendens til at dele allerede bestående mejerier i mindre, dels efter strengt lokale ønsker og

synspunkter, og dels hvor anskuelserne også på områder, som ikke strengt taget have direkte med mejeribrug at gøre, afstedkom en deling i befolkningen«. Den sidste oplysning om de uvedkommende anskuelser indflydelse på mejeristrukturen, dækker vel bl.a. oprettelsen af søndagshvilemejerier. Flere forfattere har dog perifert berørt fænomenet.⁴

I 1976 udkom Martin Zerlang's interessante bog *Bøndernes klassekamp i Danmark*. Bogens hovedproblem er en analyse af vekselvirkningen mellem de danske bønders materielle og åndelige kår i perioden 1750–1901. Selvom både mejeribevægelsen og Indre Mission indgående behandles, nævnes søndagshvilemejerierne ikke. Problematikken er derimod for nylig blevet skitseret af Margaretha Balle Petersen i Guds børn. *Religion, identitet og livsform i Folk og Kultur 1977*.⁵

For at få et rimeligt dækkende billede af søndagshvilemejeriernes udbredelse, har det været nødvendigt at gennemgå dels en række lokalhistoriske værker, dels religiøs

4. Søndagshvilemejerier omtales bl.a. i Hertel, H.: *Andelsbevægelsen i Danmark 1917*. s. 141 og i Olsen, E.: *Danmarks økonomiske historie*. 1967. s. 57 note 3.

5. Zerlang, M.: *Bøndernes klassekamp i Danmark*. 1976. Margaretha Balle-Petersens arbejde i *Folk og Kultur 1977* s. 78–126.

litteratur. Endvidere har det på flere måder været frugtbart at gennemlæse præsters og missionærers erindringer og de levnedsbeskrivelser, som Nationalmuseets etnologiske undersøgelser (NEU) har indsamlet.⁶

Imidlertid giver det her nævnte materiale kun oplysning om en lille snes søndagshvilende mejerier. Det kendte antal vokser når Den Indre Missions Tidendes (IMT) bekendtgørelser og tillæg systematisk gennemgås, hvilket er sket for perioden 1885–1900. Heri annoncerede indremissionske bestyrelser efter personale og nævnte da ofte, at mejeriet stod stille søn- og helligdage.

Et ungt Menneſte kan 1. November eller December ſaa Blads ſom Glev paa Mejeriet ved Morsup Mølle, Vedſted Station, Tjnn. Der kan ogsaa antages en Jaadan ſom har været ved Mejeriet en Tid. Lidt Løn gives. Der gives Lejlighed til at høre Guds Ord og ſamtles med de Hellige, da Mejeriet ikke arbejder om Søndagen, og den, ſom har ſin Glæde deri, vil blive foretrukket. Man henvende ſig til Mejeribestyrer Anders Lytte derveds med Anbefaling og Tjngvelis af Løn.

En karakteristisk annonce i Den Indre Missions Tidende 1892 nr. 29, tillæg s. 2.

En gennemgang af indholdsfortegnelsen til de samme årgange af IMT gjorde det muligt at inddrage adskillige artikler om søndagsslukningens problemer. Tilsvarende har Mælkeritidende, danske mejeriers organ været til nytte.

For at få nogenlunde sikkerhed for at det store flertal af ikke-søndagsaktive mejerier var registreret, måtte yderligere to fremgangsmåder bringes i anvendelse. For det første blev der gennem IMT og Kristeligt Dagblad rettet en anmodning til potentielle kendere af denne mejeriform som at skrive til forfatteren om deres kendskab hertil. Disse indlæg resulterede i henved 50 henvendelser, hvoraf de fleste kunne oplyse om flere søndagshvilende mejerier. Da flertallet af mejerier var gengangere kunne det kun styrke tilliden til oplysningernes kildeværdi. Etableringen af forbindelsen med de mange meddelere gjorde det muligt at efterforske det primære kildemateriale til mejeriernes daglige drift,

herunder især protokoller, vedtægter og regnskaber.

Den anden fremgangsmåde bestod i en gennemgang af den desværre temmelig ufuldstændige samling af vedtægter og regnskaber, som opbevares i Det kongelige Biblioteks småtryksafdeling. Formålet var her dobbelt, nemlig via vedtægterne at undersøge de allerede kendte søndagshvilende mejeriers funktionstid som sådan og konstatere hvordan dets rentabilitet havde været. Dernæst at gennemgå vedtægter fra de mejerier, som lå i indremissionsk dominerede områder, for om muligt at finde flere søndagshvilende mejerier; det sidste gav dog kun et begrænset udbytte.

Udover det her anførte materiale har de gængse mejerifremstillinger været anvendt. Det gælder især de mejeristatistiske publikationer og Ellbrechts Dansk Mejeristat fra hhv. 1915 og 1930. Endvidere har oplysningerne i Trap Danmark og Poul Nedergaards sogne- og præstehistorie om de for denne undersøgelse mest relevante områder været til stor nytte. Sidst men ikke mindst har det været udbytterigt at samtale med mejerifolk og landmænd, der har arbejdet med ikke-søndagsaktive mejerier. Nævnes bør det vel også, at jeg som ung landbrugsmedhjælper i 1½ år arbejdede på gårde, hvor mælken blev holdt hjemme om søndagen.

Helligdagslovgivningen

De krav, der fra indremissionsk side fremkom om indskrænkning af søndagsarbejdet i slutningen af forrige århundrede, lå helt på linie med de krav staten via lovgivningen tidligere havde stillet. I Christian V's Danske lov fra 1683 blev det bl.a. pålagt bønderne at de ikke måtte lade deres tjenestefolk udføre unødvendigt søndagsarbejde, men i stedet skulle sørge for at de kom til gudstjenesten. Loven foreskrev flere straffeformer, hvis disse bestemmelser ikke blev overholdt. Senere i 1735 i en

6. Især Hjemmeliv og Troslov. Mindeblade fra Guds Riges Vårtid i Danmark. E. Stenvinkel. red. 1932ff.

forordning om sabbatens helligholdelse blev kontrollen med unødvendiget søndagsarbejde intensiveret og et ophold i gæbestokken truede de borgere, der udeblev fra gudstjenesten. Først i en forordning fra 1845 blev disse tvangsbestemmelser afskaffet og erstattet af en almindelig henstilling om, at gøre søndagen til hvile- og helligdag.

Denne liberale linie blev fulgt i loven om offentlig fred på folkekirkens helligdage fra 1876, hvor søndagsarbejdet blot skulle indskrænkes så meget, at det ikke forstyrrede gudstjenesten – herfra dog undtaget militærøvelser.⁷ De borgere, der var modstandere af søndagsarbejde, havde derfor grund til at agitere for en indskrænkning heraf. I 1885 dannede en kreds af fremtrædende københavnske borgere »Foreningen til fremme af Søndagens rette Brug« – her kaldet søndagsforeningen – med det formål »at virke til, at søn- og helligdage såvel i som udenfor hjemmet kunne blive hviledage fra det sædvanlige arbejde«. Indre Missions formand Vilh. Beck støttede dette initiativ ved at udtale: »Det er glædeligt, at ovennævnte forening er dannet til dog engang at gøre noget imod den i Danmark herskende skandaløse misbrug af søndagen, hvorved så umådeligt mange mennesker såvel i offentlige stillinger som i privat tjeneste ere som fuldstændige slaver udelukkede fra al søndagshvile og søndagsgudstjeneste«.⁸

Først 3 år efter søndagsforeningens dannelse synes den at have udtalt sig om søndagsarbejdet på landet, idet den i 1888 i IMT opfordrede læserne til, at indsende oplysninger om gårdmænds kørsel for husmænd om søndagen. Når foreningen ikke fra første færd beskæftigede sig med søndagsarbejdet indenfor landbrugssektoren, hænger det nok sammen med, at dens aktiviteter i de første år var koncentreret

om at påvirke forberedelserne til den nye helligdagslovgivning, som resulterede i loven herom af 1. april 1891. Bestemmelserne heri betød en stramning af 1876 loven, især da det blev forbudt at drive handel og arbejde i fabrikker efter kl. 9 på folkekirkens helligdage. Mejerierne kom ikke ind under begrebet fabrikmæssig drift, heller ikke ved lovens revision i 1904 og 1922.⁹

Søndagsforeningen og mejerierne

I 1889 rettede søndagsforeningen sin interesse mod mejeriernes søndagsarbejde, bl.a. med udskrivningen af en prisopgave om emnet: »Hvorledes kan det med mejeridriften forbundne søndagsarbejde, særligt arbejdet i andelsmejerierne og den derved foranledigede kørsel undgås eller indskrænkes uden væsentlig skade for driften eller tab for producenterne?«¹⁰ Eventuelle besvarelser skulle indsendes inden 1. sept. 1889, men først i maj 1890 forelå der oplysninger om resultatet. 20 havde forsøgt sig, men bedømmelseskomiteen mente ikke at »besvarelserne havde fyldestgørende løst den stillede opgave, idet de ikke er gåede tilstrækkelig ind på spørgsmålet om de økonomiske resultater af søndagsarbejdets afskaffelse eller indskrænkning«.

Desværre har det ikke været muligt at opspore disse besvarelser, hvoraf flere får en begrænset anerkendelse ved at få tildelt 75 kr. mod de 200 kr. der ellers var tiltænkt den bedste besvarelse. Søndagsforeningen valgte at udskrive opgaven påny, men det har ikke været muligt at erfare om resultaterne denne gang havde formået at løse de åbenbare økonomiske problemer, der ifølge bedømmelseskomiteen var forbundet med indskrænkningen af mejeriernes søndagsdrift.¹¹ Samtidig med at søndags-

7. Clausen, Johs.: Søndagen dens brug og misbrug af menigheden og statens forhold til den. 1887 s. 74–80.

8. IMT 1885, nr. 21 s. 364f.

9. IMT 1888, nr. 13 s. 200. Lovtidende 1891 nr. 94 s. 132, 1904 nr. 56 s. 785 og 1922 nr. 553 s. 1778.

10. IMT 1890 nr. 23 s. 365.

11. IMT 1890 nr. 21 s. 332f. Søndagsforeningens arkiv kendes ikke.

foreningen søgte at tilvejebringe en acceptabel argumentation for mejeriernes søndagslukning, begyndte den at interessere sig for, hvilke mejerier der overhovedet praktiserede søndagslukning.

I begyndelsen af 1890 anmodede Harald Westergaard, foreningens aktive sekretær, i IMT læserne om at meddele ham navne på mejerier – særligt andelsmejerier – der ikke arbejdede om søndagen. Endnu i marts 1890 var der kun kommet oplysning om 8 søndagshvilende mejerier, hvortil Westergaards kommentar var »Men vi kunne ikke tro andet end der er flere, der give Gud æren og helligholde hviledagen«. I forbindelse med dette hjertesuk skrev Vilh. Beck, at der var mange mejerier der holdt lukket om søndagen, selv om bestyrelsen ikke var troende; og da ikke-troende ikke læste IMT var denne omstændighed med til at forklare de få henvendelser til søndagsforeningen.¹² Det er vanskeligt at påvise om Beck havde ret, men der er noget, der tyder på, at spørgsmålet om søndagslukning i mejeriudbygningens første år ikke var afklaret, og at den praksis der blev fulgt ikke helt blev bestemt af om egnen havde oplevet en indremissionsk vækelse.¹³

I 1892 meddelte søndagsforeningen at den havde registreret en del mejerier »som uden at havet mærket ulemper deraf, havde indrettet sig på ikke at arbejde om søndagen«. Samtidig blev det anført, at alle norske mejerier var lukket om søndagen. Allerede 4 år tidligere havde pastor Johs. Clausen givet udtryk for, at søndagsarbejdet på de engelske mejerier ikke ville blive tålt.¹⁴

I årene 1891–94 synes foreningen ikke at have taget nye initiativer til at imødegå mejeriernes søndagsarbejde. Først i 1894 fremhævede den et konkret eksempel på, hvordan problemet kunne løses. Det drejer sig om den fremgangsmåde, som blev an-

vendt på andelsmejeriet »Vesterlykke« i Sønder Bjert ved Kolding. Her blev der ikke transporteret mælk til mejeriet lørdag aften og søndag, hvilket betød at mælkekuskene kunne holde fri. Derimod havde mejeriet ikke blot åbent lørdag aften, men også søndag morgen indtil kirketid; blot skulle leverandørerne selv transportere mælken til mejeriet, hvis de ønskede den behandlet der. Det var også muligt for den enkelte andelshaver at beholde mælken hjemme til eget brug. Mælken fra søndag morgen kunne også leveres om mandagen, forudsat at det skete i særligt mærkede spande. Juleaften, juledag og langfredag var mejeriet helt lukket. Westergaard anførte at henved halvdelen af andelshaverne fik behandlet mælken fra lørdag aften på mejeriet, og beholdt så enten selv søndagsmorgen mælken eller leverede den om mandagen.¹⁵

Fra søndagsforeningens side ønskede man, at eksemplet måtte blive fulgt landet over, hvilket må tages som et udtryk for at man ikke anså et mejeris fuldstændige lukning om søndagen for at være økonomisk realistisk. Ved at fremhæve »Vesterlykke« som eksempel til efterfølgelse, gik foreningen ind for en kompromisordning, der tillod bevarelsen af en naturlig mejeristruktur; missionsfolkene behøvede ikke at danne deres eget mejeri, og de leverandører der stod udenfor Indre Mission, kunne glæde sig over at have bevaret en nogenlunde uforstyrret drift, selvom der blev leveret gammel mælk om mandagen og transporten blev uregelmæssig lørdag, søndag og mandag.

Den kompromisordning som andelshaverne på »Vesterlykke« var blevet enige om, blev etableret på mange mejerier, hvor Indre Mission ikke helt dominerede generalforsamlingen. Det var altså ikke søndagsforeningen, der stillede et ultimativt krav om fuldstændig søndagshvile, men

12. IMT 1890 nr. 4 s. 64 og nr. 11 s. 175.

13. Flere meddelere har givet udtryk for dette synspunkt.

14. IMT 1892 nr. 4 s. 59. Clausen, Johs.: Søndagen dens brug og misbrug. s. 89.

15. IMT 1894 nr. 25 s. 391f.

ikke desto mindre fik et betydeligt antal mejerier alligevel søndagshvilestatus. Det vil være hensigtsmæssigt at få klarhed over, hvem der stillede dette krav og med hvilke argumenter.

Diskussionen om søndagshvile og rentabilitet

I 1888 blev der oprettet 244 mejerier i Danmark, det største antal på et enkelt år. Det er derfor forklarligt, at debatten om søndagshvileproblematikken blev særlig livlig i dette og de følgende år.

De diskussionsdeltagere, der var tilhængere af almindelig søndagsdrift argumenterede udfra praktisk-økonomiske synspunkter, og hvis kristelige anskuelser i det hele taget blev berørt, skete det med en henvisning til at mejeriets søndagsdrift var i overensstemmelse med Guds orden, da køerne jo skulle malkes alle dage. Den argumentation modstanderne af søn- og helligdagsdrift fremkom med kan deles i to kategorier. Den første forsøgte at påvise at der ingen eller meget få ulemper var forbundet med søndagshvilestatus, og havde følgelig ingen betænkeligheder med at anbefale en sådan ordning. Den anden kategori anerkendte at der var ulemper – såvel praktiske som økonomiske, – men fastholdt at den enkelte leverandør måtte leve med disse ulemper, og gøre det i vished om, at Guds velsignelse i form af økonomisk fremgang i almindelighed ville give ham kompensation herfor.

Søndagshvile er økonomisk acceptabelt.

I 1889 fremkom der i Mælkeritidende en næsten profetisk kommentar til søndagshvileproblematikken. »Endnu står denne sag kun dunkelt for de fleste mejerister, der er sikkert mange som aldrig har ofret

den en tanke. Men inden ret længe vil den trænge sig frem og vist give anledning til megen splid mellem mejeristen og leverandørerne og mellem disse indbyrdes.«¹⁶

Anledningen til disse betragtninger var et indlæg i samme blad, som startede den kortvarige, men livlige debat. Den unavngivne forfatter til indlægget gik ind for en lukning af mejerierne om søndagen i alt fald om vinteren af hensyn til personalets frihed. Han anførte ingen religiøse argumenter, men sluttede med at opfordre andre til at udtale sig i denne sag. Den første reaktion herpå kom fra en leverandør til mejeriet »Gadeby« på Bornholm. Mejeriet modtog mælk lørdag aften om sommeren, og takket være afsvaling med is, var det muligt at kærne udmærket smør om mandagen. Smørret blev betalt med 4 øre pr. pund over Grosserersocietetets højeste notering. Det blev ikke oplyst om mejeriet modtog mælk fra søndag morgen om mandagen, men i en udførligere redegørelse i IMT året efter anførtes det, at den da ikke blev leveret til mejeriet, men i stedet kunne anvendes til »husbrug, smør eller sødmælksost således at intet tab lides derved – i alt fald ikke mere end, hvad der spares andelshaverne i kul og kørsel.«¹⁷

I forbindelse med disse betragtninger i IMT, blev det foreslået at den gamle mælk fra hhv. lørdag aften og søndag morgen – i alt fald om vinteren – kunne blive behandlet på mejeriet mandag morgen. Denne fremgangsmåde blev da også almindelig praksis på de fleste søndagshvilemejerier. Imidlertid havde indsenderen af forslaget et supplement hertil, der gik ud på, at den smør, der blev kærnet af den gamle mælk blev holdt særskilt, og kunne da, hvis kvaliteten blev ringere sælges lokalt nogle øre billigere. Det tab mejeriet herved ville lide, kunne opvejes ved at mejeriet sparede kul om søndagen, og at andelshaverne fik billigere smør, hvilket især ville være en fordel for »småfolk«.

Ganske vist skulle der køres to gange om

16. Ellbrecht I. s. 374, tabel II. Mælkeritidende 1889 s. 10.

17. Mælkeritidende 1888 s. 662 og 692. IMT 1888 nr. 6 s. 88–90.

mandagen, men det opvejedes af, at der ikke skulle køres om søndagen. Leverandørerne fik også brug for ekstraspande, men det betragtede indsenderen som en beskeden engangsgift.

Et halvt år efter at oplysningerne om forholdene på »Gadeby« var blevet refereret, skrev en sjællandsk missionær og gård-ejer, at der på mejeriet i Herrestrup ved Ruds Vedby blev brugt en tilsvarende fremgangsmåde. Resultatet var også her tilfredsstillende, idet smørret blev betalt med 3–4 øre over noteringen. Mejeriet havde kun eksisteret i ½ år – en vinter – så de tal, der måtte være fremkommet i forbindelse med at den gamle mælk skulle holdes hjemme, havde der ikke været mulighed for at registrere i regnskabet.¹⁸ Selvom begge mejerier fik mere for deres smør, end noteringen lød på, hvad i øvrigt var det mest almindelige, var det ikke et dækkende udtryk for mejeriernes rentabilitet. Den gamle mælk blev ikke leveret til mejeriet om sommeren, og det indtægts-tab, der nødvendigvis måtte være forbundet hermed, må medregnes, inden det er muligt at sige noget om rentabiliteten.

De der argumenterede for, at der ingen eller kun få ulemper var forbundet med mejeriets søndagshvile, har næppe været realistiske – i så fald kunne søndagsforeningen vel have brugt deres indlæg. Der kendes heller ingen senere indlæg i debatten, som forsøgte at fremstille sagen næsten fri for ulemper, selvom Vilh. Beck anbefalede tilhængerne af søndagshvileformen at bruge regnskaberne i deres argumentation. Beregninger »ere nyttige, fordi det i regelen er verdens mennesker, som regerer mejerierne, og de lader sig ikke bevæge af andet end beregninger, om hvad der kan betale sig. Og de er nyttige til at støtte mange Guds børn, som desværre have vist en voldsom svag tro i denne mejerisag.«¹⁹

Rentabiliteten kræver søndagsdrift

Reaktionerne fra »verdens mennesker« på indlæggene fra »Gadeby« og lignende arrangementer udeblev da heller ikke. Alle-rede før diskussionen i IMT og Mælkeritidende begyndte, havde den kendte mejerikonsulent Bernhard Bøggild i bogen »Andelsmælkerier« fra 1887 taget afstand fra lukningen af mejerierne om søndagen. Bogen indeholdt en mønstervedtægt, som en del, særlig bornholmske, mejerier fulgte. Efter hans opfattelse kunne arbejdet på et veldrevet mejeri være færdigt til søndag middag, og medarbejderne kunne da nå at komme til eftermiddagsgudstjenesten.

Tilhængerne af søndagsdrift fik i Mælkeritidendes 2. årgang optaget en række indlæg. De fleste deltagere i diskussionen fæstede sig ved de konsekvenser, det ville få for smørkvaliteten, hvis driften blev indstillet om søndagen. Selvom mælken blev centrifugeret lørdag aften, ville den nemt få forkert syring, hvis den først kunne blive kærnet om mandagen. Smørret ville da blive surt og bittert med prisfald til følge. Det gode danske smør ville tabe sit renommé, hvilket også nationaløkonomisk ville være et uerstatteligt tab.²⁰

Mælkeritidendes redaktion støttede denne opfattelse og fastslog, at man ikke ville tåle propaganda, underforstået argumenter for at indføre søndagslukning, idet »mejerierne som økonomisk institution har en fuldt ud berettiget fordring, den at udbyttet ikke i mindste måde forringes, og denne fordring kan ikke og bør ikke nedstemmes.«²¹ En større andelshaver anførte, at hvis leverandørerne selv skulle behandle den gamle mælk, ville mange vægre sig ved at søge optagelse i et andelsmejeri. Hvis på den anden side gammel mælk skulle behandles mandag morgen, ville det give transportproblemer,

18. IMT 1888 nr. 20 s. 312–15.

19. IMT 1889 nr. 25 s. 395.

20. Bøggild, B.: Andelsmælkerier. 1887. Cit. i Bjørn, C.: Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrud. I Erhvervshistorisk Årbog 1968, s. 288f. Mælkeritidende 1889 s. 10–11, 37, 128f, 227 og 289.

21. Mælkeritidende 1889 s. 40.

og mælken ville i øvrigt let blive sur. En mejerist bidrog til diskussionen med at pege på det arbejdspresses indstillingen af søndagsdriften ville betyde for mejeripersonalet om mandagen og tirsdagen. Om mandagen skulle der centrifugeres 1/3 mere mælk, og om tirsdagen skulle der kærnes mere smør end sædvanligt. Hertil kom de problemer, der ville opstå, hvis mejeriet i sommerhalvåret skulle være i drift lørdag aften.²²

I sommeren 1889 erklærede redaktionen diskussionen for afsluttet. De fleste indlæg havde da konkluderet, at søndagsdriften på mejerierne ikke kunne indstilles uden betydeligt besvær og forringet udbytte.

Debattørerne nøjedes ikke med at argumentere for søndagsdrift, men for de flestes vedkommende med forslag, som de mente kunne begrænse ulemperne ved søndagsarbejdet. Flere foreslog arbejdet med osteproduktionen indstillet på søn- og helligdage, og andre mente, at det ville være en fordel at begynde 1–2 timer før med arbejdet på mejeriet om søndagen, sådan at der kunne sendes et par mand til eftermiddagsgudstjenesten. Et andet forslag gik ud på, at ansætte særlige søndagsafløsere, og derved »drage noget af den ledige arbejdskraft og give dem virksomhed og næring« fremfor »at standse arbejdet på mejerierne om søndagen og lade mælken stå og blive sur omkring bøndergårdene, medens vi synger salmer i kirken«.

En mejeribestyrer gik endda så vidt, at han foreslog, at der blev anlagt et forsamlings- eller missionshus i nærheden af mejeriet. Præsten eller folk fra Indre Mission kunne da komme og afholde bibeltime en gang om ugen for mejeripersonalet, hvis mangel på åndelig føde derved ville blive tilgodeset. Flere af debattørerne nærede en frygt for at den søndagslovgivning, der var

under forberedelse, skulle resultere i et forbud mod mejeriernes søndagsdrift.²³ Tilhængerne af mejeriernes søndagsdrift havde således gode argumenter til støtte for deres opfattelse, hvad enten der blev henvist til problemer med eksport, hygiejne eller mejeriets mangel på kapacitet. Ingen af deltagerne i diskussionen brugte tal fra mejeriregnskabet; de må have følt, at deres synspunkter var indlysende rigtige.

Modstanderne af mejeriernes søndagsdrift havde nok samme fornemmelse, i alt fald drejede den senere diskussion sig ikke om rentabiliteten i snæver forstand, men om at overholde Guds bud. De der skulle vindes for sagen var ikke »verdens mennesker«, men egne trosfæller.

Søndagshvile og timelig velsignelse

Da Mælkeritidende havde lukket af for al propaganda, måtte de der anvendte en religiøs argumentation bringe deres indlæg andetsteds. IMT bragte i 1889 flere af disse indlæg. En af debattørerne spurgte indledningsvis »Skal Guds barn virkelig have opsættelse og beregning gjort først før Vor Herres ord får lov at lede og føre os? Nej, kære brødre, det bør ikke være så.« Selv bidrog han dog med et forslag til problemets løsning, som gik ud på at mælken fra lørdag aften burde gives til de fattige; derved behøvede denne del af befolkningen ikke at gå på indkøb på mejeriet om søndagen. Der kendes i øvrigt et eksempel på at en leverandør praktiserede denne fremgangsmåde.²⁴

En anden deltager i diskussionen karakteriserede argumentationen for søndagsdrift sådan »Pengepungen er nr. 1, menneskene nr. 2, kristendommen nr. 0. Hvad har vel også kristendom med smør at gøre?« Efter hans mening burde rækkefølgen

22. Mælkeritidende 1889 s. 128f og 314ff.

23. Mælkeritidende 1889 s. 329.

24. IMT 1889 nr. 25 s. 393–95. NEU 569/76.

være omvendt. Andelshaverne måtte også bøje sig for Guds bud, tage imod hans gave og sørge for sin egen salighedssag. Den enkelte måtte stole på »at den Gud, som har givet dig den hellige hviledag og den velsignede helligdag, ikke har givet dig den til timelig skade, fordi han har givet dig den til evigt vel.«²⁵

I de tilfælde hvor mejeriets generalforsamling ikke accepterede, at en leverandør holdt mælken hjemme om søndagen, kom den andelshaver, der var tilhænger heraf, i en vanskelig situation. Pastor Hindhede, der flyttede fra Bording i Vestjylland til Kappel på Lolland, hvor han selv drev præstegårdsjorden, blev udelukket fra mejeriet på dette grundlag. I sin dagbog skrev han herom: »Vi vidste ikke, om Gud ville lade os lide tab derved. Han gør, hvad han tykkes vel! Men det lader, som om han rigelig velsigner os, da vi har fået en god pris for vore køer. Desuden fik vi vor høst bjerget, lige før det begyndte at regne, medens vistnok alle andre har fået deres korn gennemblødt af regnen. Gården har i år givet ikke så lidt større udbytte end de andre år. Herren har altså ikke villet, at vi skulle have tab på grund af mejerisagen.«²⁶

I dette tilfælde betalte det sig nøje at overholde det 3. bud, og omvendt findes der fremstillinger af de økonomiske ulykker, der kunne ramme en missionsmand, der ikke fulgte dette bud. I en biografi over et medlem af Indre Missions ledelse, Pastor A. Busch, skrevet af daværende redaktør ved Kristeligt Dagblad H. Matthiesen, findes der en beskrivelse af, hvordan en landmand på Lemvigegnen blev leverandør til søndagshvilemejeriet. En aften havde Busch talt i missionshuset om alle de velsignelser der skulle blive dem til del, der »flitteligen hører Guds røst« og de

forbandelser der ville komme over dem, der var den overhørig. Henvendt til en troende andelshaver skulle han have sagt: »Husk når du om søndagen tager i den ene hank på spanden for at sætte den op på vognen, tager Satan i den anden«. Manden blev imidlertid ved med at levere mælk til et søndagsaktivt mejeri, »men så mistede han en ko, så en til, han så Guds hånd bagved og måtte så til sidst bøje sig.«²⁷

Denne kalvinske tankegang om timelig fremgang som en belønning for at praktisere den rette tro, kan der findes flere eksempler på i indremissionsk litteratur. En af Indre Missions grundlæggere pastor Johs. Clausen behandlede flere gange spørgsmålet bl.a. i en prædiken fra 1891 over Peters fiskedræt.

Hans synspunkt var her, at de troende fik den timelige fremgang, de kunne tåle, idet der kun er velsignelse ved økonomisk fremgang, når den medvirker til en fastere tro på Jesus. »Den timelige velsignelse er ikke alene fra ham, men også et billede på den større velsignelse i Guds rige: at få mere tro, ydmyghed og kærlighed.«²⁸ For nogen missionsfolk blev det at holde mælken hjemme om søndagen et udtryk herfor, medens andre holdt mælken og religionen adskilt.

Søndagshvilemejeriers udbredelse

Det er vanskeligt at konstatere denne mejeriforms udbredelse i andelsmejeriernes første år. Dette skyldes for det første at kildematerialet langt fra er fuldstændigt, for det andet indeholdt de første mejerivedtægter ikke altid oplysninger om søndagsdriften. Sagen blev da afgjort på den årlige generalforsamling, som det f.eks. skete i Sunds.

Den følgende fortegnelse over mejerier

25. IMT 1889 nr. 17 s. 261–64.

26. Hjemmeliv og Trosliv. 1938 Bd. VII. s. 24–25.

27. Matthiesen, H.: A. Busch, en sognepræst. 1931. s. 256. Dansk biografisk leksikon XV. s. 405. H. I. F. C. Matthiesen var i tiden 1904–13 redaktør ved Kristeligt Dagblad.

28. IMT 1891 nr. 36 s. 561–68.

Johannes Clausen

To af Indre Missions pionerer, der stod fast på kravet om mejeriernes søndagshvile. Foto fra P. G. Lindhardt: Den danske kirkes historie VII s. 129 og 149.

Vilh. Beck

med helt eller delvis indstillet søndagsdrift er næppe fuldstændig, hvad antallet af mejeriet angår og langt fra med hensyn til det åremål arbejdede under den ene eller anden form for indskrænkning af søndagsarbejdet. Skulle fortegnelsen gøre krav på at være blot nogenlunde fuldstændig, ville det kræve, at de mejerier undersøgelsen omfatter i mange tilfælde måtte opsøges med henblik på en gennemgang af vedtægter og forhandlingsprotokoller, et arbejde der ville gå ud over, hvad denne foreløbige undersøgelse var planlagt at kræve. Hensigten med at publicere en foreløbig fortegnelse skulle da være, at søge støtte hos de læsere, der måtte kende forholdene på et af de anførte mejerier eller som har mulighed for at opsøge et mejeris vedtægter og forhandlingsprotokoller. Endvidere eksisterede der utvivlsomt søndagshvilemejerier, der ikke er kommet med i fortegnelsen. I begge tilfælde ville det være af stor betydning for en mere dybtgående behandling af problemerne, hvis læserne ville videregive deres viden til undertegnede.

Kommentar til fortegnelsen.

De fleste mejerier med helt eller delvis indskrænket søndagsdrift lå i Ringkøbing amt. Af rene søndagshvilemejerier lå 43 % af samtlige i dette amt, hvilket også gjaldt 63 % af de mejerier, der blev registreret som delvis søndagshvilende. Taget under et lå 49 % af de to former for søndagshvilemejerier i Ringkøbing amt. På andenpladsen lå Vejle amt, omtrent på højde med Ribe og Thisted amter. Det samlede antal var i de tre amter 31 eller 29,8 %, fordelt på 24 % helt og 5,7 % delvis søndagshvilende mejerier. Amterne Hjørring, Viborg og Ålborg havde kun tilsammen 13 eller i % 12,5, fortrinsvis helt søndagshvilende. Udover de 3 eksempler fra andre jyske amter, lå resten af de søndagshvilende mejerier på Sjælland og Bornholm, i alt 6 eller 5,7 %.

Søndagshvilemejerierne var altså fortrinsvis en vestjysk foreteelse, suppleret med spredte forekomster i Syd- og nordvestjylland. Hertil kom et mindre antal på

Amtsvis fordeling af mejerier med helt eller delvis indskrænket søndagsdrift ca. 1930 med oplysninger om oprettelsesår, form for søndagshvile og funktionstid under de enkelte former.

Mejeriets navn	opret.	helt søhv.	delvis søhv.
Hjørring amt:			
Bindslev »Søndagshvile«	1908	1908–38	
Horne	1889	?	
Try	1907	?	
Uggerby	1908	?	
I alt		4	
Ribe amt:			
Ansager	1897	1897–	
Bastrup	1897	1897–1967	
Billund	1888	–1897–1923	
Grindsted »Kildevæld«	1890	1890–1958	
Hejnsvig	1887	–1891–	
Houborg	1906		k–1926–
Lunderskov	1895	1895–1961	
Lyдум	1885		k–1902–
Vesterhede	1911	?	
Vorbasse	1922	?	
I alt 10		8	2
Ringkøbing amt:			
Abildå	1911		k 1911–44
Arnborg	1902	–1932–43	v–1906–32
Assing	1886	1886–1954	
Aulum	1928		k–1943–
Barde-Vorgod	1905	–1931–	
Bording »Munklinde«	1898	?	
Bording	1888	–1910–22	
Brandborg	1897	1897–1970	
Brødebæk	1885		k–1908–67–
Bækmarksbro	1886		k 1886–97
Bøvling	1886		k 1886–97
Fabjerg	1887		k 1887–1902
Fasterholdt	1921		v 1921–
Favrholdt	1925		k 1925–
Fjølstervang	1903	1903–34	v 1934–53
Fousing	1884	1884–1952	
Gudum »Thingtofte«	1903	1903–	
Hanning-Sædding	1886		k–1907–47–
Harboøre Gl. mejeri	1894	1894–1905–	
Harboøre Ny mejeri	1903	1903–77–	
Hemmet	1886	1886–1939	k 1939–47–
Houe	1899	–1899–	
Humlum	1887	–1917–24	
Ikast	1896	–1906–	
Kjærgård	1886		v–1930–
Kølkjær	1921		v–1930–
Linde	1937	1937–	
Ljørring	1888		?
Lomborg	1908	1908–25	k 1925–
Nees	1908	?	
Nørre Nissum	1887		k 1887–1903–

Harry Haue

mejeriets navn	opret.	helt søhv.	delvis søhv.
Nr. Nissum »Elmely«	1903	1903–	
Nr. Nissum »Limfjord«	1911	?	
Resen	1907	–1927–52–	
Rimmerhus	1887	?	
Sinding	1908		k1908–
Skjern	1885	1885–1966	
Skovlund	1884	–1890–	
Sunds	1889		k 1889–1904–
Sønder og Nr. Bork	1908	?	
Sønder Felding	1889		–1890–
Sønder Vium	1907	1907–	
Sørvad	1888	?	
Timring	1891	?	
Tim »Phønix«	1886		delvis v 88–
Tørring	1887		k–1895–
Vildbjerg	1891	?	
Vind	1927	?	
Ådum	1888		v–1920–
Årgab »Søholm«	1899	–1930–	
I alt 51		32	19
Thisted amt			
Bedsted	1914		k–1924–
Helligsø-Gettrup	1903	–1908–55	
Hvidbjerg »Thyholm«	1898	1898–1977	
Jegindø	1900	–1910–27	
Morup Mølle	1889–	1889–	
Ræhr »Hanstholm«	1897	?	
Sundby	1906	?	
Uglev »Godthåb«	1888	–1897–1948–	
Vandet	1898	?	
I alt 9		8	1
Vejle amt			
Bøgeballe	1884	?	
Gammelsole	1908	1908–77–	
Grøndal	1889		k 1889–
Gårslev »Fælleslykke«	1901	1901–	
Kragelund	1909	1909–77–	
Hatting	1888		k–1936–38–
Hedensted	1888	–1889–	
Løsning »Krongård«	1898	–1915–	
Smidstrup »Søndagshvile«	1904	1904–60	v 1960–70
Store-Almstok	1924	1924–	
S. Bjert »Vesterlykke«	1887		k 1894–1958
Taulov »Lillebælt«	1902	1902–61	
I alt 12		9	3
Viborg amt			
Engvejle	1887		særl. ordn.
Fuur	1905	1905–26–	
Hvam »Dania«	1896	1896–	
Mammen	1911	?	

mejeriets navn	opret.	helt søhv.	delvis søhv.
Mollerup	1888		v-1890-
Østerbølle	1908	-1930-	
I alt 6		4	2
Ålborg amt			
Farsø »Fælleslykke«	1888		v 1889-
Skelund »Vestervang«	1888	1888-	
St. Binderup	1901	1901-45	
I alt 3		2	1
Andre jyske amter			
Randers			
Rønde »Kaløvig«	1926		k 1926-
Århus			
Klovborg	1892	-1900-31	
Åbenrå			
Hjolderup	1904	?	
I alt		2	1
Ikke-jyske amter			
Bornholm: »Gadeby«	1888	1888-	
Sorø: Rude	1901	1901-29-	
Holbæk: Herrestrup Ruds Vedby	1887	1887-	
Sejerø	1895		k 1895-1966-
Tadebæk	1889	1889-1942	
Ørslev	1888	?	k 1905-
I alt 6		5	1

Samlet antal mejerier med helt eller delvis indskrænket søndagsdrift, fordelt på amter og områder.

Amt/område	helt sh.	delvis sh.	i alt
Hjørring	4		4
Ribe	8	2	10
Ringkøbing	32	19	51
Thisted	8	1	9
Vejle	9	3	12
Viborg	4	2	6
Ålborg	2	1	3
Andre jyske	2	1	3
Bornholm	1		1
Holbæk	3	1	4
Sorø	1		1
	74	30	104

Den amtsinddeling der var gældende indtil 1970 er blevet anvendt. Et spørgsmålstegn betyder at en eller flere meddelere har placeret mejeriet m.h.t. søndags-hvileform uden at angive åremål.

Har det været muligt at konstatere i hvilket tidsrum mejeriet har haft indskrænkning i søndagsdriften, er dette anført. Foreligger der ingen oplysninger om mejeriets første eller sidste år i en af de to søndagshvileformer, er der sat en tankestreg. Bogstaverne k og v betegner hhv. kompromismejeri og vinterhvile mejeri. I 2. kolonne dækker tallene kun de mejerier, som ikke på noget tidspunkt har været kendt som helt søndagshvilende.

Horsens-Vejleegnen. Det vil være rimeligt at angive, hvor mange procent af samtlige mejerier, søndagshvilemejerierne udgjorde, for at se om det svarede til de absolutte tal.

Jyske mejerier med helt eller delvis søndagshvile i % af samtlige andelsmejerier 1930.

	Helt sh.	delvis sh.	i alt i alt	mejerier i alt
Ribe	10,1	2,5	12,6	79
Ringkøbing	26,0	16,0	42,0	119
Thisted	21,6	2,7	24,3	37
Vejle	11,8	3,9	15,7	76
Viborg	4,5	2,2	6,7	89
Andre jyske	0,6	0,6	1,2	489

Antallet af samtlige andelsmejerier i de jyske amter er taget fra Ellbrechts Dansk Mejeristat 1930, bd. I. s. 373. For Ringkøbing amts vedkommende var antallet af søndagshvilemejerier i 1930 kun 50, idet Linde andelsmejeri først blev oprettet i 1937.

Også procentuelt var Ringkøbing amt

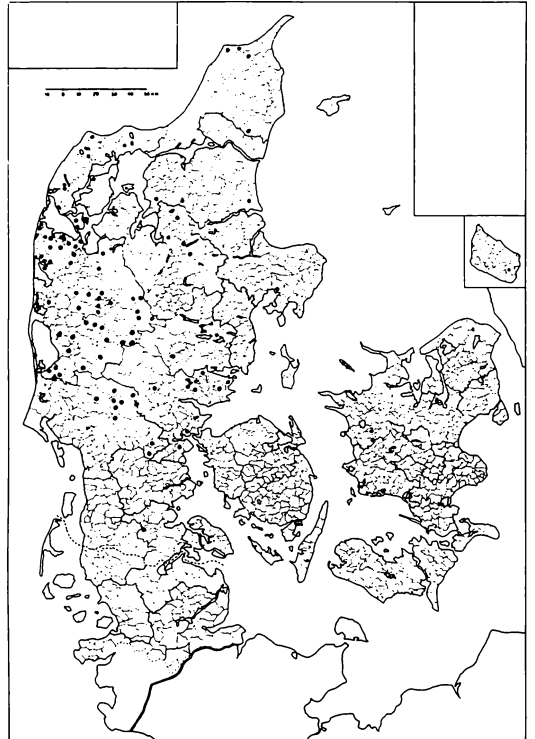
førende, idet 42 % af mejerierne havde en eller anden form for søndagshvile. For de øvrige amters vedkommende, var der tale om en mere beskedne andel, bortset fra Thisted amt, hvor i alt 24,3 % kunne registreres som søndagshvilende. Altså også forholdsvis var Vestjylland hjemstedet for de fleste søndagshvilemejerier, dette gælder især, hvis man følger kysten nordenfjords til Thisted amt.

Ved at placere søndagshvilemejerierne på et kort og sammenholde dette med et tilsvarende, hvor alle mejerier er afsat, får man et iøjnefaldende indtryk af denne mejeriforms geografiske koncentration.

Kort I er taget fra Ellbrecht I, 1930 s. 372, medens kort II er udarbejdet på grundlag af den foranstående fortegnelse. Bemærkelsesværdigt er det, at der ingen søndagshvilemejerier synes at have været udenfor Jylland, Sjælland og øerne Sejerø og Bornholm.

Kortet viser samtlige danske mejerier. Andelsmejerierne er angivet ved en cirkelrund signatur, medens de kvadratiske signaturer angiver privat-mejerier. Signaturens størrelse angiver, om der i hvert enkelt tilfælde er tale om et stort, middelstort eller lille mejeri.

Henvendelse til ældre, erfarne mejerifolk på Fyn gav god sikkerhed for, at der her aldrig havde eksisteret eksempler på denne mejeriform. Med pastor Hindhede i erindringen synes Lolland-Falster også kun at have kendt søndagsaktive mejerier.

Var der da færre missionsfolk i disse områder? Ved at sammenligne kortet over søndagshvilemejerier og et over landets indremissionske institutioner, synes der ikke at være grundlag for at antage, at Indre Mission har været væsentligt svagere i de områder, der ingen søndagshvilemejerier havde.

Kortet, der ganske vist afspejler forholdene i 1950'erne, er taget fra Poul Holts jubilæumsskrift fra 1961 s. 764. Forklaringen må da være, at Indre Mission i det midt- og vestjyske område i sin forkyndelse har haft en speciel bogstavelig tolkning af bl.a. det 3. bud. Den særlige opfattelse af søndagssagen, som slog igennem med særlig kraft i de nævnte områder af Jylland, havde utvivlsomt rødder i de pietiske bevægelser, der bredte sig her i det 19. århundredes første halvdel.

Missionshuse i Danmark

Søndagshvilemejeriernes fremkomst skal – hvis denne betragtning holder – ikke alene ses som et fænomen frembragt af Indre Mission, men af en kombination af denne bevægelse og den forudgående vækkelse.

De delte mejeriers problemer

I de fleste sogne blev andelshaverne enige om en løsning på søndagshvileproblematikken, sådan at de alle forblev i mejeriet. I mindst 11 tilfælde derimod blev afstanden for stor mellem missionsfolkene og de andre, og uenigheden resulterede i oprettelsen af et nyt mejeri – eller om man vil – en deling af leverandørerne til det oprindelige mejeri. Udover at foretage nogle sammenligninger af de delte og andre mejeriers størrelse, er det hensigten at undersøge, i hvor høj grad lokale indremissionske ledere må siges at have været den afgørende faktor ved mejeridelingen. I forbindelse hermed vil der blive redegjort for, hvilke særlige omkostninger leverandørerne til det søndagshvilende mejeri måtte bære, såvel ved selve mejeriets bygning som ved de særlige transportproblemer der fulgte med. Da der var tale om et økonomisk offer at blive leverandør til et søndagshvilende mejeri, vil det være af interesse at undersøge, om det var de større eller mindre andelshavere, der var forholdsvis stærkest placeret i det delte, søndagshvilende mejeris andelshaverkreds.

De delte mejeriers størrelse

De delte mejerier var ikke noget afgrænset geografisk fænomen, men forekom spredt i de områder, hvor der ellers var mejerier med indskrænket søndagsdrift.

Med en enkelt undtagelse blev søndagshvilemejeriet sidst etableret. Det antal år der var mellem 1. og 2. mejeris oprettelse, var uden tvivl bestemt af, hvor lang en finansieringsperiode det første mejeri havde.

Sogne med delte mejerier, herunder år for oprettelse, antal andelshavere og køer, samt gennemsnit for hhv. delte mejerier og landsgennemsnit.

Mejeriets navn mindst sh.	opr.	andh/kø.	andh/kø.	opr.	Mejeriets navn helt sh.
Bindslev	1888	194/1900	57/500	1908	Søndagshvile
Bækmarksbro	1886	220/1200	126/1100	1897	Brandborg
Bøvling	1886	80/850			
Gårslev, Sølund	1887	89/550	35/234	1901	Fælleslykke
Harboøre	1894	82/420	34/170	1903	Harboøre Ny
Tørring	1887	168/1000	70/505	1899	Houe
Lydum	1885	73/450	62/450	1925	Sdr. Vium
Nr. Nisum	1887	103/892	49/350	1903	Elmely
Sejerø	1895	58/420	63/420	1889	Tadebæk
Skanderup	1888	108/1230	140/1100	1895	Lunderskov
Smidstrup	1888	125/1050	100/700	1904	Søndagshvile
Vamdrup	1888	186/1300	106/650	1897	Bastrup
Gennemsnit		123/904	76/561		
Landsgennemsnit		110/900			

Ved en finansieringsperiode forstås det antal år andelshaverne kontraktligt havde forpligtet sig til at levere mælk til mejeriet som sikkerhed for det lån, som måtte tilvejebringes for at bygge mejeriet. For Bindslevs vedkommende må der sikkert være gået to perioder, og for Bækmarksbro en periode o.s.v.

De delte mejerier varierede meget i størrelse, og for de størstes vedkommende har de driftsmæssige ulemper været ret begrænsede. Størst har ulemperne nok været på Sejerø og i Harboøre, hvor begge mejerier efter delingen blev meget små; dette gælder også for søndagshvilemejerierne i både Bindslev, Gårslev og Houe. Her må det indskydes at afstandene til mejeriet og vejenes beskaffenhed må med i en helhedsvurdering af ulempenes omfang. En sådan undersøgelse har ikke været foretaget.

Som helhed var de delte, søndagsaktive mejerier de største. Søndagsaktiv må i denne forbindelse forstås relativt, idet de fleste i denne kategori indtil mejeridelingen var kompromismejerier. Det gjaldt Bøvling, Bækmarksbro, Nr. Nisum og Lydum, medens Harboøre endda var helt søndagshvilende. Flere af dem fortsatte med indskrænket søndagsdrift efter det

helt søndagshvilende mejeris etablering, vel for at fastholde de andelshavere, der nok var tilhængere af søndagshvile, men ikke mente at det var nødvendigt at tilslutte sig et mejeri, der var oprettet på et religiøst grundlag. Når de helt-søndagshvilende mejerier var de mindste, hænger det sammen med, at de missionske udbrydere blev udbrydere, fordi de var i mindretal i det oprindelige mejeris generalforsamling. Havde de haft flertal, havde sognet sikkert kun haft et mejeri og da et søndagshvilende. Andelsmejeriet Sejerø er det eneste eksempel på at de ikke-missionske andelshavere blev udbrydere fra et søndagshvilemejeri. Det må erindres, at de tal der er anført i tabellen er fra 1930, og derfor kan afvige fra de tal der var gældende på delingstidspunktet.

Endvidere tog de delte-søndagshvilemejerier ikke blot andelshavere fra det oprindelige mejeri, men hvervede leverandører så langt transporten tillod det. Derved påvirkede en mejerideling også mejeristrukturen udenfor sognets grænser. Sammenholdes de delte mejeriers gennemsnitlige størrelse, nemlig hhv. 123/904 mindst-søndagshvilende og 76/561 helt søndagshvilende med landsgennemsnittet i 1930, der da var 110/900, ses de delte, helt

søndagshvilende mejerier at have været betydeligt mindre.²⁹ Dette forhold må have øvet en væsentlig indflydelse på driftsomkostningerne, men herom senere. Her skal der gøres et forsøg på at vurdere, hvem der fik de indremissionske andelshavere til at vove springet.

Hvem krævede deling?

I Skanderup kom kravet fra C. J. Moe, Indre Missions senere formand. Han fik i 1885 embede i Skanderup og få år efter bredte vækkelsen sig i sognet. I begyndelsen af 1890'erne kan der i Skanderup andelsmejeris protokol findes flere forslag om hhv. en kompromisordning eller en søndagshvileordning. Disse forslag blev bremsset på generalforsamlingen og resultatet blev da grundlæggelsen af Lunderskov andelsmejeri i 1895, kun 7 år efter at det første mejeri i sognet var taget i brug. Ved mejeriets 50 års jubilæum blev Moe mindet som initiativtageren til dets oprettelse og han skrev i sine erindringer i 1926: »– men da modstanderne under ingen omstændighed ville lade mejerierne (her tænkte han vel også på Vamdrup, se nedenfor) stå stille, ikke engang på de store helligdage, byggede de hellige deres eget mejeri til stor glæde for mejerister og mælkekuske, der i stedet for den evindelige trællegang nu havde en hel dag om ugen fri. Det fik da også snart god tilslutning fra mange sider.«³⁰

Den vækkelse, Moe var med til at fremme i Skanderup, bredte sig snart til Vamdrup, især da han i 1894 varetog vakancen her. Hans skarpe synspunkter førte her til en retssag, fordi han fra prædikestolen havde karakteriseret en del af de sognebørn, der stod udenfor Indre Mission på en for dem at se fornærmende må-

de. Sagen gik helt til højesteret og Moe fik en bøde på 200 kr. Fronterne var hermed trukket skarpt op, og selvom det ikke har været muligt at finde Vamdrup andelsmejeris første protokol, må det antages, at indremissionske andelshavere flere gange kom i mindretal, inden de i 1897 oprettede Bastrup andelsmejeri, i øvrigt samtidig med at den lokale indremissionsforening holdt mødekampagne 5 steder i sognet.³¹

Baggrunden for oprettelsen af Brandborg andelsmejeri er beskrevet i Matthiesens biografi over pastor Busch. Heri tildeles han en stor del af æren for, at mejeridelingen blev en realitet i Bøvling-Flynder. Vækkelsen var tidligt kommet til sognet, og da der i 1886 blev oprettet to mejerier her, fik de begge en kompromisordning. Busch, der var præst i sognet 1893–1901, mente ikke, at de indremissionske leverandører kunne være andelshavere i et mejeri, der arbejdede om søndagen, selvom de selv holdt mælken hjemme. De var efter hans opfattelse indirekte ansvarlige for, at det 3. bud blev overtrådt. Det lykkedes Busch at få overbevist et tilstrækkeligt antal leverandører herom, og i 1897 kunne et af de mest markante søndagshvilemejerier indvies. I en årrække blev der holdt missionsmøder på mejeriet, og dråbepengene gik til missionens arbejde. Dråbepenge er det beløb mejeriet får ind ved salg af den mælk, der efter spandenens tømning kan opsamles.

Flere gange hvert år blev beløbet anført i IMT under gaver f.eks. i 1916 »Dråber fra mejeriet Brandborg 132 kr.« Det årlige udbytte kunne undertiden andrage henved 6000 kr.³²

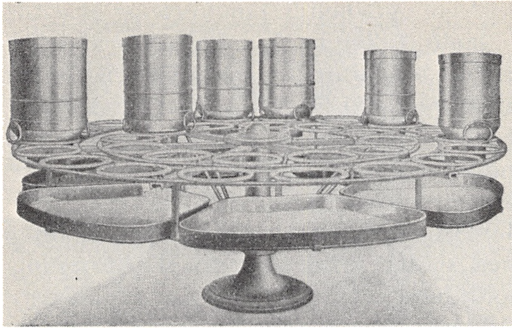
I forbindelse med søndagshvilemejeriets oprettelse i Houe har flere meddelere pegt på sognets præst 1890–1900 J. P. Agger som initiativtager. Udover den sædvanlige

29. Ellbrecht V, 1930 s. 723.

30. Nedergaard, P.: Præste og sognehistorie. IX A, 1968. s. 228. Hjemmeliv og Trosliv XV, 1948. Chr. N. Dalls erindringer s. 124. Lunderskov andelsmejeris protokol 1945–73, nov. 1947.

31. Nedergaard, P.: Præste og sognehistorie IX A s. 254.

32. Matthiesen, H.: A. Busch, en sognepræst. 1931. s. 251f og om dråbepenge s. 255. IMT 1961 s. 144, tillæg s. 7.

Buas resttømningsapparat. Efter at spandene var blevet tømt roterede de rundt med bunden i vejret. De dråber der endnu var til overs, blev opsamlet i et kar som vist på fotoet. Ellebrecht 1917 bd. IV. s. 431.

opdeling i valgmenighed og Indre Mission var den sidste her delt i to fraktioner, nemlig i en stærkt troende harboørefløj og en mere moderat fløj. Agger sluttede sig til harboørefløjen, og det fortælles, at han ved indvielsen af mejeriet i 1899 erklærede, at så længe mejeriet lå på dette sted, måtte det aldrig være i drift på søn- og helligdage.³³

Søndagshvilemejeriet i Bindslev blev først oprettet, efter at den indremissionske vækkelse havde været til stede i over 25 år. Der gik en ny vækkelse over sognet i 1896, men først i 1908 blev søndagshvilemejeriet grundlagt.

En lignende udvikling synes at have foregået i Smidstrup. Fra 1904–1960 fungerede søndagshvilemejeriet her i hård konkurrence med det søndagsaktive mejeri. I Gårslev blev dette mønster også fulgt; heller ikke her har det været muligt at erfare, hvem der var initiativtageren til mejeridelingen. Mejeridelingen i Harboøre er vanskelig at forklare. Her var der som nævnt et søndagshvilende mejeri i forvejen, ikke desto mindre skulle der ligge religiøse motiver til grund for det nye mejeris oprettelse. Protokollen indeholder ingen

oplysninger om, hvorfor 27 andelshavere kollektivt udmeldte sig. Der blev søgt tilvejebragt er forlig, men en talsmand for de udmeldte fastslog »at de under ingen betingelser ville blive i mejeriet, men fastholdt at ville udtræde pr. 1. nov. 1903.«³⁴

Måske skyldtes delingen en fraktionsdannelse i den lokale indremissionsforening. En meddeler har henvist til bevægelsen »De gamle stier« som muligvis kunne have stået bag delingen. Bevægelsen havde til formål formål at bekæmpe de liberale tendenser i Indre Mission. Ifølge Poul Holt skulle denne bevægelse først gøre sig gældende i 1920'erne, og således ikke have noget med mejeriudviklingen i Harboøre at gøre.³⁵ En anden forklaring kunne være at det var leverandører udenfor Indre Mission der blev tilbage i det gamle mejeri, og når missionsfolkene ønskede deres eget mejeri, kunne det være en naturlig konsekvens af de vækkelsesbevægelser der med års mellemrum greb om sig i sognet. Den første vækkelse brød frem i 1880'ernes begyndelse, medens Moe endnu var sognets præst. En anden vækkelse kom i 1893 efter at 26 fiskere var druknet, ligesom en vækkelse også fulgt en drukneulykke i 1902. Måske var der en trang hos den hårde kerne af missionsfolk til at markere deres åndelige udvikling overfor verdens børn ved helt at isolere sig fra dem – også på mejeriområdet – selvom søndagssagen ikke kunne blive det spørgsmål, som delingen kunne ske på. I alt fald isolerede missionsfolkene i Harboøre sig på skoleområdet, idet en af landets få friskoler af indremissionsk observans blev oprettet her i 1892.³⁶

Udover præsterne Moe, Agger og Busch er der også eksempler på at lægmænd har været primus motor ved mejeridelingen. Det gælder Søren Rasmussen, Byskov, der af en meddeler nævnes som initiativta-

33. Nedergaard, P.: Præste og sognehistorie Bd. VI. 1963. s. 632.

34. Samme Bd. V. 1959. s. 408 og 413f. Forhandlingsprotokol for Harboøre gl. andelsmejeri. Afskrift foretaget af Ejner Gjelstrup. cit. fra 27/7 1903.

35. Holt, P.: Kirkelig forening for den Indre Mission i Danmark gennem 100 år. 1861–1961. s. 706.

36. Nedergaard, P.: Præste og sognehistorie Bd. VI. 1963 s. 604ff og 616. Friskoler s. 618.

ger til oprettelsen af andelsmejeriet »Elmely« i Nr. Nissum. Rasmussen-Byskov, som han blev kaldt, var lærer ved Indre Missions højskole i Nr. Nissum og drev samtidig en gård i sognet. Han blev senere konservativ landstingsmand og var i en årække medlem af Indre Missions landsbestyrelse.³⁷

Når det kom til en mejerideling på Sejerø, skyldes det ud fra de oplysninger, der foreligger en toneangivende indremissionsk gårdmand Niels Jørgensen. Han fastholdt at mejeriet »Tadebæk« skulle være helt søndagshvilende. Et mindretal var modstandere heraf og brød da med søndagshvilemejeriet i 1895 og oprettede andelsmejeriet »Sejerø«. Dette mejeri havde en slags kompromisordning, udformet på den måde at leverandørerne kunne beholde mælken hjemme på søn- og helligdage, men måtte ikke levere den gamle mælk den følgende søgnedag. Skete det gav det en bøde på 100 kr. Mejerikrigen varede på Sejerø indtil 1942, da de to små mejerier blev sammenlagt under en kompromisordning. Så længe striden varede, kunne sejerøboerne til sognerådsvalegene stemme enten på det gamle eller det ny mejeris parti.³⁸

Fælles for de 11 sogne var den oftest skarpe opdeling af beboerne i hhv. Indre Mission og den grundtvigske valgmenighed. Polariseringen fortsatte udover områder som kirke og mejeri ved oprettelse af friskoler, forsamlingshuse, missionshuse, afholdshoteller, ja, undertiden kunne de åndeligt uforenelige grupper heller ikke enes om samme brugsforening eller hesteforsikring.³⁹

Der var nok en forbindelse mellem en egns økonomiske og sociale udvikling og den intensitet, hvormed befolkningen oplevede de åndelige vækkelser. Men de 11 sogne med delte mejerier havde meget forskellige produktionsmæssige vilkår, så der

kan næppe i dette forhold findes en forklaring på, hvorfor en mejerideling i disse sogne blev en realitet. Forskellen på Sejerø/Harboøre, der var perifere, sentudviklede områder og de fede østjyske sogne som Vamdrup, Skanderup, Smidstrup og Gårslev kan vanskeligt være tydeligere. Når mejeristrukturen i de 11 sogne blev ændret af den åndelige udvikling, skyldtes det nok i vid udstrækning markante personlighedens ihærdige påvirkninger af leverandørerne. Disse åndelige ledere havde selv været med til at skabe en åndelig polarisering i sognet, som gjorde en kompromisordning uholdbar i længden. Konsekvensen blev en mejerideling med oprettelsen af nyt, produktionsteknisk set overflødigt mejeri – en institution der må have cementeret missionsfolkernes gruppefællesskab mere end missionshuset.

Mejeridelingens umiddelbare omkostninger.

De første omkostninger de udmeldte andelshavere måtte bære var udmeldelsesgebyret, hvis størrelse som regel var anført i mejeriets vedtægt. Hvis finansieringsperioden ikke var afsluttet blev der tale om et ekstraordinært afdrag på den del af gælden, som andelshaveren i leverandørkontrakten havde forpligtet sig til at være garant for.

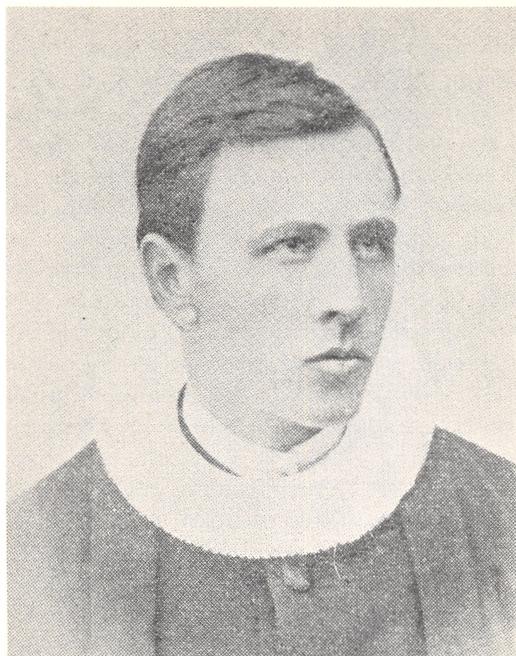
De leverandører, der meldte sig ud af Bækmarksbro andelsmejeri i 1897 kunne nøjes med at betale 2 kr. pr. ko, medens der i Bøvling blev krævet 25 kr. pr. ko, selvom vedtægten fastsatte 10 kr. Mærkeligt nok accepterede de udmeldte andelshavere dette krav, og måden beløbet blev tilvejebragt på fortjener omtale, idet den tydeligt viser udbrydernes offervilje og gruppefællesskab. Med henvisning til et skriftssted, der omhandler nødvendige-

37. Elberling, V.: Rigsdagens medlemmer gennem 100 år. 1949–50. Bd. III. s. 208.

38. Nielsen, R.: Mejerierne på Sejerø. I Andelsbladet 1942. s. 1665–68. Nedergaard, P.: Præste og sognehistorie. Bd. II. 1954. s. 333f.

39. Hjemmeliv og trosliv XV. 1948. Chr. N. Dalls erindringer s. 125.

A. Busch. »Busch var af natur stejl og impulsiv, selubevidst og energisk – talte med brændende lidenskab, prædikede længe og indtrængende, fremhævede livets store risiko og alvor, det afgørende skel mellem tro og vantrø og et liv i overensstemmelse hermed« skrev Poul Holt. *Kirkelig forening for den Indre Mission i Danmark gennem 100 år. 1861–1961. s. 505.*

den af at bære hinandens byrder, foreslog Busch, at »– enhver af vennerne skriver på en seddel, hvor stor eller lille en part han har evne og råd til at give i denne sag og det enten han så selv har køer eller ikke.« Der indkom 2400 kr., hvilket var tilstrækkeligt.⁴⁰ Senere ønskede yderligere to leverandører med tilsammen 14 køer at slutte sig til vennerne i søndagshvilemejeriet. Andelshaverne i det søndagsaktive mejeri i Bøvling ville åbenbart standse den trafik og krævede 100 kr. i udmeldelsesgebyr pr. ko. Nu sagde Busch fra, og rådede de to

mænd til at gå rettens vej. Underretten stadfæstede kravet om 100 kr., men overretten henviste til mejeriets love, hvor 10 kr. var maksimum, og lod dette beløb være gældende. Andelshaverne i Bøvling ville lade sagen gå til højesteret, men det lykkedes forinden at nå et forlig på 20 kr. pr. ko. Bradborg mejeri fik da også i folkemunde tilnavnet »trodsmejeriet«, medens missionsfolkene foretrak »trosmejeriet«. Efter forliget skrev Busch, der da var flyttet til Odense, »Herren give i nåde alle venner at være glade ved afslutningen af denne sag. Ja, gid I må bevares i trofasthed overfor mejerisagen.«⁴¹

Konflikten mellem de søndagsaktive mejerier i Bøvling-Flynder og søndagshvilemejeriet var ingen undtagelse. Ved gennemgangen af søndagsaktive mejeriers protokoller i de mejeridelte sogne, er der fundet flere eksempler på sagsanlæg eller trussel herom og forlig, især i forbindelse med sindelagsskifte eller gårdhandel.⁴²

Vamdrup og Bastrup andelsmejerier nåede i 1931 til en aftale der gik ud på, at så længe andelshaverne hæftede for gæld i et af mejerierne, skulle de blive til periodens slutning, og ville da ikke blive modtaget af det andet mejeri. I de tilfælde hvor andelshaverne insisterede på at flytte skulle evt. økonomiske mellemværender ordnes af mejerierne.⁴³

Etableringen af en sådan aftale vidner vel om, at de store dønninger fra vækkelsernes første tid var ved at lægge sig. Dog kendes der ikke tilsvarende aftaler fra andre sogne. Inden en landmand besluttede sig til at gå ind i et søndagshvilemejeri, var han vel kommet til den konklusion, at det var en frelsebetingelse for ham at være aktiv i denne sag. Det må vel i korthed være forklaringen på at de mange landmænd, der trodsede den økonomiske usikkerhed det normalt medførte at gå ind i et delt

40. Matthiesen, H.: A. Busch, en sognepræst. 1931 s. 253.

41. Samme s. 253.

42. Bastrup andelsmejeris forh. protokol 27/11 1909, bøde på 35 kr. og Vamdrup andelsmejeris forh. protokol 13/4 1943, retssag efter ejerskifte.

43. Vamdrup andelsmejeris forh. protokol, 8/12 1931.

mejeri, alligevel vovede dette. En af dem der deltog i oprettelsen af Lunderskov andelsmejeri skrev herom i sine erindringer, og da de overvejelser han refererede sikkert er blevet foretaget af mange indremissionske landmænd i de delte sogne, citeres han her in extenso. »Det blev de hellige gårdmænd magtpåliggende at få standset mejeriet om søndagen; men befolkningen kunne ikke enes om det, og resultatet blev, at de skiltes. Det blev så bygget et nyt mejeri, men det var med megen bekymring mange gik med til det. Det var i den dårlige landbrugstid (1895) og pengene var små. To mejerier blev dyrere i drift end et. En mand sagde: »Ja, arbejde om søndagen kan vi ikke. Få det til at gå med mindre indtægt, kan vi heller ikke. Vi er vant til at få renterne til december termin af mejerioverskuddet – efterbetalingen – og der bliver intet overskud mere. Overtræde Guds bud kan vi imidlertid ikke. Vore venner går den vej, at lade Gud råde for fremtiden. Det må han også for os. Vi blev heller ikke beskæmmet. Mejeriet gik godt i mange år. Det holdt 50 års jubilæum i fjor.«⁴⁴

Omkostningerne ved bygningen af mejeriet beløb sig typisk til 15000 kr. Dette beløb har næppe været en hindring for indremissionske andelshavere, når de overvejede at slutte sig til udbrydermejeriet. Men udtrædelsesgebyret set i sammenhæng med det mindre overskud nyetablerede søndagshvilemejeri kunne tænkes at give, var, især for den landmand der ikke havde penge nok på kistebunden, en alvorlig affære. Mange missionske andelshavere har i denne situation bogstaveligt talt givet sig Gud i vold, som det også fremgår af samtidige beretninger.

I sogne med delte mejerier var søndagshvilemejeriet oftest det mindste, og var derfor naturligt interesseret i nye andelshave-

re. Dertil kom at der i en forøgelse af andelshaverkredsen var et udtryk for at missionen havde fremgang i sognet. Undertiden følte bestyrelsen sig foranlediget til, at tilbyde et kontant beløb for at få navnlig en større andelshaver med. Blev en gård solgt til en ikke-missionsmand, kunne vel ingen fortænke bestyrelsen i at søge at fastholde den nye ejer som leverandør. En meddeler, der fulgte denne proces på nært hold, skriver at »-De respektive bestyrelser var på tærne for at konkurrere om denne leverandør.« I et konkret tilfælde fik en tilflytter, der ikke tilhørte missionen, besøg af en af de ledende missionsfolk, som skulle have sagt: »Det drejer sig om, om du vil i himmelen eller du vil i helvede, vil du i helvede skal du bare flytte, men vil du i himmelen skal du blive i vort mejeri«. Så tænkte den ombejlede andelshaver »Og så tint a det var rårest i æ himmel!«⁴⁵

Dermed havde søndagshvilemejeriet fastholdt leverandørantallet, selvom mejeriet efter meddelerens oplysning havde en ringere økonomi en det søndagsaktive mejeri. En anden meddeler har beskrevet, hvordan en landmand, der overvejede at skifte mejeri, pludselig nåede til klarhed over spørgsmålet. Manden sad og malkede i kostalden en vinter morgen sammen med karl og pige, men pludselig sprang han op og sagde: »Ikke en dråbe mælk mere til mejeriet om søndagen.«⁴⁶

Andelshavernes sociale placering.

Det har undertiden været hævdet, at det især var de lavere sociale lag på landet, der tilsluttede sig Indre Mission, medens de mere velaflagte søgte til valgmenigheden. Det kan derfor være god mening i at undersøge de delte mejeriers leverandør-

44. Hjemmeliv og Trosliv. XV. 1948. Chr. N. Dalls Erindringer s. 124.

45. Bastrup andelsmejeris forh. protokol 7/2 1898 og 25/5 1900. Nationalmuseets etnologiske undersøgelser. 89/76 s. 13.

46. Brev fra meddeler.

47. Holt., P. anførte jubilæumsskrift 1961, s. 814 og Margaretha Balle-Petersens artikel i Folk og Kultur. s. 43ff.

Delte mejeriers leverandører procentuelt fordelt efter koantal ca. 1930. ms = mindst søndagshvilende, sh = helt søndagshvilende.

	0-4		5-20		over 20		
	ms	sh	ms	sh	ms	sh	
Bindsløv	15,5	17,5	74,2	71,9	10,3	10,5	Søndagshvile
Bækmarksbro	50,0		48,2		1,8		
Bøvling	25,7	25,4	70,4	66,7	3,0	7,9	Brandborg
Gårslev	20,2	40,0	75,3	60,0	4,5	0,0	Fælleslykke
Harboøre Gl.	36,6	32,4	63,4	67,6	0,0	0,0	Harboøre Ny
Tørring	15,5	14,3	78,6	85,7	6,0	0,0	Houe
Lydum	20,5	3,2	78,0	96,7	1,4	0,0	Sdr. Vium
Nr. Nisum	23,3	20,4	70,9	77,6	5,8	2,0	Elmely
Sejerø	13,8	12,7	86,2	87,3	0,0	0,0	Tadebæk
Skanderup	35,2	0,0	41,7	100	23,1	0,0	Lunderskov
Smidstrup	45,6	8,0	49,6	76,0	4,8	16,0	Søndagshvile
Vamdrup	49,5	0,0	36,6	100	14,0	0,0	Bastrup

kreds m.h.t. kobesætningernes størrelse, da det må antages, at der er en nogenlunde overensstemmelse mellem antallet af køer og social placering.

Som kilde er brugt Ellbrechts Dansk Mejeristat 1930, hvor de enkelte mejeriers andelshavere er opdelt i tre grupper, nemlig 0-4 køer, som dækker husmændene, 5-20 som omfatter små og større landmænd. De andelshavere der havde over 20 køer må betegnes som hørende til landbrugets overklasse - store gårdejere og proprietærer. Det ville have været hensigtsmæssigt for denne undersøgelse, om gårdmandsgruppen med 5-20 køer havde været mere opdelt, men det trykte materiale gør det ikke muligt. De egentlige leverandørlistere, som undertiden oplyser om antallet af køer, er kun for tre mejeriers vedkommende blevet inddraget, og falder ikke tidsmæssigt sammen med Ellbrechts materiale.⁴⁸

Ved en sammenligning af første og anden kolonne i tabellen, fremgår det at over halvdelen af de delte mejerier procentuelt havde lige mange husmænd. I fire tilfælde, nemlig Lydum/Sdr. Virum, Skanderup/Lunderskov, Smidstrup/Søndagshvile og Bastrup/Vamdrup var der en tydelig større procentdel af husmænd i de mindst søndagshvilende mejerier. Undtagelsen

herfra er Gårslev/Fælleslykke, hvor der var forholdsvis flere husmænd i søndagshvilemejeriet. Det kan undre, at der i Lunderskov og Bastrup slet ikke var leverandører med under 5 køer. For Lunderskov andelsmejeris vedkommende findes der en leverandørliste fra 1922 med angivelse af antal køer pr. andelshaver, og fordelt på de tre grupper ser resultatet således ud:

Lunderskov andelsmejeris leverandører fordelt på de tre grupper 1922 efter koantal sammenholdt med Ellbrechts oplysninger 1930. Alt i %.

	0-4	5-20	over 20
1922	44,1	52,4	3,4
1930	0,0	100,0	0,0

Det er nærliggende at slutte, at de tal, Ellbrecht har haft til rådighed, er forkerte. Der er ingen grund til at tro, at andelshaverkredsen skulle ændre sig så drastisk fra 1922-30. Meget tyder på at Ellbrechts oplysninger om Bastrup heller ikke har en sandsynlig forbindelse til virkeligheden. Desværre kendes der ingen leverandørliste herfra med oplysninger om koantal, men et årsregnskab fra 1930 angiver, hvor meget mælk den enkelte andelshaver leverede i årets løb. Den gennemsnitlige mæl-

48. Leverandørliste fra Harboøre gl. mejeri, 1903, Lunderskov 1922 og Vamdrup 1921.

kemængde pr. ko var omkring 1930 ca. 3000 kg pr. år. På dette grundlag er det muligt at nå til en bestemmelse af, hvor mange køer andelshaverne havde.⁴⁹

Det viser sig at mindst 38 eller 34,8 % af leverandørerne må have haft under 5 køer, hvilket dog procentuelt stadig er noget mindre end husmandsgruppen i sognets søndagsaktive mejeri. Denne revision af Ellbrechts talmateriale fremkalder den mistanke, at hans andre tal kan vise sig at være ligeså fejlagtige. Da Danmarks Mejeristatistik før 1930 ophørte med at fordele leverandørerne til de enkelte mejerier i de tre grupper, er der næppe anden kontrolmulighed end at opsøge mejeriernes leverandørliste eller regnskaber, hvis de endnu er bevarede.

Dette ganske vist ringe repræsentative og noget usikre materiale giver ingen støtte til teorien om, at Indre Mission havde en særlig appel til de lavere sociale lag på landet.

En af grundene til at der var en svag tendens til, at der var flere husmænd i valgmenighedskredsens mejeri, kunne være at netop husmændene havde dårligst råd til at basere deres tilværelse på det nye søndagshvilemejeri. Da Sdr. Vium andelsmejeri blev oprettet i 1925, anfører en meddeler, at kun halvdelen af de troende forlod Lydum andelsmejeri. Det var måske husmændene der holdt sig tilbage? I alt fald havde Sdr. Vium andelsmejeri kun få leverandører jvf. Ellbrecht med et koantal fra 0-4. Lydum fortsatte da også med at have kompromisstatus. Når der i dette tilfælde ikke var en mere udbredt tilslutning til søndagshvilemejeriet, kan det hænge sammen med både lokalpatriotisme og transportbesværligheder. For at nå til en mere sikker konklusion er det nødvendigt at foretage nogle lokale studier, der imidlertid ligger udenfor denne artikels rammer.⁵⁰

I 3. og 4. kolonne er procentdelen af

gårdmænd – taget i bred forstand – anført. Tendensen er her, at de delte mejerier stort set havde lige mange andelshavere med 5-20 køer, med undtagelse af de mejerier, der havde særligt mange husmænd; disse mejerier havde da færre gårdmænd og omvendt. Bemærkelsesværdigt er det, at Sdr. Vium andelsmejeri havde næsten alle andelshavere placeret i denne gruppe. Hvis tallene er korrekte, tyder det på at Indre Mission i dette sogn var domineret af landbrugets middelklasse. De bevarede leverandørliste fra Lunderskov og Vamdrup, gjorde det muligt at undersøge, hvor der var flest andelshavere placeret i intervallet 5-20 køer. Resultatet var for Lunderskovs vedkommende at ud af 76 andelshavere i 1922, havde 56 mellem 5 og 10 køer, 18 mellem 11 og 15 og kun 2 havde mellem 16 og 20 køer. For Vamdrups vedkommende var der ud af 68 i 1921 ikke mindre end 56 i intervallet mellem 5 og 10 køer, 8 havde 11-15 og kun 4 mellem 16 og 20 køer. Den tidligere nævnte opgørelse over leveret mælk til Bastrup andelsmejeri 1929-30, bekræfter denne tendens.

Disse tre eksempler maner til forsigtighed med at skelne for håndfast mellem husmænd og gårdmænd. På den anden side er der nok det reelle i at sætte et skel ved 4 køer, at her gik grænsen mellem den andelshaver, der måtte tage arbejde hos andre, og den der stort set kunne ernære sig og sine ved bedriften.

Angående de store leverandører var billedet mindre ensartet. Det søndagshvilende mejeri var i denne henseende procentuelt ligestillet i Bindslev og dominerende i Brandborg og Smidstrup. På Sejerø og Harboøre havde ingen af de delte mejerier leverandører med over 20 køer. For de øvrige mejeriers vedkommende havde de mindst søndagshvilende flest leverandører, dog kun særligt markant i Skanderup og Vamdrup.

49. Bastrup andelsmejeri, regnskabsprotokol 1929-30. Danmarks Mejeri-statistik, 1930 s. 14 vdr. landsgenemsnit.

50. Brev fra meddeler vedr. Sdr. Vium, oprettet 1925.

Forudsat at talmaterialet holder så nogenlunde, må en rimelig konklusion være, at der som helhed ikke var nogen markant tendens til, at et bestemt socialt lag dominerede det ene af de delte mejerier – tværtimod var der med få undtagelser tale om en jævn fordeling. Leverandørerne til det delte, søndagshvilende mejeri nærmede sig efter alt at dømme et repræsentativt udsnit af sognets mælkeproducenter, og det tyder ikke på at der var nogen økonomisk-social forklaring på, hvem der fulgte det ene eller det andet mejeri.

Transportproblemer.

Inden det nye, søndagshvilende mejeri kunne begynde sin virksomhed, skulle der etableres et net af mælkeruter. I realiteten betød mejeridelingen, at der skulle henved dobbelt så mange mælkeruter til for at få transporteret den samme mælkemængde, forudsat at leverandørerne til det ny mejeri boede spredt over hele sognet.

Som eksempel kan nævnes Vamdrup/Bastrup andelsmejerier, som tilsammen i 1921 havde 21 ruter, hvoraf de 17 stort set fulgte de samme veje.⁵¹ Selvom søndagshvilemejeriet kun fungerede 6 dage om ugen, skulle der om sommeren køres 7 gange, idet lørdagsaftensmælken umiddelbart efter malkningen skulle bringes til mejeriet, som skulle være færdig med behandlingen heraf inden midnat. Det var lettere at køre lørdag aften, da der kun var mælk fra en malkning, til gengæld var der mælk fra tre malkninger mandag morgen, hvilket krævede større vognkapacitet og flere spande. Om vinteren var det ikke nødvendigt at køre mælken til skumning på mejeriet lørdag aften, men som følge heraf var der mandag morgen mælk fra 4 malkninger, hvilket kunne betyde, at der skulle køres to gange eller sættes ekstra vogne ind.

Den største ulempe ved den sindelagsbestemte mejeristruktur – uanset hvilken af

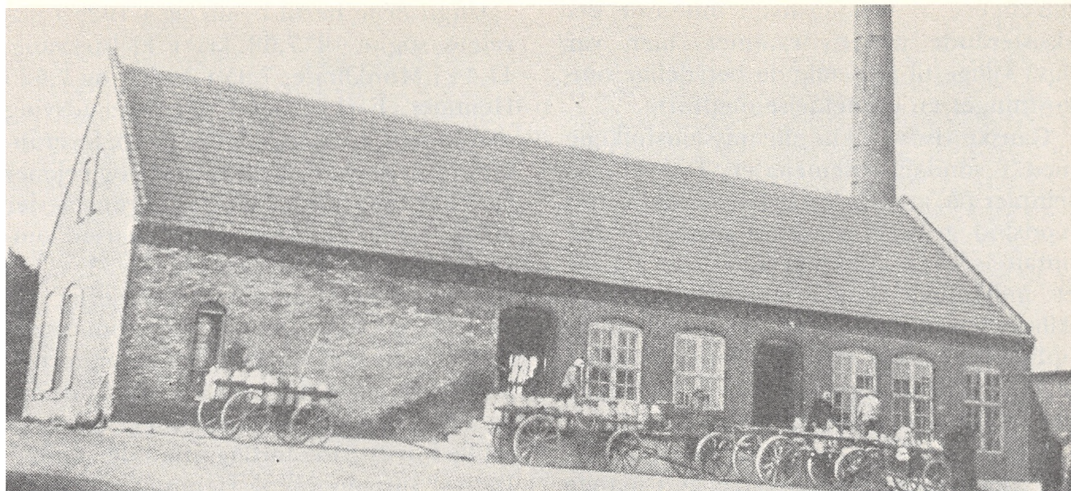
de delte mejerier man var leverandør til – var utvivlsomt denne komplicering af transportproblemerne. Særlig tung var vel byrden for de søndagsaktive, som selvom de stort set alle havde 7 dages drift, måtte køre samme vejlængde efter mindre mælk. Det var altså ikke kun missionsfolkene, der betalte omkostningerne, ved at de kunne følge deres overbevisning i forbindelse med mejeriernes søndagshvile, men de landmænd der i sogne med delte mejerier ikke havde noget åndeligt behov for at levere til et søndagshvilende mejeri, måtte også betale.

På den baggrund er det forståeligt at striden om mejeriernes søndagshvile ofte blev kaldt mejerikrigen. Flere meddelere har fæstnet sig ved de delte mejeriers transportproblemer. Fra Lemvigegnen vurderede to ældre landmænd, der kendte forholdene på nært hold i en lang årrække, problemerne sådan: »Dette (mejeridelingen) var i økonomisk henseende meget uheldigt, dels skulle der dobbelt så mange mælkevogne til, da leverandørerne jo boede sammenblandede, så kuskene måtte køre frem og tilbage, og dels betød den mindre mælkemængde på hint mejeri stærkt forøgede driftsudgifter.« Helt på linie hermed skrev den anden »Det forøgede (udgifterne til) både drift og mælkekørsel meget, men det beviste også, at de ville ofre noget for det, de troede var rigtigt.«⁵²

I Busch-biografien oplyses det at »I hele 14 år kørte hver andelshaver sin tur, hvis han da var i stand dertil. Det var et helt kunststykke at få anbragt disse kørsler i orden, men Busch var mester for at klare det. »Nej, hvor må det dog være dejligt sådan at kunne komme rundt og sige godmorgen til hinanden« opmuntrede han dem, og det blev da ordnet sådan, at alle småfolkene slap fri«. Citatet bringer dog ingen fuldstændig klarhed over, hvordan man bar sig ad i Brandborg, men det skal vel forstås sådan at andelshaverne på skift

51. Forhandlingsprotokoller fra Bastrup dec. 1921 og Vamdrup juli 1921.

52. Nationalmuseets etnologiske undersøgelser 89/76 s. 11 og brev fra meddeler.

Den type mælkevogn, som er vist på billedet, var typisk indtil ca. 2. verdenskrig. Kombinationen af smalle, jernbeslåede træk hjul og de sandede veje i flere vestjyske sogne har ikke formindsket ulemperne ved transporten til de delte mejerier. Ellbrecht IV, 1930. s. 212.

kørte den mælkerute de selv var placeret i. En meddeler fæstner sig også ved, at kørslen lørdag aften var særlig festlig – ligesom optakt til søndagen. Andre delte, søndagshvilende mejerier havde dog regulære mælkeruter, der bortliciteredes hvert år.⁵³

Hvad blev der vundet?

Når så først etableringsbesværlighederne var overstået, og det nye søndagshvilende mejeri var kommet i gang, kunne leverandørerne glæde sig over, at de havde fået mælkeproduktionen underordnet det 3. bud.

I virkeligheden var det kun få personer, der fik adgang til at holde fri om søndagen med mejeriets lukning – typisk 3 ansatte på mejeriet og de 7–10 kuske. Var der 10 andelshavere til mejeriet, skulle mindst ligeså mange røgttere i arbejde med at malke og fodre køerne; dette kunne Indre Mission ikke ændre på. Det synes at være en ringe effekt – at kun ca. 10 % af de der til daglig arbejdede med mælkeproduktionen – kunne få søndagsfri, men de 10 %

var, hvad der var menneskelig muligt at opnå, og den indremissionske leverandør kunne nu se præsten og vennerne i øjnene, når talen var om det 3. bud. Hans chancer for at komme i kirke om søndagen var derimod ikke blevet forbedret.

Det gruppesammenhold, der kom til udtryk blandt missionsfolkene i missionshuset, var efter søndagshvilemejeriets etablering blevet udvidet til det økonomisk mest vitale område for landbrugserhvervet. Mejeriets generalforsamling blev indledt og afsluttet med bøn og salmesang, ligesom der også kendes eksempler på, at der blev afholdt egentlige missionsmøder på mejeriet, hvor det blev indskærpet ungdommen at helligholde søndagen. I sogne med delte mejerier følte de søndagsaktive vel også et gruppefællesskab på mejeriområdet, selvom der nok her mere var tale om at gøre en dyd af en påtvungen ordning.⁵⁴

Kravene om et delt, søndagshvilende mejeri, er et klart eksempel på, at åndelige argumenter i denne sag vejede tungere end rationelt-økonomiske synspunkter. Missionsfolkene var i de delte sogne ikke blot

53. Matthiesen, H.: A. Busch, en sognepræst. 1931. s. 255. I Lunderskov og Bastrup bortliciteredes ruterne normalt.

54. Breve fra meddelere: Missionsmøder i Houe og Brandborg.

tilhængere af søndagshvile indenfor det eksisterende mejeris rammer, men var også villige til at betale de betydelige omkostninger en udmeldelse medførte.

Ganske vist var ikke alle missionsfolkene med i søndagshvilemejeriet. Der er eksempler på, at alvorligt troende landmænd modstod gruppepresset og fastholdt den opfattelse, at søndagsmælken levering var et individuelt samvittighedsspørgsmål.⁵⁵ Alligevel må det have været en almindelig opfattelse i nogle indremissionske kredse, at først efter afslutningen af mejerisagen var vækkelsen blevet helt gennemført.

Striden omkring mejeriernes søndagsdrift har tilføjet det åndelige liv i mange sogne en intensitet, som ellers vanskeligt ville være fremkommet. Oprettelsen af søndagshvilemejeriet var ikke blot en konsekvens af vækkelsen, men også et instrument til at forstærke denne. Dets etablering har utvivlsomt virket bevarende på leverandørkredsens samhørighedsfølelse med indremissionskredsen. Det var måske en medvirkende årsag til, at de åndelige ledere indenfor Indre Mission viste sagen så stor interesse.

Hvorfor ophørte mejeriernes søndagshvile?

En besvarelse af dette spørgsmål kan med de oplysninger, der indtil nu foreligger, kun blive skitsemæssig. Især må det tidspunkt, hvor de enkelte mejerier blev søndagsaktive, kendes for flere mejeriers vedkommende, end tilfældet er.

For de ikke delte, men søndagshvilende mejeriers vedkommende var transportproblemet mere overskueligt, idet mejeriet betjente et som regel naturligt opland. Det er imidlertid næppe muligt at undersøge, hvilke merudgifter søndagshvilemejerierne havde til transport pr. 1000 kr. sødmælk.

Udgifterne hertil beløb sig i 1925 i udvalgte sogne til 7,62 kr. i Fjølstervang, 11,44 i Munklinde, 7,95 i Assing og 7,42 i Hemmet. Forklaringen på disse udsving skal søges i mælkemængde, større leverandørers transport af egen mælk og vejenes beskaffenhed. Hertil kom at flere mejerier holdt vogne, medens andre overlod omkostningen heraf til kuskene selv.⁵⁶

I det øjeblik søndagshvilemejeriet gik over til en kompromisordning, som regel i de første år kombineret med en vinterhvileordning, skete der en forøgelse af drifts- og transportudgifterne, idet mejeriet skulle i drift både lørdag aften og søndag. Det var situationen på Hemmet andelsmejeri, da der blandt leverandørerne efter mange års diskussion blev enighed om en kompromisordning i 1939. Da det samtidigt blev besluttet, at der, så længe 20 % af leverandørerne på generalforsamlingen ønskede det, fortsat skulle køres to gange om lørdagen om sommeren, betød det 8 mælketur pr. uge.

I regnskabsåret 1939–40 steg udgifterne til transport med 14,5 %, hvoraf en del dog må tilskrives prisstigninger. Udgifterne til kul og arbejdsløn må i sommerhalvåret, hvor mejeriet måtte i gang 8 gange pr. uge, ligeledes have haft en vis vægt. Disse merudgifter kunne nok tale for en genindførelse af 6-dages drift, hvilket dog af andre grunde var helt utænkeligt. I stedet opfattede modstanderne af indskrænket søndagsdrift merudgifterne som et argument for helt at gå over til regulær 7-dages drift, hvilket som regel blev resultatet efter forløbet af en kortere årrække med en kompromisordning.⁵⁷

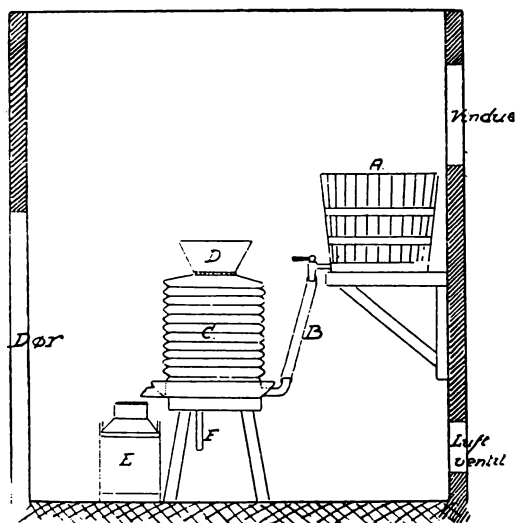
Den gamle mælks kvalitet

Udover transportproblemerne kom vanskelighederne ved at holde den gamle mælk dvs. den længst tilbageholdte mælk

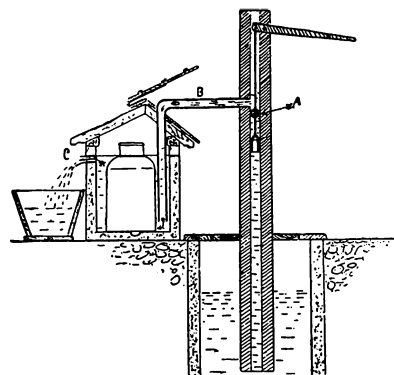
55. Eksempel fra Bastrup andelsmejeri.

56. De enkelte mejeriers regnskaber i Det kgl. Biblioteks småtryksafdeling.

57. Hemmet andelsmejeris forh. protokol. Ekstraordinær generalforsamling 12/4 1939. Transportudgifter fra dette og det følgende år. 20/8 1948 blev mejeriet helt søndagsaktivt.

Skematisk fremstilling af mælkekøleanlæg med ringhøler. Vandet tilføres apparatet fra beholderen A og går op gennem apparatet, mælken hældes i tragten D og risler ned over ringene på køleapparatet. (Modstrømsprincippet).

Skematisk fremstilling af mælke-kølebassin i forbindelse med vandpumpe og vandingsstrug.

Det har ofte været de større børns opgave at forsyne kølebassinet med koldt vand fra håndpumpen. En afkøling af mælken på denne måde kunne forøge søndagsarbejdet. Det lunkne vand, der forlod kølebassinet blev brugt til at vande køer med. Ellbrecht I, 1930. s. 301f.

sød. Den udbredte mælkekørsel lørdag aften om sommeren til mejerier med indskrænket søn- og helligdagsdrift var i sig selv et vidnesbyrd om problemets omfang. Selvom mælken fra lørdag aften i sommertiden blev behandlet umiddelbart efter malkningen, ville 1/14 af ugens mælkeproduktion, nemlig den fra søndag morgen, blive mellem 24–28 timer gammel, inden den blev behandlet på mejeriet. Den bakteriekultur, der altid er i mælken, vil da have gode muligheder for at udvikle sig. I sommermånederne kunne den gamle mælk nå at blive sur og dermed kassabel eller mindre værd. Et søndagshvilemejeri havde i sin første vedtægt fra 1897 en passus om, at det var tilladt at levere sur mælk efter søn- og helligdage, dog ville prisen blive nedsat med 10%.⁵⁸

Forskellige køleordninger kunne tages i anvendelse for at begrænse bakterievæk-

sten, men det krævede ekstraarbejde og evt. særlig teknik. Helt fra mejerivæsenets første tid har afkølingens gavnlige indflydelse været kendt. Den mest almindelige fremgangsmåde var at anbringe transport-spandene i et bassin med koldt, rindende vand; men da mange gårde endnu i mellemkrigstiden ikke havde maskindreven vandpumpe, måtte der med jævne mellemrum pumpes koldt vand med håndkraft, hvilket nok begrænsede effekten.

Fra søndagshvilemejeriernes første tid kendes der eksempler på at spandene med søndagsmælken blev sænket ned i den åbne brønd, for at kunne holde sig frisk.⁵⁹ Hvis landmanden havde elektrisk, eller på anden måde drevet vandværk, var der flere metoder til at nedkøle mælken, uden at det krævede væsentlig ekstraarbejde.

De danske mælkeprodukter skulle konkurrere på kvalitet. Kravene hertil blev

58. Bastrup andelsmejeri, vedtægter 1897 § 8

59. Eks. fra Houborg.

gradvist skærpet, og i 1931 blev det obligatorisk mindst en gang ugentlig at foretage reduktaseprøve. Denne mere nøjagtige metode skulle tildels erstatte syn, lugt og smagsbedømmelsen. Efter reduktaseprøven deltes mælken i 4 klasser, og et cirkulære påbød nedsat betaling for mælk, der kom i 4. klasse. Endvidere var det ret almindeligt at belønne den mælk, der gik i 1. klasse. Prøvens betydning understregedes derved, at en hel uges leverance blev afregnet efter den klasse mælken var blevet placeret i på prøvedagen.⁶⁰

Søndagshvilemejeriernes leverandører var naturligvis interesseret i en god mælkekvalitet og dermed en pæn afregning, men ville man acceptere at hele ugens afregningspris skulle rette sig efter en evt. reduktaseprøve af den gamle mælk, der blev leveret om mandagen?

I Hemmet andelsmejeri blev reduktaseprøven først indført i 1930. Samme år skete det, at mandagsmælken – incl. den gamle mælk – blev genstand for en reduktaseprøve. Resultatet som sådan kendes ikke, idet reduktaseprotokollen ikke er bevaret. Men andelshavernes reaktion er kendt. I juni 1930 forelå der for mejeriets bestyrelse et forslag fra 36 andelshavere med følgende ordlyd: »I anledning af at der mandag den 26. maj blev taget reduktaseprøve forlanger vi undertegnede afholdt en ekstraordinær generalforsamling, hvor vi ønsker at få drøftet om det er lovligt at tage prøve af mælk, som er over et døgn gammelt; i så tilfælde forlanger vi at mejeriet kører om søndagen.«⁶¹ På den følgende generalforsamling blev det konstateret, at det var lovligt at tage prøve af den mælk, der var mere end et døgn gammel og der blev derefter foretaget en afstemning om der på Hemmet andelsmejeri skulle indføres søndagskørsel. Resultatet blev 33 ja og 27 nej, men da vedtægterne bestemte at der skulle 2/3 flertal til i dette spørgsmål, blev søndagskørsel ikke ind-

ført. Et tydeligt vidnesbyrd om, hvor alvorligt andelshaverne opfattede kontrollen af den gamle mælk, får man, hvis afstemningsresultatet fra 1930 sammenholdes med, hvad der kom ud af et tilsvarende forslag på den ordinære generalforsamling i 1929.

Afstemninger om indførelse af søndagskørsel på Hemmet andelsmejeri hhv. 1929 og 1930.⁶²

	ja	nej	blanke	i alt
Ordinær genf. 1929	24	56	6	86
Ekstraordinær 1930	33	27	0	60

Det er iøjnefaldende at modstanderne af søndagskørselen stod langt svagere umiddelbart efter indførelsen af reduktaseprøven og kvalitetsbetalingen. Ganske vist forekommer det underligt at færre stemte i 1930 end i 1929, men det må nok tages som et udtryk for, at en del indremissionske leverandørere helt afholdt sig fra at deltage i afstemningen i 1930. Det er måske også forklaringen på at ingen ved den sidste afstemning tilsyneladende stemte blankt

For Hemmet andelsmejeris vedkommende kunne den skærpede kontrol med bl.a. den gamle mælk, og dermed chancerne for en ringere ugentlig afregning, tilintetgøre nogle andelshaveres modstand mod mejeriets søndagsdrift, medens antagelig langt flere afholdt sig fra at stemme. Det kunne tyde på at offerviljen i indremissionskredsen på mejeriområdet havde nået en grænse, hvor flere vejede hensynet til det økonomiske udbytte højere end en strikt overholdelse af det 3. bud.

Mandagsmælkens kvalitet blev ikke så problematisk et spørgsmål på alle søndagshvilemejerier som tilfældet var det i Hemmet. Forespørgsler hos mejerifolk, som har arbejdet med søndagshvilemejerier, gav som resultat, at der på flere

60. Ellbrecht I. 1930, s. 305ff om reduktaseprøven. Samme s. 308 vedr. cirkl. af 27/3 1931.

61. Hemmet andelsmejeri, forh. protokol 3/6 1930.

62. Samme. Ekstraordinær generalforsamling d. 12/6 1930 og ordinær d. 12/3 1929.

Hans Agersnaps maleri: En vestjysk mejerigeneralforsamling. (ca. 1885).

af disse mejerier ikke blev taget reduktionsprøver om mandagen.⁶³

Transportbesvær og problemer med mælkekvantiteten har for flertallet af de leverandører, der tvunget eller frivilligt berørtes heraf voldet væsentlige ulemper, som dog kunne overvindes af de indremissionske andelshavere, der underordnede deres økonomi en åndelig helhedsopfattelse. I undersøgelsens sidste del skal der gøres forsøg på at beskrive udviklingen i søndagshvilemejeriernes rentabilitet og sammenholde denne med eventuelle ændringer i Indre Missions holdninger til søndagssagen.

Mejerikrigens sidste fase.

Normalt foregik et mejeris overgang fra søndagshvile til almindelig 7 dages drift gradvist. Som eksempel herpå kan anføres Fousing andelsmejeri ved Struer, der blev grundlagt i 1886. Den første vedtægt der

kendes i dag er fra 1909 og heri hedder det »Alle almindelige prædikensdage året rundt er driften på mejeriet standset, og enhver beholder sin mælk til næste søgndag«. Denne vedtægts § 8 forblev uændret efter en revision i 1925. I 1942 skete den første forskydning væk fra den fuldstændige søndagshvile, idet der i § 7 stod »Alle søndage året rundt er driften på mejeriet standset, ligeledes juledag, når det ikke giver standsning i to dage –«. Imidlertid gik der kun 10 år før mejeriet fik normal 7 dages drift, bortset fra de store helligdage.

I de fleste søndagshvilemejeriers vedtægter var adgangen til en ændring af den afgørende paragraf meget restriktiv. Mejeriet på Fuur krævede i vedtægterne at alle andelshavere skulle stemme for, før der kunne indføres søndagsdrift. Andre igen krævede mellem 60 og 90 % af stemmerne, eller at sagen kun kunne behandles efter et bestemt åremål. En meddeler har fortalt, hvordan et mejeris overgang til 7-dags

63. Oplysninger herom fra tidl. søndagshvilemejeriers formænd og bestyrere.

drift blev forhalet ved at andelshavere, der reelt havde overdraget gården til næste generation, beholdt skødet for på generalforsamlingen at kunne stemme imod.⁶⁴

Rentabiliteten.

De spredte regnskaber, der findes i Det kongelige Bibliotek giver kun ringe mulighed for at følge et repræsentativt udsnit af mejerier regnskabsmæssigt. Hertil kommer at der er store forskelle på regnskabs-teknikken. En anden mulighed for at beskrive mejeriernes rentabilitet giver den årligt udsendte mejeridrftsstatistik. Imidlertid omfatter den ikke alle mejerier – navnlig ikke i tiden før 2. verdenskrig, og hvad værre er, mejerier som har været bidragydere til denne statistik, har undertiden forladt den igen. Mejeridrftsstatistikken kan alligevel danne grundlag for en omend begrænset undersøgelse af søndagshvilemejeriernes rentabilitet.

I statistikken er mejeriernes nettoindtægt pr. kg leveret mælk anført. Desværre er beregningsmetoden blevet ændret således at tallene, der er valgt i den følgende oversigt ikke kan sammenlignes indbyrdes fra år til år, men ved at sammenholde det gennemsnitlige udbytte for hhv. søndagshvile- og søndagsaktive mejerier i et bestemt amt i de enkelte år, skulle det give et fingerpeg om rentabilitetsudviklingen i de to mejeriformer.

Nettoudbyttet i ører pr. kg indvejet sødmælk de pågældende år, taget som et gennemsnit for hhv. søndagshvile- og søndagsaktive mejerier i Ringkøbing amt, samt differencen i %.⁶⁵

	sø.ak	sø.hv.	dif.øre	dif.%
1915	21,72	22,55	+ 83	+ 3,8
1925	22,15	22,00	- 15	- 0,7
1935	8,90	8,60	- 30	- 3,4

Ringkøbing var det amt, der havde flest mejerier med indskrænket søndagsdrift – også i statistikken – og er derfor valgt som eksempel. Undersøgelsen omfatter kun årene indtil 1935, da det endnu ikke har været muligt at datere flertallet af mejeri-ers overgang til søndagsdrift. Det må f.eks. antages, at flere af dem havde normal 7-dages drift i 1945 og 1955. I tabel-ens sidste kolonne er den procentuelle dif-ference mellem de to mejeriformers gen-nemsniutsudbytte anført. De søndagshvi-lende mejerier synes at have haft den bedste rentabilitet i 1915, medens de havde en lidt ringere i 1925 og et noget mere ugun-stigt i 1935. Holder disse beregninger, må de have været et afgørende element i de-batten om mejeriets fremtidige drift på søn- og helligdage. Hertil kom proble-merne med mælkens afkøling, som ikke af-spejlede sig i mejeriernes regnskaber.

Søndagshvilemejeriet og sammenlægningerne.

I forbindelse med de øgede krav om rati-onalisering og sammenlægning efter 2. verdenskrig, blev leverandørerne til søn-dagshvilemejeriet tilskyndet til at opgive deres vægning ved at levere mælk om søn-dagen. I en sammenslutning af f.eks. 5 me-jerier og indførelse af tankvognsafhent-ning, som det blev almindeligt i 1960'erne, var der ikke mere plads til religiøse sær-standpunkter, der alvorligt ville forstyrre rationaliseringsfordelene. Det blev ofte 3. generationsleverandørerne, der skulle af-gøre spørgsmålet på generalforsamlingen, og de mest betænkelige kunne beroliges med henvisning til, at selvom mælken blev afhentet på søn- og helligdage, blev den som regel ikke behandlet før næste søgne-dag.

Denne form for søndagshvile var vel kun sjældent religiøst betinget, men var be-

64. Fousing andelsmejeri, vedtægter i Det kgl. Biblioteks Småtryksafdeling.

65. Danmarks Mejeri-statistik. 1915, s. 193f i alt nettoindtægt pr. 2 kg mælk. 1925 s. 167f nettoudbytte pr. kg indvejet mælk 1935 s. 107f. Nettoudbytte pr. kg indvejet mælk efter fradrag af afskrivninger.

stemt af, at mælken med den bedre køleteknik kunne holdes frisk, og at arbejdslønnen var højere på disse dage. Søndagshvilemejeriernes pionerer vil næppe have accepteret søndagskørslen, og spørgsmålet er da, om den mere kompromisprægede holdning – eller de tilfælde hvor man helt gik over til at være søndagsaktiv – var et udtryk for, at de leverandører der skiftede standpunkt, også følte sig mindre knyttet til åndelige værdier, som Indre Mission stod for. Eller havde Indre Mission også ændret sig på dette punkt?

Ændret åndelig holdning?

Det viste sig at være vanskeligt at undersøge rentabiliteten og endnu vanskeligere er det utvivlsomt kortfattet at beskrive en stor gruppe landboeres åndelige udvikling. Lindhardt hævdede, at Indre Mission var på retur i 1930'erne – i det mindste uden det liv, som havde karakteriseret bevægelsen omkring århundredskiftet.⁶⁶

Den kirkelige statistik giver nogle oplysninger om borgernes formelle relationer til folkekirken, herunder altergangen. For herrederne i Ringkøbing amt ser tallene således ud:

Altergangsstatistik for Ringkøbing amt (før 1970) med angivelse af menighedens altergangshyppighed i %.⁶⁷

Herred	1922	1938	1958
Vandfuld	66,3	89,6	90,3
Skodborg	59,7	65,0	80,1
Hammerum	54,9	48,8	62,4
Hjerm	55,1	51,2	53,7
Ginding	54,6	51,5	70,2
Bølling	61,0	61,0	75,0
Nr. Horne	54,0	51,0	77,2
Ulfborg	51,0	37,0	47,2
Hind	53,8	37,7	55,7

Den fremherskende tendens i den kirkelige statistik over altergangen er en uænd-

ret eller stigende tilbøjelighed til at deltage i den del af gudstjenesten, som vel forudsætter et personligt kirkeligt engagement – selvom det ganske vist ikke behøvede at være af indremissionsk karakter. Hvis oplysningerne om altergangen er holdbare og er et tilnærmelsesvist udtryk for befolkningens religiøse engagement, skulle man tro, at søndagshvilemejeriernes eksistens blev stadig sikrere.⁶⁸

Da dette ikke var tilfældet, må forklaringen på deres forsvinden fortrinsvis søges i praktiske og økonomiske forhold. Hårdere krav til mælkenes kvalitet, rationaliserings-tendenser og de ulemper der i øvrigt fulgte med, når landmændene afveg fra køernes produktionsmønster.

Forholdt det sig som ovenfor skitseret – med en stigende altergangstilbøjelighed og stadig større produktionsbesværligheder for leverandørerne til det søndagshvilende mejeri – må det antages at Indre Missions ledere ændrede holdning til spørgsmålet om udførelse af påtrængende søndagsarbejde. Medens Beck, Moe og Busch kompromisløst gik ind for søndagshvilemejeriet, havde Indre Missions formand 1934–59 en anden opfattelse. Christian Bartholdy udtalte sig herom i 1929 på Indre Missions forårsmøde i en tale, han kaldte »De klare toner.« Da de holdninger, som Bartholdy her gav udtryk for, utvivlsomt har haft afgørende betydning for, at troende landmænd opgav søndagshvilemejeriet, gengives talen her i Poul Holts referat: »Han lagde vægt på, at man ikke med sandhed kunne ensrette mennesker, man måtte give dem bevægelsesfrihed, men skulle fastholde det væsentlige, ikke hænge sig i yderværker. Man kunne f.eks. godt være et godt troende menneske og samtidig socialist, afrustningsmand, medlem af K.d.F. Eller en almindelig fagforening. Det er en stor fejl at ville kræve, at vi skal »være ens, når vi går til valg, behandle søndagsmælken ens, have samme syn på radio og bil,

66. Lindhardt, P. G.: Den danske kirkes historie. Bd. VIII. 1966. s. 192f.

67. Nedergaard, P.: Præste- og sognehistorie Bd. VI 1963 s. 459, 594 og 747, Bd. IX B. s. 559 og 682.

68. Holt, P.: Jubilæumsskrift. 1961 s. 706 og 801.

skrå og pibekrads og kunstgødning«. Hvorfor mene det samme om »fodbolds anvendelighed i ungdomsarbejdet eller om Ricards prædikender?« Der er uenighed, vi må stå stille overfor, f.eks. bibelspørgsmålet. »Vi hverken kan eller skal være fri for den pine, det er nu engang vor kamp. Den troende landmand har sin, købmanden sin, og præsten sin. Der er ganske vist præster, der synes aldrig at have kendt den, men der er virkelig ikke til deres ros...

Der er uenighed, som forstanden står stille overfor, – hvordan kan dog troende mennesker være uenige på dette punkt«. ⁶⁹ Stigende praktiske og økonomiske vanskeligheder i forbindelse med at lade mejerierne holdt stille om søndagen, gjorde utvivlsomt leverandørerne lydhøre overfor mere liberale toner i denne sag fra Indre Missions ledelse.

Når ikke alle søndagshvilemejerierne forsvandt allerede i 1930'erne, hang det sammen med, at der i flere leverandørkredse først skulle et generationsskifte til, før de nye standpunkter kunne få det flertal, vedtægterne krævede, for at få mejeriet i gang om søndagen.

Konklusion.

Frem til 2. verdenskrig eksisterede der i Danmark omkring 100 andelsmejerier, som havde helt eller delvis indskrænket søn- og helligdagsdrift. Disse mejerier lå fortrinsvis i Nord-Vest- og Midtjylland, hvor pietistisk prægede bevægelser havde virket før Indre Mission. Denne bevægelses ledere opfordrede til at lade mejerierne stå stille på søn- og helligdage, men de vandt kun gehør for tanken i de nævnte jyske områder. I flere tilfælde blev bestå-

ende mejerier splittet på spørgsmålet, hvilket medførte betydelige drifts- og transportulemper og en fastfrysning af de åndelige modsætninger i sognet.

En undersøgelse af andelshaverkredsens sociale sammensætning i de nyetablerede søndagshvilemejerier, som havde skilt sig ud fra det oprindelige og oftest søndagsaktive mejeri, gav eksempler på, hvem der sluttede sig til Indre Mission. Der var ingen klar tendens til at husmænd søgte de delte søndagshvilemejerier fremfor gårdmænd – tvært om var den sociale rekruttering til de to mejeriformer temmelig ens. Udfra det begrænsede materiale var alle sociale grupper nogenlunde ligeligt repræsenteret i såvel Indre Mission som i Valgmenigheden.

Generelt havde de søndagshvilende mejerier vanskeligt ved om sommeren at holde mælken frisk til mandag, og skærpede krav til mælkens kvalitet gjorde næppe mejeriets indstilling af søndagsdriften mere populær. De driftsmæssige ulemper afspejlede sig også i regnskaberne, der viste faldende rentabilitet for søndagshvilemejerierne.

Når denne religiøst betingede mejeriform gradvist forsvandt mellem 1935 og 1965, var det først og fremmest af praktiske og økonomiske grunde, og næppe fordi landboerne var på vej væk fra Indre Mission.

Den stigende altergangstilbøjelighed tyder på det modsatte. Spændingen mellem stigende produktionsulemper og en antageligt uændret holdning til de åndelige værdier mandede ud i, at Indre Missions ledelse begyndte at tolke det 3. bud mere liberalt.

Det blev nu muligt at holde mælk og mission adskilt og lade mejerierne gå ind i en sammenlægning med søndagsaktive nabomejerier.

---

69. Holt, P.: Jubilæumsskrift 1961 s. 785f.

Forskning i dansk arbejderbevægelses historie 1967–1977

– en oversigt

Af Niels Senius Clausen

I løbet af det sidste ti-år er der ved de danske universiteter skrevet mere end 200 specialer med relation til arbejderklassens/bevægelses historie – et tal der meget klart illustrerer den store interesse, der har været for dette emne, særlig siden slutningen af 60'erne. Den øgede interesse skal vurderes på baggrund af, at forskningen på dette område siden slutningen af 30'erne har ligget næsten brak. Studiet af arbejderbevægelsen, den mest omfattende af de folkelige bevægelser, har i Danmark haft et ustadigt forløb.¹ Helt frem til 30'erne var fremstillinger af bevægelses historie stort set overladt til bevægelsen selv. De oversigtsværker, som parti- og fagbevægelse udgav, var da også mere pænegrise lejlighedsskrifter end egentlig forskning. Først med grundlæggelsen af Institut for Historie og Samfundsøkonomi i 1927 blev grunden lagt til en 10–15 årig forskningsindsats, som forsynede os med nogle af de få standardværker, vi i dag er i besiddelse af.²

Den fornyede interesse for arbejderbevægelses historie er et internationalt fænomen, der hænger ret snævert sammen med det politiske opbrud i 60'erne, kulminerende med ungdomsoprøret, studenterbevægelses orientering mod venstre og

dannelsen af nye socialistiske grupperinger. For flere af disse grupper opstod et behov for at kunne placere sig selv i en historisk-politisk sammenhæng; det kunne bl.a. opfyldes gennem studiet af arbejderbevægelses historie. Denne udvikling førte samtidig til en øget interesse for historieteoretiske og metodiske problemer, hvor man i et opgør med den borgerlige historieskrivning søgte i historisk-materialistisk retning.

Nu er tradition ofte mere livskraftig end nye ideer og det faktum, at der i Danmark ikke har været nogen nævneværdig tradition for historisk-materialistisk forskning, har medført en lang afklarings- og modningsproces. I modsætning til f.eks. Norge, hvor man tidligt behandlede arbejderklassen og -bevægelsen i et samfundshistorisk perspektiv, var den danske socialhistoriske interesse i 30'erne – andre kvaliteter ufortalt – uden nogen totalopfattelse af historien; økonomiske, sociale, politiske og ideologiske spørgsmål blev behandlet isoleret.³

Den omfattende teoretiske og metodiske diskussion er i de forløbne år foregået i politiske grupper, på læreranstalterne og – fra 1970 – i Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelses Historie (SFAH). Selska-

1. En oversigt over den tidligere forskning findes i Jens Christensen: *Historieskrivningen om den danske arbejderklasse og arbejderbevægelse* (Den jyske Historiker 1, 1973/74 s. 2–30) og Gerd Callesen: *Zur Geschichte der Dänischen Arbeiterbewegung* (Archiv für Sozialgeschichte bd. 12, 1972 s. 628–648).
2. Først og fremmest Henry Bruun: *Den faglige arbejderbevægelse i Danmark indtil Aar 1900. I. Til ca. 1880* (1938) og Georg Nørregaard: *Arbejdsforhold indenfor dansk Håndværk og Industri 1857–1899* (1943), som begge er kommet i genoptryk 1977. Om Institut for Historie og Samfundsøkonomi se Kristof Glamann: *Historie, økonomi og statistik i: Linier i dansk historieskrivning i nyere tid* (1976).
3. Om de norske traditioner se Odd-Bjørn Fure: *Synspunkter og historieteoretiske tendenser i forskningen om den norske arbejderklasse og -bevægelse i den radikale fase 1918–1933* (Tidsskrift for Arbejderbevægelses Historie 1, 1976 s. 29–62).

Niels Senius Clausen, f. 1943, cand. mag. i historie (Kbh.) 1971, liniefagslærer ved Det Nødvendige Seminarium, Tvind.

bet blev stiftet af en gruppe historikere med det formål at virke som et forum for forskere og som formidler af forskningsresultater. Det har i de 7 år, selskabet har eksisteret, givet sig udslag i mange forskellige aktiviteter. Der udgives en årbog med nyere forskningsbidrag, et diskussions- og informationskrift samt en skriftserie af større afhandlinger. Affødt af DASF's (nu SID) kritik af skolebøgernes indhold er udsendt en række kildehæfter, der har været arrangeret foredragsrækker og hvert år et seminar, hvor forskningsproblemer er blevet diskuteret.

Et blik på indhold og forløb af SFAH's seminarer giver et ganske godt billede af de overordnede forskningsmæssige problemer.⁴ På de første seminarer var temaet bredt sagt en diskussion omkring forskningsstrategi – hvad skulle der forskes i, hvorfor og hvordan. Det blev ikke mindst til en diskussion om, hvordan man kunne tilvejebringe et højst savnet bredt oversigtsværk til afløsning af de eksisterende parthistorier. Om det overhovedet var muligt på nuværende tidspunkt at lave en syntepræget fremstilling, før der var fremkommet yderligere detailundersøgelser.

I disse diskussioner viste der sig, naturligt nok når talen er om en politisk bevægelse, politiske uoverensstemmelser, som har været medvirkende til, at selskabet, som et politisk-pluralistisk foretagende, endnu ikke har kunnet igangsætte et sådant forskningsprojekt. På de seneste seminarer har debatten været centreret omkring emnerne teori/empiri, forskning og fremstilling. Hele spørgsmålet om, hvordan man kan forbinde de empiriske undersøgelser med de teoretiske nyvindinger. Også problemerne omkring en politisk tilgang til stoffet har været gennemdiskuteret. Ikke mindst det sidste har det været vigtigt at få afklaret, fordi en politisk tilgang i studiet af arbejderbevægelsens historie for det meste har været identisk med

en partipolitisk legitimerende holdning, som ofte har ført ud i direkte historieforfalskning.⁵

Blandt de fleste forskere er der enighed om, at man i studiet af arbejderbevægelses/klassens historie kan bevæge sig på forskellige forskningsniveauer, men ikke fuld enighed om hvordan de skal forbindes. Her spiller også fagtraditioner ind. Nogle forskere arbejder overvejende med almene-abstrakte analyser (rammeanalyser), nogle med kollektive analyser (organisationer), medens andre laver undersøgelser på det individuelle plan. For at nå frem til en afklaring omkring disse problemer er et tværfagligt samarbejde nødvendigt, og her er det slående at se, hvorledes arbejderbevægelsens historie måske mere end noget andet tema har optaget de mest forskellige faggrupper i de seneste år. Tværfagligt samarbejde på de nye universiteter i Ålborg og Roskilde samt Sydjysk Universitetscenter tager også hyppigt udgangspunkt i arbejderbevægelsen. Marxistisk inspireret eller ikke så er det i dag også er faktum, at flere og flere søger et materialistisk udgangspunkt i deres forskning. Det sker samtidig med, at undersøgelsesområderne har bevæget sig fra det overordnet organisatoriske ned på det mere afgrænsede lokale plan og til de mere grundlæggende materielle enheder (familie, bolig m.m.). Drejningen henimod en historisk-materialistisk tilgang har dog ikke ført til afgørende metodiske nybrud. Hovedparten af den hjemlige forskning er stadig metodisk traditionel, selv om der kan spores en inspiration fra nyere udenlandske undersøgelser.

Den forskningsmæssige udvikling henimod undersøgelser af mere basale livsforhold samt det tværfaglige aspekt kom klart frem på SFAH's seminar i 1977, der havde temaet »Arbejderklassens kultur og levevis i Danmark 1900–1940«. Her var mere end halvdelen af deltagerne fra andre fag end

4. Referater fra seminarerne findes i: Meddelelser om Forskning i Arbejderbevægelsens Historie diverse numre.

5. Se f.eks. Jørgen Bloch-Poulsen og Morten Thing: DKP's historie og den videnskabelige historieforfalskning (Socialistisk Politik 4, 1976 s. 32–48).

historie, hvilket også antyder, at selskabet i dag med sine ca. 700 medlemmer er langt mere bredt sammensat rent fagligt end ved starten for 7 år siden.

SFAH er nu også så konsolideret, at det har kunnet gå videre en det rent formidende og starte en mere opsøgende og igangsættende virksomhed – først og fremmest med hensyn til bidrag til årbog og tidsskrift. Af større projekter planlægges udgivelse af en forskningshåndbog i arbejderbevægelsens historie, som, alt efter de økonomiske støttemuligheder, forventes udsendt inden for 2 år. Denne håndbog skulle tjene som vejleder og igangsætter samt som forløber for en egentlig oversigtsværk ved bl.a. at »styre« forskningen ind på uopdyrkede og uafklarede områder.

Det kan være vanskeligt at registrere alle de steder, hvor der i dag forskes i arbejderbevægelsens historie eller i emner der relaterer sig hertil. For dog at give et indtryk af omfanget og bredden i forskningen skal her nævnes nogle få større projekter. Indsamlingen af kildemateriale er ved at blive sat i system. Der arbejdes med registrering og nyindsamling af arbejdererindringer (se Fortid og Nutid XXVI, s. 535, 1976) og under ledelse af Rigsarkivet søges skaffet midler til indsamling af kilder til de folkelige bevægelses historie. Ved Odense Universitet udgives en række kilder til den tidlige arbejderbevægelses historie og forskere ved Københavns Universitet arbejder på brede fremstillinger af kapitalismens gennembrud og arbejderbevægelsens start. Ved Roskilde Universitetscenter er flere projektgrupper i gang med studier omkring reformismen/revisionismens stilling i arbejderbevægelsen og i Ålborg planlægges flere udgivelser om arbejderkultur. I Århus arbejdes centreret omkring de såkaldte fagkritikgrupper bl.a. på et flerbindsværk om arbejderklassens historie og

Erhvervsarkivet har været hjemsted for et forskningsprojekt om beskæftigelsesforholdene i Danmark i det 19. årh.⁶ Større projekter støttes af Statens humanistiske Forskningsråd. Det gælder Industrialismens bygninger og boliger, der er en undersøgelse af det industrielle miljø 1840–1940, som løber helt frem til 1979. Her registreres ældre danske fabrikker, arbejdernes boligmiljøer undersøges og tre byer – København, Odense og Horsens – er genstand for særlig intensiv udforskning. Der må også stilles visse forventninger til projektet En dansk socialhistorie, der skulle blive en række forskningshåndbøger med vægt på økonomiske og klasse-mæssige forhold og hvor bl.a. marxistisk teori og metode, som anvendt af udenlandske forskere, vil blive behandlet.⁷

Fra Institut for folkemindevidenskab forberedes undersøgelser af arbejderfester herunder en analyse af 1. majs betydning i dag. En international undersøgelse skal analysere bevidsthedsudviklingen i arbejderbevægelsen gennem arbejderpressens behandling af forskellige spørgsmål og også Danmarks forhold til den Faglige Internationale vil blive udforsket.

Som det kan ses af dette lille udpluk er mange ressourcer sat ind og aktiviteten høj. I det følgende skal gives en om ikke fuldstændig så dog rimelig dækkende oversigt over, hvad de sidste 10 års forskning har bibragt. Udeladt i oversigten er egentlig industrihistorisk litteratur samt almindelige statistiske værker, derimod er medtaget et stort antal utrykte specialer, som dog alle er offentlige tilgængelige på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. De er i teksten angivet ved i forbindelse med udgivelsesåret at være forsynet med universitetets navn (KU, ÅU, OU o.s.v.). Udgivelsessted er kun angivet, hvis det er uden for Danmark.

6. Projektet beskrevet i Chr. R. Jansen og Erik Korr Johansen: Studiet af arbejdsløshed. Et forskningsprojekt om beskæftigelsesforholdene i Danmark i det 19. årh. (Erhvervshistorisk Årbog 1974).

7. Projekterne beskrevet i: Humaniora 1974–76. Beretning fra Statens Humanistiske Forskningsråd 1974–76

Fig. 1. På Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv har man mærket interessen for arbejderbevægelsens historie i form af stigende låntertal og større arbejdspress. Trods meget begrænsede offentlige tilskud lykkedes det i 1976 at skaffe biblioteket bedre fysiske rammer, da man flyttede fra kælderens til 2. sal i Folkets hus på Enghavevej i København.

Hjælpemidler, bibliografier m.v.

På hovedarkivet for studier i arbejderbevægelsens historie – Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv – har man i de seneste år fået registreret stadig større dele af arkivsamlingen; således er de største samlinger – Socialdemokratiets og LO's arkiv næsten færdigregistreret. Arkivregistraturer foreligger – når der ses bort fra en fuldstændig registrant over alle utrykte protokoller – indtil videre kun på arkivet. Løbende registrering af fagforeningsprotokoller finder sted i Meddelelser om Forskning i Arbejderbevægelsens Historie (herafter Meddelelser), som også bringer bibliografiske oversigter og index for enkelte tidsskrifter.

Indtil en forskningshåndbog i arbejderbevægelsens historie foreligger, kan man søge hjælp i andre oversigter. Per Boje:

Det industrielle miljø 1840–1940. Kilder og litteratur (1976) har gode oversigter over produktionsmiljø og boligforhold – den kan suppleres med den mindre gennemarbejdede G. Viby Mogensens m.fl.: Socialhistorie. Kilder og studieområder vedrørende dansk socialhistorie efter 1890 (1975).

Et opslagsværk findes i form af Vagn Dybdahl (red.): Arbejderbevægelsens hvem, hvad hvor (1974), der rummer oversigtsartikler om hovedlinierne i arbejderbevægelsens historie, udviklingen i de enkelte lande samt et leksikalt afsnit. Det norske Arbejdernes Leksikon fra 30'erne, der er genoptrykt i forkortet udgave (1974) er trods sin alder stadig et yderst nyttigt værk.

Dansk historisk bibliografi 1913–1942, I–V (1966–73) indeholder ikke mindst på grund af Henry Bruuns interesse for ar-

bejderbevægelsen mange fagforeningspublikationer; Dansk historisk årsbibliografi (1967ff) kan også anvendes. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv har udgivet en litteraturliste, Arbejderbevægelsen historisk-aktuelt (1973), som løbende bliver fulgt op af tilvækstlister. Desuden har biblioteket – alene eller i samarbejde med studerende ved Danmarks Biblioteksskole – fået udarbejdet flere bibliografier og tidsskriftsregistre: Tidsskriftet Socialisten 1903–1919 (1975), Karin Peitersen: Arbejderhøjskolen 1931–1962 (1976) og Hans Dam Frandsen: Fortegnelse over indlæg fra udenlandske socialister og udenlandske socialistiske blade i Socialisten og Socialdemokraten 1871–1917 (1976). To meget vigtige bibliografiske udgivelser er Anne Svendsen m.fl. Venstreoppositionens skrifter. Bøger, pjecer og foldere 1968–71 incl. tidsskrifter 1968–1973 (1974) og Venstreoppositionens skrifter 1972, 1973 1974 (1976). I vidt omfang indeholder disse to bibliografier udgivelser, som ikke er registreret andre steder. Flere bibliografier over kommunistiske udgivelser er udarbejdet af Sanne og John Hansen bl.a. Bibliografi over Arbejderforlaget, Mondes Forlag, Forlaget Tiden (1975), Danmarks revolutionære ungdom 1885–1976 og Danmarks Kommunistiske Parti 1919–1976 (1976) og Tiden. 40 års kommunistisk tidsskrift. Index for Kommunistisk Tidsskrift for perioden 1933–1975 (1976).

Af væsentlige personbibliografier kan nævnes M. C. Rask Sørensen m.fl.: Th. Stauning 1873–1942 (1973), Morten Thing: Marie Nielsen (Meddelelser 6, 1976), Frank Büchmann Møller: Hans Kirk (1974), Else Boye Larsen: Hartvig Frisch (Danmarks Biblioteksskole, 1976), Lis Christoffersen: Hans Hedtoft (Danmarks Biblioteksskole, 1976), Karen Bache: Gustav Bang (Danmarks Biblioteksskole, 1977), Bente Høst-Madsen: Carl Madsen (1977) og Niels Frederiksen: Hans Scherfig (1977).

Tidsskrifter

Antallet af tidsskrifter, der bringer bidrag til arbejderbevægelsens historie er efterhånden ret anseligt. Her nævnes blot de tidsskrifter, der nogenlunde jævnligt beskæftiger sig med arbejderbevægelsen. Årbog for arbejderbevægelsens historie (herafter Åarbhi) og Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie udgives begge af SFAH. Ved siden af disse er de vigtigste Den jyske Historiker (herefter Jyhi), Historievidenskab (Hivi), Politiske Arbejdstekster og Kurasje. Alle disse er forholdsvis nye tidsskrifter. Blandt de ældre tidsskrifter må især fremhæves Historie, Erhvervshistorisk Årbog og Økonomi og Politik. Desuden bringer 14 dagsbladet Politisk Revy en del mindre artikler.

Kildeudgivelser

Strømmen af kildeudgivelser har været ganske betragtelig. Men der har også været mange behov at opfylde. Usikkerheden omkring vurderingen af centrale begivenheder i arbejderbevægelsens historie har været udtalt p.g.a. de mangelfulde fremstillinger, mange ældre »klassiske« værker har været vanskelige at få fat i, og endelig har der været en mangel på undervisningsmateriale.

Forlaget Clio har i serien: Kilder til Danmarks økonomiske og sociale historie, genoptrykt flere tekster fra 1870'erne og 80'erne. Louis Pio: Socialistiske Blade I–II (1871/1974) var indledningen til flere Pio udgivelser. Efter udgivelse af Anti-socialistiske blade. Dagspressens anmeldelser af Louis Pios Socialistiske Blade 1871 (1975) er udkommet Louis Pio: Erindringer fra Redaktionskontoret og Fængslet (1877/1975) og Louis Pio: En biografisk Skitse (1873/1976). Vigtige samtidige Socialhistoriske undersøgelser er Th. Sørensens Bidrag til Kjøbstadarbejderens Vilkaar (1880/1974) og Markarbejderens Vilkaar (1888/1975) samt Emil Hornemanns foredrag, Om Børns anvendelse i Fabrikker (1872/1975). Fra en ældre periode har Clio

udsendt Frederik Dreier: Samfundets Reform (1852–53/1975). Frederik Dreier-tekster findes også i Finn Hauberg Mortensen og Johs. Nymark: Folkenes fremtid. Om ideologikritik og arbejderorganisation (1973). Teoretiske og ideologiske problemer belyses i fire større kilde- og tekstsamlinger. Lise Togeby: Var de så røde? Tekster og dokumenter til belysning af Socialdemokratiets gennembrudsår (1968), Jette Lundby Levy og Morten Thing: Dansk socialistisk teori 1850–1900 (1973) og Uffe Østergaard: Den materialistiske historieopfattelse i Danmark før 1945, I (1973) giver tilsammen med Carl Heinrich Petersen: Danske revolutionære. Ideer, bevægelser og personligheder (1970) et meget fyldigt indtryk af den socialistiske debat og bevægelse i Danmark frem til 1. verdenskrig. Alle antologierne er forsynet med introduktioner og realkommentarer. Carl Heinrich Petersens bog desuden med en omfattende litteraturliste (inkluderende pjecer) og en fortegnelse over blade og tidsskrifter udgivet af arbejderbevægelsen. Som supplement til de anførte antologier, men også som selvstændigt materiale er Martin Andersen Nexø's Breve I–III. I udvalg og med kommentarer af Børge Houmann (1969, 1971, 1972) vigtige kilder. Herbert Iversen: Socialistiske Essays I–II (1975) er bidrag fra en af de få erklærede socialistiske filosoffer.

Fra Socialdemokratiets fødselsår stammer en mindre materialesamling i Ib Koch Olsen: I flugt går tiden 1871 (1971) og Hans Norbert Lahme har udgivet en kommenteret udgave af Protokollen fra Det danske socialdemokratis Gimlekongres 1876 (1976). Om revolutionær taktik, ved Gerd Callesen (Årbhi 1973) er en korrespondance mellem Friedrich Engels og de danske revolutionære Gerson Trier og Nikolaj Petersen i perioden 1885–1893. For en senere periode stammer Kr. Bording: Dagbog over Danmarks første socialdemokratiske ministerium 1924–26 ved Karen Marie Olsen og H. Sode Madsen (1976), der er en væsentlig kilde, da en ministermødeprotokol ikke findes.

En del kildehefter er udgivet til brug i gymnasieskolen og HF, men de indeholder ofte meget nyt stof, især hvis de er blevet til i forbindelse med grundforskning på enkelte områder. SFAH har udgivet 5 kildehefter. Dorrit Andersen: Storlockout og Septemberforlig. Kilder til belysning af storkonflikten 1899 (1974), Gerd Callesen: Socialdemokratiet og internationalismen. Kilder til belysning af det danske socialdemokratis syn på det slesvigske spørgsmål (1973), Jørgen Olsen og Bjarne Schoubye: Reformpolitik eller revolution. Kilder til belysning af brydninger i dansk arbejderbevægelse 1908–1922 (1973), Mogens Nielsen: Enhed i arbejderbevægelsen. Kilder til belysning af forhandlingerne mellem Danmarks Kommunistiske Parti og Socialdemokratiet 1945 (1973) samt Vagn Oluf Nielsen: Danmarks første arbejderflertal. Kilder til belysning af det parlamentariske samarbejde mellem Socialdemokratiet og Socialistisk Folkeparti 1966–1967 (1974). Andre kildehefter beregnet til undervisningsbrug er Jens Engberg: Louis Pio og slaget på Fælleden (1970), Revolutionære socialister ved Carl Heinrich Petersen (1973), der indeholder tekster, som ikke er med i samme forfatters Danske revolutionære. Arbejdsløshed i Danmark fra 1800 til i dag ved Johan Bender m.fl. (1977) bringer tekster om forskellige tiders syn på arbejdsløshedsproblemet.

En ukommenteret materialesamling er udgivet af Kritiske Historikere: DKP-materiale 1930–39 (1975) og i tilknytning til Claus Bryld: Det danske socialdemokrati og revisionismen bd. 2, 1914–1930'erne (1976) er bragt centrale socialdemokratiske tekster fra perioden. Til SF's historie er kommet Jens Kragh: Folkesocialisme: udvalgte taler og artikler 1958–60 (1977). En mere speciel kildeudgivelse er Arbejderen i fotografiet (1975), der er udvalgte billeder fra en landsindsamling af arbejderbilleder.

Brede fremstillinger

Fraværet af en forsvarlig bred fremstilling af arbejderbevægelsens historie gør det

nødvendigt at benytte andre værker. Politikens Danmarkshistorie har for bd. 12's vedkommende (perioden 1870–1914, skrevet af Vagn Dybdahl) lagt vægt på de økonomiske og sociale forhold, hvor de senere bind er mere politisk orienterede. Sv. Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark I–II (1972/74) har også selvstændige afsnit om den sociale udvikling og arbejderbevægelsens historie. Et mindre bidrag er Hans Flugger: Den danske arbetarrörelsen (i: Arbetets Söner, bd. 5, Stockholm 1967).

En slags forarbejde til en arbejderbevægelsens historie er søgt tilvejebragt i Steen Busck m.fl.: Klassestrukturen i Danmark 1870–1920 (Jyhi 3/4, 1973/74) og John Braskhøj m.fl.: Det danske klassesamfund 1920–1940 (Jyhi 9, 1976), der ud fra et marxistisk grundsyn placerer arbejderbevægelsens i en social og økonomisk sammenhæng. Undersøgelserne, der er blevet til i projektgrupper, bygger helt og holdent på eksisterende litteratur. De er af svingende kvalitet, men har haft en stor pædagogisk mission. Som en bred fremstilling må også regnes Claus Bryld: Det danske socialdemokrati og revisionismen bd. 2, 1914–1930'erne (1975). Brylds bog, hvoraf kun bd. 2 er udkommet, er en bearbejdet guldmedailleafhandling fra 1965. Selvom bogen overvejende bevæger sig på det ideologiske plan hører den til de få, der forsøger en syntesedannende fremstilling og en periodisering af arbejderbevægelsens historie.

Det eneste ny forsøg, der er gjort på at skrive en samlet arbejderbevægelsens historie er: Lad falde, hvad ikke kan stå. Dansk arbejderbevægelses historie bd. 1. (1975) skrevet af Forbundet Socialisterne. ifølge forfatterne har det været hensigten at give »en beskrivelse af den danske arbejderbevægelses udvikling i relation til den danske kapital udvikling«. På grund af mange misforståelser, udeladelser og selvmodsigende konklusioner er bogen desværre mere blevet et eksempel på en manglende samordning af en politisk holdning og videnskabelige intentioner.

En ahistorisk holdning kommer også til udtryk: historien før 1945 betragtes som »gabende kedsommelig«. Bl.a. på grund af kritikken er bind 2 endnu ikke kommet. Det sidste større projekt, der har set dagens lys, er en udløber af de fagkritiske studier i Århus. Her har man startet udgivelsen af serien »Knodepunkter i arbejderklassens historie«, som i løbet af de kommende år med foreløbig 6 planlagte titler skulle give en dækkende historisk gennemgang af arbejderbevægelsen. Hidtil er kun kommet Hans Jørn Nielsen: Besættelse og befrielse (1977), der dækker perioden 1940–46.

De eksisterende partihistorier er ført tidsmæssigt længere frem. J. O. Krag og K. B. Andersen: Kamp og fornyelse (1971) er en fortsættelse af En bygning vi rejser fra 1955; den beskæftiger sig næsten udelukkende med det parlamentariske arbejde. Ib Nørlund har i et bind II af Det knager i samfundets fuger og bånd (1974) givet DKP's syn på udviklingen efter 1945.

Af oversigtsmæssig karakter er også Niels Finn Christiansen: Hovedlinier i arbejderbevægelsens historie i 1870'erne (Kritiske Historikere 6, 1976), der nærmest er en udvidet disposition og Kristian Berg m.fl. Faser i den danske reformismes udvikling (efterskrift til Christoph Deutschmann: Venstrekeynsianismen, 1975).

Den politiske bevægelse

a. perioden frem til 1. verdenskrig.

Den organiserede danske arbejderbevægelses opståen bliver almindeligvis regnet fra Louis Pios grundlæggelse af den danske sektion af Internationale i 1871. Forud for denne internationalt inspirerede socialistiske bevægelse, havde der dog været flere forsøg på at mobilisere – eller pacificere – arbejderklassen bl.a. i de såkaldte arbejderforeninger. Nogle af de tidligste forsøg blev gjort af Frederik Dreier. Johannes Nymark: Frederik Dreiers politisk-ideologiske virksomhed (1975) søger at placere Dreier i samtidens politiske de-

Alliancen mellem „Venstre“ og „Socialisterne“.

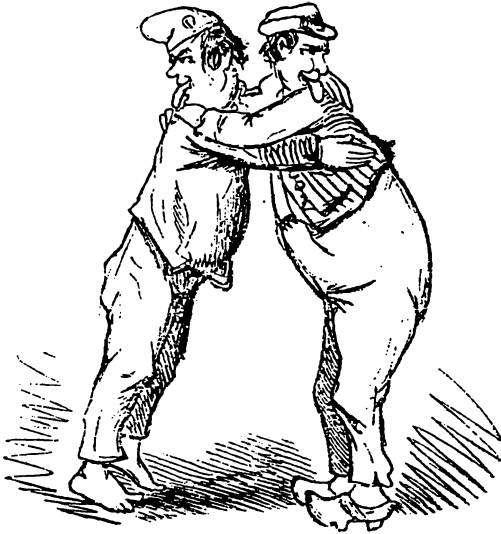

Fig. 2. Karikaturtegning fra »Folkets Nisse« 1877.

bat og aflive myten om »Danmarks første socialist« som »en enspænder, der var forud for sin tid«. En kort oversigt over de forskellige arbejderforeninger findes i Willy Markvad: *Arbejderforeninger i Danmark 1848–1871* (Årbhi 1971), og enkelte foreninger gøres til genstand for en omhyggelig behandling i Michael Wolfe: *De københavnske arbejderforeningers holdning til socialismen 1847–71* (KU 1971).

Spørgsmålet om brud eller kontinuitet i arbejderbevægelsens udvikling omkring 1871 er emnet for Niels Finn Christiansen: *National tradition og udenlandsk indflydelse i den tidlige danske arbejderbevægelse* (Rapport fra det nordiske historikermøde 1974 – trykt 1976); det er mødet mellem den danske håndværksprægede lavstradition og den internationale socialisme i forskellige udgaver. Selve organisationsdannelsen skildres i Hans Norbert Lahme: *Den danske IAA-sektions forhistorie* (Hist. Tidsskrift bd. 76, 1975) og Erik Strange Petersen: *Fra »Internationa-*

le« til »Socialdemokratisk Forbund« (Meddelelser 9, 1977).

Det har hidtil været den gældende opfattelse, at Pios bevægelse overvejende var Lassalle-inspireret. Den nyere forskning nuancerer imidlertid dette billede og peger på en bredere marxistisk indflydelse. Det gælder bl.a. Søren Federspiel: *Den danske arbejderbevægelse og internationalismen 1871–78* (KU 1974). Der er også blandt forskerne en stående diskussion om, hvorvidt man skal betragte den tidligere arbejderbevægelse som revolutionær, eller om der allerede fra starten kunne spores en ren reformistisk ideologi. Per Salomonsen: *Socialdemokratiet og socialismen. Indføring i dansk arbejderbevægelses teoridannelse 1871–84* (1974) mener, at billedet af Pio, Brix og Geleff som de farlige samfundsomstyrtere, står i stærk modsætning til de meget moderate krav man fremsatte. Jens Engberg: *Harald Brix, revolutionen og reformen* (1975) argumenterede derimod for at bevægelsen under Pios ledelse var klart revolutionær – en linie der efter Pio og Geleffs flugt for en tid videreførtes af den tredje af førerne, Harald Brix. Engberg har iøvrigt i sin bog en nyttig gennemgang af reformismeteorier og deres mulige anvendelse på danske forhold.

Efter »førernes flugt« reorganiseres partiet midt i en økonomisk krise. Det var nu de faglærte håndværkere der »overtog« bevægelsen. Det var i 1878, hvor den formelle opsplitning mellem parti og fagbevægelse fandt sted. Jesper Jarmbæk: *Reorganiseringen af socialdemokratiet. Socialdemokratisk forbund 1878–90* (KU 1972) viser, at adskillelsen i 1878 er mere formel end reel f.eks. fungerer fagforeningerne endnu nogen tid som vælgerforeninger, fordi partiets medlemstal er ringe. Socialdemokratiets organisatoriske udvikling blev desuden behandlet i et større afsnit i Vagn Dybdahls disputats: *Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880–1913* (1969). Et vigtigt bidrag til belysning af den organisatoriske udvikling er også Bent Jo-

hansen: Om obligarkiske tendenser i Socialdemokratiet 1888–1918 (KU 1972), der forsøger at indkredse de magtstrukturer, som opstår i partiet, med ledende lag af partifunktionærer, fagforeningsledere og redaktører.

De faglige og politiske organisationers fremvækst og udvikling kunne have meget forskellige forløb afhængig af lokalt specifikke forhold. Det er blevet klarlagt gennem flere lokalhistoriske undersøgelser, der ofte når ned på områder, hvor de bredere undersøgelser ikke kommer f.eks. Niels Ole Højstrup Jensen: Arbejderbevægelsen i Helsingør 1871–78 set på baggrund af den økonomiske og sociale udvikling efter Sundtoldens ophævelse 1857 (KU 1975), Jens Engberg: Socialdemokratiet i Århus 1882–83. Begyndelse, rekrutteringsgrundlag, program og avis (Aarbhi 1974) samt Gerd Callesen: En verden at vinde. Arbejderbevægelsens start i Sønderjylland 1872–78 (1974). I flere byhistorier og andre lokalhistoriske værker findes også beskrivelser af den lokale arbejderbevægelse, som et af de bedste eksempler kan nævnes Verner Bruhn: Esbjerg by og borger. Dagligliv ved århundredeskiftet og i 30'erne (1970).

Under den nye politiske ledelse – efter 1878 – fortsatte kampen i partiet mellem forskellige linier. Det belyses af Poul Køppen: Det danske socialdemokrati 1884–90 herunder venstreoppositionen i partiet (ÅU 1967) og i Preben L. Jensen: Kampen mellem den revolutionære og reformsøgende socialisme i Danmark 1887–1893 (KU 1975). Et af hovedtemaerne i diskussionen mellem partiledelsen og »de revolutionære« var spørgsmålet om klassesamarbejdet, som det kom til udtryk i samarbejdet med Venstre. Det havde været et problem helt fra bevægelsens start, som det kan ses behandlet hos Jonna Duch Christensen: Fra radikalisme til socialisme. Den danske arbejderbevægelses udvikling fra ca. 1867–1876 med særligt henblik på forholdet til Venstregrupperne (KU 1975). At etablere et arbejderparti i et agrarsamfund måtte naturligt volde særlige problemer.

Henning Grelle: Socialdemokratiet i det danske landbrugssamfund. Teoretiske, taktiske og strategiske problemer med henblik på formuleringen af en jordpolitik og organiseringen af landarbejdere og husmænd i perioden 1871–ca. 1900 (KU 1976) viser bl.a. hvordan partiet i formuleringen af sin politik var afhængig af det altdominerende oppositionsparti, Venstre, men også hvordan man ydede et selvstændigt teoretisk bidrag til en socialistisk jordpolitik. Forholdet til Venstre er også behandlet i Jens Møller: Socialdemokratiet og Venstre 1883–95 med særligt henblik på samarbejdet inden for oppositionen (KU 1975).

Efter århundredeskiftet udgår kritikken af Socialdemokratiets politik primært fra den socialistiske ungdomsbevægelse. Frem til 1. verdenskrig, hvor den river sig løs fra partiet, udgør ungdomsbevægelsen en slags venstreopposition. To afhandlinger dækker denne periode, Jørgen Würtz Sørensen: Den socialistiske ungdomsbevægelse i Danmark frem til 1. verdenskrig med henblik på de ideologiske brydninger inden for SUF 1904–1909 (ÅU 1976) og John Bech Thomsen: Socialistisk Ungdomsforbund. SUF 1906–21 (Hivi 8, 1976).

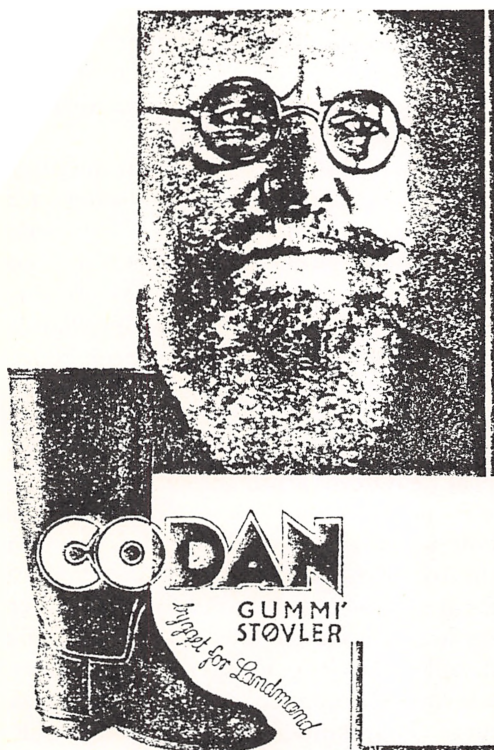
Helt frem til 1. verdenskrig var det internationale samarbejde – i 1. og senere i 2. Internationale – et vigtigt led i den socialdemokratiske praksis, hvor det var afgørende for stillingtagen til en række politiske problemer – heriblandt Sønderjyllands-spørgsmålet. Det er emnet for Søren Federspiel: Socialdemokratiet og de tyske parti-stridigheder. Det nordslesvigske spørgsmål på baggrund af striden i den tyske arbejderbevægelse (Aarbhi 1974) og for et senere tidsrum hos Gerd Callesen: Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924 (1970). Under Verdenskrigen kom det danske parti til at spille en rolle som fredsmægler. Hans Flugler: Den socialdemokratiske partiledelse, Alexander Helphand og 2. Internationales fredsbestræbelser 1914–17 (KU 1974) beskriver, hvorledes den danske parti og den i

Danmark boende tyske revolutionære, Alexander »Parvus«, agerede på den internationale scene og bag kulisserne, dels for at sikre freden, dels for at holde sammen på den internationale arbejderbevægelse. Fredsbestræbelserne foregik også i nært samarbejde med den svenske partiledelse. Der var en lang tradition for samarbejde i Skandinavien, som det bl.a. kan ses belyst hos Martin Grass: *Arbetarskandinavism 1912–1920: Komitten för skandinaviska arbetarrörelsens samarbete, några aspekter* (Åarbhi 1974).

b. 1. verdenskrig – 1940

Opbruddet i den internationale arbejderbevægelse som følge af 1. verdenskrig førte i Danmark til dannelse af nye partier til venstre for Socialdemokratiet. Det første forsøg skildres hos Jens Christensen: *Danmarks socialistiske Arbejderparti* (Åarbhi 1975). Senere dannedes Danmarks Venstre-

socialistiske Parti, der snart tog navneforandring til Danmarks kommunistiske Parti. DKP's første år er behandlet i Jens Bønløkke: *Danmarks kommunistiske Parti 1920–1932* (Åarbhi 1975) og Jens Christensen: *Danmarks kommunistiske Parti 1919–1930* (Hivi 8, 1976). De første efterkrigsår var præget af en heftig klassekamp kulminerende med Påskekrisen, der er indgående behandlet af Tage Kaarsted i disputatsen: *Påskekrisen 1920* (1968). Kaarsteds tolkning af arbejderbevægelsens holdninger og reaktioner under krisen opererer med en revolutionær situation, som ikke var reel for den reformistiske arbejderbevægelse. Socialdemokratiet kæmpede for parlamentarismen ikke *imod*. Sønderjyllandsspørgsmålet var den direkte årsag til Påskekrisen; Jette Røddich Nielsen: *Det danske socialdemokratis politik i Sønderjylland 1920–1929* (ÅU 1971), belyser tiden efter Sønderjyllands tilbagevenden, hvor samarbejdet med de tyske socialdemokra-

Med den hele tekniske Udvikling er ogsaa fulgt en Ændring i Beklædningen.

Medens Landmænd, Fiskere og mange andre i Fortiden brugte Træsko eller Træskostøvler, er det nu blevet den lette og bekvemme Gummistøvle, som løser Opgaven.

Det er i sig selv et Fremskridt, men endnu mere betydningsfuldt er det, at disse Gummistøvler nu fremstilles her i Landet, thi det giver Arbejde til danske Hænder.

Forbrugere af Gummistøvler bør huske at forlange dansk Fabrikat, thi Verden har lukket sig i en saadan Grad, at hver enkelt Nation maa tænke paa sig selv, før der tænkes paa andre.

Th. Stauning

Fig. 3. Statsminister Stauning i annonce for gummistøvler i 1934 i »Arbejderens Almanak«.

ter, giver partiet en god basis i denne landsdel.

1924 dannede Socialdemokratiet for første gang regering og indledte samtidig for alvor udviklingen fra at være arbejderparti til at blive et bredt folkeparti. Om den ny stærkt markerede reformistiske linie handler Ellen Bastholm: Socialdemokratiet som folkeparti (1976). Et specifikt politisk spørgsmål som nedrustning, der var et af Socialdemokratiets hovedkrav indtil begyndelsen af 30'erne behandles i Bent Behrendt Jørgensen: Det danske socialdemokratis syn på forsvaret 1929–35 (Åarbhi 1973).

Forholdene i 30'erne har – ansporet af den aktuelle krisesituation – været genstand for en øget forskningsinteresse. Karin Hansen og Lars Thorpe: Socialdemokratiet og krisen i 30'erne (1976) er en bredt anlagt undersøgelse af Socialdemokratiets politik, der uden at forfalde til forræderiteser søger at forklare partiets – og arbejderklassens reformisme som historisk-materielt bestemt. I et mindre indlæg fra det nordiske historikermøde 1974 har Dorrit Andersen skrevet om Krisen og den danske arbejderbevægelse (1976). DKP's politik i 30'erne, som fulgte direktiverne fra 3. Internationale, analyseres i Bent Egaa Kristensen m.fl.: DKP i 30'erne på baggrund af Kominterns historie (1977) og hos Ole Borgå: DKP's enheds- og folkefrontspolitik 1935–39 (Hivi 9, 1877). Om DKP's forhold til Socialdemokratiet handler Morten Thing m.fl.: Planøkonomi og folkefront: om forholdet mellem Socialdemokratiet og DKP i slutningen af 30'erne (dupl. 1977). Arbejdsledelsesbevægelserne havde svært ved at gøre sig gældende som egentlig politisk faktor i 30'erne. I enkelte tilfælde, som i det kendte Nakskov-sammenstød i 1931, lykkedes det dog at komme på avisernes forsider. Søren Kolstrup: Nakskov '31. bidrag til arbejdsløshedsbevægelsernes historie (1977) prøver at sætte denne lokale konflikt ind i en større sammenhæng.

c. 1940–1945

Om besættelsestiden er kommet vigtige udgivelser på tysk, der beskæftiger sig med arbejderbevægelsens forhold til modstandsbevægelsen. Rüdiger Eckert: Die politische Struktur der dänische Widerstandsbewegung im zweiten Weltkrieg (Hamburg 1969) og Ulrich Poch: Der dänische Widerstand in den Jahren 1943–1945 unter besonderer Berücksichtigung der Volksstreiks (Berlin 1971). Folkestrejkerne i 1943 har Hans Kirchshoff behandlet i en række detailstudier. Oprøret i Svendborg august 1943 (Fynske Årbøger, 1969), Augustoprøret i Vendsyssel 1943 (Historie VIII, 2, 1969), Bogense, Assens, Fåborg og Kerteminde august 1943. Fire studier i det fynske oprørs historie (Fynske Årbøger 1971) og Strejkerne i Middelfart og Nyborg august 1943 (Åarbhi 1973). Også Åge Trommer, der tidligere har lavet en afhandling om folkestrejken i Esbjerg har i Modstandskampen i Nærbillede (1973) lavet en række yderligere undersøgelser. Asger Juul Petersen: Socialdemokratiet og kommunevalget 5/5 1943 (Åarbhi 1977) analyserer de mange arbejderlister, hvor kommunister opstiller og som bliver en første markering af det ændrede styrkeforhold mellem Socialdemokratiet og det illegale DKP. Claus Bryld: Socialdemokratiets og DKP's politiske hovedlinier 1935–45. En oversigt (Hivi 12, 1977) anlægger for perioden 1940–42 – Staunings sidste regeringsår – nye vurderinger. Ole Borgå: DKP's enheds- og folkefrontspolitik 1940–45 (Hivi 12, 1977) viser DKP's ændrede holdning til samarbejde med Socialdemokratiet og Mogens Nielsen: Socialdemokratiet og enheden i arbejderbevægelsen 1943–45 (1977) er en grundig gennemgang og analyse af kontakten mellem de to partier efter samarbejdspolitikens sammenbrud og Kominterns opløsning i 1943 og frem til enhedsforhandlingerne efter besættelsen. Som bred fremstilling af perioden er som nævnt ovenfor udkommet et bind i serien »Knudepunkter i arbejderklassens historie«.

d. Efter 1945.

Efterkrigstiden har været præget af opbrud i arbejderbevægelsen, skabelsen af flere partier til venstre for Socialdemokratiet og en lang række »folkebevægelser« uden for de etablerede partiorganisationer. For Socialdemokratiet betød samarbejdspolitikken under besættelsen, at partiet ved det første efterkrigsvalg mistede mange stemmer til DKP. Men op gennem 50'erne, under indflydelse af »den kolde krig«, mistede DKP igen politisk fodfæste. Kommunisternes placering efter -45 er skildret i Steen Bille Larsen: *Kommunisterne og arbejderklassen 1945-75*. En politisk biografi (1977). Først med dannelsen af Socialistisk Folkeparti i 1958 blev grundlaget til en ny bred venstrefløj. Socialistisk Folkeparti er forskningsmæssigt ret indgående behandlet ikke mindst på grund af udenlandske forskeres indsats. Den tyske politolog Ursula Schmiederer udarbejdede i 1969 sin afhandling om SF's første ti-år – udkommet på dansk med titlen *SF og »den tredje vej« til socialismen* (1974). Schmiederers bog fik betydning dels som den første ikke-officielle partihistorie dels fordi den var et samtidshistorisk værk. Schmiederers bog er senere blevet fulgt op af udbyggede og supplerende undersøgelser især omkring splittelsen i DKP og SF's dannelse, således Jens Ole Østergaard: *Udviklingen i DKP 1956-59 i lyset af SF's dannelse, dets ståsted og strategi* (ÅU 1974), Jens Kragh: *Opbrud på venstrefløjen. Striden i DKP og SF's dannelse 1957-60* (1976) og Henning Lund: *Udviklingen i Danmarks kommunistiske Parti 1956-58*. Et studie i partisplittelse (1977). Uden at de bringer afgørende nyvurderinger fremlægges en del nyt materiale i disse afhandlinger. Nyt materiale, men også nye synsvinkler inddrages i John Alan Logue: *Socialism and Abundance. Radical Socialism in the Welfare State. A Study of the Danish Socialist Party* (Princeton-Kbh. 1976), et uddrag af den omfangsrige afhandling er trykt som artikel på dansk: *Socialistisk Folkeparti anno 1974*. Beretning fra en medlemsundersø-

gelse (Åarbhi 1977). SF har ikke selv udformet nogen egentlig partihistorie, men partiformanden, Gert Petersen, har skrevet: *Et kort rids af SF's historie 1958-1974* (1976). Ole Stender Petersen: *Danmarks Socialistiske Parti – et forsøg* (Åarbhi 1974) fortæller om partiet, stiftet i 1957, der blev en slags forløber for SF.

VS, der grundlagdes ved en sprængning af SF i 1967, er kun blevet historisk behandlet i skitseform af folk inden for partiet, bl.a. Asger Boertmann m.fl. *VS' historie 1967-75*. En skitse (1975), men en introduktion til emnet findes hos Per Askholm Madsen og Jens Otto Madsen: *VS historie – et udforsket område* (Åarbhi 1977). Et studie af en venstrefløjsorganisation og af splittelse på venstrefløjen er Ejner Friis Petersen: *Socialistisk Ungdoms Forum 1961-1971* (Aarbhi 1977) SUF var en overgang SF's ungdomsorganisation og samlingssted for unge på venstrefløjen.

Bredere undersøgelser af Socialdemokratiet i denne periode er foretaget af Hans Erik Avlund Frandsen: *Socialdemokratiet, kapitalismen og arbejderklassen 1945-76* (Politiske Arbejdstekster 10, 1977) og Vagn Oluf Nielsen: *Socialdemokratiets politik i 1960'erne – teori og praksis* (Åarbhi 1977). Sidstnævnte er et forsøg på – ud fra S-SF samarbejdet – at analysere forholdet mellem Socialdemokratiets program og dets praktiske politik. Hans Erik Avlund Frandsen: *Socialdemokratiet – borgerlig eller socialistisk reformisme* (Åarbhi 1977) er en kritisk kommentar til denne artikel.

Fagbevægelsen

Den faglige arbejderbevægelse har forskningsmæssigt stået i skyggen af den politiske bevægelse. Henry Bruuns værk fra 1938 er stadig den eneste større fremstilling og den behandler kun de tidligste år, hvor den faglige og den politiske bevægelse var organiseret i en enhedsbevægelse. I partihistorierne er fagbevægelsen næsten helt udeladt og fagbevægelsens egne skrifter er af meget svingende kvalitet. Ib Koch Olsen

Fig. 4. Socialdemokratisk 1. maj-tegn agiterer for 8-timers-dagen.

(red.): Kampens gang (1973), der er LO's 75 års jubilæumsskrift, giver dog, med de naturlige begrænsninger der ligger i et festskrift, for perioden op til 1920 en læseværdig fremstilling og et jubilæumsskrift som Henry Rantzén: Skræddernes Fagforening af 1873 (1973) er et engageret og analyserende bidrag til fagbevægelsens historie. Samlingsbestræbelser i fagbevægelsen etableringsfase bliver belyst i Jens Frese: Den faglige centralorganisations bevægelse i Danmark før 1900 med særligt henblik på De samvirkende Fagforeninger 1886 og De samvirkende Fagforbund 1898 (KU 1969).

Den kvindelige fagbevægelse er for den tidlige periodes vedkommende behandlet i Karin Sandvad: Den kvindelige fagbevægelse i København 1870–1900 (Årbhi 1971), der kronologisk følges op af Elin

Kibsgaard: En undersøgelse af de københavnske kvinders faglige organisering 1900–1914 (Ku 1975). Mere afgrænsede, men meget detaljerede undersøgelser er Birthe Broch: Kvindearbejde og kvindeorganisering. Kvinder i konfektionsindustrien 1890–1914 (1977) og Edith Marie Rosenmeier: Tjenestepigespørgsmålet i København omkring århundredeskiftet med særligt henblik på bestræbelserne for organisering af det kvindelige tyende (KU 1976). Hanne Caspersen: Oppositionen inden for Kvindeligt Arbejder Forbund 1925–38 (KU 1976) behandler også kvindepolitiske problemer i perioden som f.eks. seksualpolitik. Kooperationen, der skabtes i tæt samarbejde med fagbevægelsen, er bedst belyst i Kai Lykke: Arbejderbevægelse og arbejderkooperation i Danmark 1871–1898 (KU 1974).

Helt fra 1889 var fagbevægelsens hovedprogramkravet om 8-timers arbejdsdag, det er gennemgået hos Søren Kolstrup: 8-timers-dagen. Krav, formulering og gennemførelse i Danmark (Erhvervshist. Årb. 1972). Fagbevægelsens placering i klassekampen kommer mest umiddelbart til udtryk i arbejdskampene. Den store arbejdskamp i 1899 mellem de to nydannede hovedorganisationer – DsF og DA – der førte frem til Septemberforliget, bliver almindeligvis betragtet, som et knudepunkt i arbejderbevægelsens historie. Carsten Nielsen: De 100 dage. Beretning om borgerkrigen i Danmark, 1899 (1976) følger slagets gang i en reportageagtig form, men selve forligets konsekvenser diskuteres ikke. På det lokale plan er konflikten behandlet i Dorrit Andersen: Århus under Storlockouten (1970). En anden lokal konflikt i samme periode er analyseret i Erik Christensen: Havnearbejderstrejken i Esbjerg i 1893 (1975). Torben Peter Andersen: Staten og storkonflikten i 1925 (1976) er et forsøg på ud fra en marxistisk analyse, at sætte konflikten ind i en totalsammenhæng – der er vurderinger af Socialdemokratiet som statsbærende parti og om splittelse inden for fagbevægelsen, da Dansk Arbejdsmandsforbund melder sig ud af

DsF. Dette sidste forhold er med inddragelse af yderligere materiale udbygget hos Tom Sinding: Dansk Arbejdsmands Forbund under storkonflikten 1925. Forspil, forløb, efterspil (ÅU 1976) og for et længere tidsrum i Poul Frank Jørgensen: De samvirkende Fagforbunds kompetence-spørgsmål i mellemkrigstiden ca. 1921–39 specielt med henblik på forholdet mellem DsF og Dansk Arbejdsmandsforbund (KU 1975). John S. Madsen: Kolindsundkonflikten 1924–26 (ÅU 1976) beskæftiger sig med forsøgene på retslige indgreb over for et af arbejdernes kampmidler: blokaden. 30'ernes konflikter, der næsten altid blev bragt til afslutning ved regeringsindgreb, gennemgås i Knud Knudsen: Arbejdskampe i Danmark under verdenskrisen 1931–34 (Åarbhi 1976) og Niels Borre: Overenskomstforhandlingerne på det private arbejdsmarked 1932–40 med særligt henblik på statens lovindgreb til hindring af arbejdskonflikter (ÅU 1976). Arbejdskampe i den første efterkrigstid er dårligt undersøgt, Bjørn Meidell: DKP og storstrejkerne i 1956 (1976) er et historisk tidsbillede mere end en analyse. Om strejker i slutningen af 60'erne og 70'erne – især de såkaldte vilde strejker – foreligger en righoldig litteratur, der som oftest er blevet til i samarbejde med eller skrevet af de strejkende selv.

Fagbevægelsen under besættelsen behandlet af Tove Lund: Fagbevægelsens forhold til samarbejdspolitikken 1940–42 (Aarbhi 1972) og videre hos Asger Juul Petersen: Den socialdemokratiske fagbevægelses stilling til forhandlingspolitikken fra efteråret 1942 til den 28. august 1943 med særlig vægt på den faglige og politiske opposition på arbejdspladserne (KU 1973).

Den danske fagbevægelse er karakteriseret ved en høj grad af centralisering. Kun få forbund har stået uden for DsF/LO og større oppositionelle grupper har været en sjældenhed. I perioden omkring 1. verdenskrig opnåede den syndikalistiske bevægelse dog en vis tilslutning. Uden at udgøre en alvorlig trussel mod den etablerede fagbevægelse, skabte syndikalisterne gennem deres militante optræden debat om en

lang række af tidens problemer, og lagde et vist pres på Socialdemokratiet. Den syndikalistiske bevægelse er skildret af Curt Sørensens: Den syndikalistiske ideologi i den danske arbejdsbevægelse 1910–21 (Historie 1969), Klaus Hannibal Nielsen: Brydninger i den danske arbejderbevægelse 1908–23 med særligt henblik på den syndikalistiske bevægelses start og første år (KU 1973), Per Lauersen: Syndikalismen i Danmark ca. 1910–21 med særligt h enblik på udviklingen i Århus i samme tidsrum (ÅU 1975) samt i Bang m.fl.: Fagoppositionens Sammenslutning 1910–21. De danske syndikali-ster (1975). Sidstnævnte giver en god kort oversigt, men det politiske sigte med bogen tilslører i nogen grad en historisk forståelse. Den faglige venstreopposition i 30'erne domineres af kommunisterne. Den er behandlet af Jørgen Bloch-Poulsen og Morten Trade Unions in the Corporate State. The revolutionære Fagopposition (Hivi 9, 1977) og Ove Bangsmark: Den revolutionære fagopposition i Danmark 1931–35 (Åarbhi 1976).

Der er skrevet meget lidt om forholdet stat-fagbevægelse. En lille indsigtfuld publikation findes dog på engelsk, John Logue: TradeUnions in the Corporate State. The Effects of Corporatism on Party Competition, Contract Referenda and Internationalism in Danish Trade Unions (University og Gothenburg 1976).

Uden for de egentlige faghistorikers rækker findes en række bidrag til fagbevægelsens historie. John Tue Tobiasen: Omkring analysen af arbejderklassens organisering (Politica 4, 1976) er en noget bastant »kapitallogisk« forklaring på fagbevægelsens udvikling. Ilja Wechselmann: Klassekamp kontrol (1975) er en analyse af LO ud fra forskellige bureaukрати- og oligarkite-ser. Fl. Svejstrup (red.): Social forandring i Vestjylland. En samling originalartikler til belysning af nogle vigtige arbejdsmarked-sproblemer I–II (1976) er et tværfagligt projektarbejde ved Sydjysk Universitetscenter, der er blevet til i nært samarbejde med et lokalområdes befolkning. Det samme område er undersøgelsesramme for

Vi anbefaler. Forlang overalt.
Stjerne Øl og Stjernens Mineralvande.

Arbejdernes Bryggeri ejes af Arbejdernes Organisations-
ner, ledes af disse og bør overalt støttes af Arbejderne.

Telefon: Central 1919

KONTOR: DR. OLGASVEJ 57.

Telefon: Central 1919

Fig. 5. Annonce for »Stjerne øl« - 1928.

Erik Christensen: Fagforeninger og lokal-samfund (1976). Begge disse lokalundersøgelser er aktuel samfundsforskning, hvor den historiske dimension ikke er udeladt. Under alle omstændigheder indeholder undersøgelserne mange analyser, der kan inspirere en historiker.

Kulturelle og ideologiske forhold.

Arbejderbevægelsens kulturpolitiske syn er behandlet i mange forskellige sammenhænge. I antologien: Den politiske Georg Brandes red. af Hans Hertel og Svend Møller Kristensen (1973) diskuteres bl.a. Brandes forhold til arbejderbevægelsen (Socialdemokratiet) og de områder, hvor Brandes kulturradikalisme faldt sammen med henholdsvis divergerende fra det socialdemokratiske syn. Carl Erik Bay: Socialdemokratiets stilling i den ideologiske debat i mellemkrigstiden (1973) belyser gennem mangfoldige citater og tekstuddrag de ideologiske brydninger i perioden. Temaet føres i nogen grad videre i Bodil Bay Nielsen: en redegørelse for socialdemokratiets officielle kulturpolitik fra 1945–1970 med særligt henblik på en analyse af samfunds- og kultursynet (ÅU 1977).

Et sjældent behandlet problem er taget op i Birthe Skovgaard og Marianne Dahl Nielsen: Børnebegrænsning som middel i klassekampen i 1870–1920 (Litteratur og Samfund 7, 1974), og en af de få undersøgelser af idrætten som kulturfaktor findes i Ebbe Hansen: Masseidræt. Frihed, sundhed, kultur. En undersøgelse af arbejderidrætten i Danmark med særligt henblik på Dansk Arbejder Idrætsforbund i perioden 1929–1943 (ÅU 1977).

Kultursynet, som det afspejlede sig i arbejderbevægelsens forsøg på at skabe sit eget teater, er meget udførligt beskrevet af Britta Lundquist: Arbejderteater i Danmark 1898–1940 (KU 1976) og Ina Harteilius m.fl.: Arbejdernes Teater og Revolutionært Teater. eksempler på socialdemokratisk og kommunistisk bevidsthedsmanifestation i mellemkrigstiden (OU 1976).

Flemming Hemmersam: Socialdemokratiske arbejderfester (Unifol 1973) er et forsøg på at placere arbejderfesterne som et led i den kulturelle klassekamp 1923–35.

Bevidsthed og bevidsthedsdannelse er indgået som centrale begreber i den nyeste forskning. Psykologen Vilhelm Borgs bog: Industiarbejde og arbejderbevidsthed (1971) startede en længere debat, som er opsummeret i Erik Christensen og Niels Mortensen: Arbejderbevægelse og arbejderbevidsthed. Bidrag til en afklaringsproces (1975). Medierne som bevidsthedsdannende faktor er indeholdt i: Projektarbejde om 30'erne – en antologi om krisen, kulturen og medierne (1976). Det er en række studier omkring arbejderkultur/arbejderbevægelsens kultur under en krise og om arbejderbevægelsens (SD og DKP's) forhold til medierne – presse og radio. Radioforholdene er behandlet mere dybtgående i Vibeke Broby: Arbejdernes Radioforbund 1926–1940 (ÅU 1977).

Pressen var fra de tidligste år arbejderbevægelsens vigtigste agitationsvåben. Den socialdemokratiske presse skabte sig en stærk position, hvor Socialdemokraten en overgang omkring 1. verdenskrig var Nordens største dagblad. Standardværket om dansk presse, Niels Thomsen: Dagblads-konkurrencen 1870–1970 (1972) indeholder afsnit om arbejderpressen, som imidlertid hører til værkets svageste dele. Den kan derfor suppleres med Willy Markvad: Den socialdemokratiske presse fra Socialisten til Aktuelt 1–3 (1975). Willy Markvad har også skrevet om lokalpressen i: Mellem to ugeblade. Den nordjyske arbejderpresse 1887–1972 (1974).

Flere af Socialdemokratiets fremtrædende personligheder er som redaktører behandlet i pressesammenhæng. Arne Herløv Petersen: Emil Wiinblad og Socialdemokraten 1881–1911 (KU 1971) kaster lys over typografen, der gjorde Socialdemokraten til den mest udbredte avis. J. P. Sundbo, venstreorienteret redaktør og initiativtager til grundlæggelsen af Esbjerg Arbejderhøjskole er skildret i to specialer: Sv. Lindhardt: En undersøgelse af J. P. Sundbos

Pris 40 øre Nr. 8 Oktober 1935

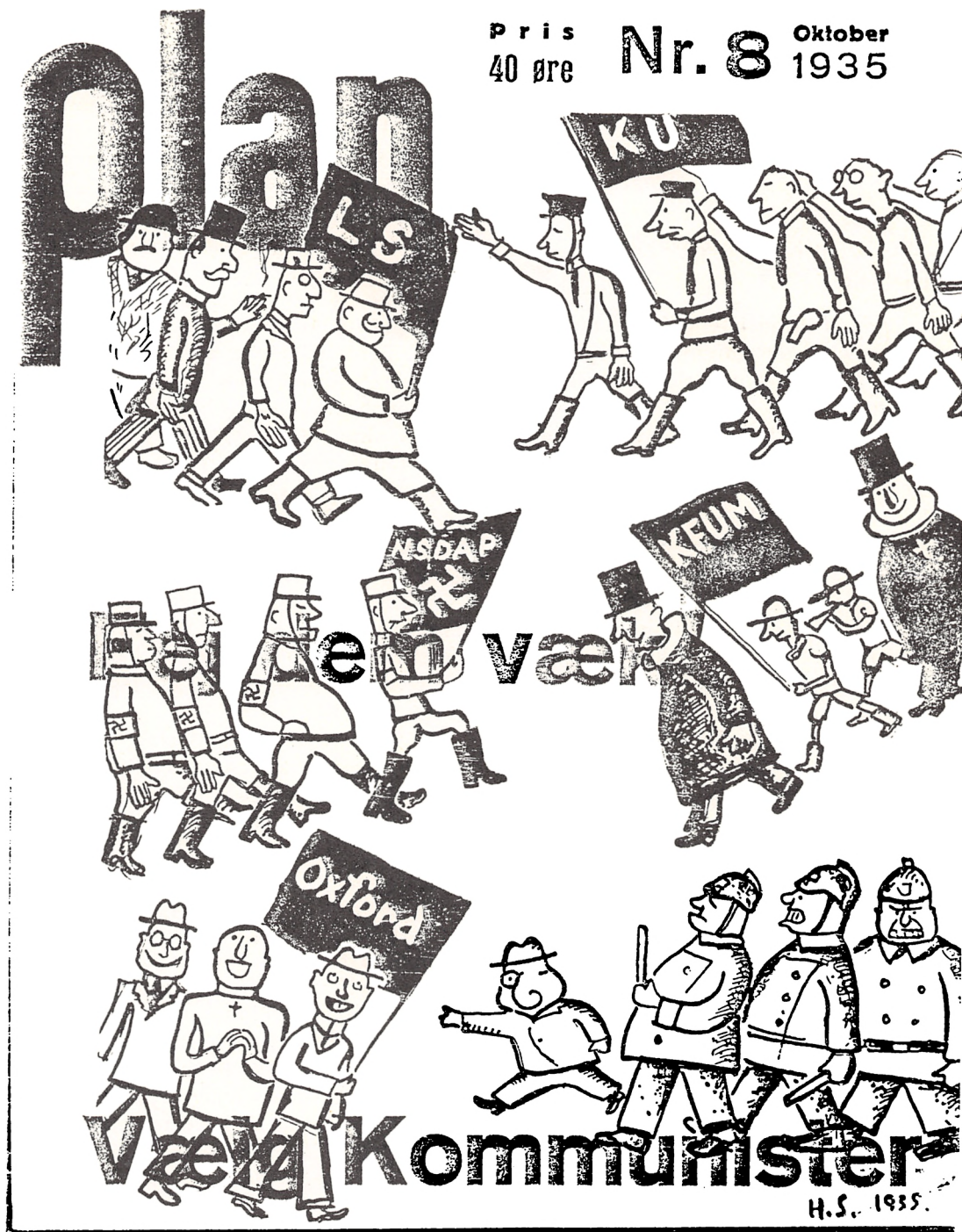

Fig. 6. Forsiden på det kommunistiske tidsskrift »Plan« forud for folketingsvalget i 1935 tegnet af Hans Scherfig.

politiske synspunkter i perioden 1880 til slutningen af 1896, samt en undersøgelse af Michael Seidelin: J. P. Sundbo og Vestjyllands Socialdemokrat 1898–1920 (KU 1976).

Sociale forhold, arbejds- og lønforhold.

Forbedring af de sociale forhold har altid været et hovedprogrampunkt i arbejderbevægelsen. To meget udførlige fremstillinger tager dette op. Torben Berg Sørensen: Socialpolitikens genese omkring 1890'erne (KU 1976) og Socialpolitikken i Danmark 1891–1977 (Djyhi 10, 1977). Forholdene i 30'erne behandles i en kort oversigt af Børge Rasmussen: Statens forandrede rolle, Socialdemokratiets politik og de forandrede betingelser for arbejderklassens kamp og reproduktion i 30'erne (Åarbhi 1976), der samtidig kan ses som et supplement til Vagn Dybdahl m.fl.: Krise i Danmark. Strukturændringer og krisepolitik i 1930'erne (1975). For besættelsestiden er Sigurd Jensen: Levevilkår i Danmark under besættelsen (1971) uomgængelig.

Særlige forhold for kvindelige arbejdere (ufaglærte) skildres og diskuteres i Kirsten Geertsen: Arbejderkvinder i Danmark 1914–24 (1977), der behandler kvindernes stilling arbejdsmæssig, økonomisk, socialt og juridisk, kvindernes selvforståelse og arbejderbevægelsens holdning til kvinderne. Der gøres også forsøg på i et teoretisk afsnit at placere kvindernes arbejde i hjemmet i en samfundsøkonomisk sammenhæng. Birthe Mikkelsen: En undersøgelse af spørgsmålet om den særlige beskyttelse af kvindelige arbejdere, specielt i forbindelse med udformningen af den anden fabrikslov i 1901 (KU 1975) kommer i en mere snæver sammenhæng ind på nogle af de samme problemer. Kvindernes stilling på arbejdsmarkedet i efterkrigstiden undersøges af Brita Foged: Kvindearbejde 1950–1971 (1975) og hos Birthe Siim og Ruth Emerek: Kvindelige arbejderes leve-

vilkår – belyst gennem kvinder i tobaksindustrien (1975).

Lønforhold er indgående behandlet i Jørgen P. Christensen: Lønudviklingen inden for håndværk og industri 1870–1914, 1–2 (1975), der må betragtes som afløser for Jørgen Pedersens værk fra 1930, da der benyttes et mere omfattende materiale og mere tidsvarende undersøgelsesmetoder.

Om boligspørgsmålet findes der, bl.a. som følge af projektet: industrialismens bygninger og boliger, en del nye undersøgelser. Brokvartererne behandles i Rich. Willerslev: Arbejdernes boligforhold på der københavnske Vesterbro omkring 1900 (Erhvervshidt. Årb. 1975), og Jens Erik Frits Hansen: Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne (1977), koncentrerer sig især om Blågårdsgade kvarteret. Af mere oversigtsmæssig karakter er Ulla Bondebjerg: En analyse af Københavns slum ca. 1850–1900 med særligt henblik på sammenhængen mellem industrialiseringens/kapitalismens gennembrud og masseopførelsen af nybyggede slumlejligheder på broerne (KU 1973).

Arbejdernes selvorganisering omkring boligbyggeri ses allerede i 1860'erne med B & W-arbejdernes »Arbejdernes Byggeförening der er behandlet af Inger Marie Kromann: Arbejdernes Byggeförening 1865 – ca. 1901 – med særligt henblik på kvarteret i Øster Farimagsgade i København (KU 1976). En større villabyggeri skabt af gasværksarbejderne på Frederiksberg skildres i et bidrag af Kjeld de Fine Licht: En arbejderkoloni på Frederiksberg (1977). Endelig behandles andelsboligtanken hos Flemming Bechsgaard Holm: Arbejdernes Andels-Boligforening 1912–1940. Byggeri og social sammensætning (KU 1977).

Personalhistorie.

Carl Heinrich Petersens antologi: Danske revolutionære (se ovenfor) er primært en tekstsamling, men indeholder også fyldige biografiske oplysninger om de mest frem-

trædende revolutionære helt tilbage fra 1870'erne.

Claus Larsen har i: Louis Pio. Baggrund og udvikling 1868–1871 (Åarbhi 1977) belyst en periode i Pios liv, der hidtil har ligget hen i det dunkle. En egentlig Pio-biografi mangler stadig, men den skulle være på vej. En anden af de tidlige ledere Harald Brix er behandlet af Jens Engberg (se ovenfor). Mangelægprædikanter blev i arbejderbevægelsens start tiltrukket af socialismen. Emil Larsen har skrevet om lægprædikanten Niels Johansens omtumlede tilværelse (Kirkehist. Saml. 1973) og Arne Pedersen om Fr. Hertz – lægprædikant og socialist (Kirkehist. Saml. 1971). En af de få kvinder i den revolutionære bevægelse er biograferet af Morten Thing: Marie Nielsen – en politisk biografi (Åarbhi 1975) og Jens Topholm: Emil Marott (1856–1940) socialdemokrat med sociale og nationale særstandpunkter (ÅU 1976) fortæller om den kendte redaktør, der på grund af sin stilling til Sønderjyllandsspørgsmålet måtte

forlade Socialdemokratiet efter 37 år som redaktør og 17 år som folketingsmand.

Selvom der nu gøres en del for at indsamle arbejdererindringer er kun få ting publiceret. Fra den store pensionistindsamling i København er udgivet et lille udpluk i bogen: Københavnere fortæller. Erindringer fra det gamle København, red. af Poul Strømstad (1972), hvoraf en del er arbejdererindringer. Fra besættelsestiden er Poul Christensen: Af en illegals erindringer (1976) et enkeltstående eksempel. Spændende erindringer, der har opnået stor popularitet er Mads Fuglsangs to bøger: Bondedreng på valsen (1975) og Fra Argentina til Storstrømsbroen (1976).

Erindringsbøger fra politikere og fagforeningsfolk forekommer hyppigere. I de forløbne år er kommet erindringer af Kaj Moltke, Aksel Larsen, Carl Madsen, J. O. Krag, Frode Jakobsen samt af den tidligere syndikalist Johannes Sperling og arbejdsmændenes tidligere formand, Alfred Petersen.

Debat

Inge Skovgaard-Petersen:

Den ældre vikingetid

Den ældre vikingetid, efter den konventionelle tidsregning perioden fra de første vikingetog til Vesteuropa i slutningen af 700-tallet til Gorm den Gamles endelige magtovertagelse omkring år 940, har været genstand for en række interessante studier i de sidste år. Blandt dem der her skal nævnes bygger de tre på skriftlige kilder medens den fjerde er en renlivet arkæologisk publikation der behandler selveste Danegvirke.

N. C. Skouvig: *Hardeknud I og Hardeknud II. Jellingedynastiets oprindelse*, er en smuk bog produceret af Poul Kristensens landskendte trykkeri i Herning i 1977. Hovedsynspunktet er at Danmark i den her behandlede periode var delt i forskellige kongerier hvoraf det nørrejske til slut efter en kortere periode i Jelling underlagde sig hele landet. Som støtte anføres nordmanden Otheres rejse ca. 890 fra skiringssal i Vestfold til Hedeby hvor de forskellige dele af landet henføres til »Denamarc«, altså både den østlige Kattegatkyst, øerne og egnen omkring Hedeby, hvorimod Jyllands (her kaldet Gotlands) politiske tilhørsforhold ikke omtales. Sammenligner man med den samtidige rejse som englænderen Wulfstan foretog fra Hedeby til Weichselmundingen, noterer man at her ikke alene de syddanske øer regnes til danskernes rige, men at Bornholm har sig egen konge. Tavsheden omkring Jyllands styre bliver på denne baggrund et svagere argument for et særligt nørrejsk rige. Skouvig har dog også andre holdepunkter; mest overbevisende er at Knud den Hellige i sit berømte gavebrev til Lundekirken kalder sig selv »den fjerde af dette navn«. Er Hardeknud den tredje og Knud den store den anden, bliver spørg-

smålet hvem Knud den første var. Den sene overlevering (hos Saxo og visse norrøne sagaer) om Knud Danaast, Harald Blåtands broder, ses der væk fra, og tilbage i det bevarede kildemateriale er der kun én Knud, nemlig ham som Adam af Bremen i sin ærkebispeskrønike omtaler som stamfader til de senere danske konger. Da de pågældende tekststeder hos Adam også spiller en stor rolle i den næste bog der her skal omtales, bør de gengives udførligt i Carsten L. Henrichsens oversættelse:

I, xlvi. Derimod har jeg af den sandfærdige Danerkonge Svends' (Estridsen) Mund hørt følgende, da han engang paa vor Opfordring opregnede sine Forfædre: »Efter Normannernes Nederlag«, sagde han, herskede, saa vidt jeg har erfaret, Heiligo, en Mand, der var elsket af Folket paa Grund af sin Retfærdighed og sin Hellighed. Efter ham fulgte Olaph, som kom fra Sverige og satte sig i Besiddelse af Kongedømmet Danmark med Vaabenmagt; han havde mange Sønner, af hvilke Chnob og Gurd satte sig i Besiddelse af Kongedømmet efter Faderens Død.

I, lii . . . Men noget har den berømte Danerkonge fortalt os paa vor Anmodning derom: »Efter Svenskerhøvdingen Olaph«, sagde han, »som herskede i Danmark sammen med sine Sønner, indsattes Sigerich i hans Sted. Da han havde hersket i kort Tid, berøvede Hardegon, Svends Søn, som kom fra Normandie, ham Kongemagten«. Men om nogle af disse mange Konger eller rettere Tyranner hos Danerne har hersket samtidig, eller om den ene kun har overlevet den anden i kort Tid, er usikkert. Os maa det være nok at vide, at de alle endnu var Hedninge, . . .

I, lv . . . Hos Danerne herskede paa

den Tid (søn af) Hardeknuth Vurm; han var, det maa jeg sige, en gruelig Orm og ikke lidet fjendtlig mod de kristne Folk. Han pønsede paa fuldstændig at udrydde den Kristendom, der fandtes i Danmark. . .

I, lviii. Derpaa rykkede han (Henrik I af Tyskland) med en Hær ind i Danmark og forskrækkede allerede ved første Angreb Kong Vurm i den Grad, at han erklærede, at han vilde gøre, hvad der blev ham befalet, og ydmygt bede om Fred. . . Alt dette har en Darnerbisop, en klog Mand, fortalt os, . . .

At denne »Wurm« er identisk med Gorm den Gamle fremgår alene af at han ifølge Adam blev efterfulgt af sønnen Harald, der siden gik over til den kristne tro. Derimod volder forholdet mellem den nævnte Hardegon og Hardeknuth svære problemer. Skouvig foretrækker at holde de to tekststeder helt ude fra hinanden,¹ og hævder at Hardegons sidste led i nordisk litteratur er det så ofte forekommende Gunni, medens han i engelske kilder, især en helgenlegende fra 1050, finder en støtte for at Gorms far faktisk hed Hardeknut eller blot Cnut. Dette led i argumentationen går igen hos Kroman hvor det nærmere skal behandles.

Efter således at have ryddet vejen for Jellingdynastiets stamfader Hardeknud går Skouvig ufortrødent videre. Han finder ingen grund til at gå nærmere ind på afstamningen fra »Normannia«, for det gælder jo kun den anden, Hardegon. Derfor kan der frit jongleres med navnet Hardeknud som Hardernes Knud hvis rige omfattede den nordvestlige del af Nørrejylland. Jernforekomster fra mange tider drages ind i billedet, dog ikke uden skruper, og m.h.t. hovedstaden kan der jo ikke være tale om andet end Viborg. Såvidt anmelderen er underrettet er der ingen der aner hvad Viborg var før år 1000, men flere end Skouvig har studset over den centrale posi-

tion byen indtager i forhold til en række sysler. Selvom sysselinddelingens tilkomst er ganske ukendt, dog kan det fremføres at den kun kendes i Jylland. Det kunne tale for en jysk centralmagt, sandsynligvis fra vikingetiden.

Det er en gammel interesse advokat N. C. Skouvig nu i sit otium har taget op. Et omfattende kendskab til den relevante litteratur og solid juridisk skoling sikrer interessant læsning. Man sympatiserer også med forsøget på at skaffe den vestlige del af landet en større andel i den almindelige Danmarkshistorie end vi »Udkantsdanske« har ofret på disse egne. Men unægtelig, meget andet end hypoteser kan ingen, hvad enten man er fagmand eller amatør, fremføre for det oldjyske kongerige.

Overarkivar dr.phil. Erik Kroman har det stik modsatte synspunkt: Danmark har så langt tilbage man kan følge dets historie været ét rige, styret af den samme kongeslægt.² En meget omhyggelig gennemgang af de skriftlige kilder, blandt hvilke Dudos værk om Normandiets historie fra ca. 1020 indtager den anerkendte plads som selv ikke Johannes Steenstrup ville indrømme det, afgiver brikkerne til et sindrigt puslespil hvis sidste del er Gorm den Gamles genindtagelse af kongemagten i Danmark, samtidig med at han bevarede sit jarledømme i East Anglia.

Inden vi er nået så langt har vi hørt om den danske kong Ongendus som den engelske frisermissionær var i kontakt med engang i første halvdel af 8. årh. Ligheden med det navn en kongeslægtning fører i begyndelsen af det næste årh., Angandeo, er et indicium på kontinuitet i den danske kongefamilie, en mulighed Kroman dog kun antyder. Derimod er han ikke i tvivl om rigsenheden fra Gudfred, danernes konge nævnt i de frankiske rigsårhbøger fra 804 til hans død i 810. En af hans sønner, Horik, har ifølge Ansgars levnedsskildring

1. Som begejstret tilhænger af Lis Jacobsen i »Svenskevældets Fald« 1929.

2. Erik Kroman: Det danske Rige i den ældre Vikingetid, København 1976.

herredømmet over hele Danmark. Den udtrykkelige bemærkning derom tydes i almindelighed som om det var et særtilfælde, men Kroman synes som sagt at regne eneherredømmet for det almindelige. Andre konger i kilderne som underkonger i forhold til »Lejrekongen«. Ved at identificere den Halvdan der hærgede England i 870-erne med kongen af samme navn der forhandlede med den tyske konge i 873, og den Sigfred der belejrede Paris i 887 med den kong Sigfred der deltog i disse forhandlinger, er der gjort et dristigt kup: to danske konger må anses for underkonger i forhold til en overkonge – hvem anden kan der tænkes på end den Gudrum der stod som leder af den danske hær og i 886 sluttede den berømte traktat med den engelske kong Alfred den Store hvorved grænsen mellem den engelsk-styrede del af England og »Danelagen« blev trukket langs romervejen, Watlinga street? Kroman støtter sig her dels på Dudo – der praktisk nok gør Rollo, grundlæggeren af hertugdømmet Normandiet, til en slægtning til denne Gudrum – dels på navneligheder i den slægt der besad den egentlige kongemagt i Danmark, dog efter det germanske princip hvorefter toledede personnavne varierer det ene led og beholder det andet. Efter Gudrum følger en Gudfred der også førte navnet Cnut, og når der blandt de engelske jarler efter Edwards underlæggelse af Danelagen optræder en Gudrum der underskriver flere charters frem til 934 for så sammen med andre danske stormænd at forsvinde fra den engelske scene – ja, så er de ingen tvivl om at denne Gudrum er den samme som Gorm den Gamle der nu endelig besinder sig på sin egentlige opgave: herredømmet over Danmark. På denne måde bliver det svenske styre i Danmark en naturlig følge af at landet lå åbent for fremmede fjender medens kongen huserede i England. Kildebelægget herfor er det først anførte citat fra Adam af Bremen

citeret ovenfor; Hardegon er en sammentrækning af Hardeknud-Gorm (adskillige tilfælde af dobbeltnavne er vel bevidnet, men i reglen i forbindelse med en overgang til kristendommen) og hans hjemstavns i »Nortmannia« kan lige så godt betegne de »normanniske« områder i England som det nordlige Frankrig.

Til alt dette kan siges at Adams – og hans hjemmelsmand, Svend Estridsens – øjensynlige forvirring med hensyn til de politiske forhold i Danmark omkring år 900 åbner sluserne for et væld af spekulationer. Kromans teori er vel ikke blottet for sandsynlighed, men den forudsætter to ting der stiller strenge krav til læserens gode vilje: at det samme navn ikke kan bæres af to personer der kalder sig konger, samt at der ikke kan forekomme misforståelser i den vrimmel af årbøger og krøniker der her er benyttet. Bedst afhjernet er de nævnte nordiske navne blandt underskriverne i engelske charters, omend de er dårligt overleveret, men deres forbindelser til hjemlandet fremgår naturligvis ikke af dokumenterne.

Også den kendte svenske historiker Curt Weibull har fornylig taget den ældre vikingetid op i en afhandling i Scandia.³ Kun på ét punkt stemmer han overens med de to andre værker, nemlig i tilslutningen til det svenske styre i Hedeby; her er der nemlig ikke alene Adam at bygge på, men to runesten hvor navnene Cnuba og Sigtrygg forekommer, den sidste kaldes endda konge. Derimod indlader Weibull sig så lidt som Skouvig på en nærmere drøftelse af disse svenskeres indsats i dansk historie, et vigtigt punkt for Erik Kroman hvis disputats, »Musikalsk Akcent i Dansk« 1947, udleder ø-dialekternes syngende tonefald af en svensk indvandring af betragteligt omfang.

Weibull ønsker med første bind af Diplomatarium Danicum i hånden at imødegå den opfattelse som især Aksel E. Christensen⁷ har gjort sig til talsmand for: at vikin-

3. »De danska och skånska vikingetågen til Västeuropa under 800-talet«. Scandia, bd. 43, 1977. De skriftlige kilder er oversat af Erling Albrechtsen: Vikingerne i Frankien. 1976.

4. Aksel E. Christensen: Vikingetidens Danmark, 1969.

getiden var en »florissant« periode for det meste af Skandinavien, fordi den gav særlige muligheder for at gøre store handelsgevinster – vikingetogene var kun beklagelige sidespring i en udvikling der også kulturelt var positiv. Heroverfor hævder Weibull at af hele den samling breve der omtaler Danmark frem til 1052 fortæller langt de fleste om de frygtelige overfald og plyndringer som »normannerne« eller danskerne gjorde sig skyldige i – og ikke ét af dem nævner nordiske købmænd. Hvad der end skete i Danmark i denne tid, benægter Curt Weibull at nordiske købmænd havde andel i fremskridtene.

Med hensyn til det vigtigste kildegrundlag er det uomtvisteligt at omtalen af normannerne i vesteuropæiske kilder har den nævnte karakter, ikke alene i krøniker og helgenlegender, men også i diplomer. Men som det udtrykkeligt er fremhævet af den engelske historiker Peter S. Sawyer⁵ er det hele skrevet fra kirkens synspunkt, og efter en grundig undersøgelse af kildematerialet til vikingeangrebene på egnen mellem floderne Canches, Escaut og Meuse er belgieren Albert D'Haenens kommet til det resultat at de skriftlige kilder inklusive diplomerne giver et fordrejet og overdrevet billede af nordboernes hærgninger, især fordi de afgav en bekvem forklaring på en række klosterran i området.⁶

Ikke desto mindre har Curt Weibull naturligvis ret i at mange af de overfald kilderne nævner faktisk fandt sted, og at vikinger, sørøvere og normanner/danskere var synonyme i vesteuropæiske øjne. Men togterne bør ses i en større sammenhæng. De forudsatte nemlig at der var rigdom at

gå på togt efter; her spillede kirker og klostre alt i alt en mindre rolle end de mange nye handelspladser der på denne tid voksede op ved Nordsøen, Østersøen og langs de russiske floder. Spørgsmålet er om også nordboerne deltog som handelsmænd. Igen er svaret afhængigt af et meget ensidigt materiale, men blandt de få oplysninger om Nord- og Østeuropa er der dog Otheres rejser der først gik over Nordkap til Hvidehavet, de vanskeligt kontrollable arabiske rejseskildringer der også omtaler »rus«-købmænd som ved hjælp af byzantinske tekster kan identificeres med nordboer og endelig Rimberts skildring af Ansgars levning der nævner indfødte i Slesvig og Birka der drog til Dorestad og modtog dåben.

Den sidstnævnte kilde er genstand for en hed debat om friserens betydning for den ældre vikingetids handel. Mod svenskerne Wadstein, Stjerne, danskerne Arup og Enemark og adskillige tyskere og hollændere⁷ står svenskerne Wessén, Askeberg, danskeren Aksel E. Christensen⁸ samt belgieren Ian Dhondt og franskmænd Maurice Lombard. De to sidstnævnte tilskriver handelen fra byerne ved Meuse den omfattende virksomhed som modstanderne giver friserne æren for. Til støtte for Meusekøbmændenes afgørende betydning kan fremhæves ikke alene forbindelsen med både Nordsøen og Middelhavet, men også at møntslagningen ganske øjensynlig allerede omkring år 700 er startet i Verdun, derfra er nået til Maastricht for så derfra at nå til Dorestad.⁹

Snarere end at skændes om hvilke nationer der havde førerskabet i den tidligere

5. The Age of the Vikings, 2. udg. 1971.

6. Albert D'Haenens: Les invasions Normandes en Belgique au ix siècles, Louvain 1967, jvf. I. Skovgaard-Petersen: Vikingerne i den nyere forskning, da. Hist. Tidsskr. 12. rk. V, 1971.

7. Dirk Jellema: Frisian Trade in the Dark Ages (Speculum 1955).

8. Den perspektivrige artikel med den provokerende titel »Birka uden friser«, genoptrykt i Udvalgte Afhandlinger 1976.

9. Ian Dhondt: Le problème de Quentowich, Studi in onore di Amintore Fanfani, I, Milano 1962. Idem: L'essor urbain entre Meuse et mer du Nord à l'époque mérovingienne, Studi in onore die Amintore Sapoti, I, 1957. Maurice Lombard: La route de la Meuse et les relations lointaines des pays mosans entre le viiie et le xie siècle. Trykt første gang i 1953. Medtaget i samlingen »espaces et réseaux du haut moyen âge«, Paris 1972.

middelalderens handel, bør det slås fast at de arkæologiske fund i markedspladserne peger på et udpræget internationalt varebytte, og den logiske følge må være at købmændene også kom allevegne fra. Dette understreges da også af mange samtidige kilder og moderne handelshistorikere. Herved bliver der også plads til nordboerne.

Det sidste og for vort formål vigtigste spørgsmål bliver da: hvordan kom denne internationale fjernhandel til at præge de nordiske lande, specielt Danmark. Sture Bolin¹⁰ og Aksel E. Christensen¹¹ har peget på de mange skattefund fra vikingetiden der må anses for en lille del af den cirkulation som handelen afsatte; derimod er der ikke fundet endelige svar på hvordan mønten blev omsat til økonomisk vækst.

For at nærme os dette problem vil det være formålstjenligt at tage udgangspunktet på det sted hvor de første spor af forbindelse mellem Vesterhavet og Østersøen er fundet, nemlig ved Jyllands rod hvor en lille bosættelse syd for halvkredsvolden omkring Hedeby går helt tilbage til begyndelsen af det 8. årh. Den handelsvej der aftegner sig og hvis andre stationer, Hellingstad, hvor Ejderen og Trave deler sig, og udmundingen i Vesterhavet, må anses som begyndelsen til vikingetidens fjernhandel. I stedet for som sædvanlig at gennemgå Hedeby's udvikling¹² og Slesvigs overtagelse af handelen i slutningen af 11. årh. vil vi her fæstne vor opmærksomhed på et helt andet monument fra denne tid: Danevirke, om hvilket der nu foreligger en usædvanlig gedigen arkæologisk publikation: Hellmuth Andersen, H. J. Madsen og Olfert Voss: Danevirke I-II, 1976. Ikke alene bygger værket på en række udgravninger ved forfatterne selv og tyske kolleger, men man kan hente hjælp af den nyudviklede dateringsteknik, dendrokrono-

logien, hvorved man kan indsætte årringsmønstret fra fuldstændigt bevarede træstammer i et skema der er fælles for et helt område med de samme klimatiske forhold; herved er det muligt at aflæse præcise årstal til fortidens træbygninger.

Bogen om Danevirke er udgivet i to bind, et med tekster og et med plancher så det er muligt at arbejde med begge former for indsigt på samme tid. Når hertil kommer de arkæologiske iagttagelser, tidligere forskeres studier og forfatterens egne tolkninger omhyggeligt er holdt ude fra hinanden, er man vist så nær den ideelle fremlæggelse af et af Danmarks berømteste mindesmærker som man kan tænke sig.

Resultatet består i at der skelnes mellem tre faser af Danevirkes tilblivelse. Den ældste er naturligvis den mest spændende og mest overraskende. Heldige fund har vist at Nordvolden og den ældste del af Hovedvolden er opført under eet og dendrokronologiske bestemmelser fra begge afdelinger giver nøjagtigt det samme årstal: 737 e.Kr.! Mellem Nordvolden og Hovedvolden er der i Danevirkes anlagt en dæmning lagt på kraftige »blokværk«, kasser af groft tilhuggede træstammer i samme teknik som blokhuse hvor hjørnerne er forbundet med knudetømring. En stærk fortifikatorisk spærring på begge sider af søen har lige fra begyndelsen været forbundet med denne dæmning der har mere trafikmæssig betydning end egentligt fæstningspræg.

Den næste fase af anlægget er det mere end nogensinde gådefulde Kovirke. Vilhelm la Cour mente i 1968¹³ at kunne tidsfæste Kovirke til slutningen af 900-tallet, ikke mindst på grund af lighederne med Trelleborgene: det snorrete forløb og spidsgraven der ikke forekommer andre steder i Danevirkeanlægget. Olfert Voss der har ledet den nye udgravning og be-

10. Sture Bolin: Muhammed, Karl den Store och Rurik. Scandia 1939.

11. Vikingetidens Danmark 1969.

12. Herbert Jankuhn, Haithabu, 5. udg. 1972. Hellmuth Schledermann, Slesvig/Hedeby's tilblivelse. Sønderjyske Årbøger 1966 og 1967.

13. Kong Gudfreds vallum, Sønderjyske årbøger 1968.

skrevet den i det foreliggende værk anser det for umuligt at vælge mellem en tidlig datering som man fra tysk side hidtil har og en sen; derimod hælder Hellmuth Andersen åbenbart til la Cours opfattelse. Foreløbig må Kovirke afvente den endelige tidsfæstelse.

Den tredje periode af Danevirke-byggeriet strækker sig over et længere tidsrum. Den sidste del deraf, konstateret i forbindelsesvolden til Hedeby, kan dendrokronologisk tidsfæstes til 968 og hører sammen med en række andre partier i Hovedvolden; muligvis hører Krumvolden også hertil. Sidstnævntes datering er dog ikke endeligt fastlagt og dens karakter af en vejbro kunne friste til at følge la Cours meget tidlige datering, til kong Gudfreds eller endog endnu længere tilbage. Grunden til den sene datering er vistnok typologisk, idet denne del af virket er karakteriseret af skrå, tørvebelagte, høje sider til forskel for de ældre palissadefronter. Den sidste fase der som sagt består i stadige fornyelser har strakt sig fra slutningen af 900-tallet til langt ind i det næste århundrede. Derimod er kampestens- og teglstensmuren fra anden halvdel af 12. årh. kun kort berørt i værket.

Det har generet arkæologerne at det ikke er lykkedes dem at finde spor af den vold »fra Østersøen til Vesterhavet« som kong Gudfred ifølge de frankiske rigsannaler opførte i året 808 langs den nordlige bred af Ejderen, kun gennembrudt af en port hvorigennem vogne og heste kunne passere.¹⁴

Historikere er vant til at skriftlige kilder rummer misforståelser, tillægger værker til personer man ad anden vej kender, og ikke kan skelne mellem nyopførte volde og sådanne der har flere generationer på bagen. Der er intet i vejen for at man i Aachen kunne tro at det prægtige Danevirke fra 737 måtte være Gudfreds værk.

Omvendt er der heller intet i vejen for at arkæologerne en skønne dag støder på et byggeri fra begyndelsen af 800-tallet. Hellmuth Andersen har forsøgt at sammenholde de arkæologiske resultater med de kampe vi kender fra hele vikingetiden; det er ikke usandsynligt at i hvert fald nogle af byggefaserne hører sammen med begivenheder kendt fra skriftlige kilder, men der kan også have fundet kampe sted som er gået i glemmebogen.

Men samtidig med at ytre respekt for de store fremskridt dette værk repræsenterer må det være tilladt at spørge hvem der var bygherren. Så vidt jeg kan se er dette spørgsmål ikke taget op. Måske fordi det var en selvfølge for udgraverne. Som det for længst er bemærket vender alle voldene mod syd; ingen har heller været i tvivl om at den der stod bag et så kæmpemæssigt værk må have været herre ikke alene over det omkringliggende land, men også have rådet over mægtige ressourcer. Har vi ikke mødt Gudfreds bygning, er det dog nærliggende at se hans forgængere og efterfølgere på den danske trone (hvor meget af landet de end rådede over til forskellig tid) som ophavsmand til Danevirke. Forfatterne ser udelukkende anlægget som et forsvarsværk i regulære krige, og fra 700-tallets kong Angandeo til Valdemar den Store – hvadenten de var af samme slægt som dr. Kroman tænker sig eller ej – har der selvfølgelig både været franker, saksere og slaver at slås med. Men hvorfor byggede de værket netop her? Vel var det forholdsvis nemt at nå fra Sliens bund til Ejder-Trave-forgreningen. Men var det virkelig nødvendigt med så store anstrengelser når Holstens dybe skove lå foran? Kunne man ikke snarere tænke sig at det var handelsvejen der bestemte placeringen?

Dér hvor handelsvejen krydsede Jyllands rod var der brug for et opsyn med

14. *Annales regni Francorum* 808: ... »vallo munire constituit (Godofridus) eo modo, ut ab orientali Maris sinu, quem ille Ostarsalt dicunt, usque ad occidentalem oceanum totam Egidorae fluminis aquilonalem ripam munimentum valli praetexerat, una tantum porta dimissa, per quam carra et equites emitti et recipi potuissent«. Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte I, Darmstadt 1968, p. 88.

folk og gods. Den der beherskede vejen kunne sikre sig afgifter til gengæld mod at beskytte de rejsende mod røvere; han var også først på pletten når nye og eftertragtede varer passerede forbi, og han ville være i stand til at forsyne ikke blot sig selv men hele det mandskab der skulle til at udøve alle disse funktioner. Set fra denne synsvinkel kunne Danevirke ligefrem være anlagt af den danske konge for at dirigere handelen ad den vej der gav ham selv den største andel af profitten. Også købmændene kunne have fordel af et sådant arrangement. Vilhelm la Cour har foreslået at dæmningen langs Reide å, Krumvolden, ganske simpelt var handelsvejen.¹⁵ Hvis volden ikke strakte sig så langt i begyndelsen er det svært at forestille dig hvor vejen gik; både nord og syd for Danevirke er terrænet sumpet og fugtigt. Imidlertid er det ikke blot vejen, også afskibningen af varer i Slien og først og fremmest markedspladsen – eller -pladserne – behøvede hjælp mod overfald; først når man kunne føle sig sikker derfor turde man slå sig ned eller vende tilbage år efter år. At kongen også har haft en finger med i spillet tyder sporene af at Hedeby er anlagt efter en samlet plan.¹⁶ Hvorvidt Halvkredsvolden og Forbindelseshvolden, begge påbegyndt omkring år 900, også skyldes kongeligt initiativ, er et andet spørgsmål.

Arkæologerne har givet os vigtige nyheder til dannelsen af en historisk syntese om vikingetiden. Østersøen var vejen til de russiske floder og dermed til både Konstantinopel og Kalifatet; mod vest var Slien forbindelsesleddet til den opblomstrende Nordsøhandel, hvor Ribe er et vidnesbyrd om dansk deltagelse allerede i 700-tallet.¹⁷ Tidligt havde den store fjernhandelsrute en forbindelse nordpå til havnen Kaupang

ved Oslofjorden og i endnu større omfang til Birka i Mälaren. Ud fra disse markedspladser groede de nordiske byer op; ca. 900 grundlagdes Århus, og i løbet af det næste århundrede opstod by efter by. Til fjernhandelen føjede sig lokalhandelen med levnedsmidler til de fremmede købmænd og til håndværkerne; også de forskellige egne lokale produkter dukkede op på markederne.

Hvor bliver da vikingerne af? Det varede længe før man i de nordiske lande opdagede at gods kunne være erhvervet på forskellig måde. I lange tider – vi kender det bedst fra de talrige runestene fra 11. århundrede i Danmark og Sverige¹⁸ – var den største hæder man kunne give en mand at han havde været på udfærd efter guld, det kastede glans tilbage på hele hans familie. I visse tilfælde kan vi se at guldet er tjent som sold i kongers og i den byzantinskes kejsers tjeneste, i andre tilfælde er der grund til at se fredelig handel som baggrund for godsrigdommen. Men som oftest er »æren og guldet« vundet ved regulært røveri, til søs eller til lands. Hjemme oplevede man kun de nye muligheder rigdommen medførte: de prægtige gaver hvormed man kunne skaffe sig venner og tilhængere, jord der kunne købes for klingende mønt, nye kornsorter som rug der gav godt brødkorn og bedre overlevelsesmuligheder end tidligere,¹⁹ måske nye redskaber og dyrkningsmetoder.

Da vikingetiden ophørte i midten af 1100-tallet var grunden lagt for flere af middelalderens nationale institutioner: kirken, ledingsvæsenet og møntvæsenet. Men begyndelsen skete i den ældre vikingetid under anførsel af de mange konger med udgangspunkt i »det slesvigske pas«. Efterhånden kom hele befolkningen fra

15. Dannevirkestudier, 1954.

16. Jankuhn: Haithabu, 1972. I. Skovgaard-Petersen: Vikingerne . . .

17. Mogens Bencard: Ribes vikingetid. Mark og montre 1973 og 1974. Olaf Olsen: Nogle tanker i anledning af Ribes uventet høje alder. Fra Ribe Amt, 1975.

18. Arndt Ruprecht: Die ausgehende Wikingezeit im Lichte der Runeninschriften, Göttingen 1958. Jens Jakob Møller Jensen: »de for mandigt fjernet efter guld«. En analyse af runeindskriftene og skjaldekvadene fra vikingetiden til belysning af vikingetidens idealer og samfundsstruktur. Utrykt speciale. København 1977.

19. Hans Helbæk: Da rugen kom til Danmark, Kuml 1971.

Hardsyssel til Bornholm med. Vikingernes merkantile aktivitet medførte økonomisk vækst i de nordiske lande.

Gert Poulsen:

Foldudbyttet i det 17. århundrede – en replik

Min artikel i Fortid og Nutid har allerede medvirket til, at der er kommet fornyet liv i debatten om foldudbyttets størrelse i det 17. århundrede – og alene ved at have medvirket til denne debat synes artiklen at have haft sin berettigelse.¹ De to debatindlæg i det forrige nummer af Fortid og Nutid af henholdsvis Karl-Erik Frandsen og Ejvind Slottved rejser imidlertid nogle spørgsmål og problemstillinger, som jeg gerne vil prøve at tage stilling til.²

Ejvind Slottved rejser nogle interessante metodiske problemer, som det nok kunne være værd at diskutere. For det første det meget væsentlige spørgsmål om, hvilken type landbrug, der var mest »profitabelt« – enten hovedgårdsdriften eller bondegårdsdriften? Der er, som Ejvind Slottved også påpeger, ikke nødvendigvis divergens mellem Gunnar Olsens opfattelse og min opfattelse. Især ikke hvis man ser bort fra spørgsmålet om gødskningen, hvor Gunnar Olsen mente, at hovedgårdsmarkerne har været de bedst gødskede, og hvor jeg mener, at det må have været bondegårdsmarkerne, der fik relativt mest gødning. Der er ingen grund til at indlede en større teoretisk diskussion om dette emne, idet det sandsynligvis vil kunne lade sig gøre at undersøge dette spørgsmål empirisk ved hjælp af materiale fra det 18. århundrede, og en endelig afklaring af dette problem må nok vente indtil en sådan undersøgelse foreligger. Men når man skal se på de øvrige spørgsmål, så må man skelne mellem begreberne adelsøkonomi/bondeøkonomi og begreberne hoved-

gårdsdrift/bondegårdsdrift. Tiendefrihed og skattefrihed har jo i sig selv ikke noget med hovedgårdsdriften at gøre, men spiller en nok så stor rolle for adelens samlede økonomi. I stedet for som Gunnar Olsen at sige, at hovedgårdsdriften var den mest profitable form på grund af disse privilegier, så kunne man jo vende denne problemstilling om og sige, at fordi hovedgårdsdriften var relativt uprofitabel, så var disse privilegier en nødvendighed, hvis adelen skulle opretholde sig selv som overklasse. På samme måde forholder det sig med anvendelsen af hovbønder som arbejdskraft: det ville langt fra have gavnet adelens økonomi, hvis der i stedet for hoveriarbejde var blevet anvendt lønarbejde (navnlig ikke på grund af de relativt dårlige dyrkningsredskaber og dyrkningsmetoder), men hovedgårdsmarkerne ville vel nok være blevet behandlet noget bedre og grundigere. Og det kan vel ikke afvises, at bøndernes motivation har været noget større, når de arbejdede på deres egen jord, end når de arbejdede som hovbønder. Alt i alt må man om dette spørgsmål konkludere, at *på grund af* den lave produktivitet på hovedgårdsmarkerne var det *nødvendigt* med de mange privilegier til adelen, og *på grund af* de mange afgifter, der blev krævet af bønderne, var de *nødt* til at have et større foldudbytte end det, vi kan konstatere for hovedgårdsmarkernes vedkommende. Det er klart, at bønderne godt selv kunne overleve med et foldudbytte på 2–3 fold, men de kunne ikke samtidig forsørge adelen ved hjælp af landgilde m.m.

Den anden del af Ejvind Slottveds kommentarer drejer sig mere specifikt om mulighederne for anvendelse af den metode, jeg opstiller til en beregning af foldudbyttet. I forbindelse hermed skriver Ejvind Slottved, at det ville være ideelt, hvis man ved brugen af tiendeafgiftene også havde oplysninger om den virkelige tiendes stør-

1. Gert Poulsen: Debatten om foldudbyttets størrelse i det 17. århundrede, XXVI, s. 358–71.

2. Karl-Erik Frandsen: Udsæd og foldudbytte i det 17. århundrede, XXVII, s. 21–36.

Ejvind Slottved: Tiendeaflysning og foldudbytte, XXVII, s. 74–80.

relse. Dette kan jeg naturligvis kun være enig i, men hvis vi havde oplysninger om den virkelige tiende, kunne vi jo også beregne det virkelige foldudbytte, og det ville slet ikke være nødvendigt at inddrage tiendeafgifterne. Men desværre findes den virkelige tiende kun meget sjældent oplyst, og det er derfor nødvendigt at forsøge at bruge andre kilder til at bestemme foldudbyttets størrelse.

På samme måde mener Ejvind Slottved, at det er en forudsætning for anvendelse af tiendeafgifterne til foldtalsberegning, at man har nøjagtige oplysninger om udsædens størrelse for alle kornsorters vedkommende. Ejvind Slottved har ret i, at det er en nødvendig forudsætning for at de beregnede foldtal skal blive korrekte, at udsædsstørrelserne også er korrekte, men han har ikke ret i, at man nødvendigvis skal have oplysning om hver enkelt kornsort – en opgivelse af udsæden i hartkorn vil være tilstrækkelig, idet kornmængderne alligevel skal omregnes til hartkorn, inden man foretager den endelige beregning.

Ejvind Slottved viser ved hjælp af materiale fra Universitetets regnskaber, at tiendeafgiften har ligget fast i mange år, og han viser, at de kornsorter, der blev ydet tiendeafgift i, ikke afspejler forholdet mellem de kornsorter, som rent faktisk dyrkedes på stedet, og på denne baggrund konkluderer han, at man *inden* man kan anvende den skitserede metode først må undersøge i hvor høj grad tiendeafgifterne afspejler de faktiske dyrkningsforhold, da afgifterne ellers vil være uanvendelige til en beregning af foldudbyttet. At jeg heller ikke har ment, at tiendeafgifterne afspejler de reelle dyrkningsforhold, fremgår af et eksempel jeg bragte fra Fløjstrup Mark i Malling sogn (jævnfør Fortid og Nutid bd. XXVII, s. 363), hvorved jeg viste, at en bonde ydede tiendeafgift af en kornsort, han slet ikke såede. Det er i det hele taget tvivlsomt, om tiendeafgifterne nogensinde har afspejlet det reelle forhold mellem de dyrkede kornsorter, og dette er netop årsagen til, at det er nødvendigt at omregne

både afgifter og udsæd til hartkorn, inden man foretager foldtalsberegningerne.

I denne forbindelse kan det være på sin plads at inddrage Karl-Erik Frandsens meget spændende artikel, idet han foruden at inddrage et nyt materiale også har forsøgt at anvende det samme materiale som jeg blot med en beregning af minimumsfoldudbyttet for hver enkelt kornsorts vedkommende. Hvis man vil gøre dette, er det klart, at man vil kunne rammes af Slottveds kritik, idet det så må være en uomgængelig nødvendighed, at tiendeafgiften afspejler de faktiske dyrkningsforhold. At dette ikke er tilfældet i de af Karl-Erik Frandsen undersøgte områder viser han faktisk selv, idet hvis tiendeafgifterne havde afspejlet de reelle dyrkningsforhold, skulle de beregnede minimumsudbytter have været nøjagtig lige store for alle tre hovedkornsorter, og derved får man faktisk også kun noget at vide om det samlede minimumsfoldudbytte. Metoden med anvendelse af tiendeafgifterne kan kun sige noget om det samlede minimumsudbytte og intet om udbyttet af hver enkelt kornsort. Hvor absurde resultater man kan komme til ved en beregning af minimumsudbyttet for hver enkelt kornsort, kan ses af eksemplet fra Fløjstrup Mark: bonden ydede $\frac{1}{2}$ skæppe havre i tiendeafgift, skønt han ikke såede havre. En beregning af minimumsudbyttet for havre for denne bonde ville føre til at det skulle være uendeligt! Det er således vigtigt at man omregner både tiendeafgift og udsæd til hartkorn, og i denne forbindelse er det også nødvendigt kun at regne havre for halvt hartkorn, idet bønderne selv anvendte denne metode ved fordelingen af tienden.

Det resultat man kommer frem til efter denne metode bliver ikke en konstatering af, hvor mange fold hver enkelt bonde skulle høste af hver enkelt kornsort, for at en tiendeforpagtning skulle være en fordel for ham, men derimod hvor mange fold *hartkorn* han skulle høste. Det spiller således ingen rolle, om tiendeafgiften afspejler

de virkelige dyrkningsforhold, eller om der er 80 eller 100 år mellem tiendeafgifternes fastsættelse og afgifternes anvendelse sammen med nogle helt »nye« udsædsangivelser. For en ting står helt klart, at selv om bønderne havde givet de samme afgifter gennem 100 år, så ville de kun have fortsat med at give dem, hvis det fortsat var en fordel for dem. Dette fremgår da også klart af Karl-Erik Frandsens oplysninger fra Brendstrup sogn, hvor forskellen mellem tiendeafgiften og den reelle tiende er på ikke mindre end 42%!

Som det gerne skulle være fremgået af det ovenstående, mener jeg ikke som Ejvind Slottved, at der forestår et stort arbejde før man kan anvende tiendeafgifterne til foldtalsberegninger, men det er klart at man må vide, hvad både tiendeafgifterne og udsæden står for. Man skal således f.eks. sikre sig imod, at kvægtienden også skulle være indeholdt i kirke- eller kongetienden. Men dette kan kontrolleres ved hjælp af lensregnskaberne, hvoraf det fremgår, at kvægtienden oftest konverteredes til penge, lam og grise og således ikke medregnes i kongetienden. Men når disse faktorer er tilstrækkeligt kontrollerede, kan metoden anvendes umiddelbart, men jeg erkender, at resultatet bliver en ret upræcis størrelse: et minimumsgennemsnitsfoldsudbytte. Denne størrelse kan hverken sige noget om de enkelte kornsorters udbytte i gennemsnit eller om det reelle udbytte hver enkelt år, men den kan give et billede af det generelle produktivetsniveau på bøndergårdene.

Når denne metode kun kan give et minimumsgennemsnit, er det så meget mere glædeligt, at Karl-Erik Frandsen som den første er fremkommet med reelle høsttal fra bøndergårde, og skønt tallene kun er fra et enkelt høstår, som muligvis har været særligt gunstigt, så synes der alligevel at tegne sig et nyt billede af danske bønders produktivitet i det 17. århundrede – et bil-

lede som er mere realistisk, end det der tegner sig ved foldudbytter på 2–3 fold i gennemsnit.

Thorkild Kjærgaard:
Gårdmandshoveriet i økonomisk og social sammenhæng. I anledning af en bog om hoveriet på Egeskov¹

Hoveriet må utvivlsomt regnes for et af de vigtigste emner inden for ældre dansk landbohistorie. Fra at være en relativ beskeden ydelse tog det i løbet af 1600-tallet til, og var i sidste halvdel af 1700-tallet blevet den af forpligtelserne over for herregården, der hvilede tungest på bondebrugeren. I overensstemmelse hermed blev hoveriet et af de områder, der i landboreformperioden voldte statsmagten de største kvaler. Mens det ret hurtigt viste sig muligt at trænge igennem med indgreb på centrale felter som udskiftning, stavnsbånd og fæsteforhold, så løb forsøgene på at regulere hoveriet gang på gang ind i et vildnis af vanskeligheder. Resultatet var, at der fra regeringens side praktisk taget intet blev opnået i denne sag før i løbet af 1790erne, selv om den siden 1760ernes slutning, og ikke mindst i Struensee-tiden, stod i centrum for reformbestræbelserne.

Set fra historikerens synspunkt er hoveriet imidlertid også et af landbohistoriens mest genstridige emner. Mens landgilden altid var en nøje fastsat ydelse, der har efterladt sig tydelige spor i godsarkiverne, så var hoveriet helt frem til 1790erne en ubestemt ydelse. Indtil da blev det på de fleste godser krævet efter behov, og med enkelte undtagelser uden at der blev ført regnskab over hoveriarbejdets omfang. Først i 1790erne blev dets størrelse efterhånden fastlagt på alle landets godser i hoveriforeninger mellem bønder og proprietærer. På samme tidspunkt blev det også almindeligt at føre regnskab over det forrettede hoveri (påbudt ved forordning af 6.12.1799).

1. Lotte Jansen, *Hoveriet til Egeskovgård. Gårdmandshoveriet indtil hoveriafløsningen i det 19. årh.* = *Historiske studier fra Fyn*, 1. Udgivet af Historisk Samfund for Fyns stift. Odense, 1977. 90 s., kr. 20 + moms.

Situationen er derfor den, at der findes udmærkede, omend ikke fuldstændigt bevarede kilder til belysning af hoveriet fra tiden omkring 1800 og indtil dets gradvise forsvinden nogle årtier senere.² Kildedstof, der kan belyse, hvad der skete under den lange, forudgående optrappingsperiode, ligger det derimod tungt med. Hvornår, hvordan og hvorfor blev hoveriet den dominerende afgift til godsejeren, og hvorledes påvirkede det den danske bonde, at han blev *hoveribonde*. På disse og andre spørgsmål kan svarene kun nøjsommeligt stykkes sammen af oplysninger fra centrale og lokale arkiver.³ Det er et besværligt og utaknemmeligt arbejde, hvis resultater næppe nogensinde kan blive så præcise, som man kunne ønske, og hvor man ofte må slå sig til tåls med indirekte oplysninger eller konstatere, at kilderne er tavse.

I betragtning af kildesituationen som helhed er det ikke mærkeligt, at hovedparten af den eksisterende litteratur om hoveriet nøjes med at behandle korte episoder af dets historie, oftest kun for et enkelt gods, hvorfra der er bevaret en stump kildemateriale. Studier, som behandler hoveriet under en sammenlignende synsvinkel, enten på tværs (alle eller flere godser på samme tid) eller på langs (et eller flere godser over længere tid), har hidtil manglet. Lotte Jansens hoverihistorie for Egeskov(gård) fra midten af 1600-tallet til den endelige afløsning af hoveriet mere end 200 år senere er derfor yderst velkommen. Forfatteren, som er arkivar ved Landsarkivet i Odense, har meget rimeligt udtaget et af de fynske godser til sin undersøgelse. Valget af Egeskov er ikke nærmere motiveret, men hænger sikkert sammen med, at en af de sjældne hoveriprotokoller fra den korte tid, hvor Struensee-regeringens hoveriforordning var i kraft (1771–73), er

bevaret for dette gods. Det er derfor muligt at gøre nøje rede for Egeskovs hoveri på et tidspunkt, hvor forholdene på de fleste andre danske godser ligger hen i halvmørke. Om Egeskov er et repræsentativt eksempel på de mange store og veldrevne fynske godskomplekser må foreløbig stå hen som et åbent spørgsmål.

Der vil på de følgende sider blive givet først en sammenfatning af Lotte Jansens resultater. Denne er blevet forholdsvis fyldig, fordi det skønnes ønskeligt at trække hovedlinierne skarpere op, end forfatteren selv gør det. Desuden er der enkelte steder tilføjet supplerende bemærkninger. Dernæst følger en kritik af nogle enkeltpunkter i Lotte Jansens fremstilling. I tilslutning hertil gøres et kort forsøg på at placere hoveriet i en gods- og samfundsøkonomisk sammenhæng, og at skitsere det øgede hoveris betydning for gårdmændenes sociale og økonomiske stilling i tiden op til ca. 1800.

I.

Lotte Jansen lægger især vægt på at besvare spørgsmålet om hoveriets kvantitative udvikling. Ved hjælp af jordebøger og fæsteprotokoller, men ikke mindst på grundlag af nogle fyldige retsakter fra slutningen af 1740erne gives først et nogenlunde tydeligt omrids af den gradvise udvidelse af hoveriet, der fandt sted i perioden ca. 1650 – ca. 1740. Det skete ved at øge de hoverigørende bønders antal og ved at trække mere på den enkelte bonde. I 1656 var formentlig halvdelen af godsets bønder hoveripligtige, mens de resterende betalte en afløsningssum (erridspenge); 100 år senere var omkring 4/5 af godsets da knap 75 gårdmænd hoverigørende (ss. 6, 13, 17). Antallet af arbejdsdage pr. fuld hovgård kendes først med bestemthed

2. Dette materiale er hidtil kun udnyttet i begrænset omfang. Af mere omfattende arbejder foreligger så vidt vides kun Jørgen Land Hansen, *En kritisk undersøgelse af Rentekammerets statistik over gårdmandshoveriet 1837–1850 med særlig henblik på hoveriforholdene i Præstø Amt*. 1973 (upubliceret speciale, Kbh. Univ.).

3. Fridlev Skrubbelttrang, »Hoveriindberetninger som Kilder til dansk Landbohistorie«, *Fortid og Nutid*, XIV. 1941–42, 1–28, giver en oversigt over de vigtigste kilder i Rigsarkivet til belysning af hoveriet ca. 1770 – ca. 1800. Der savnes en tilsvarende oversigt over, hvilke muligheder der rummes i de lokale arkiver, især gods- og amtmandsarkiverne.

fra 1771–73 (jf. ndf.). En løselig idé om hoveriets omfang i 1600-tallet giver det dog, at hver hovgård i 1688 kan anslås at have haft $2\frac{3}{8}$ tdr. land at drive og 5 læs hø at bjerge, hvortil kom det såkaldte småhoveri i form af kørsler, sætning og vedligeholdelse af gærder, brændehugst m.m. Til sammenligning kan nævnes, at kravene i 1770 var vokset til $3\frac{3}{8}$ tdr. land og 12 læs hø, hvortil fremdeles kom småhoveriet (s. 62). Der bør dog ikke drages alt for håndfaste konklusioner på dette grundlag; dels er tallene omtrentlige, og indbefatter ikke småhoveriet, dels betød mere intensive dyrkningsmetoder og nye afgrøder, at arbejdskraftbehovet pr. arealenhed utvivlsomt var stigende i 1700-tallet, uden at denne faktors betydning kan præciseres nøjere.

Fra omkring 1770 foreligger et såkaldt generalhoverireglement for Egeskov, udarbejdet i hht. forordningen om hoveriets bestemmelse i Danmark af 6.5.1769.⁴ Generalhoverireglementerne skulle udfærdiges af godsejerne til bøndernes og myndighedernes underretning, og skulle indeholde oplysninger om, hvad proprietærerne ønskede at forlange i hoveri af hver enkelt bonde. Der blev altså ikke spurgt om, hvad der rent faktisk blev forrettet, men om hvad godsejerne ønskede at reservere sig. Selv om proprietærerne samtidig blev formanet til at vise mådehold, må det antages, at de ikke holdt sig tilbage, da de opstillede deres krav. Egeskovs forlangende om mindst 52 spanddage og 156 gangdage årlig for en fuld hovgård har derfor især interesse som et udtryk for godsledelsens forestilling om det maksimale fremtidige behov. Omsat i arbejdsår à ca. 300 dage for én person blev der altså krævet godt og vel $2\frac{1}{3}$ arbejdsår pr. gård + redskaber og heste.

Selv om regeringen for så vidt havde fået de svar, som den kunne forvente, var den

blevet skuffet over de »ubillige og uproportionerede« hoverikrav, som godsejerne havde gjort påstand om i generalhoverireglementerne. Således hed det i hvert fald i indledningen til forordningen af 20.2.1771, hvormed den søgte at ordne hoveriet én gang for alle ved at forlange det forrettet efter faste skalaer. Den ny forordning betød en væsentlig reduktion af hoverirammen for de fleste godser. Således også for Egeskov, som nu kun kunne disponere over ca. $2\frac{1}{3}$ af, hvad der var blevet forlangt i generalhoverireglementet. Men forordningen blev respekteret, som det i detaljer kan følges i den foran nævnte hoveriprotokol for perioden maj 1771 – august 1773. Det fremgår af Lotte Jansens undersøgelse, at forordningen ikke skabte nævneværdige problemer på Egeskov.⁵

Lotte Jansen kommer ikke nærmere ind på baggrunden for den lange politiske strid om 1771-forordningen. Der kan dog være grund til at bemærke, at hendes resultater bestyrker opfattelsen af, at den udbredte godsejermodstand mod forordningen kun i mindre grad bundede i, at den ikke indrømmede proprietærerne tilstrækkelig arbejdskraft. Hovedanken var snarere en dyb uvilje mod forordningens mange detaljerede bestemmelser, der opfattedes som regeringskontorernes bureaukratiske og uforstandige indblanding i godsdriften. Forordningen var besværlig at administrere, hvortil kom, at den p.gr. af de mange udviklede bestemmelser om læssenes størrelse m.m. gav anledning til talløse småsager, der forsinkede hoveriarbejdet. Det var man ikke indstillet på at acceptere, og Guldborg-regeringen har sikkert ikke forfejlet sit mål, da den i august 1773 fandt tiden inde til at styrke sin position i godsejerkredse ved at ophæve den forrige regerings bestemmelser om hoveriet. Til erstatning blev udstedt en forordning, som frigav avlingshoveriet og blot forlangte småhoveriet bestemt. Dette

4. Om generalhoverireglementerne, se sst., ss. 4–9.

5. Det samme mønster genfindes på Løvenborg, hvorfra en tilsvarende hoveriprotokol er bevaret. Se Birgit Løgstrup, »Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771–72«, *Bol og by*, 8. 1974, 22–57.

sidste synes dog ikke at have haft stor praktisk betydning, og reelt udviklede hoveriet sig frit i de kommende år.

På Egeskov varede dette til oktober 1791, hvor en opfordring fra regeringen (plakat af 24.6.1791) om inden 3 måneder at indgå frivillige hoveriforeninger med bønderne blev fulgt. Niveaueet for en hel gårds hoveri blev sat til 65 spanddage og godt 190 gangdage årligt, hvad der svarede til 5/6 arbejdsår for én person + redskaber og heste. Den åbenlyse niveauforskydning i hoveriet, der fandt sted i det korte åremål mellem 1770 og 1791, er Lotte Jansen ikke inde på. Det er dog ellers ganske bemærkelsesværdigt, at de krav, som blev tilkendegivet i generalhoverireglementet fra 1770, og som uden tvivl angav godsledelsens daværende forventninger om fremtidige maksimalbehov, lå væsentlig under den frivillige aftale mellem gods og bønder fra 1791. Sammenligner man 1791-foreningens rammer med hoveriforbruget under 1771-forordningen, er forskellen ikke mindre slående. Det synes rimeligt at regne med ca. en fordobling af hoveriet på Egeskov mellem 1770 og 1791.⁶ Ikke desto mindre følte godsledelsen i de kommende år, at den ved for hastigt at indgå en hoveriforening havde givet bønderne for store indrømmelser. I hvert fald forsøgte Egeskov gentagne gange at lægge pres på såvel bønderne som Rentekammeret for at få tilladelse til at kræve mere hoveri end foreningen hjemlede. Nu og da har man sikkert skelet misundeligt til de godser i omegnen, hvor man ikke havde taget så tungt på regeringens opfordring fra sommeren 1791 om at indgå hoveriforeninger inden 3 måneder. På dem undgik man ved at trække sagerne i langdrag at komme til at give bønderne for store indrømmelser.⁷ Og regeringens trusler om at nedsætte hoverikommissi-

oner ved fristens udløb blev først gennemført i 1795.

Som det vil ses, havde man på Egeskov i 1770 taget galt bestik af, hvilke muligheder der var for at udvide hoveriydelsen. Men det havde Egeskov ikke været alene om, og nogle steder havde det været med alvorlige økonomiske konsekvenser til følge. Der tænkes her på de godser, hvor man i 1760erne og 1770erne havde afløst hoveriet med faste årlige ydelser. Et af de kendteste eksempler er Bernstorff gods, hvor bønderne i 1764 blev gjort til arvefæstere og fik hoveriet afløst med en årlig ydelse på 2½ rd. pr. tdr. htk. Men hvad der i 1764 sikkert så ud som en god forretning for godset, skulle 25 år senere vise sig at have været en alvorlig fejludisposition. Hoveriet havde mindst fordoblet sin værdi i den mellemliggende tid, og hvor afløsning fandt sted, skete det nu med årsydelser på 5 rd. eller mere pr. tdr. htk. Forskellen kunne arvefæsterne på Bernstorff kapitalisere, og ejeren af godset måtte se til, mens hans arvefæstebønder omsatte deres jorder til høje priser og indkasserede betydelige gevinster.⁸

II.

Det skal fremhæves, at Lotte Jansen behandler kildematerialet samvittighedsfuldt og forsigtigt. Sommetider kan man næsten synes, hun er overforsigtig. Bl.a. diskuteres den »generelle pålidelighed« af hoveriregnskabsprotokollerne fra 1771-73 over 1/2 side (s. 23). Det er meget i en bog på 90 s., når man tager i betragtning, at netop disse protokoller er det eneste vidnesbyrd om hoveriets omfang fra denne tid, hvis »generelle pålidelighed« på forhånd må anses for at være uanfægtelig. Der kan også hist og her rejses mere konkrete

6. Egeskov har sandsynligvis ikke været noget særtilfælde. En række forhold taler for, at hoveribyrden på adskillige, måske endda de fleste godser blev ca. fordoblet i disse 20 år. Jeg håber senere at kunne vende tilbage til spørgsmålet, som ikke her kan uddybes nærmere.

7. Sml. Fridlev Skrubbeltrang, *M. H. Løvenskiolds hoveridagbog 1795-1797 = Bol og by*, 7. Kbh., 1973, s. 19.

8. Sml. Sigurd Jensen, *Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi*. Kbh., 1950, s. 29 f.

te indvendinger. Uheldigt er det således, at et betydeligt merforbrug af hovedgædder sommeren 1773, omend noget tøvende, bliver taget til indtægt for den i øvrigt veldokumenterede tese om hoveriets stigende tendens (s. 30f). Et blik på tallene, der stammer fra Struensee-forordningens korte levetid, viser, at merforbruget af arbejdskraft i forhold til de to foregående somre faldt på høhøsten. Da vejrforholdene denne sommer var helt umulige – vårsæden kom således først i jorden på Egeskov i juli (s. 25) – er det sikkert rimeligst at se merforbruget af arbejde som et resultat af de vanskelige bjergningsforhold uden sammenhæng med langtidstendensen i hoveriets omfang. Forfatteren synes her at handle efter devisen: dårlige tal er bedre end ingen tal, men det gælder netop omvendt, at dårlige tal er værre end ingen tal. Misvisende og forvirrende er det også, når det velafgrænsede småhoveri, som blev fastsat i hht. den foran nævnte 1773-forordning, sammenlignes med krav i generalhoverireglementet fra 1770 vedrørende et væsentlig større, men i øvrigt uklart afgrænset antal arbejdsfunktioner (s. 36f).

Det kan opfattes som en side af Lotte Jansens forsigtighed, at hun afstår fra ethvert forsøg på at placere forholdene på Egeskov i sammenhæng med de økonomiske og sociale udviklingslinier i landbruget og i samfundet som helhed. Men det medfører, at bogen bliver temmelig tung at læse, fordi oplysningerne så at sige hænger frit i luften. Desuden fortabes der en mulighed for på grundlag af et detalstudie at vinde ny indsigt i en vigtig side af dansk landbohistorie. Hvor forfatteren en sjælden gang vover sig frem med sammenfattende udsagn, bygger de vist nok kun i ringe grad på, hvad hun har fremdraget om Egeskov. Når det f.eks. om generalhoverireglementerne fra omkring 1770 hedder, at de tegnede et »dystert billede« af tilstanden på landets godser (s. 20), så ses det ikke, hvori det »dystre« skulle bestå, såfremt man holder sig til, hvad der blev fremlagt om Egeskov på de foregående si-

de. Derimod mærker man ligesom et ekko, der viser bagud gennem generationers historieskrivning til landboreformtidens polemiske litteratur. Det »dystre billede« er kun et litterært postulat.

Hoveriet steg – men hvorfor? Lotte Jansen siger, det hang sammen med, at bondejord blev inddraget under hovedgården, og at der blev foretaget nyopdyrking og intensivering af driften. Men der gøres hverken rede for den samfundsøkonomiske baggrund, eller for de godsøkonomiske overvejelser, der lå bag. Et andet væsentligt spørgsmål, som der også savnes svar på, er, hvordan det påvirkede bøndernes sociale og økonomiske stilling, at hoveriet steg så voldsomt, som tilfældet var.

Det tydeliggøres ikke, at driftsinvesteringerne og udvidelserne af det dyrkede areal på Egeskov såvel som andre steder var godsledelsens svar på den udfordring, der lå i de støtte prisstigninger på jord og landbrugsvarer, især efter 1750. Udbyttet skulle forøges for at kunne forrente den voksende kapital, som jord repræsenterede, og for at udnytte de stigende priser på landbrugsvarer. Og da landgilden lå fast helt frem til forordningen af 15.6.1972, var der ingen muligheder for godsejerne for at øge kontantudbyttet af fæstejorden, bortset fra, hvad der kunne tages over større indfæstninger. Resten af den nødvendige udbytteforøgelse måtte trækkes ud af hovedgårdsdriften, enten ved forøgelse af kornproduktionen eller ved stigende animalsk produktion. Begge dele krævede større arbejdsindsats, og her kunne godsejerne lade bønderne bidrage ved at pålægge dem øget hoveri.

Angående spørgsmålet om, hvorledes hoveriforøgelsen påvirkede bønderne, er der en lang og stort set uimodsagt tradition for at hævde, at de blev ødelagt, eller i det mindste alvorligt skadede af det øgede hoveri. Alle kender denne opfattelse fra skolebøgerne, hvor gårdmændene tit er blevet gjort til godssystemets martyrer, og vender man sig til historieskrivningen, finder man næsten overalt den samme tendens til at

male gårdmændenes stilling i mørke farver p.gr.a. det strenge hoveri.⁹

Heroverfor er der grund til at understrege, at man gang på gang ser, at bønderne fik nemmere ved at klare deres forpligtelser, efterhånden som det 18. årh. skred frem, uanset det øgede hoveri. Det gjaldt også Egeskov. Mens der i århundredets første halvdel var talrige restancer for landgilde og skat og flere eksempler på, at bønder måtte gå fra deres gårde i utide (s. 9), så blev det hen mod slutningen af århundredet anderledes. Gårdmændene havde rejst sig økonomisk, og sad gennemgående i velholdte gårde. Kun de færreste skyldte lidt landgilde (ss. 38–41). Det øgede hoveri betød altså næppe, som det ofte er

blevet sagt, en forstærket udbytning af bønderne i den forstand, at de blev dårligere stillet. Der er ikke tvivl om, at bønderne i 1770erne og 1780erne ydede mere hoveri end nogensinde, målt i absolutte størrelser (jf. ovf.). Men *relativt* ydede de næppe mere end tidligere, muligvis endda mindre, fordi de lige så vel som godsejerne tog ny jord under dyrkning, intensiverede driften, og indførte nye afgrøder.¹⁰ Det var desuden heller ikke forbeholdt godsejerne at nyde godt af de stigende priser på landbrugsvarer. Bønderne havde med andre ord mere at stå imod med, og derfor kunne de både forbedre deres stilling og samtidig tåle at yde et væsentligt større hoveri.¹¹ Godsejerklassens voksende rigdom

-
9. Dette gælder frem til den nyeste litteratur. Fridlev Skrubbeltang taler om hoveriets »onde cirkel«, som holdt bønderne nede. *Anf. arb.*, se også ss. 7, 20. Ole Feldbæk taler om en »øget forsømmelse af bondegårdslandbruget« som en uundgåelig følge af øget hoveri. *Danmarks historie 1730–1814*. Kbh. 1974 (= Manuskript for Gyldendals Danmarkshistorie for universitetet), s. 38. Længst går vel Jens Vibæk, der taler om, »at det danske bondesamfund dengang [op under landboreformerne] var på vej til at blive et kapitalistisk slavesamfund« p.gr.a. det stigende hoveri. (Politikens) *Danmarks Historie*, 10, [1. udg.]. Kbh., 1964, s. 69. Skolebørgernes billede af landboreformerne er behandlet af Claus Bjørn m.fl. i »Landboreformerne i den danske skoles historielæreboøger«, *Årbog for dansk skolehistorie*, 1974, 46–68.
10. Der findes talrige enkeltbelæg fra hele det 18. årh. for nyopdyrking på bondegårdsjorden, men ingen forsøg på en samlet behandling af emnet. For tiden 1682– ca. 1770 har C. Rise Hansen og Axel Steensberg for tre sjællandske landsbyer (Snekkerup, Hejninge og Grøfte) konstateret en tilvækst i det dyrkede areal på hhv. 8,9%, 13,2% og 24,7%. *Jordfordeling og Udskiftning. Undersøgelser i tre sjællandske Landsbyer*. Kbh., 1951, s. 240. A. C. Teilmann til Nørholm mente i 1788, at bondegårdsmarkerne de sidste 30 år var blevet udvidet i samme forhold som hovedgårdsmarkerne. Det gav bondegårdsdriften en ekstra fordel, at hverken landgilden eller skatterne blev påvirket af, at der indtoges ny jord. Den eneste afgift som kunne pålignes nyopdyrket jord var hoveri. Rtk. 434.10. Skrivelse fra A. C. Teilmann (Rigsarkivet). Tidlige eksempler på indførelse af koppelbrug på bondegårdsjorden kendes fra mange godser. En række sjællandske eksempler, deraf adskillige fra 1770erne, er anført af Arne Hentze, »Planmæssig drift på fæstegodset i Holbæk, Sorø og Præstø amter ca. 1790–1840«, *Bol og by*, 8. Kbh., 1974, 58–133, ss. 68–75. Nye afgrøder, især kløver, findes meget tidligt på bondebrugene. 1760 gøres der således forsøg med kløver og lucerne på bøndergårdene under Vemmetofte. Chr. H. Brasch, *Vemmetoftes Historie*, 3. Kbh., 1863, s. 181. Fra Frederiksgave haves der fra 1777/78 og senere fra 1785 og 1788 eksempler på, at hovedgårdens forvalter købte rød- og hvidkløverfrø af bønderne. Aage Rasch, *Niels Ryberg 1725–1804*. Århus, 1964, s. 305. Der var åbenbart tilfælde, hvor bønderne var fuldt på højde med, eller måske endda forud for hovedgården m.h.t. forbedringer i landbruget. Forestillingerne om den sløve hoveribonde, der var uimodtagelig for forbedringer, og som hverken ville eller kunne forstå sit eget vel, er helt urimelige. I hvert fald i den kategoriske form, hvori de ofte er blevet fremsat.
11. Gårdbrugerens stilling udviklede sig i hovedtræk parallelt i det nordvesteuropæiske landbrugsområde i 1700-tallet. Der var store regionale forskelle, men som helhed gjaldt det, at hans stilling forbedredes, samtidig med at hans afgifter øgedes, målt i absolutte størrelser. Således betalte den engelske gårdbruger («farmer»), der ikke ydede hoveri, en stadig stigende jordrente. I tidsrummet ca. 1770– ca. 1790, hvor hoveriet muligvis fordobledes her i landet, øgedes jordrenten i England 50–60%. J. D. Chambers & G. E. Mingay, *The Agricultural Revolution 1750–1880*. London, 1966, s. 167 og passim. Det skal bemærkes, at en fordobling af hoveriet (h) i Danmark ikke betød en fordobling af de samlede afgifter, da landgilden (1) må medregnes. (Afgiftsstigning ca. 1770– ca. 1790 = $\frac{h \cdot 1790}{1 + h \cdot 1770}$). En afgiftsstigning i Danmark på ni-

betød som helhed ikke en tilsvarende forarmelse af bønderne.

Det er hævet over enhver tvivl, at der altid var bønder, som blev bragt i vanskeligheder p.gr.a. hoveriet – også på Egeskov (s. 41). Især synes det her som andre steder at have knebet på en del mindre bøndergårde. Der stod man undertiden i det ubehagelige dilemma mellem enten at anskaffe sig flere redskaber, heste og folk af hensyn til hoveriarbejdet eller at undlade i og for sig nødvendige investeringer. I det første tilfælde kunne man komme til at stå med en kostbar overkapacitet. I det andet tilfælde ville man alt for ofte blive nødsaget til enten at forsømme bondegårdens drift eller at misbruge mennesker, dyr og redskaber.¹² Men som helhed må billedet af den stadig mere udmarvede og udbyttede hoveribonde afvises som urealistisk og vildledende. Hvis hoveriet nogensinde var en byrde, som for alvor truede bøndernes velfærd, var det snarere under lavkonjunkturen i første del af 1700-tallet, og her ikke mindst på de godser, hvor en energisk ledelse under indsats af gratis hoveriarbejds-kraft søgte at producere sig ud af krisen. Dette synes i øvrigt at have været tilfældet netop på Egeskov i 1730'erne og 1740'erne.¹³

For at få nogle vante forestillinger om hoveribonden på afstand, kan der også være grund til at fastholde, at hoveriet ikke var en personlig tjeneste, men en byrde der hvilede på bondegården. Som det er

kendt fra andre godser, og som Lotte Jansen påviser det for Egeskov (s. 39), var hoveriet set fra bøndernes synspunkt først og fremmest et spørgsmål om folkehold. På Egeskov ca. 1 fremmed medhjælp mere på årsbasis for en hoveriydende end for en hovfri gård (1786/87). Det var i det væsentlige tjenestefolk og husmænd, ikke bønderne selv, der gik på hovarbejde, og det var altså også dem, der i givet fald fik prygl og blev skidt behandlet. Da lønningerne for tjenestefolk og husmænd sidst i 1700-tallet i bedste fald var stabile i forhold til kornpriserne, samtidig med at produktiviteten var stigende, blev det sandsynligvis nemmere for bønderne at stille den person på årsbasis med de fornødne heste og redskaber, der efterhånden var det reelle indhold af hoveriet.

I det hele taget var det ikke gårdmændene, der måtte undgælde i hoveriets størrelse, men de laveste klasser i landbosamfundet, husmænd uden jord og tjenestefolk, fordi disses indtægter i almindelighed næppe holdt takt med de stigende fødevarepriser. Det samme måtte især den jævne bybefolkning, fordi bytteforholdet mellem land og by ændredes til landbrugsfordel. Blandt landbosamfundets laveste og i byerne var situationen til gengæld ganske kritisk. Det kom glimtvis frem i dramatiske episoder som 1790'ernes uroligheder blandt kådnerne (husmændene) i Sønderjylland og tømmerstrejken i København 1794.¹⁴

12. Problemet berøres af C. D. Reventlow i hans betænkning om hoveriet af 11.2.1788, s.130|(under udgivelse).

13. Det er givetvis korrekt, når det flere gange, senest af Jens Holmgaard i nærværende tidsskrift, ovf. s. 40 f, er blevet gjort gældende, at den langvarige lavkonjunktur i 1700-tallets første halvdel var en afsætningskrise. For landbruget som helhed ville en produktionsstigning derfor have været uhensigtsmæssig. Men set fra det enkelte godskontor så forholdene anderledes ud. Eftersom ét gods aldrig alene kunne påvirke prisniveauet mærkbart ved at øge sin egenproduktion, kunne det give god mening at forsøge at producere sig ud af krisen, så længe salgsprisen blot var højere end produktionsomkostningerne. Dette synes også at være sket på en lang række godser.

14. Om forholdene i Sønderjylland, se Johan Hvidtfeldt, »Social og politisk uro i Sønderjylland paa revolutions-tiden«, *Sønderjydske Årbøger*, 1945, ss. 128–69. Tømmerstrejken er sidst behandlet af Jens Chr. Manniche i »Den københavnske tømmerstrejke 1794«, *Historie*, ny rk., X. 1972–74, ss. 525–61. Af generelle undersøgelser om levestandarden i Danmark i det 18. årh. findes kun Poul Thestrup, *The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800. Some methods of measurement*. Kbh., 1971. Thestrup sigter især på at udvikle metoder til at måle levestandarden, og har derfor næppe udtømt materialet. Holder man sig til de oplysninger, der gives om reallønsudviklingen i København 1730–1800, så synes arbejdsmændenes reallønninger at have været

Den lange strid om hoveriet i de sidste årtier af 1700-tallet havde mange forgreninger. En af dem var godsejerklassens dybtfølte uvilje mod alt, hvad der kunne opfattes som regereri, og heri lå formentlig den umiddelbare årsag til 1771-forordningens fald (jf. ovf.). Konfliktens egentlige kerne lå dog nok et andet sted, nemlig deri, at godsbesidderne og gårdmændene var konkurrenter i spillet om den konjunkturgevinst, som kom landbruget til gode i det 18. årh.s sidste halvdel. Og her var der vel at mærke tale om et punkt, hvor godsejerne var i defensiven i den forstand, at de ville tabe, hvis hoveriet i overensstemmelse med bøndernes og visse regeringsembesdmænds ønske blev stabiliseret, uden at der blev stillet modydelse i udsigt, jf. det ovf. anførte eksempel fra Bernstorff. At godsejerne forstod dette kom frem på overbevisende måde så sent som i efteråret 1791, da de fleste herregårde, dog som nævnt ikke Egeskov, sad regeringens opfordring fra juni s.å. om at indgå frivillige hoveriforeninger overhørig. Modydelse, som man ventede på, kom i 1792 og omfattede foruden en frigivelse af landgilden et temmelig omfattende sæt af bestemmelser, som gjorde det muligt at af-

hænde fæstegods til selveje på fordelagtige vilkår.

Nu, hvor der var tilvejebragt mulighed for at godsejerklassen ad andre veje end over hoveriet (og indfæstningen) kunne indkassere sin del af det øgede udbytte af bondejorden, overvandt den endelig sine betænkeligheder ved at indgå hoveriforeninger og hoveriafløsninger. Hvor det førhen var gået meget trægt med at få foreningerne i stand, begyndte de i løbet af 1792 at strømme ind til Rentekammeret. Da regeringen i 1795 nedsatte de hoverikommissioner, der var blevet bebudet i 1791, kunne den gøre det i forvisning om, at der ikke længere var nogen samlet godsejerfront mod en endelig fastlæggelse af hoveriet. Hovedparten af landets godsejere havde indgået forening, og det var derfor muligt at lægge nogenlunde hårdt ud over for en restgruppe, der også i standsfællernes øjne var blevet til hårde og genstridige folk, der ikke fortjente større sympati. Det passede sig ikke længere for en anstændig godsejer at kræve hoveri efter behov.¹⁵

Omsider kunne hoveriet stabiliseres, og den lange, besværlige vej mod dets afvikling og erstatning med husmænd og store

---

stabile, mans der for bygnings- og tekstilarbejdere skete et fald, som blev særlig mærkbart mod århundredets slutning, hvor fødevarerpriserne nåede hidtil ukendte højder (ss. 98–102). Thestrup antyder som forklaring på den uens lønudvikling, at der for bygningsarbejderne var en margen at give af, før man nåede sultegrænsen (»the verge of starvation«) (s. 122). Dette var altså ikke tilfældet for almindelige arbejdere. Levestandarden i reformperioden for husmænd uden jord og tjenestefolk på landet er omtalt af V. Falbe Hansen i *Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne*, 1. Kbh., 1889 (repro. 1975), ss. 135–45. Parallelt med at de jordløse husmænd og tjenestefolkene sakkede agter ud materielt, blev de også på andre måder ladt i stikken. Det kan nævnes, at da gårdmændene og deres hustruer ved foro. af 25.3.1791 blev fritaget for at være underkastet husstraf (dvs. prygl, givet af godsejeren eller dennes befuldmægtigede) under hovarbejdet, gjaldt denne bestemmelse ikke gårdmændenes tjenestefolk. Vist nok på samme tid begyndte gårdmændene at holde sig for sig selv og leve deres liv adskilt fra tyendet. Grunden til den ringeagt for tjenestefolk, der har været så karakteristisk for gårdmandsstanden, og som man har kunnet finde rester af endnu i 2. halvdel af indeværende århundrede, blev antagelig lagt i disse år. Der findes talrige enkeltiagttagelser om forholdene på landet omkring 1800 blandt småfolk. Den kendte engelske befolkningsteoretiker Thomas Malthus noterede sig således på sin skandinaviske rejse 1799, at »the cottages [Mellem Ringsted og Roskilde, altså i et område med mange jordløse husmænd] were very poor built, chiefly of mud, & some tumbling down«. *The Travel Diaries of Thomas Robert Malthus* (udg. af Patricia James). Cambr., 1966, s. 52. Fra Ho i nærheden af Esbjerg berettes om, hvorledes høje kornpriser skabte meget trange tider i 1790erne for en lille husmand med et par køer og en (fast) indtægt som tømmer. *En dansk bondeskippers historie*. Søren N. Raschs optegnelser. Ved H. K. Kristensen. Ribe, 1977, s. 29.

15. Jf. godsejeren M. H. Løvenskiolds sarkastiske bemærkninger om nogle af sine kolleger. Fridlev Skrubbeltang, *anf. arb.*, ss. 32–35 og passim.

folkehold på godserne begynde. På de steder, hvor man beholdt bøndergodset, skete omlægningen fra hoveridrift efterhånden som landgildeforhøjelserne slog igennem, og efterhånden som man iøvrigt fandt det belejlige ud fra driftsøkonomiske overvejelser og omstændighederne som helhed. Derfor kunne det sine steder trække ud, før hoveriet forsvandt. På Egeskov havde man således endnu i 1866 hovbønder, dog kun tre, og de var de sidste i Svendborg amt. Det afgørende skifte væk fra hoveridrift var sket i 1840'erne, som det kan følges i de to sidste kapitler af Lotte Jansens bog. På de godser, hvor bøndergårdene blev frasolgt, var der ingen tilsvarende overgangsperiode. Selvejergårde ydede normalt ikke hoveri, og såfremt hovedgårdsmarkerne ikke udparcelleredes, måtte herregården straks bemandedes med lejet arbejdskraft.¹⁶

Kunne man end ønske, at Lotte Jansen lidt mere dristigt havde udnyttet den betydelige indsigt i ældre danske godsforhold, som hun demonstrerer både her og i »De fynske godsarkiver« (1975, anm. i nærværende tidsskrift, bd. XXVI. 1975–76, ss. 411–13), så bør det ikke overskygge, at hun med sin bog om hoveriet på Egeskov har

udført et banebrydende arbejde i den forstand, at hun har gjort, hvad ingen før har forsøgt og vel knap nok regnet for muligt, nemlig skrevet en hoverihistorie for et stort gods. Man må håbe, at hendes arbejde vil danne skole og få mange efterfølgere, som ved at behandle andre godser på Fyn og i de øvrige landsdele vil gøre det muligt at stykke et billede sammen af gårdmændenes hoveri i Danmark. De vil kunne udnytte Lotte Jansens erfaringer og undgå nogle af hendes fejl. Det er deri efterfølgernes privilegium består.

Birgitte Rørbye: Overvejelser omkring to etnologiske hovedværker

På forlaget LiberLäromedel i Lund er der inden for det sidste år udkommet to væsentlige bøger skrevet af etnologer med tilknytning til folkelivsinstituttet i Lund. De repræsenterer to forskellige typer kulturforskning, den ene er en lærebog skrevet af fagets professor, Nils-Arvid Bringéus, den anden en doktorafhandling af Jonas Frykman.¹ Alligevel sigter de mod det samme for de er ikke alene skrevet for fagligt kyndige folk, men også for alle de

16. Landgildeforhøjelsen slog først igennem efterhånden som der kom nye fæstere, og i reglen var den ikke mærkbar før efter århundredeskiftet. J. Wedell-Neergaard, *Svenstrup. Et sjællandsk Gods' Historie*. Kbh., 1921, s. 122. For Stampenborg kan landgildeforhøjelsernes langsomme gennemtrængningen følges i detaljer i M. C. P. Repholtz, *Beskrivelse over Baroniet Stampenborg*. Kbh., 1820, ss. 74–146. Endnu i 1819, snart 30 år efter landgildens frigivelse, var forhøjelserne ikke slået igennem overalt, idet der stadig sad adskillige »gamle fæstere«, hvis landgilde var fastlagt efter den tidligere, uforanderlige norm. Det kan konstateres, at landgildeforhøjelserne, som blev pålagt de nye fæstere, ikke alene var meget betydelige, men også meget varierende. Det nye system gjorde det i højere grad end det gamle muligt at tage hensyn til den enkelte gårds ydeevne. Hvor bøndergodset blev solgt til selveje, kunne de i hoveriet bundne værdier straks frigøres og forvandles til flydende kapital. Det er blevet hævdet, at bortsalget af fæstegods til selveje var udtryk for en godesjerprotest mod, at hoveriet forlangtes fastsat (Sigurd Jensen, *anf. arb.*, s. 34. Se også Jens Holmgaard, »En jysk godsslagting«, *Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang*. Kbh., 1970, 129–41). Forholdet var dog ganske sikkert det omvendte. Hvis der ikke med bestemmelserne om selvejsalg – og frigivelsen af landgilden – var blevet skabt tilfredsstillende alternativer til øget hoveri, ville kravet om hoveriforeninger ikke have kunnet omsættes til praktisk politik. Hoverisagen ville igen være strandet, som det før var sket. Det kan tilføjes, at salg af fæstegods til selveje var en god forretning, antagelig en af de korteste veje til store formuer i disse år. Sml. Jens Holmgaard, *anf. arb.*

1. Nils-Arvid Bringéus: Människan som kulturvarelse. En introduktion til etnologin. LiberLäromedel. Lund. 1976. 181 sider. Ill. Sv. kr. 40.

Jonas Frykman: Horan i bondesamhället. Liber Läromedel. Lund. 1977. 237 sider. Ill. Sv. kr. 28.

mange mennesker, der interesserer sig for kulturhistorien og dens udforskning. Fortsættes denne linie også i kommende publikationer og med lige så stort held som i de foreliggende, kan vi forvente udgivelser, hvor de populærvidenskabelige krav forenes med en grundig viden og forskningsmæssig kvalitet.

Lærebogen

»Människan som kulturvarelse« kalder Nils-Arvid Bringéus sin introduktion til etnologien. Titlen er bredere end bogens indhold, der beskæftiger sig med den materielle, den åndelige og den sociale kultur i Sverige og andre nordiske lande. I den svenske etnologi studerer man hjemlige forhold, og faget svarer til de to danske universitetsfag: europæisk etnologi og nordisk folkemindevidenskab. I to hovedkapitler gennemgås de kulturelle dimensioner: tid, rum og socialt miljø, og de tilsvarende kulturelle processer: tradition, diffusion og kommunikation. Herefter følger et afsnit om fremtrædelsesformerne: den kulturelle adfærd, og bogen slutter med en redegørelse for etnologiens kildemateriale. Efter hvert afsnit følger en selektiv litteraturliste. Sidst i bogen findes et lille leksikon med ord- og termforklaringer. Desværre er det ikke, sådan som det ellers står i indholdsfortegnelsen, et register. Da man må regne med at mange af bogens læsere netop vil anvende den som en nyttig håndbog, må man ønske denne mangel må blive rettet op i en ny udgave.

I sin disposition opfylder denne introduktion, de krav man i dag kan stille til en lærebog for begyndere. Men præsentationen af de enkelte temaer kan foretages på mange forskellige måder. Nils-Arvid Bringéus har valgt at gøre fremstillingen meget konkret. Bogen har mange citater og billeder, den er fyldt med eksempler fra andres og egne arbejder, og sine steder får teksten et næsten causerende præg. Dette kan være en farlig teknik, men kvaliteten i denne bog ligger i Bringéus' store viden som mangeårig underviser og forsker. Sig-

tet har ikke været at dokumentere de metodiske og teoretiske problemstillinger i etnologien, men at inspirere til selvtænkning.

Herved afspejler bogen en svaghed ved fagområdet som sådan. Etnologien har igennem generationer været så tæt knyttet til sit stof, at mange definerer faget ud fra det. De metodiske og teoretiske kundskaber og interesser er først kommet til efterhånden. Dette afspejler sig især i de afsnit, hvor nyere erfaringer skal præsenteres. Bringéus fremholder helt korrekt, hvordan man i den moderne etnologi er mere interesseret i forandringsprocesser end i oprindelsesspørgsmål. I denne forbindelse anfører han et skema, hvor hver linie repræsenterer én generation, og hvor der i den ældste forekommer et vist antal kulturfænomener, der langsomt forsvinder.

I	x	x	x	x	x	x
II	x	x	x	x	x	0
III	x	x	x	0	0	0
IV	x	0	0	0	0	0

Dette afspejler et klassisk etnologisk kultursyn, efter hvilket nutiden opfattes som fattigere på tradition end fortiden. Den amerikanske folklorist Alan Dundes har betegnet dette som en devolutionistisk opfattelse. Som et alternativ kunne man fremhæve den situation, hvor fænomenet lever i bedste velgående i nutiden. I en artikel om begrebet folketro har jeg uddybet denne synsmåde. De tidsinddelinger, der vælges behøver heller ikke at være det vanskeligt håndterlige begreb »generation«, der er så nøje forbundet med den gamle tro på traditioners nedarvning, men kan være langt mere koncise perioder som dage, uger eller år. Ved at vælge kortere intervaller inddrages også traditionsprocesser, der er karakteristiske for det moderne samfunds massekultur, idet vi ofte her kan iagttage kulturfænomener, der nok får en stor udbredelse, men kun lever i kort tid. Disse fænomener har jeg kaldt horisontale traditionsprocesser til forskel fra

de mere almindeligt studerede vertikale, der svarer til Bringéus' skema.

Lærebogen kan også give god anledning for andre forskere til at tage deres egen opfattelse af faget op til revision. I en introduktion tilstræbes det kun at trække hovedlinierne op, men netop derved springer en lang række problemer i øjnene. Man kan derfor håbe på, at bogen må blive diskuteret også på andre niveauer end dem, Bringéus umiddelbart har tænkt på. Sommeren 1978 afholder etnologer og folklorister en nordisk kongres i Visby med temæt kommunikation. Her vil der forhåbentlig komme meget frem, der kan nuancere og uddybe værket's afsnit, der i så høj grad bærer præg af, at den svenske kommunikationsforskning, som Bringéus bygger på, endnu er i sin vorden og savner tilstrækkelig orientering om såvel tyske som amerikanske undersøgelser.

Bringéus har i sin meget værdifulde introduktion til faget foretaget en systematisk disposition af etnologien, og giver ikke sådan som visse forgængere en præsentation af forskellige emneområder. Alligevel er det det konkrete stof, der udgør hovedbestanddelene i de enkelte afsnit. Manglen ved dette er, at bogen svækkes metodisk og teoretisk. Men fordelene er så meget desto større. Nybegyndere i studiet og andre interesserede får virkelig en masse ideer, som de selv kan bygge videre på. Og det er vel i grunden det aller bedste man kan sige om en faglig introduktion, den vil ikke indlære, men orientere og inspirere.

Doktorafhandlingen

En doktorafhandling, der udgives som billigbog, er en sjældenhed, men det er den publiceringsform Jonas Frykman har valgt for fremlæggelsen af sin undersøgelse om »horan i bondesamhället«. Og man forstår hans valg. For i dette studie findes der så meget stof, der kan have interesse for mange mennesker, også uden for fagfællernes kreds. Frykman fremholder selv, hvordan emnet kan gribes an på mange forskellige måder afhængig af hvilken fag-

lig baggrund man har. Som etnolog vælger han at bygge sin fremstilling på traditionsoptegnelser, og det vil sige folks egne beretninger og erindringer. Rets- og medicinhistorikere, økonomer, historikere og andre samfundsforskere, der studerer fortiden, vil muligvis mene, at der er for få facts. For kulturforskeren, der søger at trænge ind i en befolkningsgruppes vurderinger og normer, er disse generelle facts sjældent mere værd end et udgangspunkt. For Frykman har dette udgangspunkt været, at 5% af samtlige børn i begyndelsen af 1800-tallet og 10% i slutningen af århundredet var født uden for ægteskab i landområderne. Frykman ser det da som en etnologisk opgave at forsøge at give et portræt af et samfund, der producerede luddere – og fordømte dem! Den etnologiske synsvinkels relevans underbygges af, at der ikke findes nogle faktorer, der direkte kan forklare regionale og tidsmæssige variationer, f.eks. kundskaber om prevention og abort, ægteskabsalder m.fl. Selv om forhold som disse har deres betydning er problemerne mere komplekse og må angribes ud fra socio-kulturelle indfaldsvinkler.

Bogens hoveddel består i beskrivelser af de usædliges rolle og status i bondemiljøet i 1800-tallet. I skildringen indgår store mængder citater, der gør læsningen afvekslende og konkret. Det er et broget og uhyggeligt billede, der tegner sig omkring samfundets kvindelige tabere. Folkets historie er sjældent så idyllisk, som mange museer, eventyr- og folkeviser og andet kulturhistorisk materiale sommetider kan få os til at tro. Én af de folkelige forestillinger gik ud på, at ludderen kunne fremkalde engelsk syge hos de små børn. I et samfund med en sådan tro, var ludderen ikke velkommen i hjemmene hos sine jævnaldrende gifte medsøstre, og disse og andre forestillinger gav sig udtryk i en række beskyttelsesforanstaltninger, men også mere direkte afstraffelser af den kvinde, der fik et barn uden for ægteskab. Alligevel mislykkedes sanktionerne og de vurderinger, de byggede på, i deres forsøg

på at kontrollere det uægteskabelige samliv; tværtimod steg det igennem 1800-tallet. For at forstå, hvorfor effekten udeblev, siger Frykman, må vi stille sanktionsmidlerne i relation til de agerende parters faktiske samfundsstilling, forsørgelsesmuligheder og livsform. Og det er dette han har gjort i bogens beskrivende dele.

»Horan i bondesamhället« er en svensk doktorafhandling, og i sin problemstilling repræsenterer den noget nyt, idet den lægger vægt på at analysere vurderinger og normer i et miljø og en kultur ud fra et stof, der er hentet blandt folk selv. Imidlertid foretager Frykman ikke nogen genre-analyser, skelner ikke mellem primære og sekundære oplysninger, men fastslår helt enkelt at han har valgt en mere »äventyrlig inställning«, nemlig om strukturen i kilden er rigtig, og det vil for ham sige: kan den forankres i det samtidige materiale? stemmer den med andre optegnelser? Kildekritisk er dette givetvis et helt uacceptabelt kriterium, der rummer store farer for misfortolkninger, bl.a. på grundlag af de mange vandresagn, der spredes via mundtlig og skriftlig tradition i opdragende, pornografisk eller anden hensigt. Mange vurderende beretninger er via almindelige skoler, søndags- og højskoler kommet ind i den folkelige tradition uden at de vurderinger der kan afdækkes i historierne er blevet en del af folks egen opfattelse. Dertil kommer at forskeren, der læser bogen, og andre fagligt interesserede ikke får tilstrækkelige oplysninger om det grundmateriale, der er fremskaffet via arkiverne. Frykman fremdrager selv det problem, at det relevante stof vil skjule sig under vidt forskellige kategorier, folketro, klædedragt, samfundsliv etc. Her føles det som om forskeren er gået på akkord med den populærvidenskabelige forfatter ved ikke at opgive bedre kildehenvisninger. Vi må stole på at Frykmans udvalg er rimeligt, og at en anden forsker ikke vil kunne finde dokumentation for helt andre normer og vurderinger.

Afhandlingen om ludderen i bondesam-

fundet er en overordentlig interessant dybdeundersøgelse. Den udgør et væsentligt bidrag til forskningen omkring de uægteskabelige forhold og deres betydning i og for samfundet. Men det er efter min mening ikke helt nok, at den tydeligvis bygger på grundig viden. En doktorafhandling skulle gerne bære udover det snævre emne, ikke bare virke inspirerende på kolleger, men også vise vejen fremad gennem nye forskningsmodeller, nye strategier. Her slår afhandlingen ikke helt til.

De engagerede etnologiske afhandlinger er forhåbentlig et fænomen, der er kommet for at blive. Man må ønske for kommende forfattere, at de evner at fremstille sagen lige så medrivende og fagligt relevant som Jonas Frykman, men tillige at de i noget højere grad vil delagtiggøre andre i deres materiale- og metodegrundlag.

Afsluttende overvejelser

Så forskellige de end kan synes at være, lærebogen og disputatsen, forstærker de dog et indtryk af nye interesser og nye veje i etnologien, men også af svagheder. Begge forfattere bygger tydeligvis på en meget stor viden og et dybt personligt engagement. Deres udgangspunkt er emnerne, og de lader i vidt omfang stoffet tale sit eget sprog ved at redigere citater og eksempler. Det gør deres værker afvekslende, ja underholdene, og det betyder også at de kan læses uden for fagfællernes snævre kreds. Men dét, der i lærebogen fremstod som en måske forståelig mangel med henblik på de unge studerende, savnes også i disputatsen. Man kan ikke undgå at stille sig selv det spørgsmål: er det mon bare forlaget, der ikke ønsker en fremlæggelse af mere kedeligt stof, eller ligger det dybere? Er det i virkeligheden sådan, at der er en tendens til, at de moderne forskere, der har gjort så fortjenstfuld en indsats ved at fordybe sig i studiet af den sociale kultur og i problemorienterede projekter, har gjort dette arbejde på bekostning af metodiske og teoretiske overvejelser. En af årsagerne til denne udvikling kunne være at kulturforsk-

ningen i dag ofte beskæftiger sig med åbenbare samfundsrelevante emner. Efterspørgslen på publikationer er større end de aktive forfattere kan klare. men det ville være beklageligt, hvis dette fremover resulterer i en produktion, hvor grundforskningen prioriteres lavt.

P. G. Lindhardt:

Vækkelser og kirkelige retninger i retrospektiv

De følgende betragtninger – som nærmest falder ind under memoire-litteraturen og uundgåeligt bliver noget selvoptagne – agter jeg ikke at gøre undskyldning for; de er ikke skrevet efter eget ønske, men på opfordring.

Det teologiske studium jeg selv oplevede (1928–34) gjorde så at sige intet ud af den danske kirkehistorie; der fandtes slet ingen »lærebog« og emnet indgik kun for bifagsfolkene(!) i examenskravene. Vel havde århundredets lærdeste kirkehistoriker, J. Oskar Andersen, holdt forelæsninger derover, men ikke i min studietid, og bortset fra en del mindre afhandlinger hvori han udstrøede sin fabelagtige viden skrev han intet, måske fordi han var noget perfektionistisk og aldrig kunne blive færdig, men ialtfald også fordi folketingsmandat og anden virksomhed udenfor universitetet lagde hårdt beslag på ham. Øvelser holdt han nok, og i to semestre hørte jeg ham gennemgå dansk pietisme, men det var envejskommunikation: han læste op af egne – svært læselige – manuskripter, gjorde intet forsøg på at aktivisere studenterne og blev højst overrasket, da jeg anmodede om at måtte skrive en afhandling, men skrevet blev den da og inddraget i vurderingen ved den afsluttende examen på en sådan måde at det gav stipendier til fortsat studium (1936–42).

Den almindelige kirkehistorieundervisning foregik på grundlag af Hj. Holmquists håndbog, i en af Jens Nørregaard (omend på den tid endnu kun delvist) omar-

bejdet udgave; det var et udmærket værk som i en fredelig og humanistisk liberalteologisk ånd især opholdt sig ved de »store« personligheder, og den der yderligere ville uddybe sit kendskab til det 19. århundrede kunne tage fat på biskop Ammundsens bog (1925), på sin vis også fremragende, men så fast lænket til den liberale teologi, at den uden videre erklærede de store religiøse personligheder for Åndens »gennembrudspunkter«, instrumenter for den guddommelige åbenbaring (det var før psykologi og psykoanalyse blev taget alvorligt). Synspunktet faldt godt i tråd med den vækkelsestradition – grundtvigsk eller missionsk – de fleste teologer var voxet op i, og som også ligger bag det væld af biografier og selvbiografier der forelå om større og mindre personligheder (især fra det 19. århundrede), og som jeg selv, allerede fra gymnasietiden og nu gennem alle seks studieår, næsten forslugte mig i; de var jo ofte spændende »som en roman«, og romaner var da også hvad de tit var, for ikke at sige hagiografier, en blanding af Dichtung und Wahrheit – men det vidste man ikke dengang, for en kildekritisk behandling af biografier og autobiografier forelå ikke.

Fakultetet forsømte altså den danske kirkehistorie, og det var virkelig muligt i 1930erne at blive teologisk kandidat med kirkehistorie som hovedfag uden gennem studiet at have fået blot det svageste begreb om Grundtvig eller Kierkegaard, og begge blev de iøvrigt af fakultetet regnet for at være lidt til en side. Grundtvig tog slet ingen sig af, og Ed. Geismar docerede visselig nok Kierkegaard, men regnedes netop derfor – af historikerne, til dels også af systematikerne – også for at være lidt til en side.

Efter erhvervelse af doktorgraden (1939) – på et hovedsagelig norsk emne fra pietismens tid – blev jeg så 1942 kastet ud på det dybe ved ansættelsen som professor i kirkehistorie i Århus. I en vis forstand var arbejdet nemt, og der var god tid til studier, for studentertallet var endnu såre lavt og krigen hindrede så mange andre slags »aktiviteter«. Jeg tog da også frisk fat på de

traditionelle kirkehistoriske »gennemgange« jeg kendte af erfaring, og på øvelser, men i vinteren 1943/44 lammedes alt universitetsarbejde, og jeg kunne samle mig om det der for mig mere og mere blev en påtrængende opgave: i Århus skulle ialtfald ingen kunne blive teologisk kandidat uden kendskab til nordisk kirkehistorie, og da jeg ikke kunne henvise til nogen læselig bog måtte jeg gøre en selv. Da jeg 4. maj 1945 hørte »frihedsbudskabet« i radio sad jeg og skrev rent på Den nordiske kirkes historie, som udkom hen på efteråret. Den havde unægtelig sine mangler, og gådefuldt er det at den med så spredte forstudier overhovedet lod sig skrive. Min højt beundrede lærer, J. Oskar Andersen, reagerede da også typisk nok på den bog – som det plagede ham at han aldrig selv fik skrevet – ved i et brev at overøse mig med den velkendte blanding af personlig velvilje og en til det injurierende grænsende kritik og tilføje: der kan man se, når bare man er fræk nok!

Bogens behandling af det 19. århundrede var der ikke meget nyt i; den samlede sig foruden om det kirkepolitiske især om de »store« personligheder, men af og til glimtede det dog at de vækkelser og kirkelige retninger [som der ikke var gjort alverden ud af] havde en forbindelse med »det sociale«, at f.ex. forskellen på grundtvigsk og indremissionsk vækkelse lå i at de hørte hjemme i hvert sit sociale milieu etc. Det kan – jeg er ikke sikker – hænge sammen med at dr. Hans Jensens store afhandling (Brud og Sammenhæng i dansk Aandsliv efter 1864, Kirkehist. Saml. 6. IV, 270–364) fra 1943 havde gjort indtryk. Ialtfald kom den til det! Trods sin fragmentariske og noget diffuse karakter var den et uvurderligt oplæg, som virkelig gjorde alvor af at sætte den kirkelige retningsdannelse ind i en samfundsmæssig sammenhæng – uden hermed at fornægte »personlighedernes« betydning – og den inspirerede i høj grad til at gå videre ad de veje han nøjedes med at afstikke. Det var ikke muligt at måle et sådant specimens betydning for en selv, men jeg har netop læst

det igennem igen og må finde min taknemmelighedsgæld til dette arbejde fuldt ud rimelig.

Så kom efterkrigstiden, med de mange »opgør«, folkelige, politiske og kirkelige. Det social-liberale demokrati som var grundet, men ikke realiseret, i 1930erne skulle nu virkeliggøres; det betød bl.a. at sekulariseringen begyndte at slå rigtigt igennem; på kirkeligt plan kom kampen – og den var hård – mellem de forskellige grupper til at stå om kvindelige præster eller menighedslovens »folkeliggørelse« gennem ophævelse af al særlig valgret (1946–49). På mange måder – journalistisk som medarbejder ved flere blade og tidsskrifter og foredragsholder i alle mulige folkelige og kirkelige kredse, præstekonventioner og forsamlingshuse – blev jeg blandet op i de slagsmål, og endnu var der – måske som en eftervirkning af den »historiske vækkelse« under besættelsen – udmærket lydhørhed for en publicistisk virksomhed der sigtede på aktuelle situationer, men søgte at forklare dem ud fra en historisk baggrund. Og dette mere udadvendte arbejde (hvis glæder jeg har aflagt regnskab for i en lille bog fra 1966) gik hånd i hånd med en stadig mere indgående beskæftigelse med vækkelsernes historie; jeg gravede med fryd i det rige materiale som åbnede sig i privatarkiver (der just nu i stort tal blev tilgængelige – selvom det unægtelig også skabte bryderier med efterkommere der frygtede »afsløringer«); i de offentlige arkiver brast også mange klausuler og brevstoffet begyndte for alvor at blive registreret. Polemikken mod de cementerede kirkelige retninger, især da pietistiske, højkirkelige og barthianske, og forsvaret for en rummelig folkekirke, drog utvivlsomt megen næring fra dette fortsatte kildestudium, og der var – som sagt – stor lydhørhed for de foredrag eller artikler hvori den nye viden blev publiceret.

Samtidig blev jeg optaget af Grundtvig; dels var det spændende undervisningsstof, dels blev jeg af et engelsk forlag opfordret til at lave en biografi om ham (udgivet 1951), og da man lagde megen vægt på at

bogen skulle have et stort kapitel om Grundtvigs forhold til England tog jeg også fat på det tema og mente at finde mange paralleller mellem ham og (især) den engelske bredkirkelighed der ret foldede sig ud gennem den kirkepolitiske debat som fulgte i kølvandet af religionsfrihedslovene af 1828–29. Grundtvig var tre gange i England (1829–31), levede vitterlig i kredse hvor den slags problemer diskuteredes og det kunne se ud til at han af folk som pædagogen Thomas Arnold og digteren Coleridge havde »lært« et og andet. Ialtfald forelå der her et sidestykke til hans efter 1832 så berømte skel mellem »Kristi Kirke«, kultsamfundet på sakramenternes grund, kaldet »Huset med de høie Sale« som er ovenfra, og så »Kongens og Folkets Kirke«, eller det »Gæstekammer«, rejst »af bløde Bøgestammer under Nattergalesang«, det danske folk havde skabt som hjemsted for alt hvad der måtte findes af »religion« i landet, og dermed også et hus hvor Kristi menighed under forudsætning af fornøden sogne- og præstefrihed kunne trives, i stadig og frugtbar »vexelvirkning« med »alt hvad der stammer fra ånd«. I årene 1946–51 kom jeg – det fremgår klart af mit eget privatarkiv – ind på slige emner, og et langvarigt ophold i Cambridge (1948) har virket både inspirerende og kundskabsgivende.

Jeg samlede stof til et større opus om dansk-engelsk »vexelvirkning«, men det blev aldrig rigtigt til noget, blev ialtfald kun stykket ud i mindre afhandlinger. Og når dette »forskningsprojekt« i nogen grad blev afsporet – hvad jeg ikke beklager! – hænger det sammen med at den hjemlige kirkepolitiske debat og brydningerne om de kirkelige retningers særsyn kontra det folkekirkelige stade allerede havde ført mig ind på noget andet: i den nærmeste fortid var præsten og højskolemanden Morten Pontoppidan den skarpeste og sagligste modstander af de kirkelige retningers dominans, og en række smertelige og meget personlige erfaringer med deres partimæssige egoisme og dogmatiske snæverhed havde ført ham til et decideret fol-

kekirkeligt, ja »sognekirkeligt« og for så vidt også demokratisk-kirkeligt syn. Han måtte følgelig være værd at beskæftige sig med, og det viste sig at kildematerialet var stort og næsten ukendt. Bogen om hans (og Henrik Pontoppidans) far, den grundtvigske pietist Dines Pontoppidan, kom 1948 og fulgtes op af to store bind om Morten (1950, 1953). Det er mig idag en gåde hvordan det lykkedes at komme til ende med alt dette – tilmed opstod 1952 den berygtede strid om »det evige liv« som i høj grad var en konsekvens af opgøret med de kirkelige retningers udviklingsoptimisme og fremskridtstro; striden skal jeg ikke her gå ind på, det mindste man kan sige om den er at den var utroligt tidkrævende! – men forklaringen må vel være at studentertallet stadig var meget lavt og de »administrative« hverv ikke på langt nær så belastende som de siden blev. At arbejde med Pontoppidan'erne – det var også så at sige at arbejde op mod de kirkelige retninger, og mere og mere voxede fornemmelsen af at disse retninger og deres baggrund i vækkelsen havde noget med »sociologi« at gøre, at man intet begreb før man også havde et vist greb om deres samfundsmæssige tilhørsforhold. Sandsynligvis blev inspirationen fra Hans Jensen ved at virke, men jeg havde i de år også nær kontakt med det kirkehistoriske institut i Lund som, på en måde der var mere »sociografisk« end egentlig sociologisk, var igang med at kortlægge alle svenske sogne og klarlægge den kirkelige udvikling på baggrund af klasseskel og folkeskik. Andre mere bevidst sociologisk arbejdende svenske (og et par danske) kom jeg også i forbindelse med, og det løb ud i et foredrag på de teologiske fakulteters nordiske kongres i Oslo 1951 – om kirkehistorie og sociologi. Det sidste havde jeg naturligvis kun et spinkelt begreb om. Men jeg mente dog at have nemmet at sociologi nu om dage ikke dækkede den gamle (franske og positivistiske) opfattelse at samfundslove er af samme »ubrydelige« art som naturlove – så man kunne nå til at forudsige den sociale udvikling med samme

sikkerhed som den hvormed astronomer forudsiger solformørkelser – men at sociologi snarere var en systematiserende fællesbetegnelse for en række socialt arbejdende specialvidenskaber der (i erkendelse af samfundsprocessernes uhyre komplicerede karakter) opgav at operere med årsagsbegrebet i strengere forstand for i stedet at kaste sig over et specialiseret studium af samfundene i tværsnit, som historien gjorde det i længdesnit, og at de to metoder derfor måtte frugtbargøre hinanden. »Teologi« var jo heller ikke hvad det havde været – nemlig en »lære om det guddommelige« som rimeligt var på græsk grund – men en række filologiske, historiske og filosofiske specialvidenskaber om det empiriske faktum at der findes gudstro i forskellige former, og at kirkehistorien derfor måtte være en disciplin der arbejdede med den kristne religions historie. Hvor tidligere tiders humanistiske videnskab lå under for sin egen fornemmelse at at burde være en slags naturvidenskab [en fornemmelse som havde plaget mine liberalteologiske lærere] måtte man nu, i historien som i sociologien, resignere på at bruge årsagsbegrebet i strengere forstand og nøjes med at konstatere »samspil« – »interaction« hed det med et amerikansk slagord – mellem forskellige samfundsfænomener. Ikke teologi og sociologi »an sich«, men praktisk samarbejde mellem sociologisk og historisk arbejdende specialstudier måtte være målet. Oslo-foredraget vakte ikke bifald! De systematiske teologer var selvsagt utilfredse, og de historiske om ikke direkte afvisende, så dog bekymrede for hvad der blev af »personlighedernes« indsats, ja nogen mente vel i virkeligheden – som det var gængs i den kirkelige debat – at så blev det ikke muligt at eftervise »Guds fodspor i historien«, hvilket blot er en anden måde og skrappere måde at bruge årsagsbegrebet på. Og det var jeg blevet kureret for også på anden vis, nemlig ved at deltage i økumeniske kongresser. Ikke ét ondt ord om en fornuftig økumeni, men disse møder mindede alt for ubehageligt om den hjemlige kirkelige situation, som i

efterkrigsårene var præget af en mærkelig resolutionsmentalitet, formodentlig fordi situationen under besættelsen ikke havde været alt for heroisk – hvilket er en ærlig sag – men nu vågnede under de kirkepolitiske opgør alle »bekendelseskirkelige« kræfter. Også på økumeniske kongresser kom man ud for at skulle vedtage resolutioner om alt muligt, specielt på denne (i Schweiz 1949) – den var meget bredt sammensat af folk fra alle lejre og nogle franske existentialister var de eneste jeg følte mig hjemme iblandt – som angik »the meaning of history«. Men jeg slap da for videre økumenisk tiltale ved at holde et foredrag om »the possibility of a Christian conception of history« som der nok – ser jeg nu – ikke var meget ved, men som ialtfald gjorde at resolutionen gik i vasken.

I sommeren 1948 fik jeg brev fra en gammel ven, nuværende biskop i Ribe og dengang bl.a. redaktør af det grundtvigske organ Dansk Kirketidende (i en årrække også kaldet Menighedsbladet). Han udbad sig en artikelseerie om de kirkelige retninger og ville helst have en aktuel karakteristik, men det indlod jeg mig ikke på uden at få lov også at anskue dem under historisk synsvinkel. De 15 artikler blev trykt 1948–49, og det samme tema behandlet i nogle radioforedrag (trykt 1950 i Sorø Amtstidende), og frem for alt i nogle gæsteforelæsninger i Oslo (maj 1950), her indledt med et lidt mere principielt forsøg på at sige, hvad man i vækkelsesforskningen kan og ikke kan udtale sig om. Og da et dansk forlag viste sig interesseret i en bog desangående sammenskrev jeg på to uger i sommeren 1950 [mens familien lå ved stranden på Sjælland] Vækkelser og kirkelige retninger i Danmark, simpelthen ved at samarbejde artiklerne fra Menighedsbladet, radioen og Oslo-forelæsningerne. Det gik altså noget stærkt, og bogen er da også fuld af huller, på mange måder temmelig sjusket, så dens kritikere havde ikke besvær med at finde angrebspunkter, da den udkom i januar 1951.

Otte år efter kom den i ny udgave, helt omarbejdet og anderledes fyldig, for nu

forelå der en omfattende litteratur om de samme emner. Knud Banning, Kaj Bågå og Anders Pontoppidan Thyssen havde hver for sig i disputatser leveret fremragende bidrag til vækkelsernes historie, Hal Koch havde 1956 stiftet det Institut for dansk Kirkehistorie som navnlig i de første år med utrolig flid publicerede større og mindre afhandlinger, og selv havde jeg (med en forstudie i Kirken igår og idag (1955) og flere specialafhandlinger) haft lejlighed til at gennemarbejde især sidste del af det 19. århundrede og den nyeste tid (resultaterne indgår i bind VII og VIII – 1958 og 1966 – af Den danske Kirkes Historie som Hal Koch og Bjørn Kornerup havde grundlagt). Nu var også den systematiske udforskning af vækkelsernes tidlige historie kommet igang, og det førte til de otte svære bind hvori Anders Pontoppidan Thyssen og hans mange medarbejdere (1960–77) nedlagde et uhyre materiale. At det »sociale perspektiv« ikke betød foragt eller ligegyldighed for »personlighederne« mener jeg at have dokumenteret ved den ene biografi efter den anden og ved publikation af adskillige brevsamlinger.

Naturligvis tror jeg ikke at den lille bog fra 1951 – hvis indledning let omarbejdet, men sagligt uændret er gentaget i den helt anderledes 1959-udgave – har sat al denne forskning igang. Men startskuddet kan den måske nok kaldes. Selvfølgelig var en samfundsorienteret forskning over de sidste 170 års danske kirkehistorie blevet til under alle omstændigheder; om ikke af anden grund, så fordi de liberalteologiske synspunkter på de store personligheder som åndens gennembrudspunkter stort set var opgivet af den generation (min egen) der var opdraget med dem, og fordi det før eller senere måtte blive klart at man ikke – hvad nu specielt vækkelserne angik – kunne blive stående ved de mere eller mindre hagiografiske biografier og autobiografier eller de mange skildringer af kirkelige foretagender der – ved jubilæer eller andre anledninger – altid med iver udpegede »Guds fodspor i historien«. Og selvom teologer ofte levede noget isoleret

fra humanistiske videnskaber af beslægtet art, var det dog gået op for dem, at der f.ex. var en vis forskel på den vurdering af dansk middelalder de historikere som, bestemt af nationalliberal tradition og nationalromantik i skyggen af 1864, gav i Danmarks Riges Historie (omkring århundredeskiftet), og så den arupske skole. Kampen for og imod Arup [som jeg i studentertiden kendte godt, ikke som historiker, derimod som en festlig efor på Studentergården] gjorde også indtryk på kirkehistorikere, frem for alt på Hal Koch, og »vi« vidste da godt, at forskellen på den weibull-arupske forskning og den ældre, »nationale« ikke lå i at nye kilder nu stod til rådighed, men i at der var tale om anderledes orienterede historikere som samtidig var mere radikale i kildekritikken.

Jeg tror ikke jeg nogensinde er kommet til noget som helst ad teoretisk vej; principper og metodediskussioner har aldrig fanget mig, og de »tanker« man kan have gjort sig er opstået som efterrationaliseringer af et konkret historisk arbejde, sat igang af embedsvirksomheden, af opgaver stillet af kirkepolitisk og folkelig debat eller af det jeg selv rodede mig ind i, simpelthen af lyst og nysgerrighed. Men selvom jeg nok også omkring 1950 nærede en vis foragt for en »hermeneutisk« debat som ikke opstår direkte af arbejdet med et bestemt stof, så kunne jeg vel nok have lyst til at udtrykke mig lidt mere principielt, nu hvor man levede »efter vækkelsen«, et nyt og stort kildemateriale blev gravet ud og den kildekritiske sans blev skærpet i samme grad som man opgav den hovmodige, ialt-fald bedrevidende og jævnlig også demagogiske, forestilling om at ville se det guddommelige manifesteret i historiens gang. I den forstand kan den lille bog måske nok kaldes et startskud, og det er vel også karakteristisk at Pontoppidan Thyssen – som tager bestemt afstand fra »teorien« om en nær forbindelse mellem »bondens frigørelse«, almuerejsningen og vækkelserne, og ikke mener at der er nogen væsentlig sammenhæng mellem den kirkelige og den samfundsmæssige udvikling – ved afslut-

ningen af sit storværk om vækkelsernes frembrud kan kalde samme »teori« et »incitament«. I en så markant modstanders mund kan man finde et slags forsvar for tanken om et startskud.

Der kan vel ikke godt være tvivl om at de reaktioner bogen fremkaldte efter 1951 (og som – jfr. ovenfor – var begyndt flere år forinden, fordi dens synspunkter var kendt gennem publicistvirksomheden) hang sammen med at man koncentrerede sig om den mere principielle indledning og drog konsekvenser som ikke var alt for konsekvente. Allerede 1948 havde Indre Missions formand, efter nogle kronikker i Jyllands-Posten, betegnet det teologiske fakultet i Århus som en »røverkule« studenterne burde holde sig fra, men det var f.ex. faktisk aldrig blevet sagt, at vækkelsen *kun* skyldtes »materielle« forhold så som smørpriserne og englandsexporten. At der var en vis tilbøjelighed til at drille med den slags formuleringer skal ikke fragås, men hovedsagen var nu en anden: at pege på samspillet mellem religiøs og social »udvikling«, på den »interaction« som ikke blot betyder at vækkelsen har rødder i et bestemt socialt milieu (der også er formgivende for personlighedernes vedkommende), men at den i høj grad også har sociale virkninger. Det var almindeligt at tale om »marxistisk« og »materialistisk« historieskrivning, og det var der da også noget om, men det er vel ikke marxismen forbeholdt at se en sammenhæng mellem »produktionsforholdene« og det »åndelige« liv? »De forkaster marxismen som livsanskuelse og bruger dens metode«, sagde engang Mogens Fog da han var min medtaler i Askov. Og det er sandt at jeg forkaster marxismen som livsanskuelse – i den forstand at den da er ligeså historisk og samfundsbetonet som den Indre Mission den iøvrigt så tit minder om.

Den lille bog gør i sin indledning kort rede for historikerens første problem: kildematerialet, at det er hullet og at vi sjældent kan sige hvor repræsentativt det er, at det er tendentiøst og blevet til med hensigt (især biograferne), at brevene vel er frem-

ragende kilder, men så vist ikke uden problemer, fordi de ofte er øjebliksbilleder – og alt dette må jo kaldes temmelig selvfølgeligt. Dernæst blev der taget stilling til kravet om objektivitet – wie es eigentlich gewesen! – og her anvendtes et billede som nok (viste det sig) var egnet til at vække vrede – fordi historikeren sammenlignedes med en obducerende læge: alt hvad han siger om den døde er (om han ellers behersker obduktionsmetoden) sikkert sandt – altså om den døde! Da den døde var levende var sandheden om ham end anden end den som fremgår af obduktionsrapporten. Billedet er sandt nok, men virkeligt er det ikke. Og her møder så historikeren sit næste problem: han skal efter omhyggelig kildekritik skrive en fremstilling, på grundlag af de sigtede kilder, og med ubetinget respekt for kronologien, men den kan kun blive til som tolkning – sagde Arup ikke noget om at »digte over kendsgerninger«? – og til denne tolkning medbringer han altid sig selv som sit fornemste hermeneutiske redskab. Han møder ikke op i objektivitetens ulastelige hvide vest, men med den plettede »forudforståelse« som hans eget liv, erfaring, oplevelser, fordomme etc. nu engang giver. Hans egen kulturelle opfattelse, filosofiske, religiøse eller politiske holdning, former, for ham selv måske umærkeligt men uundgåeligt, hans billede af fortiden. Det var i opgør med den påståede objektivitet (som jeg altså kendte bedst fra kirkelige krav om at få Guds fodspor udpeget, men som lige så godt kunne forekomme hos folk med en politisk etc. anskuelse) at jeg følte trang til at minde om Grundtvig som i sit store romantiske digt om »de levendes land« vender sig mod den »fortryllende drøm« der »gækker de arme, som søge omsonst, hvad hjertet begærer, at skabe med kunst, så varigst de kalde, hvad sikkert forgår som timer og år«. Drømmen er i denne forbindelse objektivitetskravet der – det havde jeg efterhånden også lært af Kierkegaard – nemt kan skabe det fuldkomne »system« som dog aldrig kan komme til at indbefatte den skabende systematiker. Og i den for-

bindelse hed det om forsøget på at fremstille wie es eigentlich gewesen: »forgæves dig skjalden med mund og pen af glimrende skygger vil skabe igen«, men »når skyggen er ligest, da hulke de små, som stirre derpå«. »Skygge« er hos Grundtvig et andet ord for »billede«, og det billede historikeren med sig selv som tolkende instrument tegner af fortiden er *sandt* nok, for så vidt det hæderligt respekterer kilderne og deres art, men *virkeligt* er det ikke. Det må skabes af stof som er dødt nok til at ligge stille, mens »obduktionen« står på, og det opstår kun i et samspil mellem det undersøgte og undersøgeren. Man kan sige at det er som et godt fotografi, men med alt forbehold kommer »virkeligheden« bedre til sin ret i samspillet mellem model og maler. Den egentlige historiske videnskab er da begrænset til selve det kildemæssige arbejde, med at drage kilderne frem og bearbejde dem kritisk; den historiske fremstilling derimod, ja den hæver sig sjældent nok til at kunne kaldes kunst, men dens metode er alligevel mere i slægt med kunsten end med videnskaben. Historie og historie er to ting [tyskerne kan lettere skelne mellem Geschichte og Historie]: dels den virkelighed som var, og dels vort billede af denne virkelighed. Og dermed skulle da al humanistisk videnskab være befriet fra trykket af at skulle leve op til at være en slags naturvidenskab. På den førnævnte økumeniske kongres traf jeg også en tysk atomfysiker, og uden nogensinde at have fået det svageste begreb om atomfysik kunne jeg siden gå hjem og læse hos Werner Heisenberg: »når man nu til dags taler om den eksakte natuvidenskabs naturbillede, så drejer det sig altså ikke så meget om et billede af naturen som om et billede af vort forhold til naturen«. Det gamle skel mellem et objektivi forløb på den ene side og sjælen som spejlet af dette forløb på den anden side »egner sig ikke længere som udgangspunkt for forståelse af den moderne naturvidenskab«. Vi – naturforskere – er som kød og blod en del af naturen og gør den samtidig til genstand for tænkning og handling, og »naturviden-

skaben står ikke længere som tilskuer overfor naturen, men erkender sig selv som en del af vekselspillet mellem mennesker og natur. – Hermed ophører det naturvidenskabelige verdensbillede med at være udelukkende naturvidenskabeligt«! Og hvad bliver det så? Ja, det bliver altså humanistisk! Parallelen med historikerens forhold til historien drager sig selv.

Det var endnu omkring 1950 almindeligt at historikere – af den dialektiske teologiske skole som i de systematiske discipliner havde afløst den liberale teologi – talte energisk for at etablere »en dialog med historien« – formodentlig for at »lære« af den. Men det bliver en noget ujævn dialog; den ene part siger jo ingenting. Han *har* talt ud, og hvad han sagde foreligger i det hullede og tendentiøse etc. etc. kildemateriale som mere eller mindre tilfældigt er bevaret om ham. Han svarer ikke på spørgsmål og indvendinger, og i praxis viser det sig da også at de historikere som fører en dialog *med* historien i virkeligheden dialogiserer med fagfæller *om* historien. Overhovedet skal man ikke – så samfundsrelevant det også er, så meget det inspireres fra undervisningsministerielt hold – forfalde til at forklare hvad man kan lære af historien. Man kan uden tvivl lære meget, også til sin egen opbyggelse, men det er ikke til at sige hvad. Det eneste man muligvis kunne sige må udtrykkes i negativ form og da lyde i retning af, at den nok som bekendte »historieløshed« måske hænger sammen med en udtalt epigontids forskrækkelse ved tanken på at man af historien kunne lære hvor lidt original man selv er.

For endnu engang at vende sig til Grundtvig: hvad man end vil mene om hans – selvsagt tidsbestemte, af en konkret kirkehistorisk situation fremkaldte – skel mellem »Kristi kirke« og »Kongens og folkets kirke«, mellem »huset med de høje sale« og det synligt og empirisk foreliggende »gæstekammer« af bløde bøgestammer, så klarede dette skel i forbindelse med arbejdet med vækkelserne ialtfald noget for mig selv: det befriede for enhver teologisk

belastning jeg måtte have (og sikkert havde) haft m.h.t. at skulle stå til ansvar for om Helligånden *eller* englandsexporten var drivende kraft i grundtvigianismen. Dette »eller« blev jeg ellers tit nok stillet overfor [»Er vækkelsen fra Gud *eller* fra mennesker« var et diskussionstema jeg ofte blev opfordret til at entre med, i grænseløs ubetænksomhed eller demagogisk hensigt]. Nu går fronten et andet sted, men i grunden ikke anderledes, for så vidt der stadig var religiøse, politiske etc. bevægelser som til egen bestyrkelse i troen vil have »objektiv« besked, og lader som om de via historien kan få det. Som historiker kunne

jeg roligt bruge al til rådighed stående tid og kraft på at udforske »gæstekammeret«, i videst mulige samspil med alle de »videnskaber« som her rækker en hjælpende hånd – det måtte, med alle de begrænsninger kilderne og jeg selv er så rige på, være en rimelig og overkommelig opgave, og helt inkommensurabel med f.ex. den funktion »i Kristi kirke« at prædike evangeliet. Men som jeg husker reaktionen i 1950erne må den hænge sammen med at både gudelige og ugudelige trods alt hverken kunne eller ville acceptere inkommensurabiliteten.

Anmeldelser

Huitfeldtmanuskripter. Arild Huitfeldts manuskripter til Christian 2.'s og Christian 3.'s historie. Udgivet ved Grethe Ilsøe, Den danske historiske forening, Kbh., 1976, XXIV + 298 s., kr. 100 (indb. 120).

Arild Huitfeldts danmarkshistorie er et storværk i dansk historieskrivning, både omfangs- og indholdsmæssigt. Den udsendes i 9 kvartbind i årene 1595–1603: Først Christian 3.s historie, dernæst Christian 2.s; den gode og den onde fyrste. Med Frederik 1.s, Christian 1.s og Hanses historier var den oldenborgske stamme kompletteret. Herefter lukkede Huitfeldt mellemrummet mellem Saxo og oldenborgerne med 3 bind »Chronologia, Continuats og Følgelge, siden Saxo døde«. Endelig besørgede han sin egen version af de ældste tider, med »Danmarcks Rigis Krønike fra Kong Dan oc indtil Kong Knud den Siette«.

Huitfeldt nåede hvad 1500-tallets professionelle historiografer var kørt fast i. Nok havde han deres forarbejder at støtte sig til, men gennemførelsen skyldtes først og fremmest den trænedede administrators evne til at skære igennem de lærdes tvivl; – samt en udstrakt anvendelse af hjælpere.

Derudover havde Huitfeldt på en måde sænket ambitionsniveauet. De lærdes gennemarbejdede form er erstattet med en jævn og ligefrem stil; forlæggene skinner tydeligt igennem. Kronologien er fremstillings rygrad; på det enkelte år hæftes inden- og udenlandske begivenheder i broget følge, hentet fra allehånde trykte og utrykte kilder. Begivenhedsforløb sønderkæres herved. Overalt brydes fremstillingen af indføjede dokumenter i uddrag eller in extenso; somme tider begge dele.

Ind imellem samles hovedlinierne i et ræsonnerende overblik. Hér og i fortalerne til de enkelte bind, træder et højere ambitionsniveau frem; trangen til at benytte historiens begivenheder til belæring, til eftertanke og efterfølgelse, eller til advarsel. Gennem historiens eksempel kan enhver især lære sin rette plads at kende, i overensstemmelse med Guds vilje; det gælder fyrsten og alle samfundsklasser; rigets storhed og samfundets trivsel afhænger af den rette efterlevelse. Opfattelsen er ikke original for Huitfeldt; men den giver hans fremstilling en ekstra dimension, så sandt som han var andet og mere end historieskriver. Det er kongens råd og mand, rigens kansler, der gennem historien fremfører adelens forfatnings- og samfundssyn med en absolut selvfølgelighed, og fremlægger den som et spejl for den unge Christian 4.

Studiet af Huitfeldt er ligeså gammelt som den kritiske historieforskning i Danmark. Fra Grams påvisning af bevarede kilder bag Huitfeldt, over Paludan-Müllers afvisning af hans pålidelighed, og Erslevs systematiske studier, går der en linie til vore dages studier af Huitfeldts kildegrundlag og arbejdsmetode, siden 1961 indenfor rammerne af et særligt Huitfeldtudvalg ved Københavns universitets historiske institut.

Huitfeldtudvalgets arbejdsplan omfattede oprindeligt 1. Udgivelse af de bevarede manuskripter til Danmarkshistorien, 2. En ny tekststudgave på grundlag af kvartudgaven, og 3. En tekstkommentar med redegørelse for Huitfeldts kildegrundlag. Arbejdsplanens pkt. 1. er nu realiseret med Grethe Ilsøes udgivelse af manuskripterne til Christian 2.s og til begyndelsen af Christian den 3.s historie.

I en indledning redegør Harald Ilsøe for overleveringen af de bevarede Huitfeldtmanuskripter, og giver en nøjere beskrivelse af de hér udgivne, K 14 i Kungl. Bibl., Stockholm, og NKS 1832 i Det kongelige bibliotek, København. Begge manuskripter afspejler en sen fase i værkernes tilblivelse; måske er der tale om trykmanuskripter, måske sidste kladde. De er skrevet af professionelle skrivere; en af disse, hovedkraften, identificeres som retteringskriveren Claus Mortensen, lederen af Huitfeldts skrivestue som rigskansler. Huitfeldt har selv gennemarbejdet teksten, og forsynet den med talrige egenhændige rettelser og tilføjelser; visse partier er helt omskrevet på indskudte blade.

Tekststudgaven gengiver manuskripternes endelige version; Huitfeldts egen hånd markeres med kursiv. I tekstapparatet angives udstregninger og rettelser, samt særlige tekstforhold. I margin anføres manuskripternes og kvartudgavens paginering. Endelig anføres i et tillæg tekstvarianter mellem manuskriptudgaven og kvartudgaven. Der er lagt et uhyre slidsomt arbejde i denne smukke og overskuelige udgave. Den er først og fremmest et fortrinligt redskab til studiet af Huitfeldts arbejdsmetode; et centralt emne, hvis man vil acceptere at Huitfeldt overhovedet er et studium værd.

Det forhold at Danmarkshistorien er skrevet ved en udstrakt anvendelse af amanuenser og skrivere, siger i sig selv ikke meget om Huitfeldts egen indsats. Han kan have været blot redaktør af andres arbejde, og han kan have udvist forskellige grader af aktiv indsats.

Et enkelt eksempel på manuskriptudgavens anvendelsesmuligheder anføres. Et af de centrale steder i

Christian 2.s historie er kongens reaktion på modtagelsen af opsigelsesbrevet i 1523 (udgavens s. 193 ff.). Skriverversionen er udarbejdet på grundlag af Svanings Christiernus II, suppleret med brevstof. Denne version tilfredsstiller imidlertid ikke Huitfeldt; han foretager nogle stilistiske ændringer og enkelte tilføjelser, bl.a. om afholdelse af et forligsmøde som dog ikke kom i stand. Men der mangler stadig noget; ikke positive oplysninger, for Huitfeldt har udtømt sin viden; der mangler derimod en forklaring af hvad kongen havde tænkt sig at tilbyde oprørerne. I en ny tilføjelse anfører Huitfeldt nu, at kongen lovede bod for sin fremfærd i Sverige og Danmark, at han ville regere med rådets samtykke, ikke efter fremmedes råd, o.s.v. Dette sidste indskud fremstår som en oplysning. Men det er en vurdering, nemlig af hvad kongen måtte formodes at have gjort. Om ikke af andet, bestyrkes det af fremstillingens tilblivelsesproces. Dette eksempel antyder blandt andre, Huitfeldts aktive indsats, herunder hans tilbøjelighed til at digte over kendsgerningerne, i absolut stil. En systematisk undersøgelse af dette, vil kunne sige meget om manden og værket.

Huitfeldtudvalgets 2. hovedopgave, udgivelsen af en ny tekstudgave, er nu opgivet. Rosenkilde & Baggens forlag er begyndt at udsende kvartudgaven i facsimile. Selvom trykket på sine steder er noget urent, er der tale om en brugelig udgave. Denne udgivelse må hilses velkommen, for den ideale nyudgivelse ville af omkostningsmæssige grunde næppe være realiserbar, og både kvartudgaven og den ringere folioudgave fra 1650-52 er i dag uopdrivelige.

Jan Kanstrup

Nordiske arkivstudier, tilegnet landsarkivar dr. phil. Harald Jørgensen den 3. januar 1977.
Red. af Grethe Ilsøe og Helle Linde. Eksp.: Landsarkivet for Sjælland, KBH., 1977, 407 s., kr. 95.

Ganske i modtagerens ånd, er festskriftet til Harald Jørgensen resultat af et stykke praktisk, nordisk samarbejde. Bidragene belyser i de fleste tilfælde forhold der involverer 2 eller flere nordiske lande. Bidragsydernes kreds er bevidst indskrænket til arkivarer i de nordiske lande, og bidragene kommer herigennem til at afspejle tilstande og interesseområder i den nordiske arkivverden. Det er hensigten med denne anmeldelse at gengive dette spejl, uden dog at omtale samtligt 25 bidrag.

Gennem de seneste årtier er arkiverne i de nordiske lande i stedse stigende grad blevet sig arbejdsopgaverne i forholdet til administrationen bevidst. Der er tale om den traditionelle modtagelse og kassation af arkivalier, men tillige om involvering i planlægning af administrationens fremtidige arkivdannelse, f.eks.

gennem udarbejdelse af journalplaner, og regler og procedurer for arkivtjenesten i administrationen. Formålet hermed er først og fremmest at sikre aflevering i god orden af de bevaringsværdige arkivalier, til gavn for den fremtidige forskning. I forbindelse hermed har den arkivfaglige debat taget et kraftigt opsving, jfr. f.eks. indholdet af tidsskriftet *Arkiv*, og den af Harald Jørgensen redigerede skriftserie, *Nordisk arkivkundskab*.

Forholdet mellem administrationen og arkiverne belyses gennem bidrag af *Frank Jørgensen*, *Markku Järvinen* og *Risto Ropponen*. Som det ene yderpunkt, eksisterer der i Sverige siden begyndelsen af århundredet, en nær forbindelse mellem arkiver og administration; der føres løbende, udførlige fortegnelser over administrationens arkivbestand, og arkivvæsenet har ret udstrakte beføjelser til at påtale fejl og mangler. Som det andet yderpunkt har det norske arkivvæsen længe været plaget af kronisk pladsmangel, som har medført en ophobning af afleveringsmodne arkivalier ved institutionerne; og dér har det norske arkivvæsen ikke haft mulighed for at kontrollere forholdene effektivt.

Helle Linde reflekterer over arkivtjenestens mest ømtålelige problem, kassation af arkivalier. Kassationer er økonomisk nødvendige, som følge af den offentlige sektors enorme produktivitet; i Danmark skønnes den årlige tilvækst af arkivalier således at være mellem 30 og 60 kilometer løbende hylde. Enhver kassation medfører tab af informationer, men tabet kan begrænses gennem indarbejdelse af »tekniske« kriterier, eksempelvis for kassation af relativt ensartede arkivaliegrupper i flere arkiver, eller udsondring af relativt ubetydelige akter i store saggrupper. Men når der skal kasseres dybt, slår de »tekniske« kriterier ikke til; på grundlag af kvalitative vurderinger må der træffes beslutning om bevaring eller kassation af materiale til forskellige former for forskning: Personorienteret, fænomenorienteret, gruppeorienteret, o.s.v. Også emnerne må angribes. Beslutningsgrundlaget består i sidste instans af subjektive vurderinger af begrebet, relevant forskning.

Som på så mange andre områder, eksisterer der i den arkivfaglige metodedebat terminologiske problemer; også i den forstand at der er væsentlige forskelle på sprogbroen i de forskellige nordiske lande. Det illustreres gennem *Josef Edströms* gennemgang af en række centrale arkivbegreber på henholdsvis svensk og dansk.

Manglende forståelse kan også være en følge af ufordragelighed, f.eks. i anledning af arkivudvekslinger. Alle de nordiske lande har været involveret i arkivudvekslinger i anledning af grænseflytninger og adskillelser. Der har tidligere været megen følelse af forurettelse, både hos modtageren der har følt sig snydt, og hos de afgivende som udover landområderne tillige skulle afgive minder om svunden storhed, i form af arkivalier. Problemerne betragtes i dag som løste, men dette stykke arkivhistorie har stadig praktisk betydning, når der søges arkivalier vedrørende afståede landsdele. Festskriftet rummer bidrag

om alle arkivalske besodringer i Norden siden 1700-tallet.

Grethe IIsø beskæftiger sig med arkivernes identitet som forskningsinstitutioner; består den i ordning og registrering af arkivalier, udgivelse af kildepublikationer og administrationsoversigter, bistand til forskere, eller andet? Det fremføres at den administrationshistoriske forskning er arkivernes særopgave, fordi denne er forudsætning for forståelsen af arkivierne i deres tilblivessituation. Administrationshistorisk forskning er forudsætningen for at arkiverne kan løse sine forskellige servicefunktioner på tilfredsstillende måde. – Andre bidragydere beskæftiger sig med specielle arkivopgaver, med understregning af administrationshistorien som det faste grundlag.

En række afhandlinger omhandler særlige arkivgrupper, og historiske problemer af internordisk karakter. Det er nok disse som umiddelbart vil vække mest interesse hos folk udenfor arkiverne. Afhandlingerne spænder i tid fra 1600-tallet til vort århundrede, i emne fra litteraturhistorie til statsforfatningsret. Den individuelle forskning hører med til billedet af arkiverne. Den er en naturlig følge af arbejdet med arkivalier, men den er tillige forudsætning for en kompetent arkivtjeneste: Kun selvstændige forskere er i stand til at yde kvalificeret vejledning til forskere; et aktivt forhold til forskning må findes hos den der skal vurdere om arkivalier skal bevares eller kasseres.

Jan Kanstrup

Bent Jørgensen: Reciprokering. Studier i indbyrdes afhængighed mellem ældre danske bebyggelsesnavne. Navnestudier, udgivet af Institut for Navneforskning nr. 14, Akademisk forlag, København, 1977, 522 s., 149,50 kr.

Bent Jørgensens disputats handler om den sproglige adskillelse af identiske stednavne. Dette navngivningsfænomen, som han kalder *reciprokering*, giver sig udtryk i, at der tilføjes et særmærkende led til et stednavn, for at man kan skelne det fra samme navn på en anden lokalitet, f.eks. store og lille i *Store Heddinge* og *Lille Heddinge*, vester og øster i *Herstedvester* og *Herstedøster*, kirke og vinde i *Kirke Helsing* og *Vinde Helsing*, gammel og ny i *Gammel Køge* og *Ny Køge*, Kongsted og Dalby i *Kongsted Borup* og *Dalby Borup*.

Hensigten er at vise, hvor udbredt fænomenet er, hvor gammelt det er, hvordan det fungerer, og hvad der er baggrunden eller begrundelserne for denne navngivningsteknik. Udgangspunktet er en tese om, at man aldrig primært har villet beskrive lokaliteterne ved hjælp af disse tilføjelser, men at man først og fremmest har villet stille et navn i modsætning til et andet for at kunne skelne imellem dem. Lille Heddinge er ikke specielt lille, den er betydelig større en flere af de omliggende byer, og Herstedvester har ikke

nogen speciel vestlig beliggenhed. Tilføjelserne er kun sket, for at man kan holde lokaliteterne adskilt fra det større Store Heddinge og det østligere Herstedøster. Reglen modificeres til slut, således at den ikke nødvendigvis træder i kraft, når det særmærkende led er af subjektiv, kvalitetsbestemmende art (f.eks. gammel).

Grundlaget i afhandlingen er den fyldige materiale-samling, der indbefatter *reciprokeringsnavne* på bebyggelser (gårde, landsbyer, købstæder, større bebyggede områder) i det nuværende Danmark samt Skåne og Sydslesvig, nævnt senest i 1600-tallet. Samlingen, som er topografisk ordnet, indeholder bl.a. oplysninger om *reciprokeringstype* (se straks ndfr.) og om hvilke(t) navn(e) et bestemt navn står i *reciprokeret* forhold til samt et meget betydeligt antal noter. I disse noter er for det første foretaget et nyttigt oprydningssarbejde, hvorved mange fejllokaliseringer og fejlidentifikationer af stednavneformer i tidligere kildeudgaver og anden litteratur er blevet rettet, til betydelig glæde også for lokalhistorikere. For det andet indeholder de ikke sjældent udmærkede bidrag til stednavnetolkning. Også det etymologiske apparat i bredeste forstand behersker forfatteren. Såvidt det kan ses, har kun ganske få *reciprokeringer* undgået hans opmærksomhed. Et eksempel er nok *Ålsrode* i *Ålsø* sogn på Djursland, der er et oprindeligt *Ålsrude*, *reciprokeret Rude* (nu Rugård) i Rosmos sogn og eventuelt *Lille Rode* i *Ålsø* eller *Hoed* sogne.

Der arbejdes med 4 *reciprokeringstyper*, markeret som A, B, C og D. Den første findes, når man særmærker navne på forskellige dele af samme bebyggelse, som når den nordlige og sydlige del af *Viemose* i *Kalvehave* sogn på Sydsjælland kaldes *Nørre Viemose* og *Sønder Viemose*. Den anden, B, vedrører selvstændige nabobebyggelser som *Herstedvester* og *Herstedøster*. I begge tilfælde er der oprindelig tale om ét navn (*Viemose* og *Hersted*) til én bebyggelse. Den tredje *reciprokeringstype*, C, findes ved bebyggelser med samme navn, men uden geografisk kontakt med hinanden. Her er der tale om to eller flere bebyggelser, som kun har det til fælles, at de bærer navne af samme oprindelse. *Kirke Esbønderup*, *Lille Esbønderup* og *Strand Esbønderup* i Nordsjælland har altid været tre bebyggelser, som alle oprindeligt har heddet *Esbønderup* »Esbjørns (Espens) torp«. Den fjerde *reciprokerings-type*, som if. Bent Jørgensen kun sjældent er repræsenteret i Danmark, er den såkaldte *opkaldelsestype*. Et eksempel er *Ny Amager*, et gammelt navn på *Frederiksberg* og opkaldt efter *Amager*. Typen er bedre kendt f.eks. fra *Amerika* (New York efter York i England, New Orleans efter Orléans i Frankrig). Dette typesystem er både hensigtsmæssigt og tilstrækkeligt til indordning af samtlige *reciprokerede* navne, og det administreres med stor kyndighed.

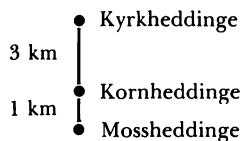
Det viser sig nu, at type B (*Herstedvester*-typen) er den hyppigste, muligvis også den ældst forekommende (allerede i det ældste kendte danske diplom, Knud den helliges gavebrev fra 1085, forekommer B-*reciprokeringer*: *Uppacri australi* = *Lilla Uppåkra*,

Smørhem minore = Smørhumnedre, *Sundby occidentali* = Sundbyvester). Det er endda muligt, at den er endnu almindeligere end det fremgår af bogen. Der er nemlig efter min mening grund til at tro, at flere reciprokeringer, som af Bent Jørgensen bedømmes som C-reciprokeringer (Kirke Esbønderup-typen, opr. flere uafhængige bebyggelser) i virkeligheden hører hjemme blandt B-reciprokeringerne (opr. ét navn på én bebyggelse). Lad mig nævne to typer af reciprokeringer, som snarere er B end (som antaget i bogen) C.

Den første kan jeg illustrere med eksemplerne *Kyrkheddinge*, *Kornheddinge* og *Mossheddinge* fra Skåne (s. 31). Forholdet mellem *Kyrkheddinge* (opr. kun Heddinge) og *Kornheddinge* er rigtigt klassificeret som B, og forholdet mellem *Kornheddinge* og *Mossheddinge* ligeledes og ligeså rigtigt som B. Alt i overensstemmelse med definitionen af B-reciprokeringer: der er kontakt mellem bebyggelserne, og det er opr. én bebyggelse. Men forholdet mellem *Kyrkheddinge* og *Mossheddinge* bestemmes som C. Individuelt må det jo være samme navn, ellers kunne begge navnenes relation til *Kornheddinge* ikke have været bestemt som B. Kontakten mellem *Kyrkheddinge* og *Mossheddinge* kan ikke etableres, fordi *Kornheddinge* ligger imellem, men det er jo kun fordi det anskues synkront. Man kan udmærket tænke sig, at *Mossheddinge* er anlagt eller udflyttet fra *Kyrkheddinge*, førend *Kornheddinge* opstod (eventuelt samtidigt), jfr. overleveringen af *Mossheddinge* fra første trediedel af 1200-tallet og af *Kornheddinge* først fra 1483. Der kan altså i en periode have været direkte kontakt. Der er ikke helt få eksempler af denne art (ikke mindst i Jylland), hvor reciprokeringen omfatter tre navne, hvoraf de to par karakteriseres som værende af type B og det tredje som C. Men det strider imod det vigtigste moment i definitionen af Type C: de uafhængigt opståede navne.

Kornheddinge, *Kyrkheddinge* og *Mossheddinge*. Den indbyrdes beliggenhed fremgår af skitsen:

Den anden type af reciprokeringer, som jeg hellere vil bedømme som B end som C, kan illustreres ved hjælp af parret *Gundsømagle*: *Gundsøllille* nord for Roskilde. Der kan i dette tilfælde kun have været ét navnemotiv, én sø Gundsø, nuværende Gundsømagle Sø. Gundsømagle landsby med kirke ligger på nordsiden af den nu tørlagte sø's vestspids, Gundsøllille ligger 4 km syd for Gundsømagle og ca. 2 km syd for søen, altså i en betragtelig afstand af denne. De to Gundsø'er er ikke nabobyer, for imellem dem ligger kirkelandsbyen Kirkerup umiddelbart ved søens af den nu tørlagte vestlige del af søen. Det er denne mangel på kontakt,

der får Bent Jørgensen til at rubricere Gundsø'erne som C-reciprokeringer, altså to bebyggelser, som altid har været selvstændige, uafhængige af hinanden, men med identiske navne. At navnene netop er identiske, forklares (s. 364) ved, at begge primært har fået navn efter beliggenheden ved søen. Forklaringen er efter min mening ikke rimelig. Dels ligger Gundsøllille ikke ved søen, dels er det påfaldende, at to navngivergrupper på 4 km's afstand begge og uafhængigt af hinanden skulle have fået den gode ide at give deres byer nøjagtig samme navn. Forklaringen er den, at Gundsøllille ikke har navn efter søen men efter Gundsømagle, fordi den er udflyttet fra den, altså en B-reciprokering. Men dette forudsætter naturligvis, at udflytningen er sket før Kirkerup, som ligger imellem byerne, er blevet etableret, således at der altså har været direkte kontakt mellem Gundsø'erne. Og det er i og for sig heller ikke urimeligt. Navnet Kirkerup må på grund af sit forled og sin overlevering være blevet dannet mellem kristendommens indførelse (ca. 1000) og ca. 1170, hvor det nævnes første gang.

Ligesom jeg tror, at B-reciprokeringerne tal er noget større end formodet af Bent Jørgensen, er der nok også grund til at overveje, om D-reciprokeringerne, opkaldelsestypen, virkelig er så sjælden som påstået. Jeg tænker specielt på småbebyggelser nær en herregård, som bærer og, såvidt det ses, altid har båret herregårdens navn med et foranstillet Lille. Altså huset *Lille Øland* i Thy ½ km fra herregården Øland. Forholdet mellem dem bestemmes (s. 170) som B. Mig forekommer det rimeligere at opfatte *Lille Øland* som opkaldt efter det fornemmere Øland, altså en D-reciprokering. I al fald er de typiske D-reciprokerings-elementer til stede her: Der er altid et særmærkende led (Lille) i det ene navn, aldrig i det andet, og der er en tydelig prestigeforskel (hus : herregård) mellem bebyggelserne. Der er flere eksempler af denne art (*Lille Fuglsang*, *Lille Langesø*), og der er i disse tilfælde i al fald ikke tale om rester af en oprindeligere bebyggelse, som hovedgården er fremstået af (jfr. bemærkningen s. 26 note 1).

De her fremsatte kommentarer skal ikke skjule, at der er gjort et særdeles habilt og grundigt arbejde med at typebestemme reciprokeringerne. Og det er vigtigt, for disse bestemmelser rummer store samfundshistoriske perspektiver, som jeg straks skal omtale.

De følgende kapitler beskriver reciprokeringsfænomenet ud fra forskellige synsvinkler: De særmærkende leds sproglige særpræg (ordklassetilørsforhold, betydning), geografiske udbredelse og alder samt reciprokeringsfunktion i navnesamfundet. Kapitlerne indeholder mange fine analyser og gode iagttagelser.

Det er Sjælland, der er kerneområdet for reciprokeringerne, og det gælder både med hensyn til alder og til relativ frekvens. Denne sjællandske dominans kæder Bent Jørgensen naturligt sammen med det forhold, at Sjælland også er hovedområdet for efterstilling af adjektiver som særmærkende led (Brønd-

byøster), som påvist af Lis Weise i en disputats fra 1969 (Efterstillet adjektiv i danske stednavne). Forfatteren har også bemærket, at der er ét område af Sjælland, som afviger fra dette billede, nemlig Nordvestsjælland, størstedelen af det tidligere Holbæk amt, hvor særmærkninger er påfaldende svagt repræsenteret. Denne særlige nordvestsjællandske situation kunne nok have været kommenteret noget udførligere, eventuelt i tilslutning til Lis Weises netop omtalte undersøgelse, hvor områdets særpræg ligeledes er konstateret, og til Per Raslows bebyggelseshistoriske studier i området (Ødegårde og landgilde i Ods herred i det 14. årh., i Historisk Tidsskrift 75, 1975).

Kapitlet om den måde reciprokeringerne fungerer på (kap. 7) er en metodisk meget vellykket redegørelse for nogle lidt komplicerede korrelationer, nemlig mellem på den ene side reciprokeringstyperne og på den anden side bebyggelses størrelse og indbyrdes afstand samt navnenes overleveringsalder. De vigtigste iagttagelser er, at A-reciprokeringerne er ganske ustabile (mange er kun repræsenteret en enkelt gang i overleveringen), at B-reciprokeringerne i øst vedrører ret store byer, og at der her kun går ca. 100 år gennemsnitlig mellem ældste overlevering af navnet uden særmærkende tilføjelse og med en sådan, mens det i vest er meget små bebyggelser med en gennemsnitlig 200-årig afstand i overleveringen af former uden og med særmærkende tilføjelse, og endelig at C-reciprokeringerne er relativt hyppigere i øst end i vest, i Fyns-området endog den hyppigste af alle reciprokeringstyperne. Ikke mindst interessante er Bent Jørgensens bemærkninger om torperne i C-reciprokeringer i afstandsintervallet 5–15 km. De er så at sige overrepræsenteret i denne afstandsgruppe i forhold til hvad der var venteligt ud fra torpernes frekvens i forhold til øvrige navnegrupper. Der er næppe noget område i Danmark, hvor torperne udgør mere end halvdelen af områdets bebyggelsesnavne. Men i det nævnte interval vedrører et sted mellem 2/3 og op til (på Sjælland) 4/5 af reciprokeringerne torp-navne. Den rigtige forklaring på denne overrepræsentation af reciprokerede torper er formentlig den, som Bent Jørgensen antyder s. 361. Når så mange torper i dette afstandsinterval oprindeligt har haft samme navn, som man så på et senere tidspunkt føler behov for at adskille med særmærkende led, er det nok fordi der på navngivningstidspunktet ikke har været det samme navnekendskab, det samme geografiske overblik inden for denne distance som senere. Vi føres ind i vikingetidens meget små, meget isolerede og meget lukkede samfund, som ikke har kendt stort til begivenheder eller lokaliteter på en mils afstand. Det har ikke voldt praktiske problemer, at der lå to Sibberup'er med 10 km's afstand.

Disse beskrivende kapitler lægger så at sige op til nogle forklarende. Det er jo ikke mindst årsagerne til dette reciprokeringsfænomen, som interesserer. Hvad er det for en samfundsmæssig baggrund, der har betinget, at man begynder at tilføje led til eksisterende stednavne, hvorfor udskiftes undertiden et så-

dant led med et andet, og hvorfor forsvinder det undertiden igen?

Når kapitlet om tilkomsten af reciprokering (kap. 10) er lidt skuffende læsning, er det især fordi det åbenbart har været umuligt for Bent Jørgensen at finde blot nogenlunde sikre realbetingede forklaringer på reciprokeringen. Den helt nærliggende årsag til B-reciprokeringer var – skulle man synes – bykløvnings eller udflytning. Men i så fald kunne man have ventet et særligt agrarstrukturelt jordfællesskab eller særlig hyppig forekomst af regulerede landsbyanlæg ved B-reciprokeringsbebyggelserne. Det synes imidlertid ikke at være tilfældet. Heller ikke er de evt. bykløvede eller udflyttede bebyggelser gennemsnitlig mindre end andre byer af samme navnetype, hvad der også havde været tænkeligt. Så vidt Bent Jørgensen.

Det er imidlertid vanskeligt at forestille sig andet bebyggelseshistorisk grundlag for B-reciprokering end en bebyggelsesekspansion, altså en bykløvnings- eller udflytningsproces som den der får udtryk i torp-bebyggelserne. Når det er svært at fremlægge entydige beviser, er det måske fordi der ikke har været foretaget mere indgående agrarhistoriske undersøgelser. F.eks. hviler konstateringen af den manglende korrelation mellem jordfællesskab og B-reciprokering kun på undersøgelser fra Lolland (Ole Widding, Markfællesskab og Landskifte, 1949) delvis Vendsyssel (Viggo Hansen, Landskab og bebyggelse i Vendsyssel, 1964), og her kan særlige forhold have gjort sig gældende. Man må efterlyse agrarhistoriske studier over specielt de sjællandske og skånske agrarstrukturelle forhold i reciprokeringsbebyggelserne i ældre tid. Og hvad angår korrelationen mellem B-reciprokering og størrelse, så hviler den jo på beregninger ud fra 1688-matriklen, som for så vidt ikke kan oplyse om ændringer i størrelse, der er foregået mellem reciprokeringernes tilkomsttid og 1688. Vores skatteberegningssystem på landsbasis er for sent og spinkelt til en nøjagtigere vurdering af bebyggelsesenhedernes størrelse i vikingetid og middelalder.

Opkomsten af C-reciprokeringer må skyldes andre sociale faktorer. Her drejer det sig om byer med samme navn, men indbyrdes uafhængige og uden direkte geografisk kontakt. Der kan altså ikke være tale om bydelinger eller udflytninger. Med rette peger Bent Jørgensen på, at C-reciprokeringernes tilkomst må skyldes øget kommunikation i samfundet, både direkte i form af større færdsel, og indirekte som en udvidelse af den centrale og lokale administration. Herved udvides behovet for at kunne skelne mellem enslydende navne. Men igen har han svært ved at få materialet til at stemme med denne forklaring.

Sikrere årsagsforklaringer har Bent Jørgensen derimod, når det drejer sig om ændringer i eller opgivelser af reciprokeringer. Den vigtigste er ændringer i eller bortfald af den reale begrundelse for det særmærkende led. Når Stigets Vedby bliver til *Ruds Vedby*, må det være begrundet, når et ejerskifte, i det Ferslev-magle bliver til *Ferslev* (i Horns herred) skyldes det, at bebyggelsen Ferslevlille forsvinder. Hvad specielt re-

ciprokeringskifte angår, peger Bent Jørgensen på yderligere en interessant begrundelse: ønsket om at skabe modstilling, antonymi, hvor en sådan ikke fandtes. Sønder Magleby på Amager omdanner man til *Store Magleby* for at etablere en modstilling til Maglebylille. Antonymi-princippet spiller en betydelig rolle som reciprokeringsmiddel.

Bent Jørgensen er navneforsker, og hans udgangspunkt er filologisk-lingvistisk. Men som det vil være fremgået af denne anmeldelse, er hans disputats tillige af betydelig interesse for bebyggelseshistorien og kommunikationshistorien. Adskilligt i bogen må være en opfordring – og udfordring – til historikerne om med deres kundskaber og metoder at gå videre ad de veje, som her er vist.

Således knytter den forbindelse til den moderne danske navneforsknings første inspirationskilde, historikeren Johannes Steenstrups banebrydende arbejder i årene omkring århundredskiftet. Først og fremmest med afhandlingen *Nogle Bidrag til vore Landsbyers og Bebyggelsens Historie*, i *Historisk Tidsskrift* 1894, indledtes det frugtbare samarbejde mellem stednavneforskningen og bebyggelses- og landbohistorien, som har bestået siden, og som stadig giver nyttige afkast.

Men Steenstrups interesse for stednavne gav sig også andre udtryk, Skønt han var historiker, og selv om han altid opfattede navneforskningen som en hjælpedisciplin for historieforskningen, var han også optaget af stednavnenes grammatik, deres struktur, deres morfologi. Allerede i den lille bog fra 1908 om de danske stednavne har han skrevet et kapitel om stednavnes bygning og sammensætning, og disse problemer blev mere indgående belyst året efter i *Indledende Studier over de ældste danske Stednavnes Bygning*. Her var blandt andet nogle – skitsemæssige – bemærkninger om det emne, som Bent Jørgensens arbejde behandler.

Man kan nok sige, at denne sidste linje i Steenstrups stednavneforskning, den grammatiske, først sent er blevet taget op i Norden. Man koncentrerede sig i første række om at få publiceret det enorme materiale i regionale stednavneudgaver, hvor man forelagde de historiske og folkelige kilders stednavneformer og fremsatte tolkninger af de enkelte navne.

Men efterhånden har man kunnet spore en øget interesse for stednavnes struktur og grammatik og har opdaget, at denne interesse ikke alene har kunnet give større indsigt i sprogets indretning og udvikling, men også har kunnet udnyttes af historikerne.

Bent Jørgensens bog er derfor et naturligt og velkomment led i den mere grammatisk orienterede stednavneforskning, som først og fremmest Steenstrup direkte eller indirekte har inspireret til. Men samtidig har den også relation til et andet interessefelt, som er aktuelt, nemlig opfattelsen af stednavnene som sociale fænomener, skabt og brugt, eventuelt omdannet og eventuelt opgivet af en gruppe mennesker ud fra deres samfundsmæssigt betingede behov. Dette navnesociologiske aspekt er jo, når det anlægges

på et historisk stof, kun en bestemt indfaldsvinkel til bebyggelses- og samfundshistorien, og derved er vi tilbage til den første store inspirationskilde for stednavneforskningen i Danmark.

Afhandlingen er altså et arbejde, som på den ene side fortsætter en linje i dansk stednavneforsknings tradition, og på den anden side søger at sætte sit stof i relation til nyere og aktuelle problemstillinger. Resultatet er blevet en grundig, kyndig og iderig bog, der bør virke inspirerende også uden for de onomastiske cirkler.

John Kousgård Sørensen

Anne K. G. Kristensen: Studien zur Adam von Bremen Überlieferung. Die Wiener Handschrift: Erstredaktion oder später verkürzte Fassung: eine Hvidtfeldt-Abschrift der Soröer Handschrift. Skrifter udgivet af Det Historiske Institut ved Københavns Universitet V, 1975, 218 s., kr. 70.

For udforskningen af den ældre danmarkshistorie vil det værk, som magister Adam fra Bremen i 1070'erne afsluttede om »De hamburgske Ærkebispers Historie« altid stå som en helt central kilde. Adam anså kristningen af Norden for Hamburg-Bremenkirkeens hovedindsats i de just forløbne århundreder, og i fuldbyrdsdelen af missionsværket lå der stadig en betragtelig opgave. Derfor indsamlede han med stor iver oplysninger om de afdøde ærkebispers missionsindsats og om de geografiske forhold på den nordlige missionsmark. Blandt hans informatorer synes at have været så kompetente folk som den danske konge Svend Estridsen, og der er i det hele taget grund til at tro, at både Adams historiske oplysninger og den beskrivelse af Nordens lande, der afslutter hans værk, er baseret på efter middelalderlige forhold samvittighedsfulde kildestudier.

En pålidelig udgave af Adams tekst er derfor et indlysende behov for dansk forskning, og man har da også hidtil ment at være i lykkelig besiddelse af en sådan. Den foreliggende bogs væsentlige bidrag til forskningen ligger i påvisningen af, at det er man alligevel ikke.

Som autoriteten på området har man anset Bernhard Schmeidler, der 1917 udgav Adam i *Monumenta Germaniae Historica*. Han mente efter sit arbejde med de overleverede manuskripter at kunne fastslå, at Adam havde udarbejdet sit værk i to versioner: først i en kortere form, i hvilken værket blev overrakt bisp Liemar, og dernæst efter yderligere arbejde med stoffet i en form, hvor teksten var udvidet, dels med indskud, dels med tilføjelser i margin (scholier). Den oprindelige version mente Schmeidler at finde gengivet i det såkaldte Wienermanuskript fra o.

1200; dette tildelte han i sit stemma over Adamtraditionen betegnelsen A 1. Den bredere redaktion af værket fandt Schmeidler repræsenteret i to andre traditionsrækker, B og C, der begge har været udbredt i Danmark, idet de kan sættes i forbindelse med henholdsvis et bevaret Københavnermanuskript (C) og et Sorømanuskript (B), der gik tabt ved Universitetsbibliotekets sørgeligt bekendte brand i 1728. Wienermanuskriptets version fik med dette syn på overleveringshistorien status som noget i retning af en autoriseret tekst, en ur-Adam, der mest utvetydigt repræsenterede, hvad forfatteren selv havde ønsket at skrive. B- og C-traditionerne syntes derimod i betænkelig grad prægede af senere afskriveres bearbejdelser.

Anne K. G. Kristensen har genlæst hele manuskriptmaterialet uden at lade sig hilde af Schmeidlers tese og når til den opfattelse, at også A 1 rummer en bearbejdelse af Adams tekst. Schmeidler synes at have stirret sig blind på Wien-manuskriptet, der som det eneste i A-traditionen rummer hele Adams værk. I andre A-manuskripter, bl.a. en Leidenaufskrift, som er ca. 100 år ældre end A 1, er de bevarede stykker imidlertid *ikke* kortere end i BC-traditionen, og scholiestof forekommer i høj grad. Denne argumentation synes uigendriveligt at fælde Schmeidlers tese. Det må herefter antages, at den, der nedskrev A 1, fuldt så vel som skaberne af B- og C-traditionerne har bearbejdet Adam, nemlig ved i dette tilfælde at forkorte ham.

Dette forskningsresultat må få væsentlige konsekvenser for al fremtidig benyttelse af Adam af Bremen. Der er ikke langere grund til at forestille sig en tidlig kortfattet og en sen bredere tekst fra forfatterens hånd; alle traditionens versioner må antages at gå tilbage til en og samme original. Ved at kuldkaste tilliden til A 1 som grundtekst forøger Anne K. G. Kristensen på den ene side forskningens vanskeligheder ved at gøre det umuligt at fastslå, hvad Adam præsis har tænkt sig at skrive; på den anden side forøger hun dens muligheder ved at legitimere brug af B- og C-traditionerne. Et helt væsentligt spørgsmål formuleres klart samtidig med, at dets formentlige ubesvarlighed erkendes: hvordan har Adam selv opfattet sin tekst? Var den et afsluttet, færdigredigeret værk, eller var den en »kladde«, som han til stadighed arbejdede på med indskud og marginalnoter? Hvis det sidste er tilfældet, forholder det sig måske sådan, at enhver Adam-afskriver simpelthen har været nødt til at foretage sin egen subjektive bearbejdelse og dermed grundlægge en manuskripttradition?

Anne K. G. Kristensen siger det ikke direkte, men den slutning trænger sig på efter læsningen af hendes bog, at det aldrig mere vil blive muligt at udgive en alment accepteret Adam af Bremen grundtekst. Der til er manuskripterne for varierende; de låner på kryds og tværs fra hinanden, hvilket ikke mindst fremgår af bogens andet hovedafsnit, en analyse af et manuskript indenfor B-traditionen, som C.A. Christensen har fundet i England.

Helge Paludan

Erik Lassen: Dansk Sølv. Gyldendal, Kbh., 2. udg. 1975, 295 s., ill., kr. 184 (indb. kr. 210).

Dansk sølv udgør et betydningsfuldt, historisk kilde-materiale, fordi det er stemplet. Mens alle andre arter af brugs- og prydenstande – møbler, porcelæn og fajence, glas eller hvad det nu kan være – kun sjældent direkte røber deres alder og oprindelse, og selv bygninger kun undtagelsesvis giver utvetydige ud-sagn om deres opførelse, fortæller det stemplede, danske sølv i regelen, både hvornår det er fremstillet, hvem der har gjort det, og hvor det er sket. Ofte supplerer inskriptioner, våbener eller bomærker med oplysninger om, hvem arbejdet har været bestemt for eller har tilhørt.

Sølv, der i sig selv er en dobbelt værdimåler – som kostbart ædelmetal og kunstfærdig forarbejdet kunstgenstand – får derudover en særbetydning for den historiske forskning, der er indlysende. Ikke blot kultur- og kunsthistorien, også den sociale og økonomiske historie har i sølv et kildemateriale, der næppe kan overvurderes. Dette til trods er dansk sølv ikke blevet studeret i større udstrækning, eller – når undtages det møntede sølv – i anden sammenhæng, end den kultur- og kunsthistoriske.

Dette sker da heller ikke i foreliggende værk, der så vidt forfatterens egen efterskrift »er et uforandret optryk af udgaven fra 1964 bortset fra ganske enkelte rettelser og omhyggelig korrekturlæsning. Billederne er de samme, men bogen har fået et nyt smudsomslag«. Det er unægteligt ikke ganske tilfredsstillende. For selv om Erik Lassens fremstilling i mange henseender er forbilledlig – navnlig i dens fornemmelse for de omtalte gamle sølvgenstandes kunstneriske og håndværksmæssige kvalitet og dens uskrømte glæde over det hvide metals muligheder – er den på ingen måde det standardværk, som titlen »Dansk Sølv« lægger op til. Tværtimod, det er et højst personligt, meget fængslende causeri over en række udsøgte, gamle sølvgenstande, der mest anskues ud fra deres æstetiske og funktionelle sider. Omvendt lagde Camillus Nyrops gamle værk fra slutningen af forrige århundrede vægten på fagets og laugets historie.

Alligevel er der meget at glædes over ved gensynet med Erik Lassens bog. Den bør bedømmes ud fra sine egne forudsætninger og, som alle andre, vurderes mere efter, hvad den giver, end efter hvad den mangler. Læst på rette vis rummer den da også et rigt, navnlig kulturhistorisk stof, ligesom den stiller sølvøjet i et mere umiddelbart forhold til den almindelige samfundsudvikling, end det almindeligvis sker i kunsthistoriske eller kunstindustrielle fremstillinger. Det sene 17. og 18. århundredes bedre lyskilders betydning for udviklingen af det blanke metals brug og knækkede flader, f.eks., eller de både dekorativt og funktionsbestemte overensstemmelser mellem borddug, sølvstøj og serveringsstilbehør af andet materiale. I bogstaveligste forstand kommer der ikke blot sølv-

tøj, men også dug på bordet og lys i stagerne i Erik Lassens bog.

Som forfatter – man kunne næsten sige fortæller – legemliggør Kunstindustrimuseets chef selv sit museums decente kvaliteter. Veloplagt, men aldrig påtrængende eller snakkesalig, fremlægger han sit stof med den selvfølgelig kompetence, der må følge med at være »den mand i Danmark, der ikke bare har set mest sølv, men også haft sølv mellem hænderne«, som samleren og kenderen Bo Bramsen formulerer det. Det er den klassiske, danske museumsmandsstil, let tilgængelig uden at være tilstræbt populariserende, autoritativ uden at være »videnskabelig«. Her står det halve ikke i noterne og de kollegiale »hip« ikke mellem linierne. Den fornøjelse, forfatteren helt utvivlsomt har haft ved at skrive sin bog, overføres af sig selv til læseren. Det er én af fremstillingens virkelige fortjenester.

»Bogen foregiver i øvrigt ikke at være videnskab, den er et forsøg på at give en læselig, sammenhængende skildring af det danske sølvs kunsthistorie fra Jelling til laugstidens slutning«. Det siger forfatteren selv i sin efterskrift, og på de ord skal han her holdes fast. Efterskriften udtrykker også andre forbehold, som snarere havde hørt hjemme i forordet: en mere indgående behandling af kirkesølvet må være Nationalmuseets sag, regalier og klenodier Rosenborgs. »Skildringen i bogen holder sig til korpusarbejder og går uden om smykker, bestik, hovedvandsæg og tobaksdåser«. Men holder forfatteren sig nu egentlig til den af ham selv definerede opgave, »det danske sølvs kunsthistorie«?

I så henseende giver fremstillingen, som så ofte inden for kunsthistorien, både for lidt og for meget. Vi skal her mindre opholde os ved, at begrebet »dansk sølv« forstås så rummeligt, at ikke blot objekter af det endnu ædlere metal guld inddrages i fremstillingen, men også af det knapt så ædle kobber – »de gyldne altre« f.eks. – fordi »reliefferne er drevet op på guldsmedevis«. Til nød kan man vel også gå med til, at arbejder i udskåret træ (!) behandles, når det er forgyldt som Claus Bergs berømte altertavle i Odense, om end med den noget søgte begrundelse, at »den virker på beskueren med guldets glans og rigdom«(!). Men når den tålmodige læser så til sidst præsenteres for Brüggemanns Bordesholmer-tavle (der aldrig har været forgyldt), er vi endt langt ude på kunsthistoriens overdrev.

Forvirringen kulminerer i kapitlet »Christian I i Italien«, der tjener til introduktion af begrebet »renaissance« – med en omtale af Meliolis kongemedaille (af bronze – og udført i Mantova 1474!). Det var dansk sølv, bogen skulle handle om. Tilmed placeres det italienske arbejde i den kunsthistoriske sammenhæng med det ikke uinteressante forbehold, at »hvis medailen har været forevist kongens stempelskærer, der tillige var guldsmede (det var dansk sølv, bogen skulle handle om) – har den tilsyneladende intet spor sat sig«. *Tableau! Det var dansk sølv bogen skulle handle om!!*

Så vidt i fremstillingen har der allerede været

grund til at undre sig over ét og andet. Udvalget af omtalte genstande, f.eks. Selve bogens udgangspunkt begrundes med, at »Jelling er historisk mark. Her ender sagntiden, og her begynder den kristne middelalder. Derfor er Jellingbægeret sat i spidsen for en skildring af Danmarks middelalderlige guldsmedekunst«. Kort efter erfares det, at den seneste forskning »har rokket ved Jellings datering«. Altså alligevel ikke historisk mark? Hvorfor så spille plads og papir på vikingernes dyreornamentik, når alle jernalderens rige skattefund med selve hovedstykket i nordisk guldsmedekunst, Guldhornene, er udeladt? Og det, skønt forfatteren dvæler længe og unødvendigt ved drikkehorn (af horn!), med og uden sølvbeslag.

Senere erfares om Magrethebægeret, men ikke om Dagmarkorset, om medailler af bronze, men ikke om mønter af sølv, om rigssværd af guld, men ikke om knive af sølv – mens faddergaven til Christian IV, den pragtfulde »rosenblomme«, får ret så udførlig omtale, men ikke ses på baggrund af de bronceortere og bødkerarbejder, den øjensynligt efterligner i et ædlere stof. Kort forinden er det hævdet, at »indtil slutningen af renaissanceens århundrede er der næppe udgået mange originale arbejder fra vore guldsmedeværksteder«. Her burde fremstillingen være begyndt, i stedet for at give en utilstrækkelig oversigt over middelalderens og det 16. århundredes frembringelser, og postulere en kontinuitet på grundlag af lutter væsensforskellige unica.

Fra det 16. århundredes slutning til ind i det 19. er forfatteren anderledes systematisk. Det er øjensynligt, at han – ikke uden grund – koncentrerer sig om relativt få objekttyper, der til gengæld er til stede i så stor og alsidig mængde, at det virkelig er muligt at gennemføre den kunsthistoriske udviklingslæres formanalyse, uden alt for mange svinkeærinder til genstande af guld, bronze og træ.

Alligevel svækkes fremstillingen også her af en skævhed i udvalget, der vel næppe helt kan undgås inden for et så æstetisk bestemt emne som sølvtøj. Selv om det rigelige og meget smukke billedmateriale er valgt med omtanke og tilstræber en alsidig belysning af teksten, er det iøjnefaldende, at det i højere grad præges af nutidens forkærlighed (eller er det forlægets?) for det enkle, end af de krav til sølvtøjets dekorative udformning, som samtiden stillede. Problemet er unægteligt fælles for både historien og kunsthistorien, men føles med så meget større vægt i en billedbog, som den foreliggende.

Uoverensstemmelsen er mærkbar på baggrund af forfatterens egen definition af begrebet »barok« som »det uregelmæssige, det forkerte, det overdrevne«, fulgt af den snusfornuftige konstatering, at »et begreb som barokkunst fattes af enhver, uden at man måske gør sig klart, hvad der egentlig forstås ved glosen«. Det gør man i hvert fald ikke på grundlag af det udvalg af »baroksølv«, som Erik Lassen viser. Det er hverken videre uregelmæssigt eller overdrevent, men svarer bedre til, hvad man i dag forlanger af godt sølvtøj: enkelhed i form og udsmykning, funktionalisme i kort begreb. Her, som i selve fremstillingen, taler

nutiden om fortiden og ikke denne om sig selv, og det mærkes, at en stor del af de gengivne objekter blev vist på Kunstindustrimuseets store udstilling af dansk sølv 1550–1950 for 25 år siden.

En anden, ikke mindre generende indsnævring af fremstillingens horizon er vel snarere begrundet i forlagets kommercielle opfattelse af, hvad der sælger bogen. I ikke ét eneste tilfælde er de ornamentstik og grafiske forlæg, hvis betydning for det danske sølv både i det 16., 17. og 18 århundrede forfatteren så rigtigt fremhæver, kommet med. Stefano della Bellas og Gottfried Müllers ornamentikserier, Christian van Vianens »Constige Modellen van versheyden silbern Vasen«, Joannes Lutmas arbejder, Jean Berain »Desinateur de la Chambre et du Cabinet du Roi« og hans landsmænd J. A. Meissoniers og Pierre Germaines fortegninger – det bliver alt sammen kun til omtale, aldrig til billeder. Kun tegningen til Københavns guldsmedelaugs mesterstykke fra 1758, hvorefter laugets målte guldsmedesvendenes formåen, er afbildet. Det er lidt magert, og egentlig overflødigt, når den løjerlige temaskine »med løvefødder og geschweifninger« samtidig gengives i flere, næsten helt identiske udførelser.

Flemming Jerk

Helge Klint: Efterretningstjenesten og hærens illegale transporttjeneste 1940–45. Antikvariat Richard Levin og Co. Aps. København 1977, 188 s., kr. 87,20.

Forfatteren, der er officer og som sådan deltog i hærens illegale arbejde under besættelsen, har tidligere i et par artikler behandlet enkelte områder af denne bogs emne. Dette er også omtalt i Hæstrups »Hemmelig Alliance«, og endelig er det skildret i nogle erindringer. På denne baggrund er det med nogen forventning om nye oplysninger og synspunkter, at man åbner denne bog.

Som titlen antyder behandles 2 emner. I realiteten er der tale om selvstændige afsnit, som ikke forbindes med hinanden. Bogen indledes med et forord, hvor Klint redegør for formålet med sin fremstilling om efterretningstjenesten. Derpå følger selve redegørelsen, og emnet afsluttes med et efterskrift, en materialeoversigt samt et noteapparat. Anden del – om transporttjenesten – er opbygget på lignende måde. Der mangler således en egentlig indledning og en afslutning eller konklusion. Ej heller findes en samlet fortegnelse over kilder og litteratur samt et register. Som bogen er opbygget, får man ingen samlet oversigt over hærens illegale virksomhed under besættelsen, ligesom de formelle mangler delvis gør den uoverskuelig.

Det må dog straks tilføjes, at Klints ærinde er langt mere beskeden end en oversigt over hærens illegale virksomhed. I forordet til afsnittet om efterretningstjenesten oplyses, at formålet er at uddybe og korri-

gere Hæstrups omtale af emnet, idet Klint mener, at denne er skæv og unuanceret, eftersom en af lederne af tjenesten – Truelsen – omtales alt for sende, medens en anden – Schjødt-Eriksen – bliver alt for kortfattet og kritisk omtalt.

Når dette spørgsmål tages op, skyldes det, at Schjødt-Eriksen på grund af sin virksomhed og sin person til en vis grad blev målet for den kritik og mistro, som medlemmer af den civile modstandsbevægelse følte og fremsatte overfor hæren. En mistro der havde sit udgangspunkt i hærens passive rolle i besættelsens første år samt dens lydighed overfor politikerne. I lyset af disse forhold er Klints bog også et forsvar for hærens rolle under besættelsen.

Redegørelsen for efterretningstjenesten indledes med et kapitel om perioden fra 9. apr. til 12. okt. 1943. Hærens og marinens efterretningstjenester oprettede meget hurtigt efter den 9. apr. et kommunikationssystem, der forsynede englænderne med efterretningsstof. I København indsamledes oplysninger om de tyske styrker i Danmark og om trafikken gennem de danske farvande. Materialet sendtes til Stockholm til Ebbe Munck, som viderebragte det til det engelske gesandtskab.

Som følge af den 29. aug. 1943 ophørte denne virksomhed en kort tid, og flere af de ledende efterretningsofficerer måtte tage til Sverige. Tjenesten blev reorganiseret. Der oprettedes en afdeling i Danmark ledet af reserveofficeren Svend Truelsen. Via kurér etableredes forbindelse med Stockholm, hvor der oprettedes en anden afdeling, der bearbejdede de indkomne informationer og derefter overgav dem til englænderne og svenskerne. Denne afdeling lededes af de faste efterretningsofficerer Nordentoft og Mørch.

Klints redegørelse for disse begivenheder er såmænd udmærket men langtfra ny, idet den næsten udelukkende bygger på Ebbe Munchs erindringer, der udkom i 1967.

Den videre fremstilling koncentrerer om afdelingen i Danmark – om den centrale ledelse i København samt om arbejdet ude omkring i landet. Denne skildring er hovedsagelig berettende. Materialet, der er benyttet, er Hæstrups værk samt de i Hærens arkiv beliggende rapporter fra de officerer, som i perioden 1943–45 var placeret i nøglestillinger i efterretningstjenesten i Danmark, og som Hæstrup kun i ringe omfang benyttede i sin behandling af emnet i »Hemmelig Alliance«. Som en slags afslutning på redegørelsen for efterretningstjenesten tages i et efterskrift kritisk stilling til Hæstrups fremstilling, især vedrørende Truelsen og Schjødt-Eriksens indsats. I sin behandling af dette spørgsmål har Hæstrup i vid udstrækning benyttet Truelsens egne udsagn, hvorimod Klints redegørelse herfor er både bredere og bedre kildemæssigt underbygget. Klint har derfor sikkert ret i, at også andre end Truelsen bør have del i æren af efterretningstjenestens arbejde. En indsats de allerede vurderede meget højt.

Men selvom Klint giver en bedre fremstilling af emnet og bringer nye oplysninger i forhold til Hæ-

strup, er meget heraf ikke længere nyt, thi en stor del af oplysningerne er allerede blevet fremlagt i Schjødt-Eriksens erindringer, der udkom i 1976.

I redegørelsen for hærens illegale transporttjeneste oplyses indledningsvis, at formålet hermed er at udbyde Amstrups fremstilling heraf i hans afsnit om hæren efter den 29. aug. 1943 i trebindsværket »Danmark under Besættelsen« fra 1947, redigeret af Vilhelm la Cour. Denne uddybning sker på grundlag af det samme kildemateriale, som benyttedes i afsnittet om efterretningstjenesten.

Under interneringen af hærens officerer oprettedes en illegal stab under generaløjntant Ebbe Gørtz. Da interneringen ophørte gik denne stab igang med at opstille og organisere illegale grupper af befalingsmænd – de såkaldte O-grupper. Endvidere iværksatte man forsøg på at skaffe våben, bl.a. førte man forhandlinger i Sverige om indkøb af 3000 maskinpistoler. Og efter man i nov. 1943 fik kontakt med frihedsrådet, og der blev aftalt et samarbejde, hvor rådet anerkendtes som leder af kampen mod tyskerne, bestemtes det, at disse våben skulle fordeles ligeligt mellem hæren og de øvrige modstandsgrupper.

Som et nødvendigt element til at tilvejebringe og fordele våben og udrustning begyndte den illegale stab også at opbygge en illegal transporttjeneste, der blev ledet af Schjødt-Eriksen.

I en række periodisk inddelte kapitler redegøres for denne organisations virksomhed. Fremstillingen afsluttes med en omtale af transporttjenestens indsats set i sammenhæng med, hvad der i øvrigt blev modtaget og fordelt af våben til modstandshæren. I alt modtog og fordelte organisationen 8000 våben eller 25% af den samlede våbenbeholdning ved befrielsen.

Det bedst kendte og samtidig mest omdiskuterede spørgsmål vedrørende transporttjenestens virksomhed både under og efter krigen, var fordelingen af de 3000 maskinpistoler, som man efter mange og besværlige forhandlinger havde fået indkøbt i foråret 1944. I Frihedsrådet mente man – hvilket siden er blevet gentaget af Hæstrup – at Schjødt-Eriksen forsynede O-grupperne med disse våben i et relativt videre omfang end de »civile grupper«. Når rådsrepræsentanterne reagerede så skarpt i denne sag, skyldtes det bl.a., at de allieredes leverancer af våben i første halvdel af 1944 kun var på 1150 stykker våben. I relation hertil var de 3000 svenske maskinpistoler meget vigtige.

I et par artikler har Klint tidligere imødegået denne påstand, og så vidt det kan ses med rette tilbagevist den (Historisk Tidsskrift 12 rk., bd. 4, 1969, s. 184–89 og Militært Tidsskrift 1974, s. 283–88). Sagen fik imidlertid den konsekvens, at forholdet mellem hæren og Frihedsrådet, der i forvejen ikke var for godt, blev yderligere belastet. I forbindelse med hele dette spørgsmål kan det undre, at Klint i sin bog ikke referer til disse artikler eller i højere grad har indarbejdet dem i fremstillingen. Dette kan enten skyldes, at han har anset spørgsmålet for uddebatteret, eller også er bogen måske i virkeligheden et ældre arbejde, som først nu udgives. Det forekommer nemlig også ejen-

dommeligt, at Schjødt-Eriksens erindringer slet ikke omtales.

Ligesom for redegørelsen for efterretningstjenesten gælder det, at Klint i sin fremstilling af transporttjenestens illegale virksomhed ikke bringer mange nye oplysninger eller synspunkter. Dette skyldes dels, at Schjødt-Eriksens erindringer som nævnt udkom for et år siden, dels at Klint ikke selv kan bidrage med ret meget, eftersom han fra jan. 1944 til marts 1945 sad i Stockholm og var andenhandsvidne til hovedparten af de begivenheder, som han skildrer. Disse forhold samt bogens formelle mangler medfører at udbyttet af bogen nok vil være begrænset for den velinformerede læser.

Men selvom Klint i sin fremstilling således ikke har fremlagt synderlig meget nyt, er de områder af modstandsbevægelsens historie, som han har behandlet, dog langt fra endelig belyst. Der findes stadig topskikkelser, som endnu ikke har taget bladet fra munden, eller hvis arkiver endnu ikke er tilgængelige. F.eks. ville redegørelser fra Gørtz og Mørch formodentlig kunne kaste nyt lys over emnet. Det gælder derfor for dette, som for andre aspekter af besættelsestidens historie, at det bør tilkomme fremtidens historikere at skrive herom.

Ole L. Frantzen

H. Thueslev: Det kongelige Assistenshus. Københavns Assistenshus og anden pantelånervirksomhed, G.E.C.Gad, København, 1976, 345 s., ill., kr. 115.

Tidligere direktør for Det kgl. Assistenshus, cand. jur. H. Thueslev har på grundlag af et meget omfattende kildemateriale skildret institutionens snart 300-årige historie. Til indledning er benyttet forarbejder, der skyldes hans nærmeste forgænger, Godtfred Skjerne, men forfatteren har i høj grad suppleret det foreliggende ved egne kildestudier på de største og vigtigste arkiver og biblioteker i hovedstaden. Arbejdet med assistenshusets historie siden oprettelsen i 1688 førte ham ind på en spændende efterforskning af, hvad der før den tid eksisterede af pantelånervirksomhed i Danmark. M.h.t. værkets karakter foretrak Thueslev efter nøje overvejelse at give »en alsidig kronologisk skildring som medtager de fleste kendte begivenheder af nogen interesse«, samtidig med at »et udvalg af de skiftende tiders kritikere og kronikører kommer til orde«.

Værket omfatter 9 større afsnit, der spænder fra en udenlandsk forhistorie og Christian IV.s oprettelse af det første offentlige pantehus indenfor det danske monarki (i Glückstadt 1616–20) til »det faktiske monopols tid 1936–74«. Imellem ligger afsnit om assistenshuset i privatdriftens tid 1688–1751, hvorefter det blev organiseret som statsorganisation (søkvæsthustiden indtil 1860, fulgt af frikonkurrenceiden til 1936, begge perioder i to tidsafsnit). Meget er hændt,

siden den københavnske købmand og reder Nicolai Wesling ansøgte om at måtte oprette »et assistenshus, hvor enhver penge til låns mod pant kan bekomme«, som det hed i den kgl. forordning af 3. april 1688. Det er en lang beretning om institutionens mangfoldige vanskeligheder, dens kamp mod ulovlige lånhuse, om tyverier, indbrud og besvigelser, kritik og reformforslag, forandringer og forbedringer både med henblik på lånernes og personalets interesser i tidens løb. Morskabslæsning er det ikke, men skildringen rummer også oplivende momenter, ikke mindst når »kritikere og kronikører« får ordet. Meget læseværdige er f.eks. citaterne fra den unge Herman Bangs »Fra Assistenshuset«, der giver et levende indtryk af, hvorledes livet kunne forme sig på en af assistenshusets store dage, med Bangs karakteristiske ængstelse for, at hjælpen ikke i særlig grad vil nå dem, der har mest behov for den. Overfor Herman Bangs betragtninger har værket forfatter dog villet fremhæve »et velordnet pantelånervæsens beskyttende virkning for vanskeligt stillede lånsøgende«, indbefattet »de letsindige«, som Bang havde omtalt.

Det kan ikke overraske, at direktør Thueslev ligesom forordets forfatter vil mene, at den ordnede form for pantelånervirksomhed gennem tiderne har været en fornuftig social indretning. Han har gjort sit til at hindre, at »den planlagte aflivning af det gamle sejlivede væsen« er gået sin gang, uden at man har sikret sig duelige arvtagere. Det er nu hans håb, at han må få uret i sin dystre spådom om, at lukningen især vil blive til glæde for det grå lånemarked.

Værket afsluttes med en række oversigter, der belyser klientel, panternes art, sæsonsvingninger i antallet af pantsætninger og indløsninger i forskellige perioder, samt vurderer forholdet til fattig- og socialhjælp, folkepension m.m. Endvidere omtales personaleforhold i ældre og nyere tid. Litteratur-, navne- og sagregister er nyttige for læseren, der måske mest umiddelbart vil have glæde af det store billedmateriale (se fortegnelsen s. 334 f.). Uforglemmeligt er Frants Henningsens maleri fra 1893, »Hos en pantelåner«, som Statens Museum for Kunst desværre har deponeret på et provinsmuseum.

Fridlev Skrubbeltrang

Aleks. Frøland: Huset G.E.C.Gad 1855–1956.
G.E.C.Gads Forlag, København 1976, 162 s., ill., kr. 46.

Der skal nok være særlige problemer for den, der skal skrive et lejlighedsskrift for en virksomhed eller en anden institution, der gerne vil se sig selv i et pænt lys. Det kan i hvert fald let være baggrunden for nogle af de ting, jeg vil anmærke i det følgende.

Man fornemmer tydeligt, at Gads Forlag har haft til hensigt at sætte sig selv et solidt minde med denne bog, såvel i det ydre som i teksten. Bogens disposition er monumental. Hovedvægten i fremstillingen ligger

på to mænd: Firmaets grundlægger, G.E.C.Gad, og fondets stifter, Frederik Hegel Gad. Om de to fortæles i hver sit store afsnit, blot adskilt af et mindre intermezzo med Fr. Gads ældre broder, Oscar Tønsberg Gad, der døde allerede i 1920. Aleks. Frøland beretter pertentligt og venligt sine personers biografi under disse prægnante kapiteloverskrifter, der næsten uden variation gentages fra afsnit til afsnit: Faget og tiden – Ungdom og læreår – Boghandleren – Forlæggeren – Organisationsmanden – Personlighed og familieliv/Mennesket. Der bliver plads til et lille smil undervejs, men fremstillingen forbliver udvendig. Bogen har karakter af en oversigt.

De bedste afsnit i bogen er de hastige indblik i branchens udvikling siden 1800-tallets begyndelse. Fremstillingen af den store strid mellem Gyldendal og Boghandlerforeningen i 1914 om salg af bøger ved kolportage, hvor Fr. Gad deltog som formand for Boghandlerforeningen, er næsten livfuld. Frøland gør selv opmærksom på, at disse afsnit er skrevet med udgangspunkt i Vimmelskafte, – men huset Gad var jo stærkt engageret i organisationsarbejde. Derimod er oversigterne over familien Gads udgivervirksomhed, der ved siden af Gads Forlag indtil 1893 også gav sig udtryk gennem Forlagsbureauet (stiftet som et boghandlerejet udgiverselskab i 1854 med større opgaver for øje, men efterhånden opslugt af Gads Forlag), så tørre, så tørre! G.E.C.Gad, der bl.a. gennem sit ægteskab med Dorthea Tønsberg fra Christiania havde forbindelse til den norske boghandlerverden, havde svensk og norsk litteratur som et speciale, men i øvrigt blev teologien og juraen snart forlagets grundpiller, sammen med visse håndbøger og kulturhistoriske udgivelser. Bedst kendt er nok Trap Danmark, som huset Gad har stået bi ved alle fem udgaver.

Der er et forbavsende enhedspræg over forlagets virke under G.E.C.Gad og Fr. Gad, – og for så vidt den dag i dag. »Nutidig skønlitteratur gav Fr. Gad sig ikke af med. Det er der så mange andre, som gør, sagde han i interviews ved hundredårsjubilæet i 1955«. I øvrigt møder læseren ingen overvejelser bag forlagets repertoire, men, som det er fremstillet her, er det fristende at se en sammenhæng med det miljø, som G.E.C.Gad skildrer i nogle selvbiografiske optegnelser, han gjorde i sit 75. år: »Jeg voksede op i et kærligt og forstandigt hjem, omgivet af mange søskende. (...) Takket være mine elskede forældre har jeg fået en god opdragelse. De har lagt kærlighed, retskaffenhed, sanddrøhed, nøjsomhed, takt og andre gode egenskaber i min sjæl. (...) Jeg betragter det for en stor lykke at have så udmærkede forældre, hørende til den bedre middelklasse, under gode vilkår med gudsfrygt og tro. Det har været min styrke i de unge år og min trøst i de senere år«.

Den økonomiske side af forlagets drift forbigås helt, og hvad Frøland kan fortælle, der tangerer økonomien, fremkommer helt tilfældigt. I forbindelse med udgivelsen af førsteudgaven af Dansk Biografisk Lexikon skriver forf. således: »Engang kendte Forlagsbureauet ikke sin besøgstid. Det afslog i 1885 at udgive C.F.Bricksas biografiske lexikon, som Frede-

rik V. Hegel derefter påtog sig udgivelsen af for egen regning. Æren var større end fortjenesten«. Så var det vel netop en sund forretning G.E.C.Gad gjorde! Omkring 1880 tilbød Forlagsbureauet indbinding af en verdenshistorie af Cesare Cantus i syv bind plus register for blot kr. 15,50 for det hele. »Var der tale om en camoufleret nedsættelse?«, spørger Frøland. Det kunne da have været undersøgt! Bogbind synes relativt billige. To smukke, dekorerede bind fra 1881 og 1894 kostede f.eks. henholdsvis 5 kr. og 3 kr. (se ill. side 89). Og det er ikke eneste gang Frøland undlader at forfølge en påbegyndt tankegang. Men økonomien har øjensynligt været et tabu. Frøland fortæller, at Fr. Gad var positivt indstillet overfor biblioteksvæsenet, men »dog blev biblioteksrabatten i hans tid [som formand for Boghandlerforeningen] nedsat fra 25 til 20 pct.« Jamen, hvordan stod Fr. Gad selv overfor dette? Det er da en ærlig sag at drive forretning med bøger.

G.E.C.Gads Fond, der blev stiftet i 1953, tegner i grunden huset Gads særpræg. Et fond var jo den rette fremtid for et privatejet firma uden arvinger, men desuden griber fundatsen tilbage til det middelstandsmiljø, som G.E.C.Gad beskrev i de omtalte erindringsblade: »Fonden skal virke til gavn for videnskabelige, kulturelle og kirkelige formål samt for en begrænset årrække bidrage med et beløb til nulevende familiemedlemmer og deres børn«.

I det ydre er bogen tilrettelagt af Erik Ellegaard Frederiksen, og den er en fornøjelse blot at bladre i. Det er værd at fremhæve de smukke illustrationer; de mange gengivelser af titelblade og sk. komponerede bogbind giver et indtryk af den skiftende smag indenfor bogkunsten. Håndværksmæssigt er det en meget smuk bog.

Steen Ove Christensen

Lars Børge Fabricius: Træk af dansk Musiklivs Historie m.m. Omkring Etatsraad Jacob Christian Fabricius' Erindringer. København, Nyt nordisk Forlag Arnold Busck, 1975. XII + 603 s., ill., kr. 149,50.

»Træk af dansk Musiklivs Historie m.m.« er den lidt pudsige titel, som juristen Lars Børge Fabricius har givet sin omfattende monografi om farfaderen, bankmanden og musikelskeren Jacob Christian Fabricius (1840–1919). Fra sin ansættelse i Nationalbanken i København 1861 til sin afsked som hovedbogholder 51 år senere levede han en embedsmands stillfærdige tilværelse. Gennem sin slægt og sin omgangskreds hørte han til det højere borgerskab, men bag den rolige overflade brændte en aldrig slukket kærlighed til musikken. Som initiativtager, planlægger og gennemfører af en række musikalske projekter blev han en dominerende baggrundsfaktor i sin tids musikliv: Som medstifter af Koncertforeningen (1874–93) og en af hovedmændene bag den nordiske musikfest i

København 1888 prægede han ganske markant det københavnske musikliv, og som igangsætter af Samfundet til Udgivelse af dansk Musik og af ombygningen af det Schimmelmänn'ske palæ til Koncertpalæet – det nuværende Odd Fellow-palæet – rækker hans indsats frem til idag. Når dertil kommer hans øvrige organisatoriske virksomhed – fra kammermusikforeningen »Vega« (den første i landet?) til den selskabelige musikforening »Fermaten« – og hans egen kompositionsvirksomhed, så forstår man, at forfatteren gennem en grundig belysning af disse indsatser tillige har ønsket at bidrage til et sammenhængende billede af dansk musikliv i sidste halvdel af forrige århundrede.

Kernen i fremstillingen danner Jacob Fabricius' erindringer, fuldført 1915, suppleret med oplysninger fra sønnen Otto Fabricius. Bogen indledes med en skildring af slægten Fabricius begyndende med natur- og sprogforskeren og Grønlandsmissionæren Otto Fabricius (1744–1822), og efter gengivelsen af Fabricius' erindringer former de følgende ca. 500 sider sig som et »tema med variationer« over disse. Forfatteren følger stort set erindringerens disposition – fra Fabricius' levnedsløb over hans offentlige virksomhed til hans stilling som komponist – og gennem inddragelsen af et imponerende stort trykt og utrykt kildemateriale bygger forfatteren fremstillingen op som store kommenterende og supplerende kapitler til de mere ordknappe erindringer. Det ville have været nyttigt med en samlet kildefortegnelse og bibliografi bagest i bogen, der ville spænde fra aktstykker i arkiver til avisomtaler og erindringsbøger; i stedet anføres henvisningerne kun i fodnoterne, og til bogens anvendelighed som opslagsværk bidrager nu kun de fyldige kapiteloversigter i indholdsfortegnelsen og det minutøst udarbejdede personregister med over 1700 navne.

Slægts- og personalhistorie, monografi og tillige et bidrag til dansk musiks socialhistorie – således anlagt kan fremstillingen ikke undgå at få et diffust præg. Dele af emnet er ellers spændende og aktuelt: Kulturlivet i en brydningstid i det 19. århundredes danske samfundshistorie, dets afhængighed af det fremvoksende liberale industrisamfunds subsidier, forsøgene på en demokratisering af musiklivet i takt med Københavns hastige befolkningstilvækst og som modvægt mod den stigende kommercialisering, og her en mand i centrum med et ben i hver lejr og ikke uden indre spændinger. Med sorg blev Fabricius efter eget udsagn ansat i Nationalbanken, men kompenseret med stor kraft for embedsmændens bundne tilværelse i sin fritid. Han var højretilhænger, men med en social forståelse, der bl.a. viste sig i hans projekt til statsarbejderboliger; han var svag af konstitution, men grundig og sejt i planlægningen og gennemførelsen af sine ideer og dertil hæderlig og ordholden i modsætning til nogle af de kapitalstærke understøttere af hans planer. Spændende kulturpolitisk læsning er f.eks. kapitlet om Koncertpalæets møjsommelige tilblivelse, ligesom hele fremstillingen især giver værdifulde bidrag til *koncertlivets* historie i det pågældende

tidsrum. Men ellers er forfatteren først og fremmest præsenterende og refererende i fremlæggelsen af sit stof, i langt mindre grad selvstændigt bearbejdende og fortolkende. Hele bogen kunne have vundet ved en stramning (således er afsnittet om Samfundet til Udgivelse af dansk Musik i alt væsentligt et ordret optryk af forfatterens artikel i Samfundets festskrift 1971), og man kunne have ønsket en mere kritisk sigtning af det fremlagte. »Med mere« er der så meget af i bogen, at læsningen undertiden bliver trættende, og nogen temaer eller hovedlinjer trækker forfatteren ikke op. Han er fængslet af detaljen og af opsporingen af, især personalhistoriske, oplysninger, men det skygger for overblikket, sammenfatningerne og udblikket. Det skal ikke lægges ham til last, at han afstår fra en egentlig gennemgang og vurdering af Fabricius' kompositioner; men det bliver vanskeligt at rehabilitere Fabricius som komponist blot ved at citere rosende udtalelser fra samtiden, og det er ikke gjort med at henvise til »Hakke-Mekanismen i dansk Musiks Andegaard« (s. 489) som hovedårsagen til, at Fabricius ifølge erindringerne følte sig kuert af sine komponistkolleger. Desuden ville en systematisk værkfortegnelse efter genrer og besætning have lettet overblikket over hans produktion; nu gengives blot Det kgl. Biblioteks fortegnelse over hans kompositioner med supplerende oplysninger.

På trods af sine mange aktiviteter synes Fabricius at have været en ensom mand. Nærmere kontakt havde han kun med sine to lærere Gebauer og Heise, med Barnekow og først og fremmest med Lange-Müller. Forfatteren er uforsonlig og unuanceret til det naive og stødende, når det gælder dem, der efter hans opfattelse ikke ydede Fabricius tilstrækkelig anerkendelse. Om Otto Malling hedder det, at han »har været en maalbevidst Stræber med veludviklede albuer« (s. 520), om Gade, at han »trods al Berømmelse var en Opkomling« (s. 518), og når Carl Nielsen ikke svarede på en indbydelse, får han påtalt, at »Høflighed har aabenbart ikke været den unge Komponists stærkeste Side« (s. 423). Væsentligt og uvæsentligt mellem hinanden, petitesser og substans blandet sammen, præger den omstændelige, men i visse afsnit fængslende fremstilling. Og man er Lars Børge Fabricius taknemmelig for præsentationen af et stort dokumentarisk materiale. At bogen ikke giver et sammenhængende billede af tidens danske musikliv var ikke at forvente, men meget upåagtet stof er draget frem, og selvom forfatteren er karrig med tak til dem, der må have ydet ham bistand i hans store indsamlingsarbejde, vil både personalhistorikere, kulturhistorikere og musikhistorikere vide at sige ham tak for bogen – her findes mange brikker, der kan passes ind i en skildring af periodens kulturliv i socialhistorisk belysning.

Niels Martin Jensen

Kjeld de Fine Licht: En arbejderkoloni på Frederiksberg. Foreningen til gamle Bygningers Bevaring. Kbhvn., 1977. 119 s., ill., kr. 63,25.

Bogens emne er Frederiksberg Gasværks Arbejderes Byggeforening og de huse foreningen lod opføre. Foreningen ændrede hurtigt navn til Frederiksberg Arbejderes Byggeforening og hed senere slet og ret Frederiksberg Byggeforening. Husene ligger på Folkets Allé og på Friheds-, Ligheds- og Broderskabsvej, de blev opført 1899–1900 efter tegninger af arkitekterne Gotfred Tvede og Olav Schmidh.

Det er denne bebyggelses arkitektoniske kvaliteter, der har fået Kjeld de Fine Licht, der selv er arkitekt, til nærmere at undersøge bebyggelsen, foreningen bag den og opførelsesomstændighederne. Kolonien bestod oprindeligt af 45 dobbelthuse, syv enkelthuse samt en foreningsbygning med otte butikker og med lejligheder. Senere er et enkelt dobbelthus og foreningsbygningen revet ned, og kvarteret har undergået mange ændringer. Husene adskiller sig bl.a. fra de øvrige samtidige byggeforeningshuse ved at være opført i »palæstil«. Bebyggelsen indeholder syv hus typer, som alle er variationer over det samme skema, men de forskellige huse- og facadeudformninger medfører, at uniformiteten brydes.

Mod slutningen af 1890'erne dannedes en række byggeforeninger med det formål at opføre huse med henblik på selveje, at fordele husene ved lodtrækning blandt medlemmerne, samt at fremskaffe og afvikle lånene. Husene, hvis antal svarede til medlemmernes, indeholdt som regel to til tre lejligheder; ofte blev der også opført en forretningsbygning i tilknytning til byggeriet. Som baggrund for disse foreninger nævner man i reglen lov om lån til ombygning af overbebyggede og usunde bydele i København og købstæderne og opførelse af arbejderboliger af 26. 2. 1898. Loven, der ligesom en tidligere lov fra 1887 skulle gælde for en ti-års periode, havde en låneramme på to mill. kr.

Frederiksberg (Gasværks) Arbejderes Byggeforening blev stiftet 15. 3. 1898 på et møde indkaldt blandt arbejderne på Frederiksberg Gasværk af et »selvbestaltet femmandsudvalg«. Hvert medlem skulle ved lodtrækning have tildelt et halv- eller et enkelthus med to tre-værelses lejligheder. Medlemstallet blev senere fastsat til 97, og nye medlemmer kunne herefter kun optages, hvis der blev vakante pladser, og til disse havde arbejdere ved Frederiksberg Gasværk, Frederiksberg Sporvejsselskab og kommunale institutioner fortrinnsret. Kontingentet var en krone om ugen. Udskiftningen af medlemmer var stor, som årsag hertil nævnes, at kontingentet var for belastende. Frederiksberg Kommune, der skulle kautionere for statslånet, stillede på grund af disse vanskeligheder krav om indflydelse i foreningen, dette krav blev imødekommet.

Det spørgsmål, der altid bliver stillet i forbindelse med byggeforeningshuse, er, om husene nu også blev beboet af »arbejdere og dermed ligestillede«. I denne byggeforenings huse ser det ud til, at det oprindeligt var tilfældet, men der skete en del udskiftning både

blandt medlemmer og lejere i løbet af de første par år. I flere af foreningerne blev husene hurtigt overtaget af nye og bedrestillede medlemmer.

de Fine Licht har disponeret fremstillingen på følgende måde: På baggrund af et indledende afsnit, hvor der kort gøres rede for byggeforeningsbevægelsen i hovedstadsområdet fra koleraepidemien i 1853 og frem til slutningen af 1890'erne, og for diskussionen om lov om lån til opførelse af arbejderboliger, redegør Kjeld de Fine Licht for Frederiksberg (Gasværks) Arbejdernes Byggeforening og dens virksomhed frem til 1922, hvor foreningen blev opløst, efter at husene var overgået til selveje, d.v.s. da foreningens mål var nået. Dette afsnit er delt kronologisk op i mindre afsnit. Særlig indgående beskrives foreningens virksomhed i de første år indtil 1904. Selve bebyggelsen og dens arkitektur er skilt ud, og bliver behandlet i et afsluttende afsnit.

Som kilder til fremstillingen bruges først og fremmest materiale på Frederiksberg Rådhus, Byggeforeningens forhandlingsprotokoller med referater fra bestyrelsesmøder og generalforsamlinger samt arkitekturtegninger. Bogen har mange, gode og oplysende illustrationer, og billedmaterialet er helt igennem fyldestgørende.

Bogen vil interessere mange, og i sit anlæg henvender den sig ikke kun til en snæver kreds. Store og små spørgsmål tages op til behandling i bogen, ligesom i foreningens forhandlingsprotokoller. De små sager får sine steder en lige vel fyldig omtale. Men man får et godt indtryk af, hvor mange forskellige problemer en sådan forening måtte tage sig af, men det gør uægtelig fremstillingen mindre overskuelig, og giver løse ender. F.eks. omtales financieringen, men der er ikke nogen redegørelse for, hvorledes byggeriet egentlig blev finansieret, og hvilke lån der blev optaget.

Dokumentationen er nogle steder svag. Således skriver de Fine Licht f.eks. i indledningen (s. 12) om Det Classenske Fideicommiss' forhandlinger med København Kommune i 1859 og 1865 ang. en grund »... så langt som til at give en gratis grund til foretagendet ville man [Københavns Kommune] dog ikke strække sig, ...« Nu havde Det Classenske Fideicommiss flere grunde til at gå ind i et boligbyggeri for »mindrebemidlede«, og de var ikke alle filantropiske. Uenigheden med Kommunen gik bl.a. på den affindelsessum, der skulle betales til Kommunen, hvis Det Classenske Fideicommiss senere ønskede at indløse grunden for at få fri rådighed over den.¹

I slutningen af bogen (s. 94) skriver de Fine Licht, at »gasværksarbejderne ikke ønskede, at deres huse skulle ligne arbejderboliger«. Det er muligvis rigtigt, men det bliver blot ikke dokumenteret i fremstillingen. Dette synspunkt hænger sammen med indledningen, hvor forfatteren skriver om modsætningen mellem gadernes navne og husenes udseende, og

sammenholder denne med en tidssvarende i Socialdemokratiet, mellem de »fjerne idealer« og den »faktiske politik«. Når man læser bogen får man mistanke om, at det snarere var Frederiksberg Kommune, som ikke ønskede, at husene skulle ligne arbejderboliger; oplysningerne i bogen peger mod arkitekterne. Tvede og Schmidth fremlagde allerede en tegning i september 1898, altså ganske kort tid efter at de var blevet foreningens arkitekter. Denne tegning svarer med ganske ubetydelige ændringer til en af hustyperne, jvf. billedteksten til fig. 22, s. 49. Da der ikke er indføjnet noget konkret om hverken grund eller huse fra generalforsamlingen i juli 1898 og i det følgende halve års tid, er det vanskeligt at se, hvorpå udsagnet bygges. Den dokumenterede livlige diskussion blandt medlemmer fandt sted i 1899, men under denne bebrejder næstformanden arkitekterne for at se mere på den ydre end den indre udstyrelse. Foreningen kan naturligvis godt have formuleret krav om bebyggelsens udseende, men dokumentationen herfor mangler.

Inger Marie Kromann Hansen

Jørgen Dieckmann Rasmussen: Bønderne og udskiftningen. En undersøgelse af udskiftningen i det københavnske rytterdistrikt med særlig henblik på bøndernes holdning. I kommission hos Landbohistorisk Selskab, København, 1977, 167 s., kr. 36 + moms og porto.

De store landboreformer har altid indtaget en central plads inden for den landbohistoriske forskning. De har været behandlet ud fra en helhedssynsvinkel, ligesom delaspekter har været taget op til undersøgelse. Sidst har Jørgen Dieckmann Rasmussen analyseret bøndernes holdning til udskiftningen i den foreliggende bog, som bærer undertitlen: En undersøgelse af udskiftningen i det københavnske rytterdistrikt med særlig henblik på bøndernes holdning.

Bogen er en let omarbejdet specialeafhandling, som ved Landbohistorisk Selskabs hjælp er gjort tilgængelig for en videre kreds. Det er et rosværdigt initiativ, men det må anbefales, at man ved fremtidige udgivelser tænker på at gøre omslaget mere appetitvækkende. Som det fremtræder her giver det alt for tydelige mindelser om skoletidens regnebøger.

Som alle lignende afhandlinger tynges bogen i nogen grad af overdokumentation – af dens 167 sider optages de 40 af noteapparatet – men bortset herfra er den klart disponeret og så velskrevet, at enhver med interesse for landbohistorie eller Københavnsregions lokalhistorie kan have glæde af at stifte bekendt-

1. Se Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltang: *Det Classenske Fideicommiss gennem 150 år*. Udgivet af Det Classenske Fideicommiss. Kbhvn., 1942, s. 153–171.

skab med den. Forfatteren har disponeret sit stof i 4 hovedafsnit: 1) en indledning som rummer en gennemgang af den tidligere litteraturs opfattelse af bonden, hans egen problemstilling, oversigt over udskiftningslovgivningen samt gennemgang af litteratur og utrykte kilder, 2) en redegørelse for det undersøgte områdes karakter, 3) et hovedafsnit med en grundig fremstilling af udskiftningens forløb og 4) konklusion.

Undersøgelsens problemstilling er ganske prætentios. Da den tidligere litteratur kun i begrænset omfang har beskæftiget sig med bøndernes holdning til landboreformerne, har forfatteren valgt at gøre denne til afhandlingens overordnede problemstilling. Så langt er det let at følge ham, men hans ambition rækker videre. Derudover ønsker han nemlig gennem en analyse af bøndernes reaktionsmønster at diskutere, i hvor høj grad bønderne havde en egentlig politisk bevidsthed.

Forfatteren har klogeligt afholdt sig fra at forsøge at belyse bøndernes holdning til landboreformerne som helhed, men har i stedet valgt at fokusere på udskiftningen, som var den enkelte reform, der greb dybest ind i bøndernes hverdag. Når han har valgt at begrænse undersøgelsen geografisk til det københavnske rytterdistrikt, skyldes det, at bønderne her var selvejere og derfor i følge udskiftningsforordningerne selv skulle tage initiativet til at få reformen gennemført, samt at der netop fra dette område fandtes et stort uudnyttet kildemateriale.

Ud fra de nævnte kriterier er området velvalgt. Spørgsmålet er imidlertid, om man, når man sigter mod at nå frem til en bredere forståelse af bøndernes politiske bevidsthed, kan slutte fra Københavnsegnens bønder til den danske bondebefolkning som helhed. I hvert fald burde forfatteren have sandsynliggjort dette f.eks. i afsnittet om områdets karakter. Her får man imidlertid udelukkende oplysninger om det københavnske rytterdistrikts specielle landbohistoriske udvikling samt dets landsbystruktur og jordfordeling. At bønderne her på grund af hovedstadens nærhed indtog en særstilling i økonomisk og kulturel henseende burde være inddraget for at fuldstændiggøre billedet.

At kildematerialet har været godt, beviser bogens hovedafsnit, hvor det har været muligt for forfatteren i detaljer at følge forløbet i den enkelte landsbys udskiftning og dermed at komme meget nær på den virkelighed, som bønderne selv har oplevet i hverdagen. At helheden ikke drukner i detaljrigdom er imidlertid forfatterens fortjeneste. Ved at strukturere sit stof meget stramt, lykkes det ham at føre sin læser gennem stofrigdommen, uden at denne på noget tidspunkt mister overblikket. Det vil føre for vidt på dette sted at fremhæve nogen enkeltbegivenhed i områdets udskiftningshistorie, og dertil kommer, at det ville være imod forfatterens intention, idet han jo netop gennemgår de mange eksempler med det ene formål at undersøge bøndernes holdning til udskiftningen og dens følger. Det udelukker dog ikke, at den lokalhistorisk interesserede kan hente

meget godt stof om den eller de lokaliteter, som han beskæftiger sig specielt med.

Ud fra hovedafsnittets grundige gennemgang af udskiftningens forløb kan man ikke være uenig med forfatteren, når han konkluderer, at bøndernes holdning til reformen var positiv. Ikke alene kan han påvise, at udskiftningerne i det københavnske rytterdistrikt faldt meget tidligt i forhold til det øvrige land, men han kan også sandsynliggøre, at bønderne under selve udskiftningsprocessen generelt indtog en positiv holdning. En undtagelse herfra danner dog spørgsmålet om udflytning i forbindelse med udskiftningen, idet kun de færreste bønder uden modstand accepterer at flytte deres gårde ud fra landsbyen. Forfatteren søger at bagatellisere dette forhold ved at betegne det som en teknisk detalje, men det må i denne forbindelse ikke overses, at udflytningen fra det vante landsbyfællesskab betød nok så store forandringer i bøndernes dagligtivelse som sammenlægningen af jordlodderne.

Ved at analysere formuleringen af bøndernes ansgninger og klager mener forfatteren med adskillige forbehold at kunne føre sandsynlighedsbevis for, at bønderne ved deres stillingtagen til udskiftningen »markerede en politisk holdning«, idet han tolker deres holdning som et ønske om at realisere den politik, statsmagten ønskede at se gennemført. Imidlertid må han dog indrømme, at denne politiske stillingtagen ikke rakte ud over deres direkte økonomiske interesse. Man kan ikke direkte afvise, at Københavnsbønderne i henseende til udskiftningen handler »politisk«, men de optræder nok snarere som økonomisk interessegruppe end som støttegruppe for »regeringen«. Deres afvisende holdning overfor tildeling af jord til husmændene anser anmelderen netop som et bevis herpå. Dertil kommer, som forfatteren også anfører, at netop udskiftningen nok er et ringe instrument at måle bøndernes politiske og samfundsmæssige bevidsthed med. Dertil ville de mere kontroversielle dele af de store landboreformer være mere egnede, og man må håbe, at forfatteren vil arbejde videre hermed.

I sin bog om bønderne og udskiftningen i det københavnske rytterdistrikt er det lykkedes Jørgen Dieckmann Rasmussen både at frigøre sig fra den ældre landbohistoriske litteraturs opfattelse af bonden som individ og gruppemedlem, og at undgå at drukne i tekniske detaljer, således at han har kunnet koncentrere sig om bøndernes holdning til og opfattelse af en meget væsentlig ændring i deres livsvilkår, hvad der må være landbohistorikerens fornemste opgave. Bogen kan derfor anbefales til alle landbohistorisk interesserede.

Birte Friis

Per Niels Kristensen: Bønder og bebyggelse. Befolknings- og bebyggelsesudvikling, ejendomsforholdene og ugedagsbøndernes antal i Fugelse Herred i det 16. og 17. århundrede. Odense universitetsforlag, 1977, 246 s., kr. 60 + moms.

Nr. 43 i rækken af *Odense University Studies in History and Social Sciences* er et ganske indholdsrigt bind. Forfatteren redegør til indledning for problemstilling og metode, giver dernæst oversigter over vesteuropæisk befolkningsudvikling 1300–1700, over dansk befolknings- og ejendomsudvikling samt hoveri- og ødegårdsforhold i samme periode. Så langt refererer han andre historikeres resultater, men går derefter over til (en) »intensiv punktundersøgelse for derigennem at yde et beskedent bidrag til opnåelse af større demografisk indsigt for Danmarks vedkommende i det 16. og 17. århundrede«. Han betoner, at de opnåede resultater kun er gyldige for det valgte herredsområde, »selv om de dog naturligvis kan give et fingerpeg om udviklingen i Danmark som helhed«. Det kunne tilføjes, at sådanne undersøgelser må foretages med kildekritisk omhu og i forskellige egne af landet.

Per Niels Kristensen skildrer sogn for sogn befolkningsudviklingen i Fugelse herred mellem 1525 og 1681/82 (landmålingens år på Lolland), idet han sammenligner antallet af gårde og huse til forskellige tidspunkter. Som kildemateriale omtales (s. 36–62) præsteindberetningerne 1568, 1598 og 1624, en kommissionsindberetning 1582, decimantlisten 1598, matriklerne 1664 og 1688 (og markbøgerne fra 1681/82), skattemandtal, navnlig fra lensregnskaber 1610–61, og endelig kirkebøger fra tre sogne efter 1645; af disse er dog kun den fra Tirsted sogn uden væsentlige mangler. I omtalen af skattemandtal nævnes s. 58 f. en overleveret regnskabsbog samt en registrant over kvitteringer vedrørende en i 1525 bevilget landehjælp. Ved at sammenholde disse med oplysninger om bønder fritagne for denne skat (ugedagsbønder og gårdsæder) mener Kristensen at kunne beregne antallet af bønder dels på Lolland-Falster, dels mere specielt gårdantallet i Ålholm len, idet han også anfører omtrentlige antal hovedgårde, præste- og degnegårde i Fugelse herred. I tillid til disse tal og ved at sætte antallet af gårdbrugere lig gårde når han til antagelsen af en fremgang på 253 gårdbrug i Fugelse og Musse herreder under ét (næsten 17%) i den korte periode 1525–68. Kristensen anser påvisningen af denne udviklingslinie for et af sine hovedresultater. Anmelderen tvivler. Der er for mange usikkerhedsmomenter, og det burde virke som en advarsel, at Fugelse herreds gårdantal efter 1568 viser langt mindre udsving i op- eller nedadgående retning.

For *gårdenes* vedkommende var udviklingen i herredet som helhed præget af stabilitet i perioden 1568–1682. Antallet af gårde gik dog 1624–82, da så mange krige og kriser indtraf, betydeligt tilbage i de fleste hovedgårdsogne. Mellem 1624 og 1664 blev mange bøndergårde lagt under hovedgårde, men i

sogne uden hovedgårde var gårdantallet næsten uforandret (tabel I, C og D). Kristensen véd meget vel, at der var *ødegårde* af mange slags, men at der i 1582 kun skulle have været 2 i hele herredet (0,3%) er usandsynligt. 1624 lå procenttallet i 4 af sognene på ca. 25%, men i 10 af de 18 sogne var der overhovedet ikke anført ødegårde! Først 1664 og 1681/82 kan tallene formodes at dække de faktiske forhold i næsten alle sognene (tabel V A). Gårde »ved magt« kan være et variabelt begreb, men besynderligt virker det, at procenttallet i talrige tilfælde overstiger 100! Forklaringen er den, at tallene sogn for sogn er sat i forhold til gårdantallet i 1568 (tabel VII). Med hvilken fornøftig begrundelse? – Selv om Kristensen »af praktiske grunde« i sin undersøgelse definerer adelens ugedagsstjenerne som bønder, der tilhørte en i sognet beliggende hovedgård, er han klar over, at antallet af hovbønder var større. Der skete 1568–1664 en stærk forøgelse af ugedagsbøndernes tal.

Antallet af *huse* er det for den ældre tids vedkommende umuligt at fastslå med sikkerhed. Kildemateriale savnes. Få husmænd var tiendeydere, i reglen betalte de heller ikke skat, men forfatteren er opmærksom på, at der f.eks. i ekstraskattemandtal 1682 i adskillige sogne omtales flere huse end i markbøgerne ved samme tid. Det er rimeligt at antage, at der fandtes jordløse huse, især aftægtsboliger og inderstehuse, som ikke er nævnt i bevarede kilder. Adskillige af dem kom senere frem i lyset som fæstehuse. Det synes korrekt, når Kristensen i sine tabeller anfører de *antal* huse, kilderne nævner, men det er faktisk vildledende, når han vedføjer procenttal, hvis rigtighed i høj grad må betvivles; den beregnede fremgang 1568–1682 kan i en række sogne komme op på 600% eller mere (tabel II A). Dette påvirker naturligvis også »indbyrdes forskydninger« mellem gård- og husantal (tabel IV A, B og C).

Ved udnyttelsen af kirkebogsmaterialet 1679–81 har forskeren med rette noteret det store fødselsunderskud, navnlig i Tågerup sogn, men taler kun om en »krisetilstand« og om misvækst i denne del af herredet. De mange dødsfald i Tågerup og Tirsted sogne tyder dog afgjort på pest eller anden folkesygdom. Før kirkebøgernes tid kan lensregnskabernes stedsmålsregistre undertiden illustrere lignende forhold. Det er bemærkelsesværdigt, at en midlertidig befolkningstilbagegang ikke nødvendigvis modsvares af et reduceret antal bosteder, og at der i en nedlagt gårds sted kunne oprettes et eller flere huse. Kristensen har iøvrigt gjort den iagttagelse, at sogne, hvorigenennem der løb en hovedfærdselsåre (»gennemfartssogne«), i gennemsnit havde en hustilvækst langt større end de øvrige sogne (tabel II E og F).

Måske har de talrige tabeller deres særlige værdi derved, at de ansporer læseren til en kritisk iagttagelse, som den flittige forsker ikke overalt har lagt for dagen. – På et område, der dog ikke vedrører undersøgelsesresultaterne, er Per Niels Kristensen påfaldende unøjagtig. Det er urimeligt gang på gang at skrive kendte historikernavne med een eller flere fejlbogstaveringer. Det *hedder* (J.A.) Fridericia, Johan

Hvidtfeldt, (Axel) Linvald, Henrik Pedersen, Svend Aakjær, (Ole) Widding. Også fornavne bør skrives, som vedkommende selv ville gøre det, altså f.eks. Hans H. Fussing, Svend Aage Hansen, Lauritz Weibull. (Når undertegnede i sit fornavn får et overflødig »e«, deler han skæbne med *Fuglse*, som Trap og vi andre skriver det). Bogens trykfejl er kun sjældent meningsforstyrrende. En tilbagegang bliver dog næppe »fastsat«, men derimod ofte »fortsat« (s. 145, lin. 11).

Fridlev Skrubbeltrang

Asger Th. Simonsen: Husmandskår og husmandspolitik i 1840'erne. Sociale forhold blandt husmænd og indsidere og den politiske rejsning af husmandssagen på Lolland-Falster ca. 1840–46. København, 1977, i kommission hos Landbohøistatisk Selskab, 447 s., kr. 90 + moms.

I en tid, hvor den ene erhvervsgruppe efter den anden klager højlydt i velfærdsstaten Danmark – trods alt et »lykkens land med måde« –, er det ganske sundt s. 4 at læse den jammerklage, som en husmandskomite i Vester Ulslev på Lolland i 1843 lod sognepræsten udarbejde. Om husmandsstanden hed det bl.a., at »fast alle herhørende individer ligger i en bestandig kamp med fattigdom og usselhed uden anden trøstelig udsigt til befrielse – sålænge forholdene bliver som de er – end den for alle fælles: når døden befrier dem«. Udvandringen til Amerika var dengang næppe begyndt; sociale forbedringer var det eneste virkelige håb, og de 6 år, som Asger Th. Simonsen har skildret i en nu fotografisk optrykt specialeopgave, pegede omsider henimod dybtgående reformer.

Afhandlingen viser, hvad en omhyggelig og dybtgående forskningsindsats kan bringe for dagen indenfor et ret begrænset geografisk område. Sigtet er ikke blot lokalhistorisk. Men vi får grundig oplysning om forholdene på Lolland-Falster i 1840'erne: ejendoms- og befolkningsforhold, fæste- og lejehusvæsen, landbrugserhverv, husmændenes levevilkår som småbrugere og landarbejdere, tyendeforhold m.m., endvidere om fattigvæsen, betleri og privat godgørelse, skoleundervisning og folkelig oplysning, kirken og det religiøse liv. Undersøgelserne omfatter også den politiske bevægelse og ganske særlig husmandsrøret på de sydlige øer. De udmunder i en nyvurdering, der navnlig bliver motiveret i kap. VIII, »Husmandssagen som led i bondebevægelsen«. Med fuld ret kan Simonsen – i forbindelse med en afsluttende omtale af »Husmandssagen i den historiske litteratur« – slå fast, at der på lokalt plan vil kunne fremlægges et betydeligt stof til belysning af en enkelt samfundsgruppes historie i en vis periode. »Selv ned

på sogneplan er det muligt at give detaljerede beskrivelser«. Overfor læsere, der måske vil finde de talrige lokalhistoriske oplysninger (mange af disse må søges i »Noter og henvisninger«) for omstændelige, er der grund til at understrege dette synspunkt. Ikke blot socialhistorisk, men i visse perioder som en farbar vej til en mere alsidig og rigtig forståelse af politiske tildragelser må det anbefales at eftersøge aktstykker, der ofte samtidig vidner om en folkekultur af mere nuanceret indhold end ventet.

Forfatteren gør i »Indledning« udførligt rede for sine kilder. De statistiske tabelværker skaber problemer, da de ikke giver et præcist billede af alle landbo-grupper, navnlig ikke husmænds og indsidderes erhvervsforhold. Det kan overraske, at Simonsen kalder aviser og tidsskrifter »en meget omfattende kildegruppe« (endnu før folkestyrets tid!). Det kgl. privilegerede Lolland-Falsters Stiftstidende betegnes som »en levende og seriøs avis« med sans for det liberale borgerskabs politik og bøndernes problemer. Men også københavnske blade og Almuevennen bragte stof af lokal interesse. Med størst udbytte har forfatteren dog udnyttet det utrykte kildemateriale i Rigsarkivet og Landsarkivet for Sjælland m.v. På Rigsarkivet (Rentekammeret og Danske Kancellis 3. departement samt folketællingslister) findes bl.a. de talrige benyttede petitioner og husmandsandrager. Landsarkivmaterialet til belysning af emnet er alsidigt: domstols- og politiarkiver, amtsråds- og amtsarkiv, sogneråds- og sognekaldsarkiver samt en række godsarkiver. De førstnævnte lokale arkiver giver en chance for at få kendskab til *mundtlige* aftaler om leje af huse, husmænds arbejdsforpligtelser o.l. Retsprotokollerne omtaler mange retsstridigheder om husmænds udeblivelse fra pligtarbejdet og undertiden arbejdsnedlæggelser (»mere eller mindre organiserede«), som kan ses i en større lokalpolitisk sammenhæng. Af stor værdi er sogneforstanderskabernes betænkninger 1843–44 om husmændenes og landarbejdernes kår og mulighederne for at forbedre dem. De fleste lolland-falsterske betænkninger er meget fyldige; en enkelt (Idestrup og Væggerløse) karakteriserer Simonsen som »formelig bygget på en sociologisk analyse af husmændene og indsidderne i de to kommuner«. Også til belysning af skole- og fattigvæsen indeholder amtsarkiv og sognerådsarkiver meget stof (størstedelen af de sidste findes iøvrigt nu i de nye primærkommuner). Sogneforstanderskabernes forhandlingsprotokoller siger noget om den lokalpolitiske holdning til problemerne, navnlig gælder dette skole- og fattigvæsenetsprotokollerne.

For andre (lokal)historikere er det afgjort nyttigt, at Simonsen ud fra egne erfaringer giver en fyldig kildeoversigt. Ikke mindre hensigtsmæssigt er det, at han dernæst gør rede for nogle begreber og definitioner. Med rette fastslår han, at den datidige opdeling i stænder »var ikke nødvendigvis et udtryk for nogen social lagdeling; indenfor både borgerstand og bondestand fandtes der dybe sociale skel. Derimod var standsbegrebet snarere et udtryk for samfundets opdeling af indbyggerne efter de forskellige privilegier,

rettigheder og pligter, som var knyttet til hver gruppe».

Retslige, sociale og økonomiske skel gik tværs gennem bondesamfundet. Simonsen har stort set ret i, at grænsen mellem gårdmænd og husmænd ved 1 td. hartkorn fra o. 1800 var den »grundlæggende regel«, men der var egne, hvor en småbruger med hest og vogn blev regnet for gårdmand. *Indsider*-gruppen omfatter i denne fremstilling *kun* dem, der sad til leje i en stue hos en gårdmand eller husmand; *indsiddere* (eller »inderster«) boende i et hus hos en gårdmand henregnes som andre jordløse husmænd til husmandsgruppen.

Det interessante demografiske billede skal ikke gengives i en anmeldelse. Men det er værdifuldt, at der foreligger en undersøgelse, der belyser væsentlige sider af befolkningsforholdene indenfor et begrænset område i en tid, der var rig på folketællinger (4 i perioden 1834–50). Nævnes skal, at mobiliteten i 8 sogne er i søgelyset, den store børnedødelighed ligeledes. Der døde 1840–45 forholdsmæssigt ca. 60% flere husmands- end gårdmandsbørn: usunde boliger og dårlige ernæringsforhold bar hovedskylden. M.h.t. husmændenes erhvervs- og afgiftsforhold var der bemærkelsesværdigt store forskelligheder indenfor de to områder. Der var flest landhåndværkere på Falster, og husmandsprocenten lå højest i sogne, hvor fæstevæsenet var fremherskende. Småbrugernes erhvervs muligheder var bestemt ved den store reformperiodes udstykningspolitik, der havde tildelt dem jordlodder så små (oftest kun 3 tdr. land), at de fleste måtte gå på dagleje eller drive et håndværk for at kunne eksistere. Det betød afhængighed af gårdmændene, hos hvem flertallet måtte søge arbejde og låne trækraft til dyrkning af huslodden.

Forholdet til gårdmændene og andre ser Simonsen under flere synsvinkler. Gårdmands- og husmandsbørn sad sammen på skolebænk, der var ikke særlig stor forskel på forsømmelserne, og det synes svært i undervisningen at finde noget, der skulle have bidraget specielt til at bevare et klassedelt samfund. Almuen tilegnede sig i skolen kundskaber, der kunne fremme dens frigørelse fra et fastlåst samfund, og meget beroede på skolelærerens personlighed, mens børnene næppe blev synderligt påvirket af »Balles lærebog« med dens paragraffer om respekt for verdslige og kirkelige autoriteter. Mange præster havde ringe forståelse af de sociale problemer, mens andre udførte et folkeoplysende arbejde (aftenskoler o.l.) og tog del i det politiske røre. »Præsternes holdning til husmandsspørgsmålet ... viser da også, at langt fra alle opfattede deres opgave som en undertrykkelsesmagts forlængede arm«. M.h.t. gårdmændene fremhæver Simonsen, at der navnlig i sogne på Søllestedgård gods fandtes mange, der tilhørte hvad han kalder et progressivt bondeparti. I Stokkemærke sogneforstanderskab sad der to »liberale« arvefæstere, hvis holdning klart fremgår af forstanderskabets betænkning med indlæg, januar 1844 (bogens bilag I, s. 293–303). Allerede i 1835 havde lokale stænderdeputerede modtaget 7 husmandsandrager fra Vestløl-

land, og ved 5 af disse havde en sognefoged og selvejer været aktiv ved udarbejdelsen. På Nordfalster støttede »progressive« gårdmænd flere husmandsandrager, og 1842 indsendte de til stænderforsamlingen en petition vedrørende fæstehusmænds og lejehusmænds kår. I den nyoprettede Falsters Landboforening rejste to gårdmænd en debat om husmands-sagen, som gav genlyd i den københavnske presse. Den fyldige omtale af sogneforstanderskabernes forslag præciserer navnlig gårdmændenes synspunkter.

Husmænd havde ikke valget, endsige repræsentanter i datidens sogneråd. Men naturligvis er *deres* indsats, især gennem de petitioner, der kulminerede under kongeparrets lolland-falsterske rejse i i juli 1843, et hovedemne. Husmandsrøret indenfor to udvalgte områder skildres indgående, navne på politisk virksomme fæstehusmænd fremdrages, og det påvises, at husmændene selv havde skrevet flere andragender uden retskyndig bistand, i andre kan koncipisten som »fødselshjælper« have udløst flere tanker og ideer end husmændenes egne. Hvad fæstehusmand Peder Hansen, Lundby, gennem sin agitation på Nordfalster (bl.a. som den falsterske landboforenings æresgæst) kan have bidraget til det politiske røre om husmandssagen, og hvor meget den lokale presses (navnlig Stiftstidendes) bondevenlige indflydelse betød, kan naturligvis ikke måles. Med rette peger Simonsen på »en lang tradition for social bevægelse blandt bønderne« og tillige på, at initiativet til petitionsbevægelsen i første omgang udgik fra bondevenlige købstadfolk, i anden omgang fra nyvalgte stænderdeputerede (s. 250 f.). Men til det væsentligste i afhandlingen hører afsnit om den organisatoriske udvikling, hvor det lokale initiativ dog gled bønderne af hænde, da landboforeningerne på begge øer i 1846 opløstes i protest mod vedvarende indskrænkning af foreningernes forsamlingsfrihed. Med oprettelsen af Bondevennernes Selskab s.å. blev det organiserede politiske røre på Lolland-Falster indordnet under denne centrale ledelse. I »Slutning« (kapitel IX) anfører forfatteren, at husmandsrøret havde visse lighedspunkter med en folkelig bevægelse, men at en samordning savnedes. Samtidig betoner han, at »gårdmændenes engagement i husmandssagen virkede som en løftestang for bondebevægelsens deltagelse i socialpolitiske spørgsmål overhovedet« (s. 282).

Denne social- og lokalhistoriske undersøgelse har et vidt perspektiv, og fremstillingen er i det store og hele solid. Der er dog væsentlige enkeltheder, som må suppleres ved opslag forskellige steder i bogen. I bilagene (s. 293–360) og i »Noter og henvisninger« (s. 361–440) findes oplysninger, som med fordel kunne være indarbejdet i de klart opdeltede afsnit. Sag- og personregister (der også burde omfatte bilag og noter) savnes desværre. Manuskriptrettelserne er kun skønhedsfejl, men der er godt med »trykkefejl«, og Asger Simonsen er konsekvent i sin fejlstavning af »fideikommiss«.

Fridlev Skrubbeltrang

George Nellemann: Fremmedarbejderbørn. Ro-polakkernes efterkommere og deres skæbne i det danske samfund. Working Papers. The National Museum af Danmark 5., København 1977, 76 s., kr. 18.

Det er prisværdigt, at Nationalmuseets 3. afd. har taget initiativ til at få disse arbejdspapirer ud allerede nu i stedet for at afvente udgivelse af de tre kapitler, bogen indeholder, i en større og formentlig fremmedsproget bog. Der er hermed lagt op til diskussion om det at være »fremmed« i Danmark, enten det var i forrige århundrede eller i nutiden. Og det kan til føjes, at diskussionen også kan bevæge sig omkring metoder i forbindelse med indsamling og bearbejdelse af enquete- og interviewundersøgelser. Der er nok at tage fat på, og det bør gøres, da det her foreligger en velskrevet og klar rapport over en ganske kompliceret og dybtgående etnologisk-sociologisk undersøgelse.

I indledningen ridses situationen for 1. generationspolakkerne op som den fremstod på baggrund af Nationalmuseets store interview-undersøgelse i midten af 60'erne. Den årlige sæsonindvandring til arbejde på de lollandske roemarker m.m. begyndte for polakkernes vedkommende i 1893 og fortsatte til 1929, dog stærkt reduceret fra 1. verdenskrigs udbrud. For mange blev opholdet her i landet permanent, og det er en del af denne gruppes nu voksne børn, der dels gennem enquete-undersøgelse og dels gennem interviews har leveret stof til den undersøgelse, der her fremlægges. Den bygger på knap 1300 spørgeskemaer, som er blevet besvaret af 76% af de adspurgte. En svaghed er det imidlertid, at læseren vanskeligt kan bedømme, hvor repræsentativt et udsnit det er, da der ikke er angivet noget tal for alle 2. generationspolakker. Måske findes det ikke.

Formålet med undersøgelsen har været at afsløre i hvilket omfang 2. generation er smeltet sammen med resten af befolkningen. Disse problemstillinger markeres også tydeligt i overskrifterne for bogens tre kapitler: 1. Assimilationsprofilen, 2. Hvor polsk er 2. generation og 3. At være 2. generationspolak i Danmark.

Det på samme tid mest betænkelige og interessante afsnit forekommer at være det første, hvor der indledningsvis forklares, hvad der forstås ved den sociologiske term »assimilationsprofil«. Ud fra et sæt udvalgte kriterier af arten bopæl, skolegang, uddannelse, erhverv, konfession og social status sammenlignes 2. generations polakkerne med resten af befolkningen (Socialforskningsinstituttets undersøgelser). I tabellerne skelnes der overalt mellem kvinder og mænd og om begge forældre har været af polsk herkomst eller kun den ene af parterne. Hovedlinien har, som det vel kunne forudses, vist sig at være den, at jo mere »rent« polsk hjemmet var, desto langsommere var assimilationen forløbet.

En række af de specielle udtryk for tilknytningen til Polen er behandlet i 2. kapitel, der i videste forstand analyserer vaner. Disse polskhedskriterier kan af ind-

lysende grunde ikke sammenlignes direkte med den øvrige befolkning; det kan derimod de forskellige udtryk for diskrimination eller optræk hertil – som fylder bogens sidste kapitel. Selvfølgelig har en undersøgelse, som bygger på svar fra personer af polsk oprindelse flest vidnesbyrd om danskernes til tider alt andet end venlige måde at behandle en minoritet på, men der gengives også eksempler på, at man fra polsk side har vist en vis opfindsomhed, når det gjaldt om at give igen. Udtrykket »luthersk hund« optræder således flere gange som typisk skældsord over for danskerne.

Med denne bemærkning har anmelderen løbet en risiko for at overtræde forfatterens forbud mod at opfatte de mange malende citater fra interview-undersøgelsen som repræsentative. Faktisk bør de underkastes en skarp kildekritik, hvis de skal anvendes som kilde til andet end den person, der har udtalt ordene. Disse citater er levninger, der ikke uden videre kan udnyttes som beretninger. Dels er de næppe alle selvoplevet og dels berører de hændelser, der hører hjemme i de adspurgtes barndom.

At der ved et nøjere studium af tabeller og slutninger er basis for at stille en række nye spørgsmål om det at være en minoritet er kun en kvalitet, eftersom det netop bekræfter, at skriftrækkens titel *Working Papers* er berettiget. Inden for de senere år har der også fra andre institutioners side været arbejdet med polakkernes historie i Danmark, og der kan sluttelig henvises til mindre publikationer fra Lolland-Falsters Stiftsmuseum og Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.

Margit Mogensen

K. Bang Mikkelsen: Degne og skoleholdere samt kateketer, klokkere og organister i Fyns stift indtil 1814. Historiske Studier fra Fyn, nr. 2. Udgivet af Historisk Samfund for Fyns stift, 1977, 286 s., 50 kr. + moms (ekspedition: Landsarkivet for Fyn, Jernbanegade 36, 5000 Odense C).

Der er grund til at glædes, når en statsinstitution og privat forening finder sammen og bruger hinanden til noget konstruktivt. Noget sådant er tilfældet med skriftserien *Historiske Studier fra Fyn*, idet landsarkivet i Odense har påtaget sig distribution og mangfoldiggørelse, mens det historiske samfund står som udgiver. Ved de to første bind har forfatterne desuden været tilknyttet landsarkivet. Seriens bd. 1 *Hoveriet til Egeskovgård* er skrevet af arkivar Lotte Jansen (se s. 419 ff.) mens 2. bind, som skal omtales her, er udarbejdet af kustode K. Bang Mikkelsen, der for nylig er trådt tilbage efter fyrrer års tjeneste i arkivet.

Gennem de mange år har Bang Mikkelsen samlet oplysninger om degne og skoleholdere for Fyns stift, og resultatet er blevet et meget nyttigt opslagsværk,

som ingen i fremtiden kan komme uden om, når det drejer sig om fynske degne. Hvor der for Sjælland og flere af de øvrige landsdele foreligger personalhistoriske opslagsværker om degne, har man for Fyns vedkommende måttet aflægge landsarkivet et besøg for at kunne udnytte den samling, som nu er mangfoldiggjort. I forordet gøres det klart, at der må påregnes en hel del mangler ved materialet, men gennem udsendelsen håber man på tilføjelser, som kan komme en senere revideret udgave til gavn.

De mange oplysninger om degne og hermed beslægtede embeder i tiden før skoleloven 1814 er ordnet efter sogne på samme måde som hos Anders Petersen i hans Sjællands Stifts Degnehistorie (1899), men i modsætning til dennes herredsvisse inddeling er sognene her anført alfabetisk for hele stiftet. Herved er der skabt en hurtig opslagsmulighed for de mange, der kun søger en konkret oplysning, hvorimod en regional sammenligning bliver lidt mere besværlig. Bogen er forsynet med et meget fyldigt personnavneregister, der er ordnet efter fornavne og slægtsnavne, så der i mange tilfælde er flere opslagsmuligheder for den samme person. Degnehustruene har fået deres eget register, som er indrettet efter tilsvarende principper.

Indledningens omtale af degnene og beslægtede embeder i sognene i by og på land tilsigter kun en leksikalsk definition, og man finder altså ikke forsøg på overvejelser over degnenes stilling i datidens samfund eller noget i den retning. Men den inspirerede læser kan roligt selv gå igang, for både i det stof, der er med i bogen og det meget, som den er med til at bane vej til, ligger der mange analyser og venter. Selv om forfatteren først og fremmest har koncentreret sig om indsamling af de basale data som fødsel, død, ægteskab og ansættelsesforhold, finder man ikke så få bemærkninger, der i bredere forstand siger noget om degnelivet i ældre tid. I Allerup sogn ved Odense afsatte bymændene f.eks. i 1796 degnen p.g.a. »uduelighed« og flere mistede deres embeder grundet usædeligt levned.

Faktisk arvelighed i embederne og social rekruttering i det hele taget giver materialet gode muligheder for at undersøge, og da også privatlærere er taget med, kan spektret udvides mere end bogtitlen umiddelbart tyder på. Desværre har man ikke fundet det overkommeligt ved den enkelte degn at henvise til, hvor oplysningerne mere præcist stammer fra. Der er i indledningen i almindelighed gjort rede for hvilke arkivfonds, hovedsagelig gejstlige, der er udnyttet. I langt de fleste tilfælde vil det sikkert være ret indlysende, hvad originalmaterialet har været, men under det, der kaldes »diverse oplysninger«, kan det straks være noget vanskeligere at spore, enten det nu er biskoppens eller evt. provstens korrespondancesager.

Både personalhistorikere og andre er blevet et godt hjælpemiddel rigere med denne bog, der foruden den helt konkrete viden, kan give en masse gode ideer til fremtidige undersøgelser af social- og befolkningshistorisk art.

Margit Mogensen

Vald. Andersen: *Hald Hovedgård 1435–1975*. Niels Bugges borg. Slot og len. Kulturcenter. Poul Kristensens Forlag, Herning, 1977, ill., 313 s., indb. kr. 124.

Lokalhistorikeren Vald. Andersen er sikkert bedst kendt for sine bøger om Alheden og dens kolonisation, men har også skildret en række andre jyske lokaliteter. Sidst har han udgivet et værk, der i ord og billeder skildrer hovedgården Hald fra senmiddelalder til nutid. Som *borg* (castrum) føres Hald længere tilbage end 1435. Den navnkundige, godsrige Niels Bugge ejede Hald næsten 100 år tidligere. Valdemar Atterdags styrker skal længe have belejret borgen, og Bugge var oprørsk mod kongen, lige til fiskere i Middelfart i 1358 brat gjorde ende på hans bane. Adskillige Viborg-bisper blev senere Halds ejere, mest kendt vel Jørgen Friis, der måtte vige for »reformationens lavine«. Derefter blev borgen sæde for lensmænd, hvis navne, 18 på rad, er Vald. Andersen bekendt, og hvis regnskaber m.m. han benytter. I afsnittet om godshistorien 1544–1663 bemærker man, at lenets gods lå spredt i Jylland fra Han herred i nord til Skads hrd. i syd, med tyngdepunkt omkring Viborg og på Mors. Det meste var gammelt bispegods, men andet blev tilkøbt, bl.a. ved mageskifter. Af bøndergodsets 607 gårde og bol (o. 1600) havde 151 to, i enkelte tilfælde tre beboere. Oplysningerne om stedsmål (indfæstning), landgilde, ødegårde og krigens indflydelse er af interesse. Hvad lensadministrationen angår, kan Vald. Andersen ikke for Halds vedkommende anse den for ubetinget dårlig; Rentekammeret førte nøjeregnende kontrol. – I særlige afsnit omtales møller, skove og vildtbaner. Bøndernes forhold før 1660 belyses navnlig ved træk fra lensregnskaberne. M.h.t. slot og borg påpeger Vald. Andersen ønskeligheden af arkæologiske undersøgelser af såvel ruin som de to ældre voldsteder.

En række kapitler omhandler de skiftende ejere af Hald gennem godt 300 år: Jøderne de Lima, Gregers Daa (søn af guldmageren Valdemar Daa), Frederik Schinkel, Ove Høegh-Guldberg, Jacob Engerslev Rosborg og tre generationer Krabbe hører til de mest fremtrædende. Man kunne have ventet en mere indgående karakteristik af Christopher Krabbe, der var jurist og politiker i henved 50 år (folketingsmand 1864–84 og atter 1895–1910, 1909–10 forsvarsminister i det første ministerium Zahle). Fire gange i tidens løb kom Hald i statens eje, og i 1951 oprettedes her et internationalt studentercenter. Af de små lokalhistoriske afsnit vil »Lejren ved Hald« hos mange læsere vække erindringer om, hvad mænd af ældre generationer har haft at fortælle fra deres soldatertid.

Afsluttende skriver Vald. Andersen en halv snes sider om Hald i litteraturen, fra kæmpevisens »De vare vel syv og syvsindstyve der de drog ud fra Hald« over det anonyme »Halds Frydeskrig« (da Gregers Daa havde overtaget Hald efter de Lima'erne) og Halds »Rimkrønike«, forfattet 1758 af en degn i Finderup, til Blichers personligt prægede, men ikke

meget virkelighedstro Hald-digtning. Goldschmidts interesse for »voldstedsproblematikken« kom til udtryk i »En Hederejse«, efter hans besøg på Hald 1866. – »Henvisninger og noter« anfører helt overvejende trykte kilder.

Fridlev Skrubbeltrang

Anders Pontoppidan Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815–1850 (=Vækkelsens frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede, VII bind, = Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 46). Åbenrå 1977, 440 sider og 3 kortbilag, kr. 105 (for medl. af Hist. Samfund for Sønderjylland kr. 65).

Med dette bind afsluttes det store værk om vækkelsens frembrud i Danmark. Bindets forfatter er Anders Pontoppidan Thyssen, der ikke alene har været værkets redaktør, siden 1. bind udkom i 1960, men også har skrevet henimod halvdelen af det samlede værks godt 2000 sider. Der er al mulig grund til at hylde Pontoppidan Thyssen for denne imponerende arbejdsindsats og for den dygtighed og omhu, der har præget hans redaktion.

Som værkets inspirator må nævnes P. G. Lindhardt, der i sin bog »Vækkelse og kirkelige retninger« (1951) satte den gudelige forsamlingsbevægelse i forbindelse med de store bondereformer og med denne skitseagtigt fremførte hypotese vakte megen opsigt i kirkehistoriske kredse. For at muliggøre en velfunderet videnskabelig behandling af spørgsmålet om vækkelsens opståen, udbredelse og betydning tog Hal Koch derpå initiativ til en systematisk kortlægning af dem. Det er resultatet af dette betydningsfulde og omfattende arbejde, der er blevet fremlagt i værket om vækkelsernes frembrud.

Fremstillingen er opbygget topografisk, således at vækkelserne belyses i egn efter egn (København, det øvrige Sjælland, Fyn o.s.v.). Den behandlede periode er tiden 1815–50, når bortses fra 4. bind, der giver en skildring af de ældre jyske vækkelser og ikke mindst rummer Pontoppidan Thyssens forbilledlige fremstilling af herrnhutismen og af det virke brødre-remenigheden i Christiansfeld udfoldede.

Spørgsmålet om sammenhængen mellem vækkelserne og den økonomisk-sociale udvikling er ikke taget op i værket, men Pontoppidan Thyssens principielle opfattelse er nærmest diametralt modsat Lindhardts hypotese: »man vil overhovedet næppe kunne påvise en direkte årsagssammenhæng,« skrev han på side XXVI i indledningen til 1. bind. Denne opfattelse har han i det væsentlige fastholdt gennem de mere end 17 år, han har arbejdet med værket. »Det er vanskeligt at sætte dem [de folkelige bevægelser, herunder de gudelige vækkelser] i forbindelse

med bestemte økonomisk-sociale forhold«, hedder det på s. 392 i 7. binds afsluttende afsnit.

Den nationale problematik i Sønderjylland har imidlertid fået forfatteren af 7. bind til i betydelig grad at gå ud over de rammer, som iøvrigt bestemmer værkets indhold. Han tager tre opgaver til behandling: for det første en redegørelse for de gudelige vækkelsers udbredelse og forløb, for det andet en fremstilling af de officielle kirkers historie i dette tidsrum (begge dele begrænset til Nordslesvig) og for det tredje en undersøgelse »til belysning af de kirkelige og religiøse forholds andel i det samspil af faktorer, der førte til den nordslesvigske nationale spaltning« (s. 284).

Kortlæggelsen af forsamlingsbevægelsen er hovedindholdet af siderne 98–265. På grundlag af et med enestående flid fremdraget kildemateriale samles vidnesbyrdene om de vaktets forsamlings sognevis, ordnet efter provstier. Kildernes oplysninger om de mange vakte grupper er imidlertid som regel overfladiske og ordvalget stereotyp. Billedet af dem er derfor bleget, og om de vaktets personligheder vides der næsten intet – en bivirkning af, at de så godt som aldrig kom i konflikt med øvrigheden. Det er lykkedes Pontoppidan Thyssen at sætte vækkelserne i relation til herrnhutismen, den fynske forsamlingsbevægelse og grundtvigianismen og for hver enkelt egn at påvise disses betydning for vækkelserne. Et af de interessante resultater af denne minutiøst gennemførte analyse er, at de lægmandsbevægelser, der opstod i 1830'erne, som regel begyndte i herrnhutisk påvirkede kredse, og at det omvendt skyldes lægmandsrøret, at den isolation, som i århundredets første årtier prægede brødreremenigheden, nu blev brudt.

Vækkelses-værkets omhyggelige fremdragelse af selv de spinkleste vidnesbyrd om lægmandsrøret rummer en fare for, at denne mængde af enekeltiagttagelser uvilkårligt giver læserne det indtryk, at vækkelserne var af tilsvarende stor betydning for samfundsudviklingen. I Nordslesvig er der konstateret gudelige forsamlinger i henvend 50 = ca. 40% af sognene, og med støtte i disse tal er det fristende at hævde, at vækkelserne havde en meget betydelig udbredelse og var udtryk for et virkeligt folkerøre. Overfor en sådan hastig tolkning er det nødvendigt at fastholde, at de vakte kredse som regel var meget små, og at de ofte var ganske flygtige fænomener til forskel fra de herrnhutiske kredse, der stod under emissærernes tilsyn.

Som en slags modvægt mod det spinkle materiale, der findes om de vakte, drager Pontoppidan Thyssen de nordslesvigske præster frem i lyset, således at han i sin karakteristik af dem på den ene side sonder mellem rationalistiske og nyortodokse præster, og på den anden side mellem de dansk og de tysk uddannede præster og gør rede for deres forskellige holdning til og betydning for vækkelserne.

I denne forbindelse er der grund til at fremhæve bogens værdifulde, primære fremstilling af den slesvig-holstenske landskirkes historie i perioden 1815–50. Der gives her en stærkt sympatiserende

skildring af den højkirkelige nyortodokse retning, som fra 1820 bredte sig i Hertugdømmerne og fra 1835 fuldstændig beherskede landskirken (i Nordslesvig navnlig dominerende i Tønder og Åbenrå provstier). Retningen kaldes i bogen med et meget ensidigt udtryk »den kirkelige fornyelsesbevægelse«. Uanset hvilken teologisk værdi man vil tillægge denne præstebevægelse, må man nemlig holde sig for øje, at de nyortodokse var et kirkeligt udtryk for den almindelige reaktion efter 1815. Pontoppidan Thyssen gør selv opmærksom på, at en forgrundsskikkelse som provst Ahlmann i Tønder ønskede at gøre præsterne til skolens ledere, og at man så sent som i 1845 finder en for denne retning typisk præstetale, der vendte sig mod tidens fremskridtsparole, fordi den opfattedes som udtryk for rationalisme. Der synes derfor ikke at være nogen grund for at prise den nyortodokse generalsuperintendent Callisen for hans »saneringsbestræbelser« (s. 166).

Pontoppidan Thyssen hævder, at der eksisterer en sammenhæng mellem vækkelserne på den ene side og de rationalistiske og nyortodokse præster på den anden, idet han opstiller den interessante arbejdshypotese, at det var landbefolkningens kritiske indstilling til rationalismen, der skabte grobund for vækkelserne, medens der omvendt ikke eller næsten ikke fandtes vækkelser i de nyortodokse præsters sogne (Tønder og Åbenrå provstier). Denne hypotese kommer imidlertid til at svæve i luften, fordi forfatteren undlader at beskæftige sig nærmere med rationalismen (s. 29), skønt netop en nøjere udforskning af denne retning i Nordslesvig ifølge hans egen hypotese måtte være en væsentlig forudsætning for at forstå lægmandsbevægelserne. Forklaringen på denne undladelssynd skal åbenbart søges i Pontoppidan Thyssens meget ringe sympati og forståelse for oplysningstiden og rationalismen.

Fra vækkelserne og de officielle kirkeretninger bevæger Pontoppidan Thyssen sig over til spørgsmålet om de religiøse og kirkelige faktorerers betydning for den nationale udvikling.

Han går uden argumentation ud fra, at den nordslesvigske bondebefolkning, d.v.s. det store folkeflertal, var passiv og konservativ, og derfor bl.a. stod i et generelt modsætningsforhold til den rationalistiske gejstlighedens »udrensings- og oplysningsiver« (s. 99). Denne antagelse er velkendt, men den lader sig ikke forene med den kendsgerning, at historikerne betragter udviklingen i Sønderjylland fra ca. 1750 til 1850 som kendetegnet ved en materiel og åndelig omvæltning af landbefolkningens liv, gennemført af bønderne selv eller deres interesserede tilslutning. I denne sammenhæng skal man placere den dansk-slesvigske bevægelse og den afsky, hvormed først de slesvig-holstenske og siden de kongerigske embedsmænd betragtede den. I modsætning til denne forklaring holder Pontoppidan Thyssen fast ved romantikkens og Grundtvigs forestilling om folkeånden, der skal vækkes til patriotisk dåd. »Nordslesvig, skriver han på s. 287, blev gennem Flor det første værksted for det grundtvigsk-folkelige ekspe-

riment. Det var først og fremmest ham, der skabte den dansk-slesvigske bevægelse«. Ud fra denne spiritualistiske tankegang opfattes det, der med et uklart begreb kaldes folkebevægelserne, som frugter af folkeåndens virke, således at vækkelserne ansues som den første, den nationale bevægelse som den interessanteste af disse folkebevægelser.

Vækkelserne har efter det fremlagte materiale ingen nævneværdig betydning haft for det nationale røre. Man kan ganske vist pege på enkelte mænd, der, som Dannevirkes redaktør, P. C. Koch, gik fra kristelig til national vækkelse, men en sådan kendsgernings beviskraft forsvinder, når man heroverfor kan fastslå, at f.eks. Frederik Fischer i Åbenrå, der var en arg rationalist, virkede for den danske sag med samme ildhu som Koch.

Den slesvig-holstenske landskirkes præster holdt sig i deres konservatisme på afstand fra det politiske røre og spillede næppe nogen rolle for det. Da de i 1848 som slesvig-holstenske embedsmænd fulgte dem provisoriske regering, bragte de sig i modsætning til befolkningen, og deres sognebørn synes ikke at have beklaget, at de fik deres afsked efter Treårskrigen.

Pontoppidan Thyssen mener efter en gennemgang af Nordslesvig efter kirkelige inddelinger at kunne fastslå, at der i hvert område er en korrespondance mellem de kirkelige og de nationale forhold og tolker dette som tegn på de kirkelige faktorerers betydning for den nationale udvikling. Heroverfor er det vigtigt at fastslå, at kirken ifølge det fremdragne materiale aldrig formåede at fremkalde mere end variationer i den dansk-slesvigske bevægelses styrke og retning. Selve bevægelsens opståen, udvikling og betydning havde kirken, efter Pontoppidan Thyssens fremstilling at dømme, ingen indflydelse på.

Pontoppidan Thyssens undersøgelse af de nationale forhold, specielt i de enkelte nordslesvigske regioner, står langt tilbage for hans vækkelsesundersøgelse, hvad grundighed og omhu angår, og fører derfor heller ikke frem til et acceptabelt svar på det behandlede problem. Navnlig han usikkerhed over for fænomener som nationalbevidsthed og nationalbevægelse er påfaldende. Den fører til, at han holder sig til de traditionelle opfattelser og får ham til snart at ty til den ene, snart til den anden forklaring af dem (folkeånden, folket, bønderne, borgerskabet, præsterne, ja selv de sociale og økonomiske faktorer bliver på skiftende steder i bogen uden nærmere argumentation betragtet som udslaggivende kræfter). Evnen til at give en neutral og objektiv fremstilling af sit emne, der er Pontoppidan Thyssens force, kommer her ikke til sin ret.

Det spiller en særlig rolle for undersøgelsen, at forfatteren ikke holder sig for øje, at den nationale bevægelse i 1840'erne var et ganske nyt, i sin udviklede form ikke tidligere kendt fænomen. Dette får navnlig betydning, når han – som så mange før ham – peger på grænsen mellem dansk og tysk kirke- og folkesprog som afgørende for den nationale udvikling i Nordslesvig som helhed. Han og hans meningsfæller overser, at kirkesproggrænsen var ganske svingende

helt op til det 18. århundredes slutning og også efter dette tidspunkt gav plads for danske gudstjenester og kirkelige handlinger i en række sogne syd for den nuværende grænse. Det må endvidere betones, at skolen fik en stadig stigende betydning i forhold til kirken og spredte dansk rigssprog og kultur ad langt flere og effektive kanaler, end dem, præsterne rådede over. Det var derfor snarere skolen end kirken, hvis betydning for den nationale bevægelse forfatteren burde have taget op til behandling. Endelig er der grund til at understrege, at den afgørende handling, som definitivt udskilte Nordslesvig som en særlig del af Sønderjylland, var indførelsen af dansk øvrighedsprog i 1840. Dette kom især til at påvirke den nationale udvikling i Nordslesvigs sydlige egne, hvor den nationale interesse meldte sig sent.

Det har ikke været let at pege på de afgørende punkter i Pontoppidan Thyssens imponerende bog, fordi forfatteren ikke har lagt hovedvægten på at argumentere for visse teser eller har villet samle sin fremstilling omkring enkelte markante træk. Han har i stedet ønsket at præsentere læseren for et sandfærdigt billede af sit objekt, et billede, der er sammensat af tusinder af omhyggeligt verificerede facts.

Pontoppidan Thyssens bog kan derfor med sine dyder og mangler bedst sidestilles med Niels Falcks værk om den slesvig-holstenske privatret, der 150 år efter sin fremkomst stadig er en guldgrube for forskeren. Pontoppidan Thyssens redegørelse for vækkelserne kan meget vel få samme betydning.

G. Japsen.

Hans Erik Hansen: Union-Bank 1875–1975. Flensborg 1975, 128 s., ill.

Ove Hornby: Striden om Filialen. Banksagen i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten ca. 1840–46, Flensborg 1975, 120 s., ill.

Den danske bank i Flensborg, Union-Bank, udsendte til sit 100-årsjubileum i 1975 et nydeligt og lidt usædvanligt 'tobinds-værk'. Det ene bind er en ret ordinær jubilæumspublikation, forfattet af bankens direktør, Hans Erik Hansen, og den omfatter en ganske snæver fremstilling af institutionens historie i de forløbne 100 år. Uden for helheden finder vi en lille skitse af stemningen i banken i 1933, skrevet af den daværende bankelev Helmut Leckband. I dag har Union-Bank sit hovedsæde i Storegade 2, i en bygning, der oprindeligt var bygget for en filial af Nationalbanken i København. Nationalbanken havde siden 1844 haft en afdeling i Flensborg, men udviklingen i det nazistiske Tyskland havde skabt vanskeligheder for dens virke, og direktionen besluttede da med C. V. Bramsnæs i spidsen at stimulere det danske bankvæsen i Sydslesvig ved at overdrage sine aktiver ved filialen til en anden bank, der blev drevet i dansksindet interesse, og således overtog Union-Bank filialens lokaler i 1940. Denne omstændighed har inspireret banken til

det andet bind, der rummer en undersøgelse af diskussionen omkring oprettelsen af nationalbankfilialen i 1840'erne, forfattet af lektor ved Københavns Universitet, Ove Hornby.

Ove Hornby har koncentreret sine studier omkring arbejdet i centraladministrationen og Nationalbanken i København, samt diskussionen i pressen og på stænderforsamlingerne i Itzehoe og Slesvig. Forf.s ideal er at kunne afveje nationale og økonomiske motiver bag de forskellige synspunkter i banksagen, men han peger på, at forskningssituationen omkring grænselandets nationale historie er kendetegnet ved, at man har koncentreret »indsatsen om studier over de statsretlige aspekter og det nationalpolitiske forløb, hvori mod spørgsmål i forbindelse med den sociale og økonomiske udvikling i rigets enkelte dele [er] blev [et] mindre dybtgående behandlet«. Og disse begivenheder falder jo næsten sammen med den store nationalpolitiske eksplosion i Danmark, – det var i 1842, at P. Hiort Lorenzen talte dansk i Slesvig stænderforsamling. På den baggrund er forf. forsigtig med at drage endelige konklusioner; men han følger dog nøje de enkelte instansers andel i handlingsforløbet, og så vidt muligt antyder han deres interesser. Vi møder således: Den impulsive Majestæt, Christian VIII – Den helstatsvenlige bankkommissær og mægtige præsident for Danske Kancelli, P. C. Stemmann – Den nationalt noget ambivalente præsident for Det Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli, grev Reventlow-Criminil, der varetog sagen overfor stænderne i Hertugdømmerne og søgte at undgå konfrontation mellem 'slesvig-holstenerne' og 'helstatsfolk' – De noget trevne nationalbankmyndigheder, der egentlig ikke havde mod på at oprette filialen netop da – og endelig: De borgerlige interessegrupper, der tog del i striden. Spørgsmålet var blevet rejst som følge af et udtalt behov for en øget likviditet under en højkonjunktur i 1830'erne. Men »den manglende viden om den socio-økonomiske udvikling gør det vanskeligt nøjere at beskrive, i hvor høj grad og på hvilken måde hensyn og forhold af materiel karakter påvirkede den langtrukne proces, der sluttelig førte til helstatens fald«.

Det var borgerne i Rendsborg, der kom først med ønsket om en nationalbankfilial, men snart kom også borgere i Flensborg; – senere kølnedes interessen atter i Rendsborg, hvorfra der efterhånden udgik en vældig propaganda mod filialen, og et forsøg på at etablere et slesvig-holstensk pengeinstitut skød frem. Det forliste dog, men er i sit udtryk en spændende del af den slesvig-holstenske bevægelse i disse år. Hornby mener, at det er myndighedernes forsøg på at skabe ensartethed i hele rigets økonomi, der bevirkede, at modstanden mod filialen blev så stor i Hertugdømmerne. Hertugdømmerne havde ikke haft del i statsbankerotten i 1813, og sporene skræmte; man ville ikke ind i monarkiets pengevæsen. »Mere indgående undersøgelser på disse felter ville kunne tjene til at belyse forholdet mellem national-politiske og økonomisk-politiske holdninger og handlinger, i bedste fald afdække de berørte grupper og enkeltpersoners

prioritering af »økonomiske« og »politiske« mål under de til enhver tid givne forhold«. Stilen er noget anstrengt, men det er nye toner i grænselandets historiskrivning.

Steen Ove Christensen

Dybbøl sogns historie. Udgivet af det lokalhistoriske udvalg. Sønderborg 1976, 604 s., ill., kr. 120.

I sin omtale af dette digre værk om Dybbøl sogns historie skrev den kyndige journalist og historiker, redaktør Aksel Lassen, i Berlingske Tidende 18. decbr. 1976, at bogen er et lokalhistorisk værk, »der i kraft af sit emne og dets behandling hæver sig over størstedelen af vor – iøvrigt ofte fremragende – lokalhistoriske litteratur«. Disse rigtige ord fører tanken hen på det udmærkede stykke, som Thorkild Kjærgaard i 1976 skrev i »Fortid og Nutid« om faghistorikere og amatørhistorikere. Aksel Lassen har nemlig ret, når han udtaler sig så anerkendende om denne bog, der hovedsagelig er udarbejdet af ikke-faghistorikere, og han bekræfter hermed de anerkendende ord, som Thorkild Kjærgaard fremsatte.

I sig selv er det noget af en bedrift, der her er udført. For det første dette at skaffe midlerne til et i det ydre så smukt værk, for det andet at bevæge så mange forskellige mennesker til – oven i købet uden honorar – at yde værdifulde bidrag til Dybbøl sogns historie. Pengene – oplyses det i forordet – er kommet på den måde, at Dybbøl sogneråd inden kommunesammenlægningen i 1970 deponerede et beløb til formålet, og at derefter Sønderborg byråd ligeledes stillede et større beløb til rådighed. Dertil er så kommet bidrag fra pengeinstitutter og forskellige fonds. Det hele ville imidlertid næppe være blevet til noget, hvis ikke sognepræsten i Dybbøl Marius Storgaard allerede i 1968 havde taget initiativet og gjort andre interesserede. Der nedsattes et lokalhistorisk udvalg, som desuden fik løfte om bistand fra lederen af Sønderborg museum, Jørgen Slettebo, der påtog sig at skrive det indledende afsnit om oldtiden. Det kan iøvrigt oplyses, at bogen kan rekvireres hos pastor Storgaard i Dybbøl.

Hvad indholdet angår, består bogen af 25 enkelte afsnit, skrevet af mere end 10 forskellige mennesker, der på en eller anden måde har et særskilt kendskab til Dybbøl sogns forhold. De emner, som behandles, er foruden naturligvis afsnit om Dybbøl mølle og Dybbøl under de slesvigske krige først og fremmest forholdene i sognet gennem tiderne. Bogen har derved fået en slags håndbogskarakter og danner derfor ikke en helhed, men når de enkelte stykker læses, får læseren alligevel et helhedsbillede ud af det. Derved kan bogen blive et forbillede eller en inspiration for andre rundt om i landet, der kunne tænke sig at gå lige så grundigt til værks ved udarbejdelsen af lokalhistoriske fremstillinger. Pastor Storgaard har selv

medvirket ved at skrive afsnit om kirkebygningen, kirkegården, kirkens forvaltning, sognets præster, præstegården og dens jorder samt det kirkelige liv. Han har også taget del i fremstillingen af afsnittet om foreningsliv og nationale minder. En anden af hovedforfatterne er handelsoverlærer Jens Lampe, der har skrevet om håndværk, handel og andre erhverv, om Dybbøl mølle, om Sandbjerg og om skoler og lærere. De øvrige afsnit handler om landbruget, om gårdenes historie, om sognestyre og sociale forhold før 1864, om krig og hverdag 1848–64, om dansk og tysk 1864–1914, om øvrighed og sognestyre 1864–1920, om folkeminder, sagn og overtro, om sæder og skikke og om folk fra sognet, d.v.s. kendte personer, der er født i Dybbøl sogn eller i en længere årrække har haft deres virke her. Forfatteren til dette sidste afsnit af værket, førstelærer Aksel Hansen, gør her indledningsvis opmærksom på, hvor svært det er at foretage et sådant udvalg af personer, men det må siges, at han har skilt sig godt fra opgaven. Det vil her føre for vidt at omtale de personer, der skildres, men der kan være grund til at nævne, at H. P. Hanssens slægt, her kaldet Nørremøllerslægten, får en særlig omtale, idet den har haft og stadig har forgreninger i Dybbøl sogn. Nævnes bør også den kendte gårdejer og mejeriejer Jørgen Zachariassen, der gjorde en meget betydningsfuld indsats i årene før 1920 i det nationale og folkelige arbejde. Flere medlemmer af familien Kæstel (bl.a. den kendte rektor i Haslev Peter Kæstel) er blandt de personer, der omtales. Interessant er det iøvrigt, at man også har genoptrykt nogle erindringer fra livet i Dybbøl 1858–64, skrevet af præsten i Dybbøl F. R. C. Bülow og trykt i tidsskriftet »Museum« 1896.

Til slut skal det bemærkes, at værket er fint illustreret, og at det slutter med ret udførlige henvisninger til benyttede kilder og litteratur samt et emneregister, der gør det lettere at finde de steder i bogen, som særligt kan interessere.

Det har ikke været muligt her at komme nærmere ind på de mange forskellige emner, som det store værk behandler, men det kan siges, at man ved læsning af bogen får et fyldigt indtryk af et landsbysamfunds forhold i almindelighed og af et sønderjysk sogns forhold i særdeleshed både før 1864, efter 1864 og efter genforeningen 1920. Man kan kun ønske, at der må komme flere af den slags værker ikke blot i Sønderjylland, men mange andre steder i landet.

Johs. Lomholt-Thomsen

H. V. Gregersen: Egnen omkring Vojens. En sønderjydsk kommunes historie i tiden indtil 1864. Udgivet af P. J. Schmidt A/S. Vojens 1977, 199 s., kr. 69.

Det er en ualmindelig god idé, som firmaet P. J. Schmidt i Vojens har fået ført ud i livet i anledning af sit 75 års jubilæum. Man har formået den i sønderjysk historie så kyndigt dr. phil. H. V. Gregersen til at give en historisk skildring af hele det område, hvor det

nuværende Vojens er beliggende. Bogen kan rekvireres hos P. J. Schmidts firma i Vojens. Det er ligefrem en nydelse at sidde med denne bog i hånden og se, hvor smukt et arbejde man her har fået udført. Papiret er af fin kvalitet, og de mange illustrationer, som bogen er fyldt med, er teknisk meget smukt gengivet. Udvalget af de udmærkede billeder skyldes formentlig forfatteren, altså H. V. Gregersen.

Selve fremstillingen af stoffet har forfatteren grebet således an, at han har kombineret en kronologisk fremstilling med en behandling af en række emner, der fører læseren frem gennem tiden indtil 1864, hvor bogen slutter just på det tidspunkt, hvor stationsbyen Vojens begynder sin tilværelse. Der er selvsagt ikke tale om en videnskabelig fremstilling, men om en omfattende indsamling af oplysninger om snart sagt alle de emner, som kan have interesse, hvis man vil vide noget nærmere om den egn af Nordsløv, hvor Vojens ligger. Af de meget omfattende noter bag i bogen kan man se, hvor omhyggelig forfatteren har været med at opsøge de mange både ældre og nyere fremstillinger, hvori der kunne være noget at hente til belysning af bogens emne.

Det er naturligt, at forfatteren indleder sin skildring af egnen omkring Vojens med en kort omtale af selve landskabet, som det kom til at se ud efter istiden. Vojens ligger jo lige på grænsen af morænelandskabet mod øst og det store sletland mod vest, hvor der blot er enkelte bakkeøer. I middelalderen lå her en landsby ved navn Vojens, et navn, der rimeligvis betyder det samme som navnet Odense, altså en helligdom for Odin. I dette afsnit af bogen omtales også ganske kort den bebyggelse, som har eksisteret i den forhistoriske tid, og som en række gravfund bærer vidnesbyrd om. Mest kendt er vel fundet af »Skrydstruppigen« (1935), men også langdysserne og jættestuen nær Vedsted.

Interessant er det allerede her at få at vide, at den bevoksning, der fandtes vest for Vojens, forsvandt gennem opdyrking af jorden – derved blev der mulighed for, at lyngen kunne brede sig, især i perioden fra 1300'erne og langt frem i tiden. Denne udvikling er iøvrigt behandlet nærmere i et senere kapitel i bogen, som kaldes den store ødelægning i slutningen af middelalderen og slutter med en omtale af den nye bosættelse i området, som begyndte efter ca. 1450, dog kun visse steder. I et særligt afsnit omtales de vejstrækninger, der nu sædvanligvis går under navnet »hærvejen«. Undersøgelser har vist, at denne vej har haft forskellige forløb gennem tiderne, men at de forskellige ruter alle er nået frem til Immervad i det sydlige af det nuværende Vedsted sogn. Syd for Immervad ses jo stadig en del af den gamle »hærvej« eller »oksevej«, der førte i retning af den nuværende grænse.

Herpå følger et særlig spændende afsnit i bogen, der omhandler Tørning slot, hvis historie opridses. Man må give forfatteren ret i hans beklagelse af, at der endnu ikke – bortset fra C. A. Jensens prøveudgravning i 1926 – er foretaget en udgravning og undersøgelse af de ruiner, der gemmer sig i slotsbanken.

Mon det ikke skulle være muligt at få iværksat en systematisk udgravning, f.eks. som beskæftigelsesforanstaltning? Slottet eller borgen har spillet en betydelig rolle i middelalderen. For grev Gert – den kullede greve – var borgen et vigtigt støttepunkt. Efter hans død (1340) var borgen længe i hænderne på holsteneren Claus Lembek, der gik i Valdemar Atterdags tjeneste. Hans søn og sønnesøn overtog borgen, hvorefter den kom til at tilhøre den holstenske adelslægt Ahlefeldt, der sad som herrer på slottet, indtil det i 1494 blev erhvervet af kong Hans. Et nyt kapitel i bogen hedder »Tørning i Oldenborgernes eje«. Her får man forklaringen på, at Tørning tabte sin betydning i 16. årh., og da det i 1597 nedbrændte, kom det tidligere så anselige slot til at henligge som en ruin, hvorfra folk i omegnen jævnlige hentede byggemateriale. Jordegodset under Tørning ladegård var af betydeligt omfang. Det blev dyrket af bønder, der til 1597 var hoveripligtige, men derpå blev gjort skattepligtige. Først fra ca. 1700 tillader kilderne at sige noget nærmere om Tørning ladegård, især fordi en herredsfoged ved navn Peter Christian Holm, der havde forpagtet ladegården, kom i konflikt med fæstebønderne, fordi han stillede forskellige krav til dem, som mange af dem ikke mente var rimelige. Det førte til en omfattende retssag, der varede fra 1747 til 1751, en sag, der endte for overretten på Gottorp. Holm vandt sagen, idet en del bønder vidnede til hans fordel. Også en retssag med mølleforpagteren lykkedes det ham at vinde. Holm var flyttet ind i den hidtidige kro, der lå op til Tørning mølledam. Mølleforpagteren fik pålagt pligt til at anlægge en vej fra kroen til ladegården – den vej, der i vore dage går igennem et stykke af borgbanken. I 1777 blev ladegården udparcelleret, og det var for Holms søn, der købte det meste af jorden. Fra den tid hed gården Tørninggård, og det er stadig en af egnens store gårde. I forbindelse med omtalen af Tørninggård er gengivet et fotografi af det hus, hvori Holm boede (den tidligere kro). I teksten til billedet står til slut: »Billedet giver et indtryk af slotsbankens omgivelser. Det må synes at være en nærliggende opgave for Vojens kommune at bevare dette miljø for kommende slægter«. Heri må man så absolut give forfatteren ret. En særlig omtale får Tørning mølle, der efter borgens forfald blev skilt ud fra ladegården og givet i arveforpagtning. Til 1854 var der møllepligt, hvilket også medførte, at de bønder fra de omliggende sogne, som skulle benytte møllen, havde hoveripligt, når møllen skulle repareres.

Endnu i 1542 eksisterede landsbyen Vojens med 10 gårde, men derpå blev landsbyen nedlagt og erstattet af Vojens ladegård, der i 1788 blev udparcelleret. Hovedparten af parcellerne kom til at tilhøre den ejendom, der fra nu af blev kaldt Vojensgård.

De følgende afsnit giver et godt indtryk af udviklingen i 17., 18. og første del af 19. årh., de elendige tider i 17. årh. (Krig, død og elendighed hedder dette afsnit) og 1700-årenes reformtid – et særlig værdifuldt afsnit, fordi en stor undersøgelseskommission i årene 1708 til 1715 indhentede oplysninger fra alle sogne i Haderslev amt med henblik på at fjerne de

uoverensstemmelser, der fandtes mellem jordbesiddelse og skattebyrde, en undersøgelse, hvorfra man har et stort aktemateriale bevaret. I dette afsnit omtales udførligt udskiftningen, der især fandt sted i perioden 1770 til 1800. Det medførte, at det gamle landskabsbillede blev helt forandret. I forbindelse med dette afsnit findes en interessant illustration, et udrag af en kirkebog fra perioden med en lang, udførlig tekst, der fortæller om virkningerne af den forordning, der i 1771 indførte en bestemmelse om faste familienavne i hertugdømmet Slesvig. Da den kørende trafik i denne tid tiltog, kunne man ikke mere nøjes med vadedsteder eller ældre træbroer, men måtte bygge mere solide broer. Mest kendt af disse er den imponerende Immervad-bro, bygget 1787. Nu følger i bogen et afsnit, som godt kunne være kommet tidligere, idet det faktisk igen er middelalderen, vi skal tilbage til. Det er afsnittet om Vojens-egnens kirker, deres beliggenhed og også deres i mange tilfælde yderst interessante inventar. Der er meget, der tyder på, at kirkernes beliggenhed skyldes, at der før kristendommens komme har været religiøse samlingssteder. Det gælder bl.a. Vedsted, der ligger i et område med mange gravhøje. I resten af bogen føres læseren videre frem mod 1864. De afsnit, det her drejer sig om, er af ret forskellig længde og indhold. Først kommer et ret udførligt stykke om den kirkelige udvikling efter reformationen og herunder også noget om skolevæsenets udvikling, derpå følger et afsnit om de økonomiske og materielle kår i de første årtier af 1800-tallet, hvor egnen langt op i 1820'erne var præget af krisen. Så følger et stykke om den politiske udvikling i 1830'erne og 1840'erne. På Vojenseggen valgtes til stænderforsamlingen i Slesvig gårdejer Poselt fra Københoved, der nærmest var »helstatsmand«. I 1847 blev han efterfulgt af den kendte Hans Krüger fra Bevtøft. En udførlig omtale får naturligvis Laurids Skau fra Sommersted og ikke mindst den fest, han fik arrangeret på kroen i Sommersted 21. febr. 1843 for at fejre Peter Hiort Lorenzen. I de sidste år før 1848 blev det klart, at befolkningen i egnen omkring Vojens helt og fuldt sluttede sig til den danske side. Sidst i bogen kommer et mindre interessant stykke om »præst og øvrighed«, og så til slut et stykke, der kaldes »de gode år fra 1850-1864«. Det var i den tid, jernbanen – den nordslesvigske længdebane – blev planlagt og påbegyndt. Efter krigen 1864 blev banen åbnet, og det blev udgangspunktet for udviklingen af det nuværende Vojens, der nu er blevet en af de store byer i Nordslesvig. Men her slutter bogen altså.

Skal man vurdere H. V. Gregersens arbejde, må det først og fremmest roses – det er en meget værdifuld indsats, han her har ydet. På den anden side vil det fremgå af det forrige, at afsnittene i bogen nogle steder er mere udførlige end andre steder. Det skyldes formentlig, at kildematerialet ikke altid er fyldigt nok.

I hvert fald er bogen så velskrevet, at den utvivlsomt vil interessere alle, der gerne vil vide noget nærmere om forholdene i Nordslesvig.

Johs. Lomholt-Thomsen

Anders Ture Lindstrøm: Landet Slesvig-Holstens politiske historie i hovedtræk 1945-1954. Udg. af Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg 1975, 200 s., kr. 55. (Eksp.: Th. Laursens Bogtrykkeri, 6270 Tønder.)

I takt med udbygningen af det europæiske samarbejde vokser behovet for at forstå efterkrigstidens udvikling hos vor vigtigste, umiddelbare nabo, den vesttyske forbundsrepublik og specielt dens nordligste delstat, landet Slesvig-Holsten. For mindre end en menneskealder siden et område hærget af nød, kulde, sygdom og sult, overbefolket med besiddelsesløse flygtningemasser, storbyerne i ruiner, tilsyneladende med en trøstesløs fremtid – nu et blomstrende, stabilt og effektivt samfund. Hvordan har de båret sig ad med det?

Anders Ture Lindstrøm hjælper os godt på vej med bogen »Landet Slesvig-Holstens politiske historie i hovedtræk 1945-1954«. Forfatteren er opvokset i Sydslesvig, har en historikeruddannelse fra Danmark og en supplerende uddannelse fra Brygge. Han er journalist og historiker og skrev bogen, mens han var tilknyttet Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg. Han slår til lyd for et mere alsidigt og perspektivrigt billede af Slesvig-Holstens historie efter 1945, et emne, hvorom der ikke foreligger megen litteratur på dansk, selv om der findes en række mere specielle tyske undersøgelser. Det som foreligger på dansk, er stort set skrevet på vore præmisser. Når Slesvig-Holsten har interesseret dansk offentlighed, har det været i forbindelse med Sydslesvigsspørgsmålets bugtede vej fra grænsekamp til sameksistens. Denne begrænsning er forståelig og den kan også være relevant. Men selv da grænsekampen var på sit højeste og Sydslesvig-sagen et brændende spørgsmål i dansk politik, var Slesvig-Holsten særdeles meget andet end grænsekamp og Sydslesvig. Her ligger et forsømt felt. Anders Ture Lindstrøm skal have tak for, at han har påtaget sig at skildre landet Slesvig-Holstens første vanskelige tiår efter 1945.

Som bogens titel angiver, er skildringen koncentreret om en række væsentlige træk af navnlig den politiske, i mindre grad den sociale og den økonomiske udvikling. Det er hovedlinier i det slesvig-holstenske samfunds udvikling, der rides op¹ – sydslesvigske problemer og mindretalsproblemer behandles kun i den givne sammenhæng, men får naturligvis en fyldig

1. For såvel en detail- som en mere principiel kritik ud fra slesvig-holstenske synspunkter se Kurt Jürgensens anmeldelse i Zeitschrift d. Gesellschaft f. Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd. 101, 1976, s. 355-362.

omtale. Den nydanske bevægelse i Sydslesvig blev på sit højdepunkt i 1947 immervæk støttet af omtrent 55 % af den i landsdelen hjemmehørende befolkning, og denne »separatism«, som Lindstrøm kalder den, har derfor også ud fra et indre slesvig-holstensk synspunkt krav på interesse. Særligt må fremhæves, at Lindstrøm, bl.a. på grundlag af utrykt materiale fra Hans Hedtofts arkiv, redegør for forholdet mellem det tyske socialdemokrati på forbunds- og landsplan og det danskorienterede socialdemokratiske parti, der 1946–1954 fandtes i Flensborg. Denne redegørelse passer fint til bogens sigte. Partiet, skønt ekstremt lokalt, var en anstødssten for samarbejdet mellem det tyske og det danske socialdemokrati. Det var slet ikke let at mane den ubekvemme partidannelse i jorden. I et ubesindigt øjeblik var den blevet fremkaldt af selve det tyske socialdemokratis genrejser, den dynamiske men stejle Kurt Schumacher. Hans Hedtoft og andre måtte siden gyde megen olje på de oprørte vande, og dog klagede den sammenslutningsivrige flensborgske formand, Nic. Reiser, så sent som i april 1953, da oppositionen inden for partiet endnu engang havde spændt ben for hans planer, til Hedtoft over et mødes »rystende« forløb: socialistisk ånd og vilje mærkedes der ikke meget til, talernes horisont rakte ikke videre end til Ejderen, men en by med 14.000 organiserede arbejdere kunne dog ikke i længden være uden politisk enhed. Den lykkedes det omsider at genoprette i 1954. Lindstrøm får prisværdig koldsindigt redet mange tråde ud. Endda bliver der løse ender tilbage. Hvordan kunne Nic. Reiser endnu i juni 1951 på et møde i København luften en plan om, at Flensborg by alene kunne stemme om sit nationale tilhørsforhold? Grænsespørgsmålet var jo senest i oktober 1948 hørt op med at være aktuelt. Den kolde krigs perspektiver havde gjort det til et »provinsielt« spørgsmål. Og hvem blandt de flensborgske arbejdere stod bag Reiser, da han anførte sammensmeltningsfløjen, og hvem der stod bag Münchow, Mommsen og W. L. Christiansen, der ville fortsætte som selvstændigt parti? Var der andet der skilte end den nationale orientering?

Som nævnt behandles sydslesvigske problemer og mindretalsproblemer kun i den givne sammenhæng, som er at give en »kritisk« fremstilling af det første vanskelige tiår i Slesvig-Holstens historie. Hvad ordet »kritisk« end måtte betyde, så indebærer det ikke, at skildringen søger at afdække væsentlige sider af udviklingens materielle sammenhæng. En lille splint af dette modsatte troldspejl kunne ellers have pyntet på bogen, hvis omtale af den økonomiske og sociale udvikling – trods forordets påstand om det modsatte – næppe kan siges at være koncentreret om en række væsentlige aspekter. Fremstillingens røde tråd – og dens ubestridelige fortjeneste – er skildringen af landets politiske historie. Her spiller den politiske løsning af en række sociale og økonomiske problemer – genopbygningen, landbrugsreformen, den finansielle støtte fra forbundet, program Nord og først og sidst flygtningespørgsmålet – en fremtrædende rolle. Men ingensteds præsenteres læseren for en behand-

ling af de slesvig-holstenske »national« regnskabstal, eller blot for en serie af landets arbejdsløshedsprocenter (skønt flygtningenes andel af de arbejdsløse oplyses år for år) og selv en så makaber oplysning, at de labourregerede briter i tiden 1945–50 demonterede ca. 90.000 arbejdspladser i det arbejdsløshedsrægede Slesvig-Holsten ledsages ikke af en oplysning om, hvormange arbejdspladser der fandtes. Man kan regne på, at der i 1950 fandtes 135.100 arbejdsløse flygtninge, og at de udgjorde 57,5 % af alle arbejdsløse, og så finde frem til, at det totale antal arbejdspladser må være 234.957, og at demontagen har bidraget til arbejdsløsheden med ca. 38 %. Men det går ikke uden en viden om, hvordan disse arbejdsløshedsprocenter er beregnet og hvad slags arbejdspladser der blev demonteret. Det er lidt af en skam, at den økonomiske og sociale udvikling er blevet behandlet så stedmoderligt, men til gengæld må det understreges, at fremstillingen tilstrækkelig tydeligt fremhæver, at såvel de socialdemokratiske som de borgerlige slesvig-holstenske landsregeringer har måttet præstere et enormt arbejde for at sikre deres lands indbyggere blot et tarveligt udkomme.

Genopbygningen og den første udvikling af Slesvig-Holstens politiske liv står i centrum for Lindstrøms fremstilling, og bogen yder på dette felt en række værdifulde bidrag. Af interesse er bl.m.a. hans skildring af flygtningepartiet, der trods den høje belægningsprocent først blev dannet i 1950. Dette skyldtes besættelsesmyndighedernes frygt for, at et sådant parti kunne vanskeliggøre flygtningenes integration i det vesttyske samfund, endvidere at det kunne udvikle sig til et arnested for nationalradikale bevægelser. Flygtningepartiet blev med det samme landets næststørste parti og kunne vælge, hvad side det ville. Lade den socialdemokratiske landsregering fortsætte eller hjælpe en borgerlig regering i sadlen. BHE – Bund der Heimatvertriebenen und Entrechteten, de hjemstavnsfordrevnes og de retsløses forbund – udnyttede den spede situation til at kræve betydelige økonomiske og sociale indrømmelser til flygtningene. Desuden krævede det kommunalvalg i utide for at sikre sig lokale repræsentationer. Begge fløje i landdagen stejlede over kravet om valg, men efterhånden gav de borgerlige partier efter. Disse ønskede imidlertid en for BHE uacceptabel politiker som regeringsleder, hvorefter flygtningepartiet støttede valget af en socialdemokratisk landdagspræsident. Da landets forfatning foreskriver, at oppositionen selv skal kunne danne regering for at kunne vælte en siddende regering, blev den socialdemokratiske regering siddende. Nu var den borgerlige blok efterhånden mør og endes med BHE om en koalitionsregering under ledelse af industrimanden Walter Bartram, en CDU-politiker, der nærmest måtte presses til at påtage sig jobbet.

Anders Ture Lindstrøm giver regeringen Bartram det skudsmål, at den var begyndelsen til en borgerlig restaurationsperiode, en revanche for de borgerlige kredse i Slesvig-Holsten, der i betydeligt omfang havde støttet nazismen. Det forekommer mig, at denne bedømmelse skyder langt over målet. Den

»borgerlige restauration« må ses i sammenhæng med udviklingen i hele forbundsrepublikken og skyldes i høj grad indre tyske styrkeforhold. Dette ses bl.a. tydeligt af den skæbne, der blev den socialdemokratiske jordreform i Slesvig-Holsten til del. Da det kom til stykket, foretrak regeringen en forhandling med de større ejendomsbesiddere, og resultatet blev en klatreform i henhold til de oprindelige intentioner. Hvad angår nazismen, så var den et afskyeligt og dødsensfarligt politisk fænomen, men samfundets genopbygning forudsatte, at de mindre belastede nazister og den store skare af medløbere og karrieremagere også blev spændt for demokratiets vogn. Vist kom det til forargelige comebacks. Helhedsresultatet blev imidlertid, at et demokratisk samfund blev genopbygget, og at højreradikale kredse ikke kunne vinde gehør.

Dette var nu næppe den svage regering Bartrams fortjeneste, men snarere efterfølgerens, F. W. Lübke (1951–1954). Han led sig op på få år, men havde da fået tvivlen om landets eksistensberettigelse til at forstumme, enet og styrket sit parti og fået sat det omfattende program Nord igang, et gigantisk egnudviklings- og landvindingsprogram. Han fik også grænsekampen til at blusse op, ikke fordi han var en gammeldags nationalist, snarere fordi den var et led i hans politik. Men heller ikke ham skylder landet Slesvig-Holsten det påfaldende og charmerende præg af effektivitet, landluft og et stænk sømandskab, der falder den besøgende i øjnene. Det har der hørt århundreder til at udvikle, århundreder også under dansk styre.

Jo længere vi fjerner os fra det berømte år nul, da krigen standse, des tydeligere bliver det, at historien ikke lader sig hugge over, men at der findes et kompliceret kontinuitetsproblem, at tiderne hænger sammen.

Lorenz Rerup

Börje Hanssen: Österlen. Allmoge, köpstadfolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-tallet i sydöstra Skåne. Gidlunds i samarbejde med Institut för folklivsforskning ved Nordiska museet og Stockholms universitet. 1977, 561 s., Sv.kr. 145, (Ny reproduceret udgave af første oplag fra 1952, dog forsynet med nyt udførligt forord. Indb.).

Med genudgivelsen af Börje Hanssens disputats er det nu igen muligt for etnologistuderende og lokale historikere at erhverve et eksemplar af klassikeren *Österlen*. Både som lærebog og som almen inspirationskilde har afhandlingen i de senere år været stærkt efterspurgt. De svenske forskere er dog ikke kun interesserede i det væld af faktiske oplysninger om det syd-østlige Skåne, som findes i Hanssens bog. I lige så høj grad er det forfatterens måde at bruge sit

historiske kildemateriale på, som – særligt i de seneste år – har vakt berettiget opmærksomhed.

Hanssens arbejde skiller sig ret markant ud fra konventionel historisk forskning. Som *almen* etnolog tager han ikke så meget sit udgangspunkt i de forhåndenværende menneskelige skriftlige og materielle efterladenskaber, men derimod i mennesket selv. Ud fra et social-økologisk synspunkt er han interesseret i menneskers aktivitet i tid og rum. Helt konkret er han i *Österlen* optaget af, hvordan købstæderne og det omliggende land i slutningen af 1700-tallet blev indbyrdes påvirket af hverandre. Hvad var forskellen mellem almue og købstadsfolk? Hvordan var deres økonomiske aktivitet, og hvorledes kommunikerede de deres kulturelle tilhørsforhold? Hvad lavede de? Hvordan boede de, og hvor tog de hen, når de ikke var hjemme? Hvordan var deres forhold til liv og død? Hanssen opstiller en mængde spørgsmål af denne art. Og mange af disse spørgsmål har for så vidt lige så stor relevans for skånske som for danske lokaliteter.

Mange af Börje Hanssens teoretiske overvejelser har rod i discipliner som økonomisk historie, demografi, kulturgeografi, socialantropologi og sociologi. Med konkret hold i virkeligheden sammenfatter han på en meget frugtbar måde inspirationen fra disse fagområder i et samlet etnologisk perspektiv. Mange af afhandlingens problemformuleringer integrerer ofte ellers adskilte faglige indfaldsvinkler, og forfatterens måde at anskue problemer på kan derved med fordel anvendes og videreudbygges i flere andre undersøgelser. Dertil kommer, at Hanssen ikke nøjes med kun at opstille sine præcist formulerede problemer og derfter på baggrund af teoretiske overvejelser og eksisterende litteratur tænker sig til resten. Han viser også punkt for punkt, hvordan han anvender det eksisterende kildemateriale til at finde svar på spørgsmål, som ofte går meget tæt på datidens personers hverdag. Ved at kombinere oplysninger fra forskellige og sjældent anvendte kildegrupper kan man bl.a. få en betydelig større information, end de enkelte kilder giver, hvis man udelukkende udnytter dem hver for sig. Han påviser også, hvordan man ved at nærlæse og systematisere fx. skifter og folketællinger kan få oplysninger om folks kulturelle vurderinger m.h.t. deres selvidentifikation udtrykt i forholdet til tøj, møbler og børns dåbsnavne. Der kan på denne vis stilles adskillige nye spørgsmål til mange af vore ellers mere traditionelt udnyttede kildegrupper. Denne indføring i forskningsprocedure og materiale-tolkning kan fuldt ud anvendes ved behandling af vort hjemlige kildestof.

Det vil være naturligt at spørge, hvorfor en ældre lærd disputats som *Österlen* i pædagogisk henseende er så anbefalelsesværdig. Svaret er ret simpelt. *Österlen* er et af de bedste eksempler vi har på en historisk situationsbeskrivelse på mikro-niveau. Forfatteren har i afhandlingen ikke været interesseret i at studere forandring. Han har i stedet ligesom taget et tidsmæssigt tværsnit af en bestemt situation for herigennem at undersøge relationerne mellem de forskellige befolk-

ningsgrupper i området. Men for at undersøge relationer, må man først konkretisere de befolkningsgrupper, mellem hvilke disse relationer forekommer. Man må altså, som nævnt, ud fra bestemte kriterier beskrive, hvordan forskellige kategorier af folk har skilt sig ud fra hverandre, og hvori deres fælles berøringspunkter bestod. Hanssen forsøger derved at etablere en maksimal grad af indlevelse i datidens livsformer. Via det historiske kildemateriale dykker han nærmest personligt ned i 1700-årenes skånske slettebygder. Ud fra en opfattelse af samfund og kultur som et sammenhængende hele søger forfatteren at operere med en næsten kontrollerbar historisk situation ved for det første at arbejde med et ret stereotyp socio-kulturelt »stade« – som til dels modsvarer et vist tidsrum – og for det andet ved at analysere materialet ud fra individets og husstandens synspunkt. Alle Hanssens teoretiske overvejelser er naturligvis ikke længere helt aktuelle, men de har trods alt i begyndelsen af 1950'erne sat ham i stand til at udføre en avanceret og konkret beskrivelse og tolkning af landboers og byboers indbyrdes situation og interaktion, som vi faktisk ikke i større udstrækning har set videreført i skandinavisk forskning.

Afhandlingen er disponeret i seks store hovedkapitler, som hver især er opdelt i mange mindre afsnit. Alle kapitler behandler på den ene eller den anden vis de forskellige regionale befolkningsgruppers indbyrdes karakteristika. De søger at vise individernes specielle såvel som fælles erhvervmæssige aktivitet samt mere generelt at indkredse den særlige livsstil for det, forfatteren kalder de »pagane« og »urbane« kategorier af folk, det vil stort set sige for almuen og borgerne.

Det er derfor naturligt, at det første kapitel tager sit udgangspunkt i bøndernes og landsbyernes arbejdsliv og produktionsformer. Her hører vi om kornproduktion, arbejdsdag, hus og hjem, samarbejde, nabokontakt, husstandens organisering, dødelighed m.v. Dette fører frem til en behandling af kontakten mellem landsbyerne og specielt mellem bønder og husmænds forskellige aktivitetsområder. De steder, hvor folk fra de forskellige landsbyer mødtes, var først og fremmest på markederne, og i kapitel tre gives derfor en nøjere beskrivelse af, hvad der egentlig foregik på disse periodiske markeder. De var nemlig ikke kun rene handelspladser, men fora for en mangesidet aktivitet af både økonomisk, social og kulturel karakter. Her stifter vi også bekendtskab med håndværkerne fra købstæderne og de produkter, som de solgte til almuen på landet. Forfatteren benytter i dette afsnit tillige eksempler fra danske markeder som beskrevet af bl.a. Feilberg, Galschiøt og Hugo Matthiessen. På markederne både i og udenfor købstæderne knyttes der også kontinuerlige kontakter mellem almuen

og købstadsfolk som købmænd, præster, officerer etc. Disse kontakter blev etableret gennem bøndernes salg af korn, kvæg, hø, brænde etc. Med materiale fra Simrishamn og Ystad giver Hanssen i kapitel fire en beskrivelse af sådanne forhold.

Til og med dette kapitel har afhandlingen hovedsagelig taget udgangspunkt i almuens situation. I det efterfølgende afsnit stopper forfatteren derfor nøjere op for at analysere og definere de urbane specialisters verden og deres specielle livsstil. Denne præcisering fortsætter i det sjette og sidste kapitel, som udelukkende handler om det urbane liv. Her analyseres storborgere, præsters, standspersoners og håndværkeres aktivitet og indbyrdes relationer. Kapitlet afsluttes med en påpejning af, at på samme måde, som der på landet fandtes »urbane« folk som præster og godsejere, levede der også i købstæderne mennesker, hvis kultur var udpræget »pagan« (almueagtig), f.eks. fiskere, vognmænd og en del tjenestefolk.¹

Da Hanssen hele tiden veksler mellem beskrivelse og forklaring, må mange af kapitlernes underafsnit nødvendigvis få en noget ujævn karakter. Det bør dog ikke afskrække læseren fra at stifte et mere indgående kendskab med bogen. Erfaringen viser, at brugbarheden af værker er direkte proportional med den tid, man anvender på at sætte sig ind i forfatterens tankegang.

De forskellige kapitler er forsynet med et udførligt dokumentationsmateriale i form af ialt 82 tabeller, 51 kort og 7 diagrammer. Det er dog nok den store samling af såkaldte social-økologiske kort, der mest direkte vil kunne give inspiration til en nøjere systematisering af noget af vort eget lokalhistoriske stof. Ved hjælp af disse oversigter søger Hanssen indenfor regionen *Österlen* rent billedligt at vise folks aktivitet ud fra sociale tilhørsforhold og udnyttelse af det geografiske rum. På forskellige kortudsnit vises fx. ved forskellige signaturer, hvem de auktionssøgende på landet 1773, 1781 og 1782 egentlig var, og hvorfra de kom. Var de bønder, husmænd/tjenestefolk, håndværkere eller standspersoner, og boede de tæt ved auktionsstedet, eller havde de rejst langt? På et andet kort kan signaturerne derimod symbolisere, hvilke kategorier af varer der blev tilført Örkelljunga marked 1798, og hvor de var producerede. Hvor stor en mængde af håndværksprodukterne var således af pagan oprindelse (målt i pris), og hvor mange var af mere differentieret urban art? Et tredje kort eksemplificerer, hvem der holdt kreaturer i købstaden år 1806. Et af de bedste kort fortæller om placeringen af de forskellige sociale grupper i Simrishamn år 1780 og størrelsen af de enkelte husstande. Dette kort sammenlignes med et lignede fra landsbyen Vallby 1815 (signaturer og målestok er ens). Den teknik, forfatteren anvender, er velkendt fra kulturgeografien;

1. For specielt byhistorisk interesserende bør henvises til: Gregor Paulsson: *Svensk stad. Liv och stil i svenska städer under 1800-tallet I-II*. (Genudgivet 1973 af Studentlitteratur, Lund), hvor Börje Hanssen har skrevet flere kapitler.

det interessante består her i, at Hanssen også bruger den på ældre materiale og særligt, at han visualiserer historiske problemstillinger derved.

Jeg har i denne korte oversigt forsøgt at vise enkelte sider af, hvad *Österlen* handler om, og hvordan flere teknikker og metoder i bogen kan være til nytte også i andre sammenhænge.

Afhandlingen har, siden offentliggørelsen i 1952, af lokalhistorikere, universitetsfolk og studerende været anvendt på mange forskellige måder. Men ligemeget hvorledes man ønsker at læse *Österlen*, vil der altid være noget, som vil inspirere og vække til eftertanke. Det gælder for såvel svenske som for andre læsere.

Palle O. Christiansen

Sigfrid Svensson: *Folklig dräkt*, Lund 1974, 296 s., ill., sv.kr.

»Folklig dräkt« er udkommet som den sjette i rækken af håndbøger i etnologi og er tilrettelagt af Sigfrid Svensson.

At interessere sig for tidligere tiders dragtformer og de enkelte dragtdeles typologiske udvikling var et af de tidligste forskningsområder indenfor europæisk kulturhistorisk forskning, og de mange dragtmomografier fra de første årtier af dette århundrede vidner derom. I Danmark var både J. S. Møller og Elna Mygdal tydeligt inspireret af Svenskerne P. G. Wistrand og Gerda Cederblom. Men det var først med Sigfrid Svenssons disputats i 1935 »Skånes folkdräkter«, at nordisk dragtforskning fik et videre perspektiv ved at drage det sociale miljø ind i analysen. Det er rimeligt at gøre status ved at samle de vægtigste resultater – flere i omarbejdet og udvidet form – fra de seneste 40 år, som det nu er sket i bogen »Folklig dräkt«. Titlen antyder emnets bredde, idet betegnelsen folkelig dragt her er anvendt om mange former for traditionsbunden dragt som f.eks. arbejdsdragt og ikke kun om en loalk dragt. Valg af artikler har først og fremmest været bestemt af ønsket om at presentere undersøgelser over dragtskik og da især om den folkelige dragtskik, fortrinsvis ud fra svenskt materiale. Sigfrid Svensson, Anna-Maja Nylén, Sven B. Ek, G. Hazelius-Berg og Åke Campbell fra Sverige, fra Norge Aagot Noss og fra Finland Bo Lönnqvist har bidraget med ialt 16 kapitler. Nogen dansk undersøgelse er ikke repræsenteret.

Bogen er inddelt i fire hovedafsnit, som har overskrifterne: 1. Forskningshistoria och forskningsmetoder, 2. Till den folkliga dräkthens historia, 3. Sociala och geografiska variationer og 4. Folkdräkternas återupptagande. Kildehenvisninger og en bibliografi afslutter bogen.

Anna-Maja Nylén indleder *det første afsnit* med en oversigt over svensk dragtforskning, skrevet i 1961. Det er en meget velkommen oversigt, som, kombineret med en oversigt over europæisk dragtforskning,

skrevet af Bo Lönnqvist i hans disputats »Dräkt och mode« fra 1972 begge er uundværlige. En gennemgang af kildesituationen fører til et meget koncentreret afsnit med eksempler på problemstillinger. Forfatterens store viden om emnet gør ikke blot dette afsnit til spændende læsning, men kan følges i hendes øvrige kapitler i bogen.

Sigfrid Svensson viser en dragts forandringer med udgangspunkt i skifter. Kapitlet er dele af disputatsen fra 1935, og Svensson dokumenterer her forandringerne ud fra dragter sammenholdt med oplysninger fra skifterne. Svensk dragtforskning har iøvrigt et kildemateriale at ty til, som vi kun kan misunde dem, og det er sognestemmeprotokollerne. Udbredelseskortene i kapitlet illustrerer dels udbredelsen af enkelte detaljer ved en dragtdel, som f.eks. farven på mandstrøjen og på strømperne i kvindedragten, dels af betegnelser på kvindedragtens livkjole. Ingrid Bergman mener i sin anmeldelse af bogen (Rig, 4, 1976), at det er unødvendigt at vise disse kort. Jeg synes dog, at der er flere grunde til at vise dem, dels viser de meget visuelt en genstands udbredelse i tid og rum, dels er kortene som en væsentlig detalje i originalteksten et karakteristisk træk i forfatterens og tidens fremlæggelse af viden. Svensson viser, hvorledes de blå strømper efterhånden afløste de sorte i 1800-årene, og i et eksempel på en reaktion overfor en ny mode citeres J. S. Møller fra 1926. Møller har i sin bog om folkedragter netop i dette afsnit misforstået en erindring fra tiden omkring 1860 fra Sandby i Holbæk amt, hvor en ung pige brugte sorte strømper til sin konfirmationsdragt. Hun havde desuden ved en anden lejlighed haft hvide strømper på til bal, og Møller mener herudfra, at hvide strømper afløste sorte strømper i dragten. Den unge pige, født i 1844, var datter af en velhavende gårdmand, og hun skriver blandt andet, at hun som ung havde brune silkestrømper, hvilket var nyt og sjældent. Dette viser snarere hen mod tidelig nyhedsaccept fremfor fastholden af ældre dragtskik. Skifter fra Røsnæs viser desuden blå strømper fra begyndelsen af 1800-årene som afløser af de sorte – et resultat, der sammenholdt med Svenssons konklusion ikke viser en resistent dragtform.

Bo Lönnqvist peger i den følgende artikel fra 1966 på betydningen af feltarbejde med registrering af de mundtlige traditioner vedrørende dragten og dens brug – oplysninger fås derved ikke kun om selve dragten, men også om dragtskikken. Ved en sådan dragtetnologisk undersøgelse ses dragten i relation til både dragtbruger og det sociale miljø, hvoraf denne er en integreret del. Jeg mener, at dette er et meget vigtigt afsnit af betydning for fremtidig dragtforskning. Anvendelse af spørgeliste i forbindelse med dragtregistrering har forøvrigt været praktiseret både i Finland og i Sverige i en årrække – i Danmark må kunne arbejdes ud fra de derfra indvundne erfaringer. Vi har dog en tradition at bygge på fra 1926 fra J. S. Møller, der belyser Røsnæsdragstens forskellige funktioner ud fra sin spørgeliste.

I dette første afsnit savner man en kildekritisk vur-

dering af den billedmæssige fremstilling af dragter som Aagot Noss giver i sine undersøgelser over dragtakvareller, publiceret i 1970 og 1973.

I *det følgende afsnit* indleder Lönnqvist sin docentforelæsning fra 1973 »Forutsättningar för folkdräktens uppkomst och utformning i Europa« med en oversigt over samfundsstrukturen i Europa fra middelalderen til nyere tid. De økologiske faktorer, hvor tilpasning til klima og miljø har stået i vekselvirken med de forhåndenværende animalske og vegetabiliske råmaterialer er et naturligt udgangspunkt, da det ud fra de forhistoriske tekstfund er vanskeligt at udlæse noget om sociale eller økonomiske faktorer. Eksempelmaterialet viser dragter i marginalområder med gamle træk i både snit og materiale, som tyder på større udbredelsesområder i ældre tid. »Folkdräkt« eller »folkelig dräkt« i Europa betegnes af Lönnqvist som dels regionalt dels socialt bestemte dragtvarianter. Betegnelsen »etnisk dragt kompleks« anvendes om befolkningsgrupper, hvor sproglige, religiøse eller politiske forhold har indvirket på udformningen af en lokal dragtskik, og desuden ses ofte her et ensartet erhvervsgrundlag. Lönnqvist kommer ind på den stadige vekselvirkning mellem folkelig dragt og modedragt, dragtens forandringer med påvirkning af moden sker fra midten af 1800-årene med stadig kortere mellemrum, og årsagerne hertil kan søges stadig længere bort fra den lokale enhed. Fjernes de lag i dragten, der er påvirket af de forskellige modeimpulser, er folkedragtens basisform tilbage – hverdags- og arbejdsdragten, bestemt af økologiske og tekniske faktorer. I et senere kapitel redegør han med finske eksempler ud fra de enkelte dragtdeles betegnelser for dragtbeholdning og anvendte stoffer.

Hvor Lönnqvist trak de store linier op, fortsætter Svensson i detaljer med modedragtens indflydelse på den folkelige dragt. Han kommer her blandt andet ind på håndværkergruppens sociale mellemstilling som f.eks. landsbyskrædderen, der dels ved sin uddannelse hos købstadskrædderen, dels ved sideløbende at arbejde med uniformssyning, kunne få indflydelse på bøndernes dragt ved tilskæring og materialevalg. Kapitlet er et sammendrag fra 1935, Nylén uddyber i sin disputats fra 1947 dette vigtige punkt.

Anna-Maja Nylén belyser i sin undersøgelse fra 1951 ud fra bevarede dragter, skifter og spørgelister var forekomsten af den primitive dragtform – forskindet – i mandsdragten i forrige århundrede og viser sig i analyse og argumentation påvirket af sin læremester Svensson.

Svensson slutter afsnittet med et kapitel fra 1936 om overdrivelser i dragten med skånske eksempler som hovedtøjet »kluten« og frisurer samt brudedragten og dennes livbånd.

At begrænsninger i dragtskik kan være af samfundsmæssig art viser Ek i *det tredje afsnit* og finder ved

gennemgang af skiftende tiders dragtforordninger de bagvedliggende motiver for disses opståen. Før midten af 1600-årene domierede de socialpolitiske motiver, hvor hensigten især var at regulere standsforskelle, mens de senere forordninger ønskede at støtte manufakturernes og således var af mere økonomisk art.

Nylén peger i sin undersøgelse fra 1947 over dragtkonservatisme på manglen på social differentiering som en vigtig forudsætning for en dragttradition.

Systematikken i Lönnqvists analyser viser nye veje i fremtidig dragtforskning, ud fra eget feltarbejde i en svensk-finsk landsby i Österbotten har han således kunnet studere dragtens funktionelle forandringer. Dragtens funktionsfelt var både af biologisk, rituel og økologisk art, og der skelnes i forklaringen mellem en tilfældig og en definitiv funktionsforandring.

Af dragthistorisk interesse er Hazelius-Bergs undersøgelse fra 1943 om arbejdsdragt. Her er et område, der i høj grad kan belyse relationen mellem borger, bonde og håndværker. Elementer fra tidligere tiders dragt er ofte bevaret i arbejdsdragten, lavshåndværkerens og senere tids industriarbejders dragt var, modsat nu, hele den pågældende samfundsgruppes dragt.

Åke Campbell beskriver systematisk ud fra egne optegnelser fod- og benbeklædningen hos bønderne i Norrland, og ud fra terminologien fastsættes typer af dragtdele. Dragtskikken har dog ikke udelukkende sin forudsætning i de naturgeografiske og klimatiske forhold, andre dragtformer som f.eks. strømper er optaget fra europæisk mode.

Kendsgerninger om en kvindedragt fra Varend sammenholdes af Nylén i afsnittets sidste kapitel med et fra gammel tid opstået begreb om samme.

I bogens *sidste afsnit* beskriver Nylén genopdagelse og genoptagelse i dette århundrede af de gamle lokale dragter og hele den bevægelse, der er knyttet hertil. Aagot Noss skriver om forløbet i Norge, ligesom Lönnqvist tidligere har beskrevet folkedragtbevægelsen i Finland. At udviklingen i Danmark har forløbet parallelt understreger bevægelsens internationale karakter.

Phebe Fjellström betragter i sin anmeldelse (*Ethnologia Scandinavica* 1975) indholdet i bogen dels ud fra et dragthistorisk, dels ud fra et metodisk synspunkt, hvor hun sammenholder de enkelte forfattere og deres metode med samtidig europæisk forskning. Jeg vil hertil føje, at netop sidste afsnit om folkedragtbevægelsen peger på en forskning, der ikke primært er optaget af en udvikling af analysemetoder men mere er målrettet. Udgivelsen af denne bog må da også ses som et udtryk for imødekommelse af den stigende interesse for dragter i forbindelse med folkedans og i forbindelse med hjemlig husflid.

Ingeborg Cock-Clausen.

Historiske noter

Historiske noter rummer bidrag af arkivar Susanne Krogh Bender (S. K. B.), stud. mag. Steen Ove Christensen (S. C.), seniorstipendiat Nanna Damsholt (N. D.), stud. mag. Søren Ehlers (S. E.), cand. phil. Ole L. Frantzen (O. F.), adjunkt Torben Hansgaard (T. H.), cand. phil. Jørgen D. Rasmussen (J. D. R.), professor Roar Skovmand (R. S.) og redaktøren (usigneret).

Eilif Frank og kilderne til friskolernes historie. I Årbog for Dansk Skolehistorie 1976 gav friskolelærer Eilif Frank på side 33–40 en redegørelse for sin resultatrige indsamling af kilder til friskolernes historie, der blev påbegyndt i 1969 med støtte fra Institut for Dansk Skolehistorie, Dansk Friskoleforening og med bevillinger fra Statens humanistiske Forskningsråd. De indsamlede arkivalier er blevet deponeret af Dansk Friskoleforening i Landsarkivet for Fyn.

Ved en særlig bevilling fra Forskningsrådet er der med bistand fra gårdejer Hans Nørgaard udarbejdet en mønstergyldig arkivregistratur, udgivet af Dansk Friskoleforening med titlen »Danske Friskolearkiver 1852–1977«, omfattende 110 stencilerede sider samt aftryk af Eilif Franks nævnte redegørelse. Registraturen dækker ikke blot det i Landsarkivet deponerede kildestof, men også en del arkivalier, der stadig befinder sig i privat eje. Registraturen er inddelt i følgende afsnit: Dansk Friskoleforening – »Bavnen« (friskolernes blad) – Enkelte friskoler (omfattende 69 skoler alfabetisk ordnet) – Enkelte personer (omfattende 30 personarkiver, hvoraf enkelte med flere hundrede brevskrivere). Registraturen er tilgængelig i Rigsarkivet og i samtlige landsarkiver.

Dette fornemme arbejde blev den 22. juli i år afleveret af Eilif Frank ved Dansk Friskoleforenings kursus på Grundtvigs Højskole, Frederiksborg. Ved samme lejlighed havde professor, dr. jur. O. A. Borum som formand for bestyrelsen for G. E. C. Gads Fond, et fond, der efter sin fundats har til opgave at støtte indsats med videnskabelige, kulturelle og kirkelige formål for øje, bedt professor Roar Skovmand om at overrække Eilif Frank en hædersgave fra fondet på kr. 10.000 i erkendelse af det pionerarbejde, han har udført.

I forbindelse med overrækkelsen udtalte Roar Skovmand: »Der er ved Eilif Franks ihærdige indsamlingsarbejde omsider og i den elvte time skabt et grundlag for studiet af friskolernes historie, som hidtil har været savnet. Der er også skabt et grundlag, som rækker ud over friskolernes egne vægge. De grundtvig-koldske friskolers miljø var sammensmeltet med folkehøjskolernes, efterskolernes, forsamlings-

husenes og andelsbevægelsens. Det er Frank, der har givet stødet til, at Dansk historisk Fællesforening har taget initiativet til et hele landet omfattende indsamlingsarbejde af kilder til de folkelige bevægelser historie, som friskolerne – med Franks egne ord – er en uløselig del af.«

R. S.

Studiet af dansk *middelalderlig lærdomshistorie og kirkelig tradition* har haft vanskelige kår p.g.a. den ødelæggelse af middelalderlige håndskrifter og bøger, som var en af reformationens følger. De håndskrifter, der ikke blev ødelagt, blev i mange tilfælde splittet ad og brugt som bogbind – pergament var jo holdbart, men dyrt. Det kgl. Biblioteks håndskriftsamling, Rigsarkivet og landsarkiverne samt andre samlinger indeholder sådanne håndskriftfragmenter, enten siddende om de protokoller, hvorom de blev anbragt i det 16.–17. årh., eller løse. Hvor mange middelalderlige håndskriftfragmenter, der findes her i landet, vides ikke ganske præcist; men alene på lensregnskaberne findes den dag i dag ca. 4700 fragmenter. Det er disse fragmenter på lensregnskaberne, der sammen med Rigsarkivets samling af aftagne fragmenter nu er blevet gjort til genstand for udgivelse af en specialregistratur: »Middelalderlige håndskriftfragmenter«, ved Esben Albrechtsen, 1976 (kr. 15).

Den foreliggende registratur giver ingen dybtgående forklaringer om hvert enkelt håndskriftfragment, men er en inventarisering af 582 aftagne fragmenter og fragmenterne på lensregnskaberne. De registreres med angivelse af løbnummer, omtrentlig datering (ud fra palæografiske kriterier), indhold – d.v.s. håndskriftets art – samt proveniens, d.v.s. på hvilket regnskab de sidder/har siddet. Der er register over fragmenternes art (efter den her i landet normalt anvendte typeinddeling, som aftrykkes i registraturen) med angivelse af deres løbnumre, registret er kronologisk underopdelt.

Spørgsmålet om sådanne pergamentfragmenter bør tages af protokollerne eller blive siddende, er stadig genstand for diskussion. Af fortegnelsen over de 582 aftagne fragmenter fremgår, at proveniensen for en del af dem er ukendt, hvilket hæmmer studiet af selve håndskriftets historie; heraf må konkluderes, at skal fragmenterne tages af, må man være påpasselig med at angive, på hvilket bind de har siddet.

Den foreliggende specialregistratur, hvis udgivelse er støttet af Statens Humanistiske Forskningsråd, er en første hjælp til at orientere sig i en stor del – den største – af de middelalderlige håndskriftfragmenter i Rigsarkivet, og dens fremkomst kan kun hilses vel-

kommen. Man må håbe, at det bliver muligt at få gennemført en registrering af de øvrige fragmenter i danske arkiver og samlinger, så at studiet af dansk kirkelig tradition og middelalderlig lærdomshistorie kan komme til at bygge på et lettere tilgængeligt materiale.

S. K. B.

Arkiverne og deres beskyttelse er titlen på en lille publikation, som Arkivforeningen har udsendt i 1976 og som indeholder indlæg og diskussionsreferat fra foreningens seminar på Sostrup slot i april 1975. Indlæggene er mange, ganske kortfattede, og man når at komme en mængde emner rundt under overskrifterne: Arkivernes public relations, behovet for dokumentation, forholdet til forskningen, læsesalsproblemer, forholdet til publikum og – ikke mindst – ressourceanvendelse. Under sidste punkt spores i indlæggene og den dertil knyttede diskussion en ret udbredt enighed om at opprioritere kontakterne til de arkivskabende institutioner fremfor tilgængeliggørelsen af allerede i hus værende, ældre arkivalier.

Arkivforeningen har i en årrække fungeret som forum for arkivfaglige drøftelser, og resultatet er blevet en række rapporter, hvoraf denne er nummer seks. Foruden den rent faglige funktion har foreningen haft en faglig-selskabelig, som ikke skal undervurderes, og ligeledes kan det vel nævnes, at under de nuværende forhold i arkivvæsenet, hvor styrelsesforholdene næppe kan siges at have fundet deres endelige udformning, har Arkivforeningen også virket som et supplement til de »tjenstlige« kanaler.

Rigsarkivets 2. afdeling har skabt en *ordliste* over »arkiv- og forvaltningsrelevante udtryk med særlig hensyn til 2. afdelings område«. Det er en meget nyttig publikation, som afdelingen ifølge forordet stiller til rådighed til hel eller delvis kopiering. Desværre er den ikke umiddelbart til købs. Og det er synd og skam, for der er nedlagt et væld af konkrete administrativ-juridiske oplysninger i bogen. Her får man kontant besked om lovgrundlag og administrative forhold vedrørende en lang række af samfundets nuværende og tidligere institutioner. De koncentrerede artikler er naturligvis ikke alle lige præcise eller udtømmende, men oftest gives der på få linier fyldige informationer. Den kommende reviderede udgave af *Håndbog for lokalhistorikere* vil kunne hente megen hjælp for perioden efter ca. 1800, som ordlisten dækker. En stor del stikord går på forhold arkivvæsenet vedrørende, og det er nyttig viden for arkivbenyttere. Og midt i den saglige, juridisk prægede, tekst får man så prøver på arkivjargonen – det være sig både »buret«, »dovne dreng«, »nu-ved seddel« og »underhuset«.

Den blå guide til Landsarkivet for Sjælland foreligger nu i 2. udgave. I forhold til den første udgave fra 1966 er der sket en udvidelse på knap en fjerdedel,

hvilket dels skyldes indførelsen af et meget nyttigt register, dels at arkivets fonds er øget. Man bemærker i forhold til førsteudgaven den stærke tilvækst i sognerådsarkiverne, ligesom gruppen *Købstadsarkiver efter 1868* og *Folkeregistrenes arkiver* er nye. Også enkelte andre steder er der sket ændringer, ligesom nyafleveringerne, f.eks. for godsarkiverne, er blevet noterede. Andre steder, f. eks. *lausarkiver* er stærkt forkortet ned med en henvisning til de af Landsarkivet publicerede foreløbige registreringer. Det er lidt synd, for det indskrænker uvægerligt guidens brugbarhed, og det er ikke gennemført konsekvent. Landsarkivet har udsendt en række foreløbige registreringer over retsbejntarkiverne, men her fastholder udgiveren af guiden, fhv. landsarkivar Harald Jørgensen, alligevel den oprindelige, gode idé med helt kortfattet at fortælle, hvilke hovedgrupper af arkivalier, arkivet rummer med begyndelses- og evt. slutår for disse.

Landsarkivet for Sjælland m.m. har i serien af *Foreløbige arkivregistraturer* udgivet: *Landstings- og kommissionsdomstolsarkiver (København 1976)*. Udgaven falder i to uafhængige dele: Landstingsarkiverne (ca. 1600–1805 (Bornholms landsting dog indtil 1813)), – og de meget uensartede arkiver efter kommissionsdomstole, nedsat til at varetage særopgaver i overensstemmelse med et eller flere kommissorier, udstedt som kgl. reskripter gennem Danske Kancelli eller siden 1849 gennem Justitsministeriet (1689–1953).

De sammenfattende indledninger er nyttige, – ikke mindst fordi de er små bidrag til vores administrations forsømte historie. Landstinget er som hovedregel efter 1558 første appelinstans i både straffesager og civile sager, idet der dog gælder en række undtagelser, først og fremmest vedr. adeliges forhold. Dog bestemtes efterhånden det særlige retsforhold, at landstingene skulle føre skøde- og pantebøger over adeligt gods, og desuden blev det ret almindeligt, at også skøder og pantebreve, der ikke angik hovedgårde og deres tilliggende, medtoges i disse protokoller. For kommissionsdomstolenes vedkommende skal man lægge mærke til, at de kan dreje sig om sager fra onråder vest for Storebælt. Det skyldes, at man har hentet eksperter i Kriminal- og Politiretten i København, når man stod overfor særligt alvorlige sager i provinsen. Disse sager befinder sig altså i det sjællandske landsarkiv. Et i hovedsagen juridisk sagregister og et stednavneregister afrunder registreringerne til kommissionsdomstolsarkiverne, – hvorimod man ikke har skønnet det nødvendigt med et personnavneregister.

S. C.

Fynske Guvernement var en administrativ enhed, der blev oprettet i 1815, og som skulle være mellemlid mellem lokal- og centraladministrationen. Tronfølgeren Christian Frederik udnævntes til guvernør og kommanderende general for Fyn. Som guvernør skulle han være kongens øverste repræsentant og føre

overtilsyn med embedsmændene, og alle sager af generel karakter i hans distrikt skulle tilstilles centraladministrationen gennem ham. Sager af speciel karakter skulle overøvrighederne indsende direkte til kollegierne, men guvernøren skulle tilsendes en ekstrakt af sagen. Da Chr. Frederik besteg tronen i 1839, blev den nye kronprins, Frederik Carl Christian (den senere Fr. VII), udnævnt til guvernør. Ved kgl. reskript af 18/3 1848 ophævedes det Fynske Guvernement.

Baggrunden for guvernementets oprettelse kendes ikke. Måske skal det ses som forsøg på en politisk udrangering af tronfølgeren. Måske var der tale om et første led i en aldrig fuldført administrativ reform. Det er bl.a. spørgsmål som disse, Landsarkivet for Fyn håber at inspirere til belysning af ved udsendelse af en *arkivregistratur over Fynske Guvernements arkiv* (en tidl. registratur fra 1901 har nemlig kun været tilgængelig på Landsarkivets læsesal). Guvernementets arkiv er imidlertid ikke kun interessant ud fra en administrationshistorisk synsvinkel. Det indeholder nemlig også et betydeligt, men i yderst ringe grad udnyttet stof til både lokalhistoriske og mere almene undersøgelser. Opmærksomheden kan f.eks. henledes på de muligheder, arkivet åbner for en belysning af de fynske købstæders historie i første halvdel af det 19. årh. Fra 1823 foretog guvernøren inspiceringen af Fyns købstæder, og til brug herfor modtog guvernementet i 1823, 1825 og derefter årligt indtil 1846 indberetninger om købstædernes økonomi, kirkelige forhold, skole- og fattigvæsen etc.

J. D. R.

De arkivalier, som er bevaret fra de danske landkommuner (dvs. de kommuner, der oprettedes ved den landkommunale anordnings ikrafttræden i 1842 og som i de fleste tilfælde eksisterede frem til den store kommunesammenlægning i 1970) afleveres i stigende omfang til landsarkiverne. Længst fremme i arbejdet med udarbejdelse og udsendelse af vejledende arkivregistraturer over denne type arkiver er Landsarkivet for Fyn. I 1977 har Landsarkivet således udsendt en serie registraturer over arkiverne fra de landkommuner, der pr. 1/4 1966 indlemmedes i den nuværende Assens storkommune. Det drejer sig om flg. landkommuner, der hver har fået en selvstændig registratur: *Barløse, Bågå, Gamtofte, Helnæs, Kærum, Sandager-Holevad, Søby-Turup og Sønderby*. Registraturerne tager ikke deres begyndelse ved den landkommunale anordnings ikrafttræden i 1842 men går tilbage til fattigkommissionernes oprettelse i 1803. Ikke alle arkivalier fra de landkommunale arkiver er umiddelbart tilgængelige. Generelt set gælder, at arkivalierne først er tilgængelige, når de er 50 år gamle. For socialsager, der indeholder oplysninger om enkeltpersoner, gælder en 80 års regel. Ægteskabsjournaler og ægteskabsduplikatbøger er derimod tilgængelige 30 år efter, at de er udskrevet.

J. D. R.

Arkivar Poul Thestrup har med henblik på indsamlingen af kilder til de folkelige bevægelser historie

udarbejdet en *fortegnelse over fynske brugsforeninger stiftet før 1. jan. 1920*. Tilsyneladende har den landsdækkende fortegnelse for perioden 1866–1900, der afsluttedes i 1973, været hans udgangspunkt, men det nævnes dog ikke i forordet. Thestrups fortegnelse dækker 20 år mere og er med de mange supplerende data et glimrende grundlag for det kommende indsamlingsarbejde på Fyn. Det er dog betænkeligt, at han ofte udelader foreningernes oprindelige navne og at staveformen er moderniseret. Den fynske fortegnelse er udgivet af Landsarkivet for Fyn og kan bestilles der; den landsdækkende fortegnelse kan iøvrigt fortsat rekvireres fra Søren Ehlers, Stationsvej 22, Kagerup, 3200 Helsingør.

S. E.

Landsarkivernes samlinger af private personers og familiers arkiver er meget store; men det er karakteristisk, at hovedparten af arkivfonde er små og indholdsmæssigt »tynde«. Derfor har privatarkiverne i Landsarkiverne ofte fået en stedmoderlig behandling, når det drejer sig om udarbejdelse og mangfoldiggørelse af vejledende arkivregistraturer.

Landsarkivet for Nørrejylland har dog taget initiativ til at råde bod herpå. Dets arkivregistratur nr. 5 er nemlig viet til privatarkiverne – vel at mærke ikke samtlige privatarkiver, men kun en række store og/eller særlige arkivfonde, som fra Landsarkivets side er fundet at være af »almen interesse«. I forordet stiller landsarkivar Jens Holmgård flere lignede registraturer i udsigt. Det første, udkomne bind indeholder 9 meget store og afgjort spændende arkiver, der af pladmæssige grunde ikke kan omtales her. Et enkelt skal opmærksomheden dog henledes på, nemlig landinspektørerne Wesenbergs arkiv. Heri findes ikke mindre end 14 pakker omhandlende landmålings-, udskiftningsforretninger samt hoveriundersøgelser. I disse pakker findes der utvivlsomt spændende kilde materiale for landbrugsinteresserede historikere. Nævnes skal det også, at forf. August F. Schmidts arkiv er medtaget i denne registratur. Ud fra et benyttersynspunkt er der dog en stor indvending at gøre imod publikationen. Der er ikke tale om utilfredshed med registreringerne af de enkelte arkiver, idet der her er tale om sobert arbejde (f.eks. er der udarbejdet lange brevskriverlister). Anken går derimod på, at man fra Landsarkivets side ikke har foretaget en samlet redigering af projektet, altså først besluttet, hvilke privatarkiver der skulle medtages i disse særlige registraturer, dernæst opstillet de udvalgte arkiver i alfabetisk orden og så til sidst påbegyndt udsendelse af de vejl. registraturer. Det første bind i rækken af registraturer over privatarkiver har ikke været underkastet en sådan overordnet redigering, men synes at være sammenstillet efter de forhåndenværende søms princip. Det er beklageligt, at man ikke har valgt at ordne registraturrækken over privatarkiver alfabetisk, idet den – hvis den nuværende form opretholdes – ikke får den anvendelighed, som må antages at have været et af formålene ved publiceringen.

Også i Landsarkivet for de Sønderjyske landsdele har man i de sidste par år beskæftiget sig med udar-

bejdelse af vejledende arkivregistraturer over privatarkiver. Arbejdet synes dog blot her at være bedre tilrettelagt end i Viborg.

Skønt Landsarkivet i Åbenrå kun har eksisteret i lidt mere end 40 år, råder det over en betydelig samling af privatarkiver. Samlingens størrelse skyldes ikke mindst det store arbejde, som stedlige private foreninger har udfoldet helt tilbage til tiden før 1. verdenskrig på at indsamle arkivalier af privat proveniens. De indsamlede arkiver blev ved oprettelsen af Landsarkivet i Åbenrå helt naturligt afleveret hertil. Grundpillen i Landsarkivets registraturrekke over private personarkiver udgøres af en alfabetisk ordnet oversigt (udsendt 1975), hvori der gives summariske oplysninger om de enkelte arkivfonds, deres yderår og omfang. I den udstrækning det har været muligt at skaffe oplysninger om arkivskabernes stilling, bopæl og dødsår er disse oplysninger anført. Det er endvidere afmærket, til hvilke arkivfonds der er udarbejdet fuldstændige brevskriverlister.

Oversigten er siden fulgt op af en række separate arkivfortegnelser over større arkivfonds og/eller fonds, der anses for at være af »almen interesse«. Som eksempler herpå kan fremhæves 2 fortegnelser over arkiver, der begge er centrale i forbindelse med genforeningsproblematikken. Det drejer sig om folketingsmændene Anders Lebeck og A. Svenssons arkiver. Man kunne imidlertid godt ønske sig, at arkivfortegnelserne – ihvertfald for prominente personer som de to nævnte – var forsynet med en indledning, hvori der blev givet biografiske oplysninger om arkivskaberen.

J. D. R.

Nordslesvigske retsbetjentarkiver er titlen på et af de seneste bind i det sønderjyske landsarkivs række af »Foreløbige arkivfortegnelser« (stencileret, 1976 25 kr.). Arkivmaterialet i disse retsbetjentarkiver blev i 20'erne og 30'erne afleveret enten fra de nuværende dommerembeder eller fra statsarkivet i Kiel. Det dækker tidsrummet indtil oprettelsen af de preussiske amsretter i 1867, på skyld- og panteprotokolområdet dog tiden frem til 1880'erne, hvor det tyske grundbogssystem blev gennemført. Store mængder bilagsmateriale er gået tabt, således at korrespondance og løse skiftesager kun findes i meget begrænset omfang. Endelig er mange af de ældste tingbøger forsvundet i midten af forrige århundrede i forbindelse med udlån til en kendt retshistoriker!

I Frode Gribsvads og Johan Hvidtfeldts: Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. En oversigt. VA VI, 1944 indledes afsnittet om de ældre retsarkiver med en bemærkning om, at jurisdiktionsforholdene i Nordslesvig var meget udviklede, og at man knapt nok i datiden kunne finde ud af dem. Den læser, der alligevel vover at gå videre, hjælpes ganske godt på vej m.h.t. embedernes funktionelle og geografiske ressource (s. 41–86). Når man i den nye arkivfortegnelse vil begynde, hvorfor brugeren totalt må sårne indledning til de enkelte arkiver, sker det da også med hen-

visning til, at noget sådant er givet i ovennævnte værk. Udover alfabetisk register over de ca. 60 jurisdiktioner og et begrænset antal anmærkninger til de enkelte bind og pakker (eller grupper af sådanne) føjes der intet nyt til i forhold til oversigten fra 1944. Den kan forresten stadig købes for et meget beskedent beløb.

Den nye arkivfortegnelse giver sig retfærdigvis heller ikke ud for at være andet end en renskrivning af allerede foreliggende seddelregistraturer, men ved den lejlighed havde man nok stået sig ved at overveje fremtrædelsesform og opstilling lidt mere. En inddeling i nogle saglige hovedgrupper og en noget mere komprimeret opstilling af anmærkningerne ville have skabt lidt mere overskuelighed og man kan kun håbe at Landsarkivet i Åbenrå ved lejlighed tager ordet »foreløbig« efterretteligt.

M. M.

Den nationale kamp i Sønderjylland i sidste halvdel af forrige og begyndelsen af dette århundrede førte til dannelse af en række private foreninger, der på forskellige felter kæmpede for bevarelsen af dansk nationalitet. I 1976 har Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele udsendt foreløbige arkivfortegnelser over 3 af de mest centrale foreningers arkiver. Det drejer sig om flg. foreninger: *Sprogforeningen* (opr. 1880 med det formål at drive folkelig oplysning på modersmålet), *Skoleforeningen* (opr. 1892 med det formål at fremme folkeoplysningen, navnlig ved på lovlig måde at drage omsorg for børnenes og ungdommens undervisning på modersmålet grund) og *Vælgerforeningen for Nordslesvig og dens forskellige underafdelinger* (opr. 1888). For Sprogforeningen og Skoleforeningens vedkommende gælder imidlertid, at deres arkiver ikke blot er centrale for en belysning af dansksindedes aktivitet i genforeningsspørgsmålet. De nævnte 2 foreninger fortsatte nemlig arbejdet efter 1920. De har siden da virket for danskhedens sag både nord og syd for grænsen.

J. D. R.

Frilandsmuseet i Sorgenfri fyldte i 1976 75 år. I den anledning har museet ved overinspektør Peter Michelsen udgivet et interessant lille hæfte (38 s.), som i tekst og navnlig i billeder viser, hvordan det landsbymiljø den besøgende i dag ser, er groet frem. Der sættes fokus på årstallene 1901, 1920, 1940, 1960 og jubilæumsåret 1976. Året 1901 fordi museet i dette år blev åbnet på en bar mark i Sorgenfri, og de øvrige årstal, fordi de betød arealudvidelser og dermed kærkomne muligheder for at revidere og komplettere samlingerne. Hæftet er udformet med et skarpt øje for det pædagogiske. Hvert kronologisk hovedafsnit er forsynet med et oversigtskort, så læseren kan se, hvordan og hvor der er sket udvidelser. Fotografier og gengivelser af klip fra aviser siger mere end mange ord noget om, hvordan det har været at skabe et museum for landbygninger – og vel at mærke få det til at leve. »Vi en gård jer bygget har«, som hæftet er kaldt,

lover godt for fremtiden, nemlig udvidelser i det tidligere landbrugsmuseums område og på den anden side Kongevejen og dermed muligheder for at føre museets bestand af bygninger frem til begyndelsen af dette århundrede med bl.a. et udvalg af andelstidens bygninger.

M. M.

Brian P. McGuire: *God – Man and the Devil in Medieval Theology and Culture*. Cahiers de l'Institut du Moyen-Age grec et latin publiés par le directeur de l'Institut, vol. 18, Copenhague 1976, p. 18–82. McGuires afhandling er det tredje og vægtigste bidrag til dette bind i skriferækken udsendt af Institutet for græsk og latinsk middelalderfilologi. M. forsøger at give et oprindeligt teologisk arbejde en bredere kulturhistorisk ramme, idet han beskriver udviklingen indenfor en række middelalderlige forfatters syn på djævelens rolle i tilværelsen. M. gennemgår et bredt udvalg af tekster, strækkende sig fra Augustin over Dante til Luther, og finder at den dominerende opfattelse i denne lange periode har været menneskets følelse af hjælpeløshed overfor djævelens anslag. Den humanistiske, liberale nytænkning, som Anselm af Canterbury fra 12. årh. repræsenterede, ifølge hvilken djævelen fik en mere begrænset rolle i forhold til menneskets frie bestemmelse over sin tilværelse, forblev mindretallets gennem hele middelalderen. M. er en inspirerende tekstfortolker, og afhandlingen er derfor god læsning, fordi den er båret af gennemgangen af mange spændende kilder, omend disse undertiden forekommer noget tilfældigt udvalgt. Derimod bliver den del af den overordnede problematik, som går ud på at give de forskellige opfattelser sociale og økonomiske forklaringer, ikke ført tilstrækkelig grundigt igennem, og konklusionen – selvom den er vag – bliver derfor uinteressant.

N. D.

H. C. Andersen kommer ud for lidt af hvert i *Anderseniana 1975 og 1976*, udgivet af H. C. Andersens Hus i Odense. Således redegør Axel Rosendal for *Årsagerne til H. C. Andersens stavevanskeligheder* (1975), – digteren var efter alt at dømme ordblind, – og han peger på hvorledes dette handicap kan have øvet indflydelse på stilen i eventyrerne, medens Elias Bredsdorff fortæller om en hidtil upåagtet forbindelse mellem H. C. Andersen og den skånske comtesse Mathilda Barck (1975); derved får læseren desuden et indblik i den skånske landadels liv omkring 1840. I to artikler berettes om H. C. Andersen-oversættelser, til bulgarsk ved Elena Furnadzieva (1975) og til italiensk ved Inge Lise Rasmussen Pin (1976), hvorimod Ann Born (1976) antyder H. C. Andersens indflydelse på engelsk litteratur, repræsenteret ved fem forfattere, hvoraf Oscar Wilde nok er den mest prominente.

De litterære undersøgelser af H. C. Andersens eventyr i *Anderseniana* er af helt forskelligt væsen; titlerne kan tale for sig selv: Ingviid Alnæs: *H. C. Andersen og Folkeeventyrene* (1975), Knud Bjarne Gjesing: *Det statiske og det dynamiske – en udviklingslinje i H. C.*

Andersens forfatterskab (1976), og Johan de Mylius: *Aktier i enkens garveri* (1975), en principiel anmeldelse af Peer E. Sørensen: H. C. Andersen & Herskabet.

Endelig finder man en rubrik med omtale af H. C. Andersen-nyheder 1974–75 ved Erik Dal m. fl. (1976), ligesom årbøgerne rummer, hvad Poul Høybye for sin del kalder *Randnoter til H. C. Andersens skrifter* (1976), – små artikler, der som regel bringer realoplysninger til digterens æuvre. Medlemmer af H. C. Andersen Selskabet i Odense og i København modtager Anderseniana gratis, men årbøgerne sælges også særskilt. S. C.

Samling af danske militære uniformer af Th. v. Husher. Ny fototryk udgave. Udg. af Antikvariat Richard Levin og Co.. Aps. 26 farvetavler med tekst. Interessen for uniformer og våben har i de seneste år været stigende. Bøgladerne tilbyder i overflod udenlandske bøger om militaria. Fra dansk side foreligger kun få værker af denne art. Emnet er for mange en hobby på linie med filateli. For historikeren er studiet af uniformer også interessant og nyttigt, bl.a. til identifikation af ældre billeder. Th. v. Hushers værk er fra 1859 og gengiver forsvarers uniformering i slutningen af 1850'erne samt de gældende påklædningsbestemmelser. Det foreliggende fotooptryk indeholder herudover et kort forord af H. Kroon, chefen for Det kongelige Garnisonsbibliotek. Denne institutions eksemplar af det tidligere så sjældne værk har været benyttet ved reproduceringen, og opgaven er løst på en nydelig måde. Gengivelsen af farvetavlerne er så god som vel mulig. Af stor værdi er det, at værket er blevet forsynet med en historisk indledning af uniforms- og våbenhistorikeren Frans Løvshall. Her gives oplysninger om alle detaljer vedrørende periodens uniformering. Man bliver således informeret om, hvorledes hæren efter reglementet burde have været uniformeret i 1864. Alt i alt en bog den interesserede kunne føle sig fristet til at anskaffe. En fejl har værket dog – udover prisen på 585 kr. – nemlig den ringe indbinding. Denne er af papir, og siderne er ikke hæftet kun limet. Hvad nytter det, at farvetavlerne er af fornem kvalitet, når man ikke kan åbne bogen mere end et par gange før den revner i siden? O. F.

En ugeløn til huslejen var gennem mange år den norm, man i københavnske arbejder- og funktionærfamilier fandt rimelig, når det gjaldt udgifterne til boligen. På grundlag af lønningsbøger fra en københavnsk maskinfabrik og folketællingen 1901 belyser Rich. Wilerslev i *Arbejdernes boligforhold på det københavnske Vesterbro omkring år 1900, Erhvervshistorisk årbog 1975 s. 7–30* boligudgiftens andel af lønnen omkring århundredskiftet. Arbejderne på Eickhoffs maskinfabrik i Nyhavn, der synes at have boet lidt bedre – og dermed dyrere – end gennemsnittet på Vesterbro, betalte ca. 20% af deres indkomst i husleje, men der er store variationer i billedet. Beregningen af boligudgiften vanskeliggøres bl.a. af de logerende, der næsten uundgåeligt dukker op, når lejlighedsstørrelsen

når op på tre eller fire værelser. Rich. Willerslev forsøger at sammeligne år 1900 med 1970 og konkluderer med stor forsigtighed, at der har været tale om en reduktion af realhuslejen.

Regensianersamfundet forhandler et særtryk af sit tidsskrift: *Regensen*, gennem Arnold Buscks Boghandel: O. Hvidbjerg-Hansens *Fra Stald til Studenterbolig. Træk af Regensens Bygningshistorie* (1976). Forf. har tidligere skrevet om Regensens indre selvstyre, Regenskirken og Klokkerinstitutionens historie i *Regensen*. Artiklen redegør klart for de ældste ejendomsforhold og den ældste bygningshistorie for den agtværdige institution, og den bidrager med et korrektiv til C. E. F. Reinhardts store arbejde om Regensen (*Historisk Tidsskrift* 3. række bd. 3, også i særskilt udgave). Hvidberg-Hansen fører bygningshistorien op til vore dage, og undervejs får læseren desuden spredte glimt af livet i institutionen. I slutningen af 1700-tallet fik studenterne f.eks. ansat 10 regenskarle til at besørge tjenester som skopudsning, opvask, byærinder o.lign., – en side af regensianerlivet man også aner i illustrationerne til det lille hæfte (30 s.). Således side 21: Overfor en regenskarl med en spand i hånden træffer vi viceprovsten i majestætisk positur foran indgangen til sin bolig, støttet ved sin spadserestok; og over dette par gengives et (ganske vist en del ældre) stik af en regensianer, iført slåbrok og henslængt på sin sofa, piberygende og læsende (bevares!), – men fremme i billedet læner mandolinen sig op ad en stol. Et bidrag til intelligensens uddannelse! Prisen er kr. 11,50.

S. C.

Førslev kirke mellem Slagelse og Næstved ejer et af Danmarks smukkeste altermalerier fra senbarokken: Kristus hos Martha og Maria. Billedet har netop afsluttet en fornyet restaurering på Nationalmuseet, og det står nu uden de omfattende tilmalinger, som Jakob Kørnerup foretog ved en istandsættelse i 1892. Thomas Bullinger fortæller om nyistandsættelsen af *Førslev kirkes altermaleri i Meddelelser om konservering* 2. række hft. 9 (1977): »Det oprindelige maleri med dets fornemme kolorit blev bogstaveligt talt hentet frem fra mørket, således at de levende hudfarver, dragterne og draperiets mættede farveholdning atter kom til deres ret«. Og til sidst har Bullinger en sand trumf til læseren: Under rensningen af maleriet fandt man en signatur, der efter al sandsynlighed skal læses således: TOMMASSO ROSSI f[ecit]. Tommasso Rossi var en romersk maler, som var beskæftiget med mosaikker i Vatikanet omkring 1700! Om billedets vej til Førslev kirke kan man endnu kun gisne, – vi ved kun, at maleriet er en senere tilføjelse til en barokaltertavle fra omkring 1650.

En *Halmmåtte fra yngre bronzealder*, der blev fundet ved en genudgravning af Lusehøj på Sydvestfyn, viste sig at være en del af et mere kompliceret gravmonument, bestående af et ligbål, en træramme og en risfletning. Ligbålet indeholdt en større mængde bronze, guld og en enkelt jernring. Henriette Wielandt orienterer om, hvorledes man i tre tempi flyttede halmmåtte

ten til Fyns Stiftsmuseum, hvor man med tiden agter at genopbygge gravkomplekset op ad en lakprofil af Lusehøjs tværnsnit.

S. C.

Landgangen på Bornholm. Baggrunden for landgangen set med sovjetrussiske øjne af Kapt. A. Basov. Noter ved red. Thomas Jensen. Antikvariat Richard Levin. 1977. 25 s. Russisk militærhistorisk litteratur oversat eller skrevet på et vesteuropæisk sprog hører til sjældenhederne, hvorfor dette hæfte umiddelbart må vække interesse. Desværre er det behæftet med en række formelle mangler. Det fremgår ikke klart i hvilken sammenhæng hæftet er opstået, eftersom det hverken indeholder forord eller indledning. Så vidt anmelderen er informeret, bygger hæftet på en artikel i Sovjets militærhistoriske tidsskrift af kapt. A. Basov. Artiklen er blevet oversat af officerer fra Telegrafliniens Befalingsmandsskole, hvor man uddanner officerer til at beherske russisk i militær øjemed. Blandt disse er redaktøren, Thomas Jensen, som har kommenteret artiklen. Denne er fra Basovs side forsynet med noter, der er aftrykt i hæftet. Derimod er redaktørens kommentarer – der er indsat for at korrigere Basovs udtalelser ud fra en vestlig opfattelse – i flere tilfælde ikke dokumenteret. Hvilket afgjort svækker læserens muligheder for selvstændigt at vurdere udsagnene. Et interessant emne er således delvis tabt på gulvet. Hvis lignende publikationer skal have en chance for at nå længere ud end til snævert militærfaglige kredse, der måske kender publikationernes ophavssituation, da bør mangler af ovennævnte art ikke optræde.

O. F.

Fyens Andels-Foderstofforretning (FAF) kunne i 1976 fejre sit 75 års jubilæum, som man ønskede at markere med en udsendelse af en historisk oversigt. Et jubilæumsskrift kan være en problematisk sag. Hvem skriver man for, og hvad skal medtages? Hvor ofte har ikke feststemningen sat sit præg på fremstillingen.

Det må derfor hilses med tilfredshed, at FAF har ladet en udenforstående og tilmed faghistoriker gøre arbejdet, nemlig Claus Bjørn. Resultatet er blevet en velskrevet og let læselig bog på 128 sider om den fynske andels-foderstofforretnings vej fra en spæd begyndelse i huset hos de sydfynske landmænds smøreksporforening og dækkende 4–5% af den samlede fynske kvægbestand til en moderne og veludbygget organisation, der varetager godt 50% af omsætningen af korn og foderstoffer på Fyn.

På den ene side gives der en *intern* skildring af virksomheden og dens ledende mænd, om en indkøbsforening, der med Svendborg som hovedsæde langsomt, men støt ekspanderede på Fyn, til de sydfynske øer samt Als, om en virksomhed som koncentrerede sig om import af korn og foderstoffer, der via lokalforeninger og brugsforeninger fordeltes til medlemmerne. Der berettes om tilbagevendende problemer omkring medlemmernes købepligt og om nye

problemer ikke mindst under verdenskrigene, om nytten af at have en dygtig og snarrådig direktør samt om at blive sat under statslig administration. Der skrives om en virksomhed, der i mellemkrigstiden voksede i omfang og omsætning, og som tillige begyndte selv at producere foderblandinger samt at eksportere korn. Endelig gøres der rede for de ændringer, FAF har gennemgået siden 1950 p.g.a. strukturudviklingen i landbruget, og som har betydet at organisationen i dag fremstår som en industriel virksomhed, der ved rationalisering og en aktiv salgspolitik har vist sig i stand til at klare konkurrencen. Alt dette har naturligvis først og fremmest interesse for FAFs medlemmer og kunder, der dog sikkert gerne havde set de mange tal suppleret med nogle flere grafiske illustrationer.

På den anden side giver Claus Bjørn en *ekstern* skildring, nemlig af de samfundsmæssige rammer for FAFs virksomhed. Vi får således ridset hovedlinierne op ikke bare af korn- og foderstofhandelens start i Danmark, men også af forudsætningerne herfor, nemlig produktionsomlægningen i landbruget i 1870'erne. En vigtig følge heraf blev de mange mejerier, der endda indgående behandles for Fyns vedkommende i et indledende kapitel. Også her startede man med fællesmejerier, der i løbet af 80'erne afløstes af andelsmejerier. Det viser sig iøvrigt, at kun nogle aktiers ulige størrelse forhindrer Kaslunde mejeri på Vestfyn (opr. 1875) i at blive Danmarks første andelsmejeri! De omtalte forhold har interesse for en bredere kreds end FAFs medlemmer, og forf.s vellykkede kombination af det almene og det mere specifikke gør, at bogen bør finde læsere også uden for Fyn.

T. H.

Mejerihistorie i de sidste 25 år er emnet for *Fra F.A.O.K. til Fynsk Mælk 25 år* (1977, 96 s.), der ikke blot er et smukt udstyret festskrift for en af de store landsdækkende mejerisammenslutninger, men også giver indblik i de ofte vanskelige strukturforandringer, der er sket i dansk mejeribrug i det sidste kvarte århundrede. Vejen fra de små mejerier til det store selskab har unægtelig til tider været bugtet og usikker, når bestræbelserne fra lokalt hold stødte sammen med de overordnede planer om dansk mejeribrugs fremtidige struktur.

»*Sct. Nicolauskilde. 100-Århus år*« er titlen på en 24 sider tyk Århus-publikation fra 1976. Bag den prætentive titel gemmer sig noget så uhøjtideligt som et jubilæumsskrift for mineralvandsfabrikken Sct. Nicolauskilde Brøndanstalt i Århus! Gennem en kalejdoskopisk billedrække tilsat tekst oplyses man om sodavandsproduktion i almindelighed og udviklingen i fabrikkens produktion i særdeleshed, om de 22 forskellige »mineralvande«, fabrikken kunne præstere i sine barndomsår, over Aschlunds ABC (også kaldet »lokomotivvand« eller »togvand«) frem til de 11 forskellige tilbud, fabrikken markedsfører idag. Man følger fabrikkens ekspansion og ender i den nye, gennemra-

tionaliserede fabriksbygning beliggende i Vibys industriområde. Man hører om en arbejdskonflikt i 1928, præsenteres for en nostalgisk beretning fra en person, der i sine barndomsår i 1920'erne fulgte sin far, som var salgskusk for fabrikken, rundt gennem Århus by for at afsætte fabrikkens produkter. Medarbejdernes syn på deres arbejdsplads anno 1976 hører man imidlertid intet om, men de smiler da alle på billederne!

Om fabrikkens »skytshelgen« skal kort fortælles, at Nicolaus levede i Viby og blev lokalhelgen for Århus-egnen. Han blev imidlertid aldrig kanoniseret. Nicolaus døde omkr. år 1180 og skulle være blevet begravet under en lille trækirke, der – traditionen tro – afløstes på samme sted af en stenkirke: Domkirken.

J. D. R.

Kunsten er ikke, hvad den har været; eller sagt på en anden måde: vor opfattelse af hvad kunstbegrebet dækker er i stadig udvikling. Det får man et udmærket indtryk af ved gennemgang af »*Konst från 1500 till nu*«, *Malmö Musums årbog 1975*. Årbogen er et rigt illustreret katalog til museets faste udstilling af samme navn. I forordet hedder det, at hensigten med bogen har været »en enkel håndbog i konstens historia. En bilderbok at bläddra i med konkrete illustrationer, ibland torftigt vardaglig, någon gång tealtrask och storslagna, men med ett språk som hela tiden har en skånsk brytning«. Altså det selektive frem for den store brede fremvisning af periodens kunst- og kulturhistorie. I praksis sker det ved, at der i små kapitler på 2–3 sider gennemgås en række udvalgte værker, hvor der med udgangspunkt i det konkrete arbejde peges på tidstypiske træk, miljøet omkring kunstneren og kunstværket. Dette kommer også frem i den store betydning, der er tillagt kunst- og møbelhåndværk.

De arbejder, der præsenteres, er ikke i alle tilfælde af svensk oprindelse. Som eksempel på hvad der kan tænkes at have særlig interesse for en dansk læser kan peges på Ingegerd Polterfeldts analyse af et par af P. S. Krøyers portrætter af sin hustru.

De fleste af de små kapitler er forsynet med litteraturhenvisninger både til de almindelige opslagsværker på området og til den mere specielle litteratur.

M. M.

Det er morsomt at gøre bekendtskab med vore skandinaviske nabolandes lokale årbøger. For Sveriges vedkommende har jeg en løs formodning om, at arbejdet i de lokalhistoriske foreninger foregår i snævert samvirke med offentlige institutioner, og at disse ofte er en arbejdsplads for professionelle. I det norske *Agder Historielags Årsskrift* (for Austagder og Vestagder fylker udenom Kristiansand) får man et helt andet billede af udveksling mellem amatører og professionelle. Noget af stemningen giver en notits i årsberetningen for 1976: »Agder Historielag er i løbet af året blitt konsultativt medlem av Agder Studiesamnemnd. Medlemskapet fører ikke til udgifter for la-

get, som likevel kan dra nytte av Studiesamnemndas tjenester«. Eller som fagmanden Hans Try har uttrykt sig omkring Agder Historielags forestående udgivelse af *Odelsmantallet 1624*: »Gir dere disse ut, vil de bli bedømt etter sin egenverdi og ikke etter en særlig målestokk for amatører« (citat fra Formannens sider i Årsskrift 1976).

Årsskriftet byder sin læser på en bred vifte af emner indenfor arkæologi, etnologi og mange slags historie: Korte meddelelser og længere artikler, forfattet af amatører og fagfolk imellem hinanden og ofte af god kvalitet. Det er umuligt at gå i detaljer, – årbøgerne for 1975 og 1976 rummer tilsammen mere end 30 bidrag, – men to ting vil jeg dog nævne. I årsskrift 1976 skriver Dagny Jørgensen om *Kristiansandområdets rolle under den europæiske storkrig 1688–1697*. Vi hører nok om de norske myndigheds vanskeligheder med franske kapere, der bringer deres priser i land på denne egn, men artiklen er lige så meget et bidrag til den dansk-norske regerings

udenrigspolitiske balancegang mellem parterne i den sk. pfalziske arvefølgekrig. Artiklen er et sideskud på Dagny Jørgensens bog: *Danmark–Norge mellom stormaktene 1688–1697. Dansk-norsk sjøfart og utenrikspolitikk under den pfalziske arvefølgekrig (1976)*.

Dagny Jørgensen er professionel, – men Kristian A. Bentsen derimod erklærer sig som amatør. Han spørger i Årsskrift 1975: *Et kongerike i Mandalen?* Det er spændende brug af forskellige metoder til belysning og fortolkning af en topografisk tradition i et område, der i øvrigt kender den omdiskuterede skat: Utskyld. Bentsen tilstår sin gæld til et arbejde af Jørn Sandnes: *Kilder til busettingshistorien i eldste tiden (Nærsamfunndet i historisk lys, utvalde artikler frå Heimen i 50 år (1973))*: »Denne har, foruten å være både letlest, enkel og forståelig for oss amatører, den fordel at den hele tiden belyser teorien med eksempler«. Amatør og fagmand nyder hinandens bevågenhed.

S. C.

- Helge Klint: Militærhistorie.* Indb. 27,80 (normalpr. 41,70).
Johan Jørgensen: Skifter og testamenter. Indb. 31,85 (normalpr. 66,40).
Kristian Hald: Stednavne og Kulturhistorie. 2. opl. Indb. 30,75 (normalpr. 46,10).
Georg Galster: Mønt. 2. opl. Indb. 27,00 (normalpr. 40,50).
Herluf Nielsen: Kronologi. 5. opl. Indb. 34,55 (normalpr. 51,80).
Ib Kejlbø: Historisk Kartografi. 2. reviderede udg. Indb. 31,85 (normalpr. 47,80).
Iørn Piø: Folkeminder og Traditionsforskning. 2. forøgede udg. Indb. 31,85 (normalpr. 47,80).
Anders Beksted: Danske Indskrifter. Indb. 32,60 (normalpr. 48,85).
Erling Olsen: Statistik for historikere. Indb. 31,45 (normalpr. 47,20)
Knud Prange: Heraldik og Historie. 2. stærkt ændrede udgave. Indb. 65,70 (normalpr. 98,50).
Leif Ingvorsen: Lokalhistorie. 85,00 (normalpr. 127,50).

Afdelingens skriftserie:

- Margit Mogensen: Fæstebønderne i Odsherred.* 49,00 (normalpr. 73,50).
Peter Bredsdorff: Kortlægning og historiske studier. 49,00 (normalpr. 73,50).
Jon Sundbo: Lokalsamfundet i defensiven? 43,10 (normalpr. 64,65).
Marianne Antoniewitz: Vallø gods og dets ejere indtil 1461. 20,65 (normalpr. 31,00).
Marianne Zenius: Genremaleri og virkelighed. 52,55 (normalpr. 76,80).
Kjeld Villadsen: Pest, skatter og priser. 20,65 (normalpr. 31,00).
P. W. Becker & S. H. Petersen: Dansk Atlas, 1831-35 (fototeknisk optryk). Indb. 83,80 (normalpr. 125,70).

Lokal-
historisk
afdeling

- Afdelingens serie: *Småtryk* (disse bestilles hos Afdelingen, Florsgade 4, 2200 København N.).
Knud Prange: Lokalhistorie og undervisning. (Særtryk af Historie & Undervisning). 8,25 (normalpr. 11,75).
Knud Prange: Slægt - miljø - samfund. (Særtryk af Personalhistorisk Tidsskrift). 7,10 (normalpr. 10,10).
Vagn Dybdahl: Lad os afskaffe lokalhistorien. (Særtryk af Heimen). 4,70 (normalpr. 6,70).
Per Malmberg: Belgierne i Hellebæk. En studie i assimilation. (Særtryk af Fra Frederiksborg Amt). 14,15 (normalpr. 20,15).
Annalise Børresen: Erfaringer fra et biblioteks arbejde med lokalhistorien. (Særtryk fra Fortid og Nutid) 7,10 (normalpr. 10,10).
Torben Ejlersen: Kronprinsessegade, et københavnsk gadeanlæg og dets beboere. (Særtryk af Historiske Meddelelser fra København) 14,15 (normalpr. 20,15).

Afdelingens øvrige publikationer er udsolgt.

Arv og eje

Årbog udgivet af Dansk kulturhistorisk Museumsforening. I abonnement 41,05 kr. pr. årgang. Abonnement tegnes hos Dansk kulturhistorisk Museumsforening, postbox 26, 4000 Roskilde.

Lokalhistorisk
journal

udkommer 4 gange årligt. Udgivet af SLA og SLF. Abonnement 30 kr. pr. årgang. Ekspedition: Esbjerg byhistoriske arkiv, Teglværksgade 1B, 6700 Esbjerg.

DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING
 TRYK: ANDELSBOGTRYKKERIET I ODENSE
 REDAKTION AFSLUTTET: NOVEMBER 1977

Indhold

<i>Kommentar: Favørtilbud m.m.</i>	277
<i>Kristian Kristiansen: Dansk arkæologi – fortid og fremtid</i>	279
<i>Kristian Kristiansen: Bebyggelse, erhvervsstrategi og arealudnyttelse i Danmarks bronzealder</i>	320
<i>Lotte Hedeager: Bebyggelse, social struktur og politisk organisation i Østdanmarks ældre og yngre romertid</i>	346
<i>Harry Haue: Mejerikrigen</i>	359
<i>Niels Senius Clausen: Forskning i dansk arbejderbevægelses historie 1967–77 – en oversigt</i>	391
<i>Debat</i>	410
<i>Inge Skovgaard-Petersen: Den ældre vikingetid</i>	410
<i>Gert Poulsen: Foldudbyttet i det 17. århundrede – en replik</i>	417
<i>Thorkild Kjærgaard: Gårdmandshoveriet i økonomisk og social sammenhæng. I anledning af en bog om hoveriet på Egeskov</i>	419
<i>Birgitte Rørbye: Overvejelser omkring to etnologiske hovedværker</i>	427
<i>P. G. Lindhardt: Vækkelser og kirkelige retninger i retrospektiv</i>	431
<i>Anmeldelser</i>	439
<i>Huitfeldtmanuskripter (Jan Kanstrup)</i>	439
<i>Nordiske arkivstudier (Jan Kanstrup)</i>	440
<i>Bent Jørgensen: Reciprokering (J. Kousgaard-Sørensen)</i>	441
<i>Anne K. G. Kristensen: Studien zur Adam vom Bremen Überlieferung (Helge Paludan)</i>	444
<i>Erik Lassen: Dansk sølv (Flemming Jerk)</i>	445
<i>Helge Klint: Efterretningstjenesten og hærens illegale transporttjeneste 1940–45 (Ole L. Frantzen)</i>	447
<i>H. Thueslev: Det kongelige Assistenshus (F. Skrubbeltrang)</i>	448
<i>Aleks. Frøland: Huset G. E. C. Gad 1855–1956 (Steen Ove Christensen)</i>	449
<i>Lars Børge Fabricius: Træk af Dansk Musiklivs Historie m.m. (Niels Martin Jensen)</i>	450
<i>K. de Fine Licht: En arbejderkoloni på Frederiksberg (Inger Marie Kromann Hansen)</i>	451
<i>Jørgen Dieckmann Rasmussen: Bønderne og udskiftningen (Birte Friis)</i>	452
<i>Per Niels Kristensen: Bønder og bebyggelse (F. Skrubbeltrang)</i>	454
<i>Asger Th. Simonsen: Husmandskår og husmandspolitik i 1840'erne (F. Skrubbeltrang)</i>	455
<i>George Nellemann: Fremmedarbejderbørn (Margit Mogensen)</i>	457
<i>K. Bang Mikkelsen: Degne og skoleholdere samt kateketer, klokkere og organister i Fyns stift indtil 1814 (Margit Mogensen)</i>	457
<i>Vald. Andersen: Hald hovedgård 1475–1975 (F. Skrubbeltrang)</i>	458
<i>A. Pontoppidan Thyssen: Vækkelser, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815–50 (G. Japsen)</i>	459
<i>Hans Erik Hansen: Union-Bank 1875–1975 (Steen Ove Christensen)</i>	461
<i>Ove Hornby: Striden om Filialen (Steen Ove Christensen)</i>	461
<i>Dybbøl sogns historie (Johs. Lomholt-Thomsen)</i>	462
<i>H. V. Gregersen: Egnen omkring Vojens (Johs. Lomholt-Thomsen)</i>	462
<i>Anders Ture Lindstrøm: Landet Slesvig-Holstens politiske historie i hovedtræk 1945–54 (Lorenz Rerup)</i>	464
<i>Börje Hanssen: Österlen (Palle O. Christiansen)</i>	466
<i>Sigfrid Svensson: Folklig dräkt (I. Cock-Clausen)</i>	468
<i>Historiske noter</i>	470